ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ІНСТИТУТ
імені Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира
Міжрегіональної Академії управління персоналом

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК "МЕЖИБІЖ"

ХМЕЛЬНИЦЬКА ЄПАРХІЯ
Української Православної Церкви

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття

Випуск V

Хмельницький, 2012

УДК 94(477).084.61
ББК 63.3.(4Укр)
З 35

Редакційна колегія:

Білий Л.Г., кандидат педагогічних наук, директор Хмельницького інституту МАУП; ***Байдич В.Г.,*** кандидат історичних наук, директор Державного архіву Хмельницької області; Митрополит Хмельницький і Старокостянтинівський ***Антоній,*** кандидат богослов'я; ***Вашеняк І.Б.,*** кандидат історичних наук, доцент; ***Гундерук Л.М.,*** кандидат психологічних нпаук, доцент; ***Дацюк О.А.,*** кандидат богослов'я, секретар Хмельницької єпархії УПЦ; ***Олійник М.П.,*** кандидат історичних наук, доцент; ***Погорілець О.Г.,*** директор Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"; ***Трембіцький А.М.,*** кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; ***Парандій В.О.*** (відповідальна за випуск).

Рецензенти:

Брицький П.П., *доктор історичних наук, професор. Професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.*

Григоренко О.П., *доктор історичних наук, професор. Академік Міжнародної академії інформатизації. Завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету.*

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом (Протокол №4 від 24 квітня 2012 р.)

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття.: Збірка наукових праць. Випуск V./ Ред. кол. Білий Л.Г. (голова) та ін. – Хмельницький, 2012. – 376 с.

Доданого видання включені матеріали IX науково-теоретичної конференції "Голодомор 1032-1933 років в Україні: передумови, перебіг, наслідки (регіональний аспект)", яка відбулася 26 листопада 2011 року та X Всеукраїнської науково-теоретичної конференції "Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття", яка відбулася 24 листопада 2012 року.

Адресовано широкому колу читачів, причетних до вивчення вітчизняної історії: учням, студентам, магістрантам, науковцям, викладачам вищих навчальних закладів та вчителям загальноосвітніх шкіл.

Зважаючи на свободу наукової думки редакційна колегія не редагувала матеріали. За зміст статей несуть відповідальність автори.

©Хмельницький інститут МАУП, 2012
©Автори статей

ПРИВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ

+АНТОНІЙ,
МИТРОПОЛИТ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ

Шановні організатори та учасники конференції, браття і сестри!

Історія стверджує, що поруч із війнами та епідеміями, голод часто супроводжував життя багатьох держав, іноді приводячи до загибелі навіть цілі раси і народи, про це є прямі свідчення у Святому Письмі, які свідчать, що у людській історії "… буде і голод, і пошесті, і землетруси по різних місцях …" - говорить Євангеліє від Луки (21, 11).

У давнину часто голодували Єгиптяни, Рим, Греція, у середні віки – країни Західної Європи та Азія. З початку XII сторіччя голод неодноразово охоплював території Русі. Голодні роки в різних країнах, у тому рахунку і в Україні до XX сторіччя, були зумовлені виключно неврожаями, стихійними лихами, війнами, але історії були майже невідомі випадки, коли голод організовувався штучно, як це було в 1932-1933 роках.

Сьогодні нам важливо не замовчувати, не зменшувати проблеми, адже пам'ять і повага до всіх людей, які стали невільними заложниками й жертвами безглуздої тоталітарної політики влади рад, заставляють нас знову й знову повертатися назад та робити висновки, адже зараз, завдяки подібним ученим зібранням, у нас відкриваються очі на правдиві масштаби тодішньої трагедії та її істинні причини й наслідки.

Слід визнати, що на початку 30-х років XX століття була вчинена спроба знищити не просто непокірних, але стерти з лиця землі цілу культуру, менталітет, особливий уклад життя народу, який ніяк не хотів змиритися з атеїстичною, богоборською пропагандою і покинути свої релігійні та, як тоді казали, "мілко-буржуазні" й приватновласницькі "забобони".

Сьогодні вже доведено достеменно: голодомор залишив на тілі української нації глибокі соціальні, психологічні й демографічні виразки, які помітні дотепер. Воістину пригадуються слова Євангельські: "Бо у ті дні буде така скорбота, якої не було від початку створіння..." (Мк. 13, 19).

Гіркий досвід минулих літ свідчить про те, що людина без віри в Бога може лише заподіяти біль і страждання як собі, так і іншим.

Ми сьогодні підносимо щирі молитви за душі усіх невинно загублених голодом, свято зберігаючи пам'ять про кожне насильно відібране життя!

Закликаю Боже благословення на всіх учасників ученого зібрання!

Білий Л.Г.
кандидат педагогічних наук,
директор Хмельницького інституту МАУП

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. МОВОЮ ОЧЕВИДЦІВ

Історія кожного народу має надзвичайно багато вражаючих, неповторних і нетлінних фактів, подій, постатей, до яких люди повертаються практично щоденно. Серед розмаїття таких подій, як невиліковна рана, силою величезного смутку і скорботи в серцях мільйонів нині сущих, нагадує про себе страшна подія – Голодомор в Україні 1932-1933 років.

За своїм характером, змістом, механізмом здійснення, генетичними, соціальними, духовними та іншими наслідками ця величезна людська трагедія сягає дійсно планетарних масштабів навіть за умови, що людське горе взагалі безбожно, антигуманно у якийсь спосіб співставляти або порівнювати.

За різними джерелами, втрати України під час голодомору становлять від 7 до 10 млн. осіб. За цими холодними цифрами – знівечені людські життя, покріпачені душі. Однак для нас це лише статистичні дані. Зазвичай, почувши їх, ми не усвідомлюємо всього трагізму ситуації. Ми знаємо, що така-то подія відбулась такого-то року. Та хіба це про щось говорить?

Сучасне покоління громадян України пам'ятає своїх померлих від голоду дідів та прадідів. Ось тільки причина голодних смертей у 1932-1933 рр. залишається для багатьох нез'ясованою. Хтось прагне дізнатися: чому? Хтось залишається безпам'ятним, і таких багато.

Тема голодомору 1932-33 рр. за часів СРСР більше 50 років була забороненою. Тільки з кінця 1980-х правда про голодомор поступово відкривається і стає більш доступною для всіх бажаючих дивитися в очі власній історії.

Науковці вивчають нові архівні фонди, які десятиліттями зберігали страшні таємниці історії голодомору. Архівні документи, фотографії дозволяють перенестися у 30-ті роки і відчути специфіку тієї епохи. Вони проливають світло на причини, механізм і наслідки організації штучного голоду в Україні.

Але, поряд з цим, існує ще одне унікальне джерело інформації про події того часу, яке допомагає осягнути голодомор у всій його різноманітності. Це – свідчення очевидців.

Існує два види свідчень про голод 1932-33 рр. Перший вид інформації – від людей, які самі пережили голодомор і пам'ятають усі його жахи. Другий вид інформації – це перекази батьків, родичів, сусідів молодому поколінню, яке народилося після голоду. Саме свідчення очевидців дозволяють отримати унікальні дані, які не знайшли відображення в офіційних документах. Вони роблять історію об'ємною, дозволяють показати голодомор на рівні мікроісторії, історії окремих людей, родин, сіл...

Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні – це потужна джерельна база для всебічного дослідження геноциду українського народу. Зусиллями істориків та краєзнавців зібраний джерельний масив, який потребує систематизації та поглибленого аналізу. Особливо продуктивним є погляд на свідчення очевидців крізь призму інформаційного підходу, що передбачає розробку усіх пластів інформації, яка міститься в даному джерелі. Голодомор 1932-1933 рр. – це не тільки голодна смерть мільйонів, а й суцільне руйнування економічних і духовних основ українського села. Отже, йдеться про багатоаспектну проблему, що вимагає комплексного, системного дослідження джерел, забезпечення їх максимальної інформаційної віддачі. Ми акцентуємо увагу на тому, що кожний факт, збережений у пам'яті очевидців, дає дослідникові цінну інформацію.

Роберт Конквест охарактеризував спогади селян про трагедію 1932-1933 рр. як непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли. Розглядаючи джерелознавчі аспекти голодомору, Джеймс Е. Мейс підкреслив, що свідчення очевидців тих подій становлять найголовніше, найцінніше джерело, з якого науковці зможуть отримати основу для оцінки не тільки фізичної, а й духовної шкоди, завданої українському народові.

Зараз свідкам голодомору або ж особам, які чули про голодомор від своїх родичів, вже по 70-80 років. З кожним днем таких свідків, які на той час були маленькими дітьми, стає все менше. З кожним днем ми втрачаємо свою живу історію... Найбільш актуальним завданням тепер видається зібрати ці свідчення і зберегти їх для майбутніх поколінь.

Основна проблема, яка стоїть перед кожним з нас – це не втратити ту тонку ниточку, взаємопов'язуючу наше покоління з минулим і прийдешнім, адже зв'язок між покоління, навіть тими, котрі відійшли з цього світу, завжди існує. Лише за цієї умови життя на землі матиме своє логічне продовження. Зберігати і знати історію – означає не повторювати її помилок у майбутньому.

Навіть якщо здійснити побіжний огляд свідчень про Голодомор 1932-1933 рр. він покаже, що це історичне джерело містить різнопланову і надзвичайно важливу інформацію для з'ясування механізмів і наслідків геноциду українського народу. Одне з важливих завдань джерелознавців – здійснення аналізу свідчень у двох напрямах: перший – порівняльний аналіз свідчень, зібраних в різних регіонах України, з погляду структури і змісту зафіксованої в них інформації; другий – порівняння свідчень з даними інших історичних джерел. Ретельне дослідження інформації, що міститься у свідченнях кожного конкретного регіону і села, дасть можливість висвітлити усі відтінки трагічної палітри повсякденного життя і смерті українських селян під час голодомору.

К. В. Завальнюк
кандидат історичних наук, член НСЖУ,
головний спеціаліст Державного архіву АВО

МАЛОЛІТНІЙ БУНТАР З ВЕЛИКОЇ БУШИНКИ ІВАН ЦВЕНЬ

8 травня 1925 року Подільський губернський відділ ДПУ в одному із додатків до регулярного "Огляду політичного та економічного стану Поділля" повідомляв голову Подільського губвиконкому про антирадянські настрої в Немирівському районі. Серед багатьох повідомлень відповідного змісту нашу увагу привернуло таке: "В Немировском районе по селам циркулируют слухи, что якобы к одному шедшему из Винницы крестьянину по дороге подошла овца, заговорившая человеческим голосом и предложившая ему полезть на дерево, что он и сделал, и якобы этот крестьянин по предложению овцы взглянул в правую сторону, где увидел, что там происходит уборка хорошего урожая, а с левой стороны окровавленные трупы, и что якобы эта овца сказала, что в текущем году будет хороший урожай и кровопролитие, и хлеба есть будет некому. Слухи эти постепенно распространяются из села в село" [2, арк. 544].

Попри певну фантастичність згадуваних подій, чутки все ж таки виявилися пророчими. Мине якихось п'ять років і на щедрій немирівській землі (зрештою, як і по всій Україні) дійсно будуть гори трупів людей, які з діда-прадіда годували увесь світ плодами золотих пшеничних зерен, а самі не мали і скоринки хліба у роті. Ось як, наприклад, змальовував ті апокаліптичні події відомий подільський історик І. Г. Шульга: "Наче вимучені далекими перельотами журавлі, люди блукали по полях, викопували гнилі буряки, картоплю, рвали квіти білої акації, листя липи, діставали із минулорічних скирт гречану полову, сушили в печі, а потім товкли в ступах, щоб спекти із цього борошна коржі. Юрби по 200–300 чоловік прямували до цукрових заводів, гуралень і здобували для харчування жом, патоку, брагу та інші відходи виробництва. Інші на смітниках збирали лушпайки, у ставках ловили жаб, черепах, розривали скотомогильники, розтягували трупи, а потім м'ясо варили й їли. (...)

На Поділлі особливо тяжкими видалися травень і червень (1932 р. – Авт.). У кожному селі тоді люди щоденно помирали з голоду. Запаси продуктів вичерпалися, колгоспи закривали дитячі ясла, школа перестала видавати гарячі сніданки. Діти не мали змоги відвідувати уроки; як шпаки, вони накидалися на посіви гороху, визбирували боби. Колгоспам і радгоспам довелося виставляти сторожів, об'їждчиків, щоб зберегти посіви. Почастішали випадки вигрібання посадженої картоплі, буряків, цибулі. З погребів витягували квашнину, з повіток забирали худобу, виганяли в ліс і різали. Селяни навчилися користуватися замками, на вікнах ставити залізні грати, чого раніше і в гадці не було.

У травні співробітники Немирівського відділу зв'язку, місяцями не

отримуючи продуктів на свої картки, надумали оголосити страйк. Четверо кваліфікованих радистів і телеграфістів взагалі відмовилися від своїх посад і перестали виходити на роботу" [4, с. 36, 37].

Факт лютого, немилосердного голоду були змушені навіть визнавати представники владних структур (хоча, звісно, ця інформація була призначена не для широкого загалу, а лише для високопоставлених партійно-державних бонз). Ось що, наприклад, повідомляв під грифом "совершенно секретно" 17 травня 1932 р. заступник начальника Вінницького обласного відділу ДПУ П. Рахліс секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву про голодування селян Немирівського району: "Продовольственные затруднения в Немировском районе все более усиливаются. Последние материалы свидетельствуют о том, что в отдельных селах района продзатруднения выливаются в острую форму голодания с опуханием, а также со смертными исходами. Положение отдельных категорий работников в самом райцентре тоже очень тяжелое.

Особенно бедствуют учителя и низшая группа служащих. Находящийся в Немирове Педтехникум, в связи с недостаточным снабжением находится под угрозой закрытия. Также очень тяжелое положение медучреждений, отмечены случаи в Ситковецкой больнице, где больным абсолютно не выдают питания и больные голодают.

Приводим фактический материал о случаях голодания и смерти в селах района. В селе Щуровцы 10 семейств голодают и лежат опухшими. В с. Иосипеньки Волчанского сельсовета 10 семейств – 41 человек голодают, лежат опухшими, преимущественно колхозники и бедняки. В с. Муховцы голодают и опухли, некоторые не могут совершенно двигаться – 7 семейств – 29 чел. В этом же селе умер Козаченко Никифор, семья его из 5 – чел. голодают, опухли.

В с. Рубани голодают и опухли 3 семьи из 18-ти человек. Умер один человек. В селе Будки Сорокатяжинецкого сельсовета голодают, опухли и почернели 8 семей из 33 человек. Умер 1 чел., семья его из 4-х человек голодает, опухли и почернели. В с. Косаново голодают, опухли 7 семей из 33 человек. В этом же селе обнаружен труп неизвестного. В с. Потоки голодают, опухли, не могут двигаться – 3 семьи из 21 чел. В с. Сорокотяжинцы умерло 2 человека, оба бедняки и 2 – детей. Голодают и опухли 8 семейств. В с. Данилки Сорокатяжинецкого сельсовета голодают и опухли 13 семейств.

На почве переживаемых продзатруднений среди селян отмечается острое недовольство и отрицательные настроения. Почти во всех селах района развились кражи продуктов питания, кур, овец, свиней, коров и пр." [1, С. 286–287].

Доведені до відчаю мирні хлібороби не могли більше миритися із своїм жахливим, злиденним становищем. Загроза голодної смерті та безвихідь штовхали їх до різних форм спротиву бездушній більшовицькій владі. Так, наприклад, у спецповідомленні начальника Вінницького обласного відділу

ДПУ В. Левоцького секретарю Вінницького обкому КП(б)У М. Алексєєву та голові Вінницького облвиконкому О. Лісовику від 17 березня 1932 р. зазначалося: “В докладной записке о ходе хлебозаготовительной кампании на 25-е января сего года за № 146890 мы сообщали о волыночных тенденциях, проявляющихся в ряде сел Немировского района, расположенных вокруг г. Немирова.

Поводом к ним явилось то, что на территории винокуренного завода, расположенного в г. Немирове, сгружено около 150000 пудов кукурузы, заготовленной к производству. С начала 1931 года крестьяне несколько раз, собираясь группами от 50 до 100 человек пытались разобрать кукурузу.

В ночь на 17-е марта сего года попытки к разбору кукурузы снова возобновились, при чем к территории завода сошлись крестьяне отдельных сел Ильинецького, Брацлавского и Немировского районов, которые в продолжении ночи разбирали кукурузу.

Разбиравшие приходили группами в 50 человек. Всего насчитывалось до 600 человек. Эти группы имели столкновение с рабочими винокуренного завода. На утро крестьяне разошлись, однако, по нашим данным разошлись с тенденциями снова к вечеру возобновить разбор кукурузы.

Районным партийным комитетом в 8 сел, наиболее пораженных этими тенденциями, окружающих м. Немиров, были высланы представители, которыми были созваны общие собрания для проведения разъяснительной работы.

Созванные собрания не дали никаких результатов. Собравшиеся крестьяне части сел отказались слушать представителей райпарткома, в части сел представители были избиты и крестьяне угрожали, что на следующий день они разберут всю кукурузу, разгромят винзавод и разберут посевматериал в колхозах.

Сведения получены по телефону от начальника Немировского райотделения ГПУ. Облотделом ГПУ выслан оперативный работних в Немировский район с соответствующими заданиями” [1, с. 242].

Все ж, не зважаючи на вжиті заходи, напади на Немирівський спиртзавод продовжувались і надалі. “9 лютого (1933 р. – Авт.), – писав один із перших дослідників голодомору в Україні професор І. Г. Шульга, – у м. Немирові з навколишніх сіл Мухівці, Велика Бушинка, Озеро прийшли юрбою голодні люди. Чи були серед них призвідники – судити важко. Селяни увірвалися на територію спиртзаводу і почали ділити між собою кукурудзу, яку перекурювали там на горілку. Охорона спробувала зупинити їх. Колгоспник з Мухівців Василенко голіруч кинувся на озброєного охоронника, схопив гвинтівку, намагаючись нею оволодіти. Однак, напевно, інший охоронець багнетом вдарив його в спину. Василенка було тяжко поранено. Натовп ще більше розлютився, охорона вже не могла його стримати. Комусь вдалося викликати по телефону із районного відділення міліції озброєний загін, який швидко прибув і розігнав голодний натовп.

Василенка відправили до лікарні, а двох інших найбільш активних учасників виступу заарештували. На допиті вони заявили, що голод примусив їх до нападу на спиртзавод і якщо їм не вдалося здійснити своїх намірів, то інші все одно заберуть ту кукурудзу" [4, с. 68–69].

Безперечно, що ці та інші події мали великий розголос на Немирівщині серед простого люду. Під їх впливом підростало нове покоління, в серцях і душах якого розкуркулення, масова колективізація та голодомор назавжди залишили глибокі шрами. Особливо ж чутливою до усіх соціальних потрясінь і катаклізмів завжди була і залишається молодь, яка не могла примиритися з будь-якою несправедливістю. Це, зокрема, стосувалося і 16-річного талановитого, небайдужого юнака Івана Цвеня, який народився 1915 р. в селі Велика Бушинка нинішнього Немирівського району Вінницької області. Батьки хлопця, Афанасій Григорович та Мотря Касіянівна Цвені (за тогочасним станом "середняки"), займалися нехитрим домашнім господарством, яке складалося з 4,17 десятин землі, хати, стодоли, сараю, двох коней, корови, воза та плуга. Окрім сина Івана, виховували ще дочок Марію (1922 р. н.) та Ганну (1926 р. н.) [3, арк. 1]. Зростав хлопець в атмосфері добропорядної, трудящої української сім'ї: ще змалку допомагав батькам по господарству, навчався у місцевій семирічці, як і багато його однолітків мріяв про щасливе майбутнє... Однак, усі його райдужні мрії та сподівання були перекреслені 27 березня 1931 р. Того дня до будинку Цвенів з'явилися співробітники Немирівського райвідділу ДПУ з постановою на арешт неповнолітнього Івана Цвеня. Під час вчиненого ними обшуку було вилучено "вагомі" речові докази вини: два прості олівці, дві ручки з перами, закритий лист на ім'я сільського активіста Федора Якименка, відкритий лист на ім'я вчителя Кожем'яка, а також багато різної літератури, яку вилучили для представлення у райвідділ ДПУ [3, арк. 5–5 зв.].

Зрештою, зібраних доказів виявилося достатньо, аби вже наступного дня висунути Івану Цвеню звинувачення за статтею 54–10 Кримінального кодексу УСРР у антирадянській діяльності, яка проявлялася у вигляді "антисовагитации, путем распространения прокламаций, писанных им же, носящим характер угрозы всем колхозникам, а также вновь вступающим в колхоз" [3, арк. 2].

Характерно, що вже на першому ж допиті 28 березня 1931 р. Іван Цвень зовсім не заперечував висунутих проти нього звинувачень. Натомість зупинився на мотивах, які спонукали його до написання антиколгоспних листівок: "Предъявленные мне две анонимки, а также две другие, найденные у меня при обыске, действительно писаны мною. Писал я их единолично, расклеивая по селу, для того, чтобы подорвать мероприятия, проводимые сельсоветом и активом села вообще. Указанные в анонимке лица являются активом в нашем селе, т. е. Якименко Дмитрий – секретарь с/совета, комсомолец – активист, Хоменко Иван – активист, член коллектива, Черешневый Павел – комсомолец-активист, Рабчук Василий – председатель

правления коллектива.

Кроме погроз по их адресу, что таковые будут сожжены, я писал также анонимки к селянам, призывая таковых не вступать в коллектив, а уже вступивших выписаться. Никакой группы “попередників” в селе нет, а это я подписывал для большего эффекта. Писал я анонимки потому, что мне не уплотил с/совет за работу как групповоду [по] ликвидации неграмотности. О распространении анонимок с моей стороны никто абсолютно не знал. Расклеивал я их по селу вечерами.

Сам я являюсь сыном середняка. Отец мой занимается хлебопашеством. В последнее время ему доведен план ко двору по мясозаготовке и пшенице” [3, арк. 14–14 зв.].

Все ж, знайомлячись із змістом конфіскованих листівок, розумієш, що не особиста образа, а біль за гірку долю уярмленого селянства, за його щоденні страждання рухали їх автором. Тоді зовсім по-іншому сприймаєш і його майже дитяче захоплення романтикою подвигів героїв – змовників і конспіраторів, яке вилилося у придуманому ним гуртку “попередників” на чолі із Швабріним та секретарем Кувиріним.

Цілком у дусі селян-бунтарів минулих століть звучать і вимоги “гуртківців”. Ось одна з характерних листівок, спрямована до селян – одноосібників: “Шановні товариші одноосібники!

Ні оден не входьте до лав колгоспів, бо це наша загибіль. Не вважайте на це, що вони підводять вам плян до двору. Потерпіть. Ждати ще недовго і тоді ми будемо вільні” [3, арк. 3].

На звороті цього звернення читаємо коротеньку інформацію про борців за справедливість: “Кому в руки попаде, той нехай прочитає і свому товаришеві передасть.

Наш гурток являє собою групу людей. Один наш член має зв’язок із членом промпартії, який находиться у городі Непитайлі. Цебто вам казати у якому саме городі не можна” [3, арк. 3 зв.].

Наступна листівка “гуртківців” містить прямі заклики до виходу з колгоспу та погрози на адресу окремих активістів: “Шановні Товариші!

Якщо ви це прочитаєте, то розкажіть удома своїм батькам та сусідам так: коли хто в колгоспі, то нехай поспішає до 25 квітня виписатись... Хто не в колгоспі, то нехай держиться і нехай не боїться того, що його будут спродувати і не вписується до колгоспу, бо то його загибіль. Активісти, підхожі до Дмитра Якименка, Хоменка Івана, Черешневого Павла, Рабчука Василя та інші нехай підітнуть носа, бо першому-ліпшому з них пустім кров або червоного півня” [3, арк. 4].

Окрім погроз прямим виконавцям злочинної більшовицької політики, діставалося “на горіхи” і їх посіпакам: батьку секретаря сільради Федору Якименку та учителю Кожем’яку. Зокрема, в листі на ім’я першого із них наголошувалося: “Громадянине Якименеко Тодире!

У нас на третьому засіданні гуртка “попередників” стояло питання про

вас і про вашого Дмитра. Багато з нас кричало, аби вам нічого не казати, але відразу зробити те, що полагається, но якраз через моє піклування постановили сказати вам: аби ви припинили, позаяк батько свого сина Дмитра, щоб він не різав так людей; аби ви виписались з колгоспу як показовий господар і умовили на це саме свого Павла.

Якщо ви цего не зробите, то покладетесь свою головою і усім своїм господарством" [3, арк. 6–6 зв.].

В аналогічному дусі був витриманий і лист до учителя Кожем'яка, в якому було сказано: "Шановний тов. Кожом'[як]!

Ми, як попередники, пов[инні] попередити, аби ви не п[рикладали] рук до колективізації. Якщо будете смирні, [...] то і вам не буде зле [в нашо]му селі, а якщо схочете [бути] ударником – активістом, [то] ударимо по "активному" [3, арк. 7].

Ще одним адресатом, кому були спрямовані гнівні листи протесту, був секретар Мало-Бушинецької сільради Н. Ковальчук.

Останній не на жарт налякався, адже багатьом своїм односельцям за час так званої "колективізації" встиг залити чимало сала за шкуру. Тому й не раз "червоний півень" гуляв по його обійсті. Так і цього разу, отримавши попередження, Ковальчук не став вичікувати, а звернувся 28 лютого 1931 р. з клопотанням до голови Немирівського райвиконкому: "Прикладаючи при цьому анонімки, які підкинуті в сельраду, що погрожують підпалом і инше, на цім я не зупиняюсь, а також уваги цілком не звертаю, але ж оці факти в минулому, під час колективізації та розкуркулення, виконання державних компаній, мені 2 підпали були, і взагалі похвалки від заможньої частини села. Це можуть ствердити навіть уповноважені РВК, які допомагали в роботі нашій с. р. Отже, виходячи з цього, прошу реагувати на ці менти, а також прошу погодити питання в ДПУ про видачу мені дозволу на зброю" [6, арк. 10].

Оскільки згадані листівки містили погрози на адресу представників влади, то їх "вивченням" негайно зайнялося Немирівське ДПУ, згодом вийшовши на слід автора. Як і в вищезгаданих випадках, більшовицьким кровопивцям у цих листівках погрожували підпалом їхнього майна. Ось текст однієї із таких листівок: "До Мало-Бушецької сільради. Не думайте, що ви взяли над нами владу. Помніт, аби ви всі не горіли по три рази. Я вас сама запалю, самий пере[д] Ковальчука, за то, що він по своїй команді робе. Не думай, що ти будеш довго [жити]. Ти не мав права Тетяну Демиденко обкладати твердою нормою і так усіх" [3, арк. 10–11 зв.].

Не менш переконливими для новітніх баскаків були і слова з наступної листівки: "Дякую вам, сільрадо, за те, що ви не по правді описували. Ви не мали права, де карали. Прийде на вас чорний день, на всі[х], хто обдирає, а вам за те (...)" [3, арк. 12].

На жаль, у цьому місці текст листівки уривається, хоча, неважко припустити, що в ньому йдеться про майбутню помсту більшовицьким

активістам. Принагідно зауважимо, що в цьому плані листівки Івана Цвеня напрочуд перегукуються із релігійними есхатологічними уявленнями про майбутній "страшний суд" та загальне торжество справедливості. І в цьому факті немає нічого дивного, адже релігія, по суті, залишилась тією єдиною оазою духовності, яку все ще не зумів підім'яти під себе важкий чобіт більшовицьких комісарів. Та й різноманітні релігійні чудеса, які почали масово поширюватися на Поділлі з початку 20-х років XX століття (самооновлення, миро – та кровоточіння ікон, різноманітні випадки чудесного зцілення, пророцтва тощо) були своєрідною реакцією християнського егрегору на встановлення безбожницької більшовицької диктатури. Зрештою, і Іван Цвень на допиті 8 квітня 1931 р. зізнався, що й на його антиколгоспні погляди значний вплив мала християнська містика: "К данному мною ранее показанию, в области распространения прокламаций антиколхозного характера, я хочу добавить, что к распространению таковых меня до известной степени побудили агитации со стороны отдельных лиц, сводящиеся к тому, что скоро – весной этого года, должно быть падение Советской власти, даже предсказывали число, откуда и было взято мною число 25 апреля.

Через некоторое время после рождественских праздников, приблизительно в начале января с. г., я зашел к своему товарищу Довганю Саве, который постоянно носится с ивангилием по своим религиозным убеждениям, который в моем присутствии начал читать и дочитав до какой-то цифры 666, взял спички, сложив с них эту цифру, после с тех же спичек составил "Ленин" [и] звезду пятиугольную и в результате стал мне говорить, что скоро будет конец Советской власти, ибо так сказано в ивангельи. Следует отметить, что это на мне оставило известный отпечаток и повлияло на мои убеждения. Спустя некоторое время после этого, набирая воду с колодца, ко мне подошел Могиль Василий, середняк, каковой спросил меня, или отец мой подал заявление в коллектив, и когда получил ответ что еще не подал, он, Могиль, стал говорить мне, что пусть не подает заявление, т. к. по святым книгам (ивангилие) конец Советской власти должен быть, если не 30 марта, так 1 мая. Под влиянием подобного рода предсказаний, а также будучи озлобленным на Представителей Сельской власти за неуплату мне по ликнепу, я начал писать прокламации, указывая, чтобы подождали до 25 марта (в тесті листівок вказано 25 квітня. – Авт.), не писались в коллективы, на основании сказанного мне Могилем" [3, арк. 15].

Імовірно, що після вищезазначеного допиту були й інші, адже вже через місяць (5 травня 1931 р.) підліток, зламаний фізично і душевно, звертається із покаянним листом до "начальника ДПУ": "Дуже прохаю Вас, аби Ви мене відпустили додому. Я сам визнаю себе шкідником Рад. Влади. Я зробив великий приступок проти міроприємств нашої мирної Радянської політики, пишучи свої афіші.

Чому я це писав? Дивлячись на ріжні волинки, що піднімали їх куркулі

околишніх сіл, слухаючи розмови старих бабушок та дідів про те, що раньше було лучше і інш., я здрейфив, і начав писати, але я тепер цілком визнаю, що наша Рад. влада настільки міцна, що жодна з капіталістичних держав не зможе розбити, а маломіцні куркульські волинки тим більше. Тепер я Вас як начальника ДПУ прошу, аби Ви мене відпустили з-під варти з такою умовою: якщо тільки за мною у селі, і, взагалі, скрізь помітяться якісь приступки, то без ніяких балачок даєте мені найбільшу кару або й розстріл" [3, арк. 19–19 зв.]. Схоже, що останні слова із прохання І. Цвеня найбільше припали до душі місцевим каральникам, адже вони дістали змогу проявити свою милостивість до неповнолітнього в'язня і, водночас, примати свою жертву у майбутньому "на гачку". Саме тому уповноважений Немирівського райвідділу ДПУ 21 травня 1931 р. звільнив Івана Цвеня з-під варти під підписку про невиїзд [3, арк. 20–20 зв.], а Немирівський дільничний прокурор своєю постановою від 29 серпня 1931 р. взагалі закрив справу [3, арк. 23–23 зв.]. Все ж, незважаючи на примарне торжество правосуддя, попереду в Івана Цвеня, як і всього українського народу, було ще чимало "жорстоких днів" та "проклятих років", про які дуже влучно сказав у 1933 році поет-борець Олекса Гай-Головко (1910 р. н.):

"Червона метелиця... Зойк, голосіння
Пронизують ранки криваво-густі.
Стою на скорботній моїй Україні,
Розп'ятий Москвою на чеснім хресті.
Довкола могили, могили, могили,
В могилах країна нещасна моя.
О, доле святая, придай мені сили,
Щоб міг досказати несказане я
Вогненеє слово, що серце стискає,
Бо падаєм, гинемо в лютій тюрмі.
Рятунку ж немає, немає, немає,
А вийти із пекла не можем самі..."

Література:

1. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. / Зб. докум. та мат. – Вінниця: 2. Держ. картографічна фабрика, 2007. – 704 с. 3. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. Р-925. – Оп. 8. – Спр. 55. 4. ДАВО. – Ф. Р-6023. – Оп. 4. – Спр. 11403. 5. Шульга І. Г. Голод на Поділлі / І. Г. Шульга. – Вінниця: Континент ПРИМ, 1993. – 224 с.

В. Г. Берковський
Кандидат історичних наук,
директор Центрального державного архіву зарубіжної україніки

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. НА СЛАВУТЧИНІ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРЕБІГ ПОДІЙ

Розглядаючи проблему дослідження спланованого комуністичною владою голоду на мікроісторичному рівні не можна не відзначити, що в сучасній краєзнавчій та й історичній науці в цілому усталилася думка про незначні розміри голоду 1932–1933 років на прикордонних теренах, до яких в досліджуваний час належала й територія сучасного Славутського району. Більш того, якщо, починаючи з 1990 року суворо заборонена комуністичним режимом тема Голодомору, його причин та наслідків знайшла потужне висвітлення у працях та дослідженнях академічних вчених, на шпальтах республіканських газет та журналів, то на регіональному, місцевому рівнях дана робота довгі часи перебувала на початковому рівні. Так, наприклад, за період з 1990 по 2008 рік на шпальтах місцевої преси Славутчини надруковано було лише близько 50 статей, присвячених темі перебігу голоду 1932–1933 років. Більш того левова частка цих матеріалів припадає на період 1990–1993 та 2007–2008 років. Крім газетних статей Голодомор був розглянутий і в окремих розділах краєзнавчих та публіцистичних досліджень І. Поліщука, Д. Глашанця, А. та С. Ковальчуків [9, с. 99–103; 11, с. 43–44]. Цій же темі присвятили свої книжки В. Терновий та М. Руцький [12]. Разом з тим не можна не відзначити, що в статтях і творах вищезазначених дослідників головну увагу звернуто виключно на відображення окремих випадків голоду на теренах населених пунктів сучасного Славутського району. Натомість проблема, як передумов голоду, а зокрема питання суцільної колективізації та руйнації селянських господарств, так і формування цілісної картини голодомору не знайшли свого відображення. Певним винятком з цього є серія статей відомого краєзнавця з міста Нетішина – Т. Вихованця, в яких досліджено події 1930-х рр. як передумови Голодомору на Славутчині [2].

Розглядаючи перебіг голоду на теренах сучасного Славутського району слід зазначити, що його перші прояви були зафіксовані вже наприкінці 1931 р., коли на межі голоду опинилися окремі сільськогосподарські райони Правобережної та Центральної України [10, с. 196]. Так, наприклад, вже в грудні 1931 р. про допомогу звернулися голодуючі курсанти перших Славутських курсів машиністів локомобіля [7, спр. 83. – арк.7].

Катастрофічна ситуація з продовольством яскраво відобразилася в період підготовки до весняної посівної кампанії. Наприклад, оцінюючи діяльність Мухарівської та Іванівської сільрад президія контрольної комісії Славутської районної Робітничо-селянської інспекції зазначила, що тут вдалося забезпечити виконання плану з заготівлі насіння для весняної

посівної кампанії лише на 18,5% та 16,% відповідно [15, арк. 51–52]. Загалом по Славутському району план весняної посівної кампанії: радгоспами був виконаний лише на 23,3%, колгоспами – на 72%, селянами-одноосібниками – на 32,2%. Подібна ситуація спостерігалася й щодо інших планів. Зокрема план м'ясозаготівлі в другому кварталі 1932 р. виконано було лише на 12,5% [8, арк. 84–86]. З огляду на ці факти і з метою негайної повної реалізації поставлених державою планів супроти селян було застосовано найжорсткіші заходи, які призвели до масових втеч селян з колгоспної панщини.

Однією з основних причин початку голоду, згідно з даними Вінницького обкому КП(б)У, став той факт, що станом на березень 1932 р. колгоспи розрахувалися з селянами-колгоспниками зерном за трудодні, трохи більше 58% районів області. В усіх інших районах добитися повноцінного розрахунку з селянином не вдалося із-за відсутності зерна, яке повністю було вивезено під час хлібозаготівлі. Так, в березні 1932 р. секретар Славутського райкому КП(б)У Котляр повідомляє центральне партійне керівництво, що з 83 колгоспів району повністю без хліба залишилося 65 [8, арк. 124].

Бездумне виконання всіх забаганок Кремля місцевою владою, яке й призвело до голоду, змушувало останніх до применшення масштабів лиха, перекладання відповідальності на інших, заміна в усіх офіційних документах влади слова "голод" словосполученням "продовольчі труднощі". Саме від цих т. зв. "продовольчих труднощів" вже в середині квітня 1932 р. потерпають терени Славутчини. Першими на собі відчули ці "продовольчі труднощі" мешканці Гориці, Клепачів, Манятина та Селичева, де, вже в квітні, голодувало більше 30% населення. Станом на 21–22 квітня 1932 р. у Клепачах хліб був відсутній більш як в 50-ти родин [8, арк. 71]. При цьому найбільш гострої форми голод набрав у Великому Правутині. Так, 4 травня 1932 р. керівництво Славутського прикордонного загону, в сфері впливу якого знаходилося дане село, повідомляє, що з 240 родин великоправутинців від голоду опухло 117. Більш того зафіксовано було перші випадки смерті від голоду, оскільки голодуючі харчуються лише картопляними шкарлупами та кормовим буряком [5, спр. 363. – арк. 1.]. А вже 10 травня Славутський райком КП(б)У сигналізує, що низка сіл району знаходиться в надзвичайно важкому стані. Більш того й в самій Славуті "робітники хлібом незабезпечені. Хлібопекарні працюють з перебоями" [8, арк. 86]. І дійсно протягом травня 1932 р., не дивлячись на постійні клопотання та звернення місцевої влади, в Славутський район не було надіслано жодної продовольчої допомоги [18, спр. 5255. – арк. 31–32].

В умовах голоду селяни вдаються до різних форм не лише протесту, але й спроб вижити (виїжджають в інші більш забезпечені райони, виходять з колгоспів). Наприклад, лише по Славутському району до середини березня 1932 р. кількість колективізованих господарств зменшилася на 9,7% [18, спр. 5256. – арк. 4–5]. Так, в травні 1932 р. через голод Варварівський колгосп

полишило більше 50% колгоспників, Бачманівського колгоспу група голодуючих селянок з дітьми прийшла під стіни Районної колгоспної спілки з вимогою дати їм хліба. Крім того, з квітня 1932 р. розпочинається нова хвиля антирадянських заворушень селянства. Зокрема в Жукові, Піддубцях та Потеребі селяни намагалися розгромити колгоспні комори та гамазеї [4, спр. 13. – арк. 158].

Найбільше від нестачі продовольства страждали робітники підприємств Славутчини. Зокрема, 19 травня 1932 р., секретар Райкому КП(б)У Осіпов інформує вище керівництво про масовий невихід на роботу працівників Славутської фарфурні, про масові втечі працівників лісорозробок (втекло більше 2 тис. осіб) [18, спр. 5255. – арк. 31–32]. За відсутності продовольства робітничі їдальні змушені були зменшувати норми видачі хлібу робітникам державних промислових підприємств до 200 гр. на добу, або й взагалі припиняти видачу харчування. Так, наприклад, в їдальні Славутського лісозаводу № 2 до кінця травня 1932 р. добова норма видачі хлібу була зменшена до 30 гр. [4, спр. 7. – арк. 18–21].

Напівголодне існування селян в 1931 р. – на початку 1932 р. призвело до значного запізнення весняної посівної кампанії. Так, наприклад, станом на 1 червня 1932 р. по Славутському району засіяно було лише 69,7 % від запланованого [4, спр. 6136. – арк. 29]. Не останню роль в цьому відіграло й катастрофічне зменшення поголів'я робочої худоби. Зокрема за період з 1 листопада 1931 по 1 травня 1932 р. чисельність кінського поголів'я в Славутському районі зменшилася на 17,4%. Особливо катастрофічною була ситуація в одноосібних господарствах які за півроку втратили більше 24% коней [6, арк. 112]. Примушуючи напівголодного селянина до виконання посівної кампанії шляхом адміністративних репресій – "массовых обысков и арестов, избиений, наложении непосильных штрафов, неправильном раскулачивании и распродаже имущества, присвоении имущества" [4, спр. 10. – арк. 145], радянська влада лише добилася того, що вже з другої половини червня 1932 р. селяни починають масово втікати з колгоспів. Згідно даних колгоспної спілки Вінницької області станом на 10 липня масовою подачею про вихід з колгоспів було охоплено 53 райони (260–270 колгоспів). Загальна ж чисельність бажаючих вийти з колгоспу перевищила 10 тис. заяв. Голова даної спілки Гольдцетін відзначав, що практично в усіх заявах повторювався один і той самий рефрен – "Прошу виключити з колгоспу, так як сім'я пухне з голоду – нема шо їсти" [16, арк. 26–28].

Ще в січні 1932 р. московське керівництво розпочало тривалі дискусії щодо майбутнього врожаю та розмірів хлібозаготівлі. Під тиском присланих з Москви Л. Кагановича та В. Молотова, 6 липня для України було затверджено план заготівлі збіжжя у розмірі 356 млн. пудів (5 831 тис. тонн). Услід за цим, 29 липня 1932 р., Вінницький обком КП(б)У затверджує остаточний порайонний план хлібозаготівлі на 1932 р. у розмірі 665 тис. тонн. При цьому Славутський район мав здати 9300 тонн збіжжя [4, спр. 11. –

арк. 42–43].

Ще на стадії планування хлібозаготівлі більшовицьке керівництво Україною визначало заходи необхідні для забезпечення проведення всіх заготівельних кампаній. Наприклад, 5 серпня 1932 р. Славутський райком КП(б)У доносить, що в індивідуальних господарствах намагаються якнайшвидше зібрати хліб і таємно перемолоти на муку [18, спр. 6136. – арк. 35–36]. Задля протидії цьому вже 1 серпня 1932 р. Вінницький обком КП(б)У приймає постанову про вилучення у населення приватних жорен [4, спр. 11. – арк. 44–45]. Застосування цих та подібних заходів, в межах т. зв. "серпневого наступу на село" призвело до того, що вже в вересні 1932 р. в прикордонних районах розпочинається голод. Наприклад, 1 жовтня 1932 р. до канцелярії голови ВУЦВК Г. Петровського надходить телеграма голодуючих Славутських інвалідів з проханням про допомогу [14, арк. 219].

Послідуючі кроки кремлівської комісії були спрямовані на формування та застосування репресивних методів щодо виконання всіх завдань, поставлених перед українським селянином. Більш того, для контролю за дотриманням усіх настанов та рішень московського керівництва до областей та районів України було скеровано спеціальних уповноважених. Зокрема в листопаді 1932 р. з перевіркою стану виконання плану хлібозаготівлі до Вінницької області прибув П. Любченко, який відзначив особливо погану ситуацію в прикордонних районах, про поширеність ворожих настроїв у середовищі селянства щодо хлібозаготівлі – "последний кусок хлеба весной отдали" [18, спр. 5386. – арк. 34].

Зважаючи на виникнення проблем щодо виконання усіх обсягів зернозаготівельної кампанії, радянська влада застосовує зменшення розмірів соціальної підтримки населення. Зокрема, 29 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У визнає за доцільне:

а) з 1 грудня 1932 р. зменшити норму видачі хліба службовцям, робітникам та утриманцям з 400 г хліба до 300. Особливо яскраво про це зменшення свідчить лист мешканки с. Красностава Ш. Ліберман, яка з розпачем пише – "я вже опухла від голоду та холоду" [7, спр. 83. – арк. 35–35зв.];

б) зняти з постачання харчами всіх кустарів. Виконання даної постанови на місцях призвело до того, що, наприклад, у Вінницькій області з 29 тис. кустарів без державної підтримки залишилася 21 тис. [4, спр. 69 – арк. 14–19];

в) зменшити фонд видатків на громадське харчування на 15% та зменшити видаткові фонди на постачання продовольством міського та сільського населення [17, арк. 116].

Також, в межах вищезазначених постанов та директив найбільш жорстокі методи були застосовані щодо селянина-одноосібника. Зокрема щодо одноосібників, які не виконували плана хлібоздачі, застосовувалися штрафні завдання з м'ясозаготівлі (у розмірі 15-місячної норми) та

картоплезаготівлі (в розмірі річної норми) [3, с. 257]. Таким чином, селянин-одноосібник та селянин-колгоспник за невиконання державних планів з хлібозаготівлі відповідали продукцією, вирощеною у присадибному господарстві, своїм особистим майном. Наприклад, у вилученого з колгоспу березділчанина М. Савчука конфісковано було весь хліб, зароблений у колгоспі, вирощене на городі просо та квасолю, а також здано на м'ясо корову. Як результат без засобів до виживання залишено 2 дорослих та 2 дітей віком до 4 років [7, спр. 38. – арк. 45–45зв.]. Подібна ситуація спостерігається і з вилученим з колгоспу мешканцем села Волиця Остапом Теслюком, в родині якого без засобів до існування залишилося 5 осіб [7, спр. 98. – арк. 435].

Більш того весь прихований селянином для виживання хліб держава оголошувала як розкрадений. Згідно з даними секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаєвича в Україні приховуванням розкраденого зерна займалося від 85% до 90% колгоспників [10, с. 300]. На це явище 25 листопада 1932 р. у своєму інформаційному листі вказував і Славутський райком КП(б)У. Зокрема відзначено було, що уповноважені райкому виявили масове приховування хліба "в ямах під підлогами, під столами, під ліжками, в подвійних стінках". Так, наприклад, лише в Ганопільському колгоспі уповноваженими була виявлено сховище з 200 пудами зерна (3276 кг) [8, арк. 161].

З листопада 1932 р., за особистої санкції Й. Сталіна, з села вилучався не лише хліб, але й усі інші продовольчі товари. Незважаючи на щоденно посилюючийся тиск з боку партійних та виконавчих органів темпи хлібозаготівлі постійно зменшувалися. Незважаючи на обшуки, депортації та судові кари український селянин відмовлявся віддавати радянській державі останнє зерно. Тому, 6 грудня 1932 р., з ініціативи Л. Кагановича, ВУЦВК та РНК УСРР запроваджують внесення сіл на т. зв. "чорні дошки", що реально означало позбавлення селян права на виїзд за межі села до повного виконання планів хлібозаготівлі. Вже 8 грудня С. Косіор повідомляв Й. Сталіна, що в Україні на т. зв. "чорні дошки" потрапило до 400 сіл, виїзд з яких було заблоковано військами [3, с. 284]. Поряд з цим, 16 грудня 1932 р. комісія Політбюро ЦК КП(б)У розробляє та встановлює нові зони та шкали щодо вилучення хліба з врожаю 1932 р. При цьому Славутський та сусідні з ним Заславський і Шепетівський райони потрапили до переліку першої зони [1, с. 5–6; 18, спр. 5381. – арк. 34–37].

Однак Й.Сталін не сподіваючись на українських комуністів, яких він критикував за м'якотілість та лібералізм у боротьбі з невиконавцями державних завдань, 19 грудня скеровує до України, як особливо уповноважених ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, Л. Кагановича та П. Постишева [3, с. 295; 10, с. 279]. Крім того як особо уповноважений ОДПУ СРСР в Україну прибуває В. Балицький з групою московських чекістів. Основним їх завданням було доведення, що саботаж посівної та хлібозаготівельної кампаній в Україні є неінстинктивною відповіддю селянства на спроби

держави вилучити всю продукцію села, а лише організованою контрреволюційною акцією.

Більш того т. зв. "голодний психоз" селян, на думку партійних функціонерів, був викликаний не голодом, а лише провокаційною діяльністю контрреволюційних елементів [4, спр. 71. – арк. 53–55]. У межах цієї тези, вже 5 грудня ДПУ УСРР отримує настанову, щодо негайного розкриття та знищення всіх проявів контрреволюційного повстанського підпілля в Україні. Дана настанова була розширена секретним оперативним наказом від 13 лютого 1933 р. Зокрема було створено Ударно-оперативну групу, яка доволі швидко "знайшла" т. зв. контрреволюційне підпілля, яке протидіяло заходам радянської влади в більш як 200 районах України. Що більше в межах даного наказу заступник голови ОГПУ В. Балицький указував, що боротьба з українськими повстанцями "ні в якій мірі не повинна обмежуватися мірoприємствами адміністративно-технічного чи судового порядку" [21, спр. 666. – арк. 56, 58–62, 63 зв.]. Таким чином, у дію було пущено найжорстокіші репресії для досягнення мети більшовиків. Принагідно слід зазначити, що в прикордонній зоні, а в тому числі і на Славутчині, репресії виконували, згідно §. 13 даного наказу, бійці місцевих прикордонних загонів [21, спр. 666. – арк. 56, 58–62]. Підсумком даної боротьби стало прийняття 13 травня 1933 р. таємної інструкції "Про ліквідацію одноосібного господарства, перехід до нових методів боротьби з класовими ворогами". В цій інструкції, у відкритій формі, було занотовано, що в результаті проведення радянською владою протягом 1930–1933 рр. "масових арештів і гострих форм репресій у вигляді массового виселення куркулів та підкуркульників в північні далекі краї", в умовах коли "право арешту селянина мали всі кому не ліньки", відбулася повна перемога колгоспного ладу над індивідуальним господарством.

Отже, в результаті проведених в жовтні 1932 р. – січні 1933 р. заходів радянська держава вилучила практично всі запаси зерна у селянина [10, с. 235]. При цьому, плану хлібозаготівлі так і не було виконано. Тому, 1 січня 1933 р., Й. Сталін у своїй телеграмі до вищого керівництва України повідомив про необхідність застосування до "колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб […] найсуворіших заходів покарання" [3, с. 308; 10, с. 300]. Принагідно слід зазначити, що в прикордонній зоні, а в тому числі і на Славутчині, репресії виконували бійці місцевих прикордонних загонів. Ще більше 22 січня 1933 р. у директивному листі ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, власноручно підписаному Й. Сталіном, було подано розпорядження про блокаду України [13, с. 32, 636]. Зокрема сільрадам заборонялося видавати дозволи на виїзд за межі краю, заборонялася видача проїзних документів на залізничному та водному транспорті без посвідчень сільських чи міських рад і, що головне, запроваджувалася система оперативних заслонів, оперативних маневрених груп та фільтраційних пунктів, які мали заблокувати вільне

переміщення шляхами України [13, с. 637].

У результаті вищезазначених дій Комуністичної партії та радянської влади вже з кінця 1932 р. на Славутчині розпочинається масовий голод, який набрав найбільш страхітливих форм у першій половині 1933 р. Місцева влада, немаючи можливості допомогти голодуючим, стає лише стороннім спостерігачем трагедії. Так, наприклад, в резолюції Славутської районної робочо-селянської інспекції від 19 січня 1933 р. на лист голодуючого інваліда славутчанина М. Зельднера, зазначено, що в розпорядженні інспекції є лише 30 кг хліба, в той час як голодуючих більше 600 інвалідів [7, спр. 83. – арк. 42–42зв.]. В іншому листі, написаному на початку лютого мешканцем Березdова М. Савчуком, зазначалося, що від голоду в його родині померло 6 дітей [7, спр. 38. – арк. 45–45зв.].

Зростання смертності від голоду не припинило спроб щодо повного вилучення продуктів споживання з українського села. Більш того, в постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 28 січня 1933 р. ЦК КП(б)У та РНК УСРР пропонувалося розпочати з 1 лютого підготовку до посівної кампанії при цьому не послаблюючи нажиму на хлібозаготівлю [21, с. 191]. Що цікаво, затверджуючи 30 січня 1933 р. спеціальну комісію з формування насіннєвого фонду та проведення весняної сівби в Україні (С. Косіор (голова), П. Постишев, В. Чубар, О. Одинцов, С. Реденс) Політбюро ЦК ВКП(б) надає їй право видавати розпорядження "під виглядом рішень ЦК та Раднаркому України" [21, с. 192].

Очевидно, що підготовка до посівної вимагала наявності достатньої кількості робочих рук. Саме тому, а також намагаючись приховати справжні розміри голоду ЦК КП(б)У видає 8 лютого 1933 р. постанову, в якій від обкомів та облвиконкомів вимагалося звертати увагу та перевіряти кожний випадок голодування. При цьому постановою було категорично заборонено створювати будь-які офіційні комісії з допомоги голодуючим та вести офіційний облік голодуючих та померлих від голоду [3, с. 334]. У межах даної постанови, 17 березня, секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський повідомляв очільників КП(б)У С. Косіора та П. Постишева, що факти голоду в області зафіксовано було вже в січні 1933 р., у лютому – прийняли великий масштаб і в березні – масовий. Зокрема в березні різко збільшилися випадки смерті від голоду та безбілкової опухлості міського населення. Загалом голодом охоплено було 27 районів області (180 населених пунктів) і ця цифра стрімко зростала [4, спр. 69. – арк. 12–25].

Разом з тим, початок посівної кампанії було використано комуністами як новий крок на шляху до суцільної колективізації, так і у боротьбі з заможним селянством. Зокрема, 8 лютого 1933 р., Народний комісаріат земельних справ УСРР зазначив, що "не скрізь ще організовано справжню боротьбу за насіння, з розбазарюванням посівфонду, боротьбу зі споживацькими тенденціями та куркульським саботажем". При цьому колгоспи Славутського району ввійшли до переліку тих небагатьох районів,

де “внаслідок розгорнутої масово-політичної роботи, непримиренної боротьби з куркулем та його агентом закінчили повністю утворення посівного фонду” [20, спр. 73. – арк. 9–12]. Станом на 17 березня Вінницька область не була забезпечена посівним матеріалом. Найбільші проблеми були з картоплею, якою індивідуальний сектор був забезпечений лише на 12,9%, а колгоспний – на 18,8% [4, спр. 69. – арк. 20–25].

Нестача власних сил українських колгоспів на підтримку голодуючого селянина, а також потреба в забезпеченні весняної сівби спонукали Й. Сталіна видати 19 лютого 1933 р. дозвіл на розблокування державних хлібних запасів та надання Україні допомоги в розмірі 3 млн. пудів зерна (більше 49 тис. тонн). Щоправда дана допомога була спрямована на підтримку колгоспів у підготовці до весняної посівкампанії [10, с. 334–335]. Загалом же протягом першої половини 1933 р. Україні було надано продовольчої допомоги – лише 176 тис. тонн. Позірність даної допомоги яскраво відображає той факт, що якщо за листопад 1932 р. – січень 1933 р. з чотирьох українських областей північної групи (в тому числі й Вінницької області) було зібрано 35,1 млн. пудів зерна (575 тис. тонн), то для всієї України допомоги надано було аж 34,9 млн. пудів (571 тис. тонн) [10, с. 338].

Про мізерність цієї допомоги яскраво говорить той факт, що в березні 1933 р. Вінницька область не мала можливості допомогти з харчуванням на місцях. Так, наприклад, для забезпечення харчування дітей з обласного харчофонду було виділено: 18 тонн борошна, 4,5 тонни цукру, 25 тонн картоплі, 6 тонн круп та 3,5 тонни повидла. Щодо допомоги дорослому населенню, то, наприклад, у Славуті з обласного фонду було надано допомогу для харчування всього лише 75 осіб [18, спр. 6275. – арк. 51–53]. Та й ця допомога надходила в неповному обсязі, вкрай невчасно та нерівномірно. Так, 27 березня Славутський райком КП(б)У відзначив, що допоміжні пайки для вчителів не лише видаються з затримкою від 15 до 40 діб, але й розподіляються з грубими порушеннями [5, спр. 418. – арк. 46]. На початку травня для підтримки життя кустарів Славутського району (близько 1 тис. осіб) з обласного фонду було видано 135 пудів (2211 кг) хліба [5, спр. 363. – арк. 22].

У межах допомоги голодуючому селу до більш “заможних” районів починають прикріпляти менш заможні. Так, до Славутського району, як більш благополучного, було прикріплено Калинівський район [5, спр. 363. – арк. 53–55]. У результаті це призвело до погіршення ситуації з продовольством, оскільки основним джерелом підтримки голодуючих регіонів мала стати не централізована допомога з обласних фондів, а “соціалістична взаємодопомога поміж колгоспами, мобілізація харчових ресурсів у колгоспників, безпосередня заготовка харчових продуктів (хліба, круп, картоплі, м’яса тощо)”. Тобто, фактично, за рахунок вилучення останніх харчів в т. зв. “більш заможних” районах [5, спр. 363. – арк. 68–70]. Загалом про стан забезпеченості Славутського району харчами, яскраво

говорять виступи робітників ремонтного цеху Славутської фарфурні – “люди пухнуть з голоду, хліба немає, біля горна вмирають” [5, спр. 361. – арк. 18]. На цю ж ситуацію вказує й контролер Полянської ощадкаси Г. Гуменюк [7, спр. 98. – арк. 429].

Наближення весняної посівної кампанії врешті-решт змусило радянську владу звернути увагу на необхідність допомоги голодуючому селу. Зокрема бюро Вінницького обкому КП(б)У приймає декілька важливих постанов, спрямованих на вирішення проблеми голоду. Зокрема це постанови: а) “Про заходи допомоги колгоспникам і одноосібникам, що не мають засобів харчування” (18 березня 1933 р.) [4, спр. 71. – арк. 53–55]; б) “Про заходи щодо послаблення продовольчих труднощів в окремих районах області” [4, спр. 71. – арк. 68–70]. З початком посівної кампанії радянська влада застосовує нові методи примусу селянина до участі у виконанні всіх радянських кампаній на селі. Зокрема, 29 квітня, бюро Вінницького обкому КП(б)У приймає постанову, що допомога харчами може надаватися лише тим селянам, які беруть активну участь у проведенні весняної посівкампанії. При цьому, продовольство надавалося селянам не у вигляді безоплатної державної допомоги, а як певний кредит. Так, видане жито селянин мав повернути з врожаю 1933 року. В межах виконання даної постанови, Славутський райком КП(б)У подав інформацію про потребу негайної допомоги 4 селам (Бачманівка, Манятин, Великий та Малий Правутини) [5, спр. 363. – арк. 24–25]. Розгляд даного прохання протривав практично до середини травня і лише в другій половині місяця для Славутського району було виділено 10647 кг хлібу в трьох партіях. Першою партією, 19 травня, було надіслано 150 пудів (2457 кг), другою (29 травня) – 500 пудів (8190 кг), третьою – 100 центнерів хлібу [4, спр. 71. – арк. 144–144зв.; 5, спр. 363. – арк. 9, 93]. Очевидно, що даної кількості продовольства не вистачало і, як результат, вже на початку червня по району в багатьох колгоспах було закрито громадські їдальні [5, спр. 363. – арк. 9]. Дещо виправила цю ситуацію червнева допомога, надана двома партіями. В першій партії (12 червня) надіслано було 3 тис. пудів (59 тонн), у другій (кінець червня) – 2650 пудів (43400 кг) хліба [5, спр. 361. – арк. 10–11; спр. 363. – арк. 16].

Разом з тим всі вищезазначені постанови вимагали постійного контролю з боку радянського активу на місцях, однак більшість сільських активістів потерпала від голоду на рівні з іншими. Саме тому, 3 травня, Вінницький обком КП(б)У приймає постанову про негайне й цілковите забезпечення продовольством, у дводенний строк, всіх голів сільрад, секретарів партійних осередків, а також окремих голів колгоспів і секретарів сільрад [4, спр. 71. – арк. 105–106зв.]. Також вибірково було підтримано й кустарів. Зокрема згідно з постановою від 3 травня, в Славутському районі харчовою допомогою забезпечувалися кустарі, об’єднані в артілі Промсоюзу, і лише в поодиноких випадках кустарі-одинаки [5, спр. 363. – арк. 22].

Таким чином, з огляду на вибірковість допомоги голодуючому

населенню, голод не вдалося зупинити. Так, якщо наприкінці квітня по Вінницькій області голодом було охоплено 33 райони (385 сільрад, 103 тис. 698 селян), то вже в першій половині травня ця цифра зросла до 38 районів (431 сільрада та 120 тис. 903 селянина) [4, спр. 80. – арк. 81–82]. Яскраво простежується дане зростання в матеріалах Славутського району. Зокрема, якщо станом на 17 травня 1933 р., згідно з даними Вінницької обласної оздоровчої комісії, в Славутському районі голодувало 4 села (117 родин) [4, спр. 80. – арк. 81–82], то вже 2 червня 1933 р. секретар Славутського райкому КП(б)У Мотенко доповідав секретарю ЦК КП(б)У М. Попову, що голодом в районі охоплено з 92 населених пунктів 82. При цьому найбільш гострої форми голод набрав у 22 селах: Манятин, Бачманівка, Малий Правутин, Селичів, Колом'є, Піддубці, Татарівка, Тростянець, Потереба, Хвощівська комуна, с. Хвощівка, Гориця, Романіни, Нараївка, Крупець, Гута, Варварівка, Красностав, Яблунівка, Хоросток. У цих селах зафіксовано 500 опухлих від голоду, 19 випадків смерті [5, спр. 363. – арк. 5–9]. У наступному повідомленні, від 12 червня, Мотенко говорив вже про те, що за далеко неповними даними в Славутському районі голодом охоплено більше 2500 осіб та зафіксовано 180 смертей. При цьому зросла й кількість сіл, охоплених найбільш гострими формами голоду – до 40 [5, спр. 363. – арк. 15].

Не покращилася ситуація з кількістю та смертністю голодуючих і в наступні місяці. Так, 20 серпня начальник агітаційно-масового відділу Славутського райкому КП(б)У Косік повідомляв, що в районі від голоду потерпає 8826 родин, з них: гостро голодуючих – 5315 родин. У цих родинах зафіксовано: опухлих від голоду – 5557 осіб, померлих від голоду – 918 осіб. Однак найжахливіші дані наведено було щодо голоду серед дітей. Зокрема з 40570 дітей, продовольчою допомогою було охоплено лише 4801 дитина або 11,8% [5, спр. 419. – арк. 1–3; спр. 318. – арк. 15–17].

Фактично з червня в повідомленнях місцевої влади починає з'являтися діагноз – "опух від голоду", "помер від голоду". Так, в інформації начальника Славутського райвідділу міліції Вовченка щодо обстеження ситуації в селах Корчик та Романіни вказано поіменний список голодуючих селян з формулюваннями – знаходиться "в опухлому стані", "напередодні смерті", "помер з голоду". Всього зафіксовано було в Корчику – 16 опухлих родин напередодні смерті (96 осіб), в Романінах – 12 родин (66 осіб) [5, спр. 363. – арк. 13–14].

Загострення голоду поступово впливало на зміну психічного стану населення. Як зазначило в інформаційному зведенні вище партійне керівництво Славутського району – "населення харчується травою, щавелем, відпадками зі спиртозаводу". Зафіксовані були випадки розриття скотомогильників та використання в їжу здохлої худоби (Бачманівка, Хоровець). Урешті-решт голод спричинився до появи найбільш жахливої форми психічних розладів – людоїдства. Зокрема, згідно з даними Секретно-політичного відділу ОДПУ, якщо з лютого до середини квітня в Україні

зафіксовано було 206 випадків людоїдства, то вже з 15 квітня по 1 червня – 315 випадків [19, арк. 198–202]. Не оминули ці жахи стороною й Славутчину. Так, наприкінці травня випадок людоїдства був зафіксований в Манятині [5, спр. 363. – арк. 5–9].

Розглядаючи передумови та перебіг голоду 1932–1933 років на теренах Славутського району слід вказати на певну ознаку, яка вирізняє дану територію з-поміж інших постраждалих українських регіонів. Власне даною ознакою була прикордонність Славутчини, що давало можливість селянам тікати за кордон. Так, секретар Славутського райкому КП(б)У Мотенко 2 червня 1933 р. зазначав, що з огляду на голод, посилилися спроби прориву кордону та втечі до Польщі. Зокрема лише за квітень-травень 1933 р. до Польщі вдалося прорватися 45 родинам селян та 21 втікачеві-одинаку [5, спр. 363. – арк. 5–8].

Підсумовуючи слід зазначити, що впровадження колективізації та послідуючий за нею голодомор призвели не лише до жахливих людських утрат, але й вплинуло на докорінну зміну в світосприйнятті українського селянина, фактично поставило його на коліна перед комуністичним режимом.

Література

1. Вавринчук М. Безумовно – геноцид // Розіп'яте Голодомором Поділля: Збірник документів і матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр. на Хмельниччині. – Хмельницький, 2008. – С. 5–6. 2. Вихованець Т. Початок 1930-х на Славутчині: епізоди болю // Нетішинський вісник. – 2008. – № 44, 46, 47, 50. 3. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. 4. Державний архів Вінницької області. – Ф. П-136. – Оп. 3. – Спр. 7, 10, 11, 13, 69, 71, 80, 6136. 5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф. П-364. – Оп. 1. – Спр. 318, 361, 363, 418, 419. 6. ДАХмО. – Ф. П-365. – Оп. 3. – Спр. 2. 7. ДАХмО. – Ф. Р-1061. – Оп. 1. – Спр. 38, 83, 98. 8. ДАХмО. – Ф. Р-1826. – Оп. 3. – Спр. 13. 9. Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне. – К., 2003. 10. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. 11. Поліщук І., Глашанець Д. Нариси історії Правутинів. – Славута, 1995. 12. Терновий В. Це було на Славутчині в 30-х.: Публіцист.-докум. вид. – Славута, 1993. 13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Док. и материалы. – М., 2000. – Т. 3. 14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО України). – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 145. 15. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 17. – Спр. 574. 16. ЦДАВО України. – Ф. 559. – Оп. 1. – Спр. 2572. 17. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 268. 18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5255, 5256, 5381, 5386, 6136, 6275. 19. Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. – Ф. 2. – Оп. 11. – Спр. 56. 20. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 14. – Спр. 73. 21. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Хроніка. – К., 2008. 22. Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі – ГДА СБ України). – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 666.

Л. Г. Рева
кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ГОЛОДОМОР У ДОКУМЕНТАЛЬНИХ І БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Голодомор 1932–1933 р. в УРСР – геноцид українського народу, здійснюваний тоталітарним комуністичним режимом в ході утвердження соціалістичного сектору економіки в СРСР, підпорядкування суспільства партійно-державним органам влади та встановлення в країні особистої диктатури Й. Сталіна… Терор голодом, що діяв в УРСР протягом 22-х місяців, – це свідома і цілеспрямована політика сталінського уряду, стратегія і тактика якої виконувалася, починаючи з 1928 року. Ця карально-репресивна акція була спрямована на упокорення українських селян, на знищення в УРСР самодіяльних селянських господарств – соціально-економічних підвалин української нації… – таке визначення Голодомору 1932–1933 років в УРСР дає Енциклопедія історії України (Т.2. – С. 145). Мета нашої студії – назвати деякі з основних документальних і бібліографічних джерел, які підтверджують трагічні сторінки історії нашої багатостраждальної Вітчизни.

Голодомор 1932–1933 років – одна з найстрахітливіших сторінок у новітній історії українського народу. 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала Голодомор цих років геноцидом українського народу. Проблема Голодомору постійно висвітлюється в дослідженнях українських та зарубіжних вчених. Розширюється коло історичних документальних джерел, зростає археографічний фонд тематики, особлива роль надається регіональним чинникам. “Відвертим терором, голодомором, гулагівськими таборами, розкуркуленням, насильницькою колективізацією, депортаціями, згортанням українізації та русифікаторською політикою тоталітарна система насаджувала в суспільстві потворні “цінності“: принципи класової ненависті, холопську відданість вождю, ідейно-політичний фанатизм, надмірний соціальний аскетизм. Виснажлива й безплатна праця видавалась за трудовий героїзм…“ – читаємо в “Передмові“ до видання “Голод 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки“ [1, Литвин, с.5].

Це – “перша в історіографії комплексна наукова робота академічного ґатунку про голод 1932–1933 рр. в УРСР, однак вона не охоплює всієї проблематики, яка, як і сама трагедія, є невичерпною”, – пише В. Литвин [1, Литвин, с. 7].

Книга складається з 11 розділів, а саме: 1. Архівні джерела та збірки документів про голод 1932–1933 рр. в Україні; 2. Особливості висвітлення голоду в історіографії, художній літературі та образотворчому мистецтві; 3. Українське село періоду НЕПу; 4. Суцільна колективізація українського села; 5. Терор голодом: політичні, економічні та етнонаціональні аспекти; 6. Демографічна катастрофа; 7. Виживання сільського населення в роки

Голодомору; 8. Державні органи влади та РСЧА в роки Голодомору; 9. Українське суспільство в роки Голодомору; 10. Акції протесту громадсько-політичних об'єднань української еміграції в 1930-х роках; 11. Голод 1932–1933 рр. в Україні у міжнародному контексті та увічнення пам'яті жертв Голодомору.

Справжніми першопроходцями у справі створення народної історії Голодомору [1, с. 57] назвав В. Литвин авторів-упорядників Книги-Меморіалу (1993 р.) В. Маняка та його дружину Л. Коваленко-Маняк, які посмертно були удостоєні Державної премії України ім. Т.Г. Шевченка.

"Національна катастрофа України" – так названо розділ одного з перших збірників документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе про Геноцид [2, Чорна книга України, с. 123–219].

В цьому ж році було випущено публіцистичний твір: Воля О. Мор: Книга буття України. – Канада; Україна, 1993.

Трагедія голоду 1932–1933 років в УРСР є штучним, рукотворним, це була свідома терористична акція сталінського режиму.

Про це свідчать праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні: "Голодомори в пів радянській Україні" / Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Ін-т історії України НАНУ; редкол. : О. Веселова, С. Кульчицький та ін. – К. – Львів – Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2003. – 724 с.

Разом з дослідниками українцями з Канади видано збірник Голод-геноцид 1932–1933 років / За заг. ред. Ю. Шаповала. The Famine – genocide of 1932–33 in Ukraine / Edited by Y. Shapoval Foreword by Lubomyr Luciuk / Published by the Kashtan Press for the Ukrainian Canadian Civil Liberties Association, 2005. – 336 с. В цій книзі багато місця відведено і Меджибожу:

"Меджибожский район. В селе Ярославском среди присланных б. партизан и красноармейцев, находящихся на руководящих работах, имеются тенденции к оставлению работы на селе. Пред. колхоза Фогель – член партии, говорил: "Я только соберу хлеб. А потом – до свиданья, дальше терпеть не могу" (с. 201).

"Меджибожский район. В селе Шрупков зав. хозяйством колхоза Кондратюк, кандидат партии, в беседе с колхозниками высказывался: "Партия ошибается во всем, что ни делает. Забирают у крестьян весь хлеб, заставляя их голодать. Говорят, что нужно нажимать на единоличников. А у них ничего нет. Я хоть и кандидат партии, но против несправедливых действий" (с. 204). Тут же: "Меджибовский район. В селе Голоски пред. колхоза Чефранов, член партии, старается оттягивать выполнение плана хлебозаготовок, заявляя среди колхозников, что в колхозе хлеб не пропадает и его вывезти успеют" (с. 205).

Голодомор в 1932–33 рр. в Україні: Документи і матеріали / НАНУ; Ін-т історії України; Міжнар. благод. фонд "Україна 3000"; упоряд. Р. Пиріг; [ред. кол.: В.А. Смолій, Г.В. Боряк, С.В. Кульчицький та ін.]. – К. : Києво-

Могилянська Академія, 2007. – 1128 с.

На сьогодні це найповніше видання документів з історії Голодомору 1930-х в Україні 15 українських центральних, галузевих, обласних і 5 російських федеральних архівосховищ. Воно має синтетичний і водночас дихотомний характер, оскільки поєднує новітні надбання архівної евристики і документальні публікації. До збірника окремим блоком включені фотографії тих часів.

До документальної групи збірника увійшли:

1. Документи вищих союзних органів влади і управління ЦК ВКП(Б), РНК СРСР, Наркомзему, Комітету заготівель, Об'єднаного державного політичного управління, Всесоюзного переселенського комітету та ін.;

2. Документи республіканських органів влади і управління: ЦК КП(б)У, РНК УСРР, ВУЦВК, Наркомзему, Укрколгосцентру, Державного політичного управління, Наркомюсту, Генпрокуратури, Верховного суду, наркоматів охорони здоров'я, освіти та ін.

3. Документи місцевих партійних і радянських органів: обкомів, райкомів, міськкомів КП(б)У, обл- і райвиконкомів, органів ДПУ, міліції, суду, прокуратури, робсельінспекції, сільрад тощо.

4. Документи зарубіжних дипломатичних установ, політичних та громадських організацій, матеріали закордонної преси.

5. Щоденники, листи, заяви, скарги громадян.

Трагедія голоду 1932–33 років – одна з найтрагічніших сторінок історії України. Причому найжахливішим є те, що спричинювався він штучно, терористично. Архівні джерела та збірки документів про цей період є вражаючими. Для вселенського світу є незрозумілим і неймовірним факт, що подібне могло бути, і що взагалі таке можливо. Але найтрагічнішим є не лише пам'ять втрат, а і те, що й досьогодні лишилися багато хто з винуватців тих подій непокараними. Хоча, напевне, кара Божа сягне кожного причетного.

Не обминула трагедія і Житомирщину. Це засвідчено в документах і спогадах: книга "Голодомор на Житомирщині": 1930–1934 роки: Документи і спогади: Збірник /Упоряд.: Кондратюк Р.Ю., Самолюк Д.Я. – Житомир: "Житомирський вісник", 1993. – 84 с. містить архівні документи тих часів.

В книзі Махоріна Г.Л. Голодомор 1932–1933 рр.: внутрішня війна в умовах загрози зовнішньої. – Житомир: Вид-во "Волинь", 2007. – 43 с. на основі архівних документів, публікацій сучасних періодичних видань проаналізовано зв'язок Голодомору 1932–1933 років із зовнішньополітичною ситуацією у світі на початку 1930-х років. Автор констатує, що населення готове було виступити у випадку війни проти чинної влади, оскільки було невдоволеним своїм становищем.

Більш повну інформацію про літературу з даної теми подають бібліографічні покажчики, видані Одеською державною науковою бібліотекою ім. М. Горького:

Голодомори в Україні 1932–33 рр.: Бібліогр. покажч. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; Ін-т історії України НАНУ; Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун. – 2-е вид., доп. – Одеса–Львів : М.П. Коць, 2001. – 656 с.

Покажчик складається з 7-ми розділів: 1-ий охоплює публікації офіційних документів та архівних матеріалів; 2-ий – книги й статті загального характеру, наукові розвідки, спогади, свідчення очевидців; 3-ій – вшанування в Україні та діаспорі пам'яті жертв Голодомору; 4-ий — література про Голодомор в окремих областях; 5-ий – народна трагедія в літературі та мистецтві; 6-ий – виставки; 7-ий – бібліографічні матеріали.

Хмельницька область [с. 474–480, 74 описи], зокрема, Летичівський район, представлена такими матеріалами:

Леськова М. Діти 33-го [с. Попівці, Летичів. р-н] // Молодь України. – 1990. – 8 серп.

Мацько В. А було все так… [Летичів. р-н] // Ровесник. – 1993. – 1 трав.

Знищення Голодомором // Летичів. газ. – 1999. – 4 лютого.

Бондарчук Н. Страшні роки. Голодна смерть. Пам'ять: [Про день пам'яті і скорботи у б-ці,с. Попівці, Летичів. р-н] // Ровесник. – 1993. – 25 верес.

Голодомор в Україні 1932-33 рр. The genocide by famine in Ukraine 1932-33: Бібліогр. покажч. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е. Рікун. – Одеса : Студія "Негоціант", 2008. — 576 с.

Книга складається з 24 розділів: 1) публікації офіційних документів та архівних матеріалів; 2) Голодомор 1932-1933 рр.; 3) вшанування пам'яті жертв Голодомору; 4) література про Голодомор в окремих областях; 5) народна творчість в художній літературі та мистецтві; 6) літературні твори; 7) твори невідомих авторів. Фольклор. 8) літературні сценарії; 9) музичні твори. Концерти; 10) Радіо; 11) Телебачення; 12) Кіно. Відеоматеріали; 13) Живопис; 14) Пам'ятники, пам'ятні споруди. Скульптурні композиції; 15) Виставки; 16) Бібліографічні матеріали; 17) Предметний покажчик; 18) Покажчик імен: 19) Покажчик географічних назв; 20) Покажчик періодичних видань; 21) Журнали, альманахи, вісники, бюлетені, календарі; 22) Газети; 23) Покажчик абревіатур; 24) Перелік сайтів, присвячених Голодомору в Україні 1932–1933 рр.

Хмельницька область в "Покажчику" представлена на с. 406–410, і містить 53 записи. Із них – статті, присвячені Летичівському районові:

Безручко П. Меджибізький район на Вінничині [нині – Летичівський р-н, Хмельн. обл.] // Злочин / Упоряд. П. Кардаш. – Мельбурн; К., 2003. – С. 144. – Те саме // Там само. – 2005.

Медведчук Г. Правда. Гірка, пекуча, печальна // Летичів. газ. – 2003. – 22 листоп. – С. 2.

Барва смерті – 33-й: Статті, спогади, фольклор про Голодомор / Авт.-упоряд. Л. Сердунич. – Хмельницький, 2004. – 66 с.

Роженко М.М. Про куркульську організацію "ПОВ" у селі Западинці:

[Меджибізький [тепер – Летичівський р-н], Хмельн. обл.] // Голодомор 1932–1933 років: Матеріали Другої Міжнар. наук. конф., Київ, 28 листоп., 2003 р. – К.: МАУП, 2004. – С. 219–225.

Роженко М. Про розкуркуленого діда: [Спогади, с. Западинці, Летичів. р-н] // Колесо. – 2004. – 18 берез. – С. 16.

Ступа розповість про Голодомор: [Про шкільний музей хліба; с. Суслівці, Лкетичів. р-н] // Колесо. – 2004. – 8 січ. – С. 2.

Література в "Покажчику" згрупована за прямою хронологією, в межах року – за видами видань (в алфавіті авторів і назв), енциклопедії, книги, альманахи й журнали, газети. Матеріали про увічнення народної трагедії в художніх творах подано в алфавіті авторів, а твори письменників – в алфавіті назв.

Предметний покажчик полегшує роботу користування. Система предметних рубрик зроблена відповідно до тематики вміщених публікацій. У пошуку потрібних матеріалів допомагають покажчики іменний, географічний (за сучасним адміністративно-територіальним поділом України) та періодичних видань.

В 2000-х роках, коли тодішній Президент України В. Ющенко підняв із забуття трагедію 1932–1933 років, проходили конференції:

Шаталіна Є. [Матеріали до конференції] // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Міжнародна наукова конференція, Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – С. 168–170.

В наші дні цю тему майже не піднімають. За повсякденними клопотами вона є непріоритетна. Ми вважаємо, що історію країни, якою б вона не була гіркою, забувати не можна.

Література:

1. Литвин В. Передмова // Голод 1932–33 років в Україні. причини та наслідки / Відп. ред. В.М. Литвин. – К. : Наук. думка, 2003. – 888 с. – [С. 7]. 2. Чорна книга України / Упоряд., ред. Ф. Зубанич; передмова В. Яворівського. – К., 1998. – С. 123–219.

Л. М. Данилюк
заступник директора Хмельницького обласного літературного музею

ВОЛОДИМИР МАНЯК – АВТОР ПЕРШОЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ КНИГИ ПРО ГОЛОД 1932–33 років

Геноцид чи не геноцид? Ми сперечаємось про слова. Коли йдеться про трагедію такого масштабу, слова втрачають сенс. Наперед виступають наслідки цієї трагедії, яких ми ще не виміряли остаточно.

Сьогодні дуже багато ми говоримо про Голодомор 1932–33 років, проводимо різноманітні конференції, відкриваємо нові факти, пов'язані з

цією трагедією, знайомимося з архівними документами, вшановуємо пам'ять тих людей, які безневинно загинули у той страшний період, відкриваємо пам'ятники пам'яті про цих людей, проводимо мітинги скорботи. Однак іще порівняно зовсім недавно про це не говорилося взагалі. Знаємо, що майже шість десятиліть ця трагічна сторінка нашої історії, яку ні з чим не можна й порівняти, приховувалась усім велетенським партійно-державним апаратом. У художніх творах нещадно викреслювалися рядки навіть з натяками на це. Доводилося вдаватися до хитромудрих словесних узорів, аби хоч якось сказати крихтинку правди. Неодноразово бували випадки, що не дозволявся до друку величезний роман тільки тому, що автор подав у ньому декілька рядків про голод 1932–33 років.

І ось дану роботу ми присвятили тій людині, яка змогла переступити всі ці заборони, змогла вперше вголос заговорити про трагедію українців, яку вони пережили. Мова йде про Володимира Антоновича Маняка – письменника, журналіста, нашого земляка.

Володимир Антонович Маняк народився 6 листопада 1934 року в селі Криштопівка Волочиського району на Хмельниччині. Після десятирічки вступив на факультет журналістики Львівського університету імені І. Франка, який закінчив 1956-го. Спраглий до точності й правдивості у відображенні життя, він одразу поринає в його сувору, не підфарбовану стихію. Працював у шахті, на заводі робітником, а згодом у редакціях часописів, на радіо, у видавництві.

Його журналістські статті, нариси, репортажі відзначалися вдумливістю та глибиною, принциповістю. А невдовзі молодий літератор-публіцист, якому не було й тридцяти, дебютував книжкою поезій "Повноліття", яка вийшла 1957-го року у видавництві "Каменяр". Яскраво проявився письменницький хист В. Маняка в прозі. Увагу читацького загалу, критиків привернули збірки повістей "Зелений меридіан", "Місяць спокійного сонця", "Проспект імені людей", "Макове поле", "Колиска вітрів", "Море Дірака"; документальні повісті "Балада про чорнозем", "Пора майстрів", "Восьмий день тижня"; романи "І зійшов день", "Борозни", "Високі береги землі", "Плоть твоя і кров", "Поділля" (дилогія), "Рейд". Письменник упорядкував книгу "Спалені села". Твори виходили російською, вірменською, казахською, румунською мовами.

В. Маняк очолив організаційний комітет Асоціації дослідників голоду-геноциду 1932–1933 років на Україні. Був у числі організаторів, а згодом співголовою культурно-просвітницького товариства "Меморіал" імені Василя Стуса. Значний його внесок і в реабілітацію безвинно репресованих патріотів України.

Але найбільшого резонансу набула книга-меморіал "33-й: голод", упорядниками якої були Володимир Маняк та його вірна помічниця – дружина, відомий журналіст Лідія Коваленко. Без перебільшення – ця книга стала національним набутком у створенні правдивої трагічної історії

України. Говорячи про книгу, дуже влучними є слова самого автора про своє видання:

“Книга-Меморіал “33-й: Голод” – це не всеукраїнський плач, хоч по справедливості наше видання можна назвати і так.

Це не всеукраїнський цвинтар, хоч це була б чиста правда: іншого місця, де мовби зійшлися воєдино жертви страхітливого голодомору, ми не маємо.

Це не енциклопедичний довідник про подробиці народної трагедії, бо в довідниках суха статистика, безсторонній фактаж, а в нашому виданні до широкого фактичного матеріалу і приголомшливої статистики додано стільки людського болю, мук і страждань, що жодна енциклопедія в світі такого не витримає.

Книга-Меморіал – перша спроба в українській книговидавничій практиці зібрати свідчення тисяч людей, що вціліли, вижили в навальному голодоморі, а тепер своїми словами оповідають, як це було, по-своєму пронизливо розкривають причини й наслідки найбільшого злочину сталінізму. Вперше убієнних голодом наших співвітчизників зібрано разом у десятках поіменних списків, як на меморіальних плитах пам’яті.

Нехай буде так: наше видання – це і цвинтар пам’яті, і поминальник, і енциклопедія горя та смутку. Трагедія народу, висповідана голосом людей-мучеників. Книга Народної Пам’яті, де люди звіряються, виважують, свідчать, де правда історії озивається в тисячах людських доль” [1, с. 8].

Отже, повернемось до часу створення книги. Взагалі, ідея, думка про створення подібного видання виникла саме у Володимира Антоновича, про що він зазначив у одному з інтерв’ю кореспонденту газети “Київська правда”: “Ініціатива була моя. А Спілка письменників її схвалила. То були одні із спілчанських зборів. Я виступив зі своєю ідеєю. Бо в мене був привід. Напередодні я видав книгу про спалені села України, – ті, що німці спалювали. Тепер запропонував другий меморіал робити – жертвам тридцять третього. Наголошую, що це не просто книга. Це книга-меморіал. Це жанр. Історики кинулися навіть писати на мене: що це таке? Існує збірник документів, існують документальні повісті й романи. Я запропонував жанр книги-меморіалу. Це – пам’ятник.

Книгу-пам’ять про тих, кого закатували німці, я видав позаминулого року. Торік запропонував зробити книгу про тих, кого замордував не менший диктатор – Сталін” [2, с. 4].

Ось як говорить про книгу Володимира Маняка кореспондент газети “Українсько-канадський вісник”: “Ми звикли до виразів “меморіальний мітинг”, “меморіальна дошка”, але якесь дивне почуття викликає назва “книга-меморіал”. І чорна обкладинка, і назва книги викликають з першого погляду щось сумне, тривожне, трагічне.

Назва книги примусила мене спочатку перелистати її, потім зовнішнє оформлення і фотографії вселили бажання знати правду в деталях і

примусила уважно вчитатися в кожне слово. Багато що прояснилося з цього життєпису. Страшно читати сторінки пам'яті народної, деякі факти просто неймовірні для людського життя, але вони були! Так, з пам'яттю народною нічого не вдієш.

Книга-меморіал "33-й: голод" появилася в житті провидінням долі. Здається час недомовок, перекручування історичних подій або взагалі їх замовчування вже проходить і вихід у світ цієї енциклопедії горя і смутку повинен застерегти кожну людину від нових помилок, злочинів, розмінювання на дріб'язковість" [3, с. 7].

Володимир Маняк, беручись за роботу над підняттям такої важливої теми, добре розумів, що знайти документи тих років буде дуже важко, майже неможливо. Проте він "був певен, що не документи мають відігравати вирішальну роль, а сповіді людей і свідчення очевидців. Якщо ми не зафіксуємо цих очевидців, які ще сьогодні живі, і втратимо час – бо ж це все старі люди, їм сьогодні по 70-80 років, – якщо ми цього не збережемо, коли є можливість зберегти, то гріш нам ціна" [4, с. 2].

Його дружина Лідія Маняк, торкаючись цієї теми говорила: "Що й казати – ми спізнилися. Це не наша вина, а наша біда, доля поневоленої України. Без нас поминав світ наших великомучеників – і тоді, як все відбувалося, і пізніше – 30, 20, 10 років тому. Спасибі. Все ж віримо – ще є час" [5, с. 2].

Володимир Антонович згадував, що ще задовго до написання, ще навіть назви не було в цієї книги, він їздив по областях, піднімав людей. А потім, коли вже преса опублікувала звернення, щоб надсилали свідчення, тоді почався справжній рух. Такого руху ніхто не сподівався. "Наскільки ми були б бідніші духовно без оцих неоціненних свідчень людей. Жоден архів не оповість про те, що розкрили учасники цієї Книги. Найдостовірніший документ про ту трудну годину в житті українського селянина – щире людське звіряння. Як голодний хлібороб доживав до лободи, до листя на деревах, а тоді одчайдушно марив, як би то дожити до колосків. Дехто доживав до колосків, як уже в наступне десятиліття доживав до Перемоги. Достовірно, незрадливо відтворити зсередини оту «зловмисну голодовку", як висловився один з наших дописувачів, здатен той, хто зніс це лихо на власній шкурі. Тільки він може сказати так безпосередньо, так разюче безкомпромісно слово правди про страшні тридцяті" [1, с. 570].

Взагалі, в книгу ввійшла лише тисяча свідчень, а за межами її залишилося ще п'ять тисяч. Більшість цих людей писала вперше в житті, зовсім не здогадуючись, що пишуть історію. Історію свою власну і свого народу. І ось при такій великій кількості свідчень, як зазначав автор видання, "виникла зразу проблема, який підхід, який принцип закласти у книгу. Адже книга на 70 аркушів – її треба було створити. Матеріал не можна було просто кинути гамузом. Бо то не була б книга.

Україна у тридцятих мала сім областей. У книзі сім розділів.

Починаючи з Вінницької й закінчуючи Харківською. Основними авторами книги стали очевидці. Вийшли рубрики: “Очевидці свідчать”, “Документи звинувачують”, і впродовж усієї книги хід ілюстративних документальних матеріалів до кожної області. Книга буде невесела. Там горе страшне” [4, с. 2].

На сторінках книги ми читаємо поетичні назви сіл: Велика Балка, Зелена Діброва, Зелений Гай. А всі вони вмирали. Вмирала Україна.

Варто також зазначити, що в цій книзі вперше в Україні подається статистика. Звичайно, її не можна зараз вважати досконалою, але до цього її не було ніякої. Статистика подається по-різному. Подаються списки жертв навіть по селах. Говорячи про статистику, знову ж таки звернемося до інтерв’ю В. Маняка: “Ви розумієте, що робилося з цією книгою? Пенсіонерки жінки обходили всіх своїх жителів і приносили нам списки. Ці літні жінки робили колосальну справу. По тих списках ми ж можемо тепер загальну статистику підводити, ставити плити пам’яті. І в ім’я жертв, і в ім’я майбутніх дослідників, які будуть по них оцінювати справжню демографічну ситуацію. Це для демографів неоціненний матеріал – те, що робили ці сільські жінки” [2, с. 4].

Цікаво, що велика кількість документів була надіслана із-за кордону. Там вони досліджували цей рік давно – і на державному рівні. В нас же, на жаль, ніхто цим не займався. В нас і згадки про голод не дозволялося.

Проте свідчення зарубіжних дослідників, за рішенням редакторів книги, не були включенні до книги. “Ця перша книга буде суто українська. А вже другі треба видавати обов’язково і з цими документами” [2, с. 4].

Володимир Маняк неодноразово зазначав, що “ця книга повинна стати не тільки пам’ятником. Вона не повинна перетворитися на всеукраїнський цвинтар, вона повинна стати своєрідною Біблією. Нехай вона буде в кожній хаті. Бо це велике видання. Й не для одноразового прочитання. Її треба просто мати й розгортати під настрій. Саме в такому варіанті я бачу її майбутнє” [4, с. 2].

Ще хочеться навести слова Лідії Маняк-Коваленко про видання книги: “Слід сказати, що доля нашої книги-меморіалу “33-й: голод” була далеко не безхмарна. Два з половиною роки “пікся” у видавництві готовий рукопис. Часом здавалося, книга безнадійно загрузла у видавничих нетрях і, звичайно, не тільки через паперову скруту. Книга вийшла у світ у грудні 1991 року. Радість була невимовна” [5, с. 2].

А Володимир Маняк, складаючи плани на майбутнє, говорив: “І взагалі я вважаю, що книга про голод 33-го – це лише початковий етап. А видавати далі треба й тридцяті-розстріляні. Теж меморіал. А потім думати про те, що був голод сорок сьомого. І що були розстріли та вбивства й у п’ятдесятих і далі. І якщо такий серіал ми зробимо – це буде перемогою.

У нас сьогодні немає історії. Нам треба якимись етапами уклинюватись і відтворювати реальність. Бо як можна бути без історії? Отже,

ми почали з одного із трагічних етапів наших – із тридцять третього. А там, нехай щастить доля, – підемо далі" [4, с. 2].

Як бачимо, плани були великі, але доля розпорядилася по-іншому.

"На Трійцю в Тимошівці, де 33-го року померло голодною смертю понад триста душ, було урочисто освячено, відкрито монумент скорботи. Серед найдорожчих – Лідія Коваленко та Володимир Маняк.... Ще хотілося погомоніти з людьми, походити над ставом, де зранку засіли одвічні рибалки, поблукати по росяних луках, здалеку помилуватися хрестом, що справді ніби завис на трьох стовпах в ажурному плетиві. Та час квапив. У полудень умовлено ділову зустріч в Українсько-Американському фонді "Відродження". Лічені дні залишалися до установчого з'їзду Української Асоціації "Голод – 1933". А ще ж їхати до Маньківки, а звідтіль до Києва – теж не близька дорога. Володимир Антонович сів біля вікна автобуса, пильно вдивлявся в далеке роздолля, був мовчазний, зосереджений, занурений у світ своїх думок і почувань... І раптом – удар, морок, ніч" [6, с. 1].

15 червня 1992 року на 58-му році життя Володимир Маняк трагічно загинув в автокатастрофі біля села Глеваха Васильківського району Київської області. Покалічилась і дружина, яку чоловік прикрив своїм тілом.

Того трагічного дня неповних два тижні залишилося до Установчого з'їзду Асоціації дослідників голоду-геноциду. Роботу свого чоловіка продовжила Лідія Маняк-Коваленко. Вона зазначала: "Хвалити Бога, в мене на все стачило сил. Хоч і була в декого думка відкласти з'їзд, але я знала, як чекали цієї події делегати, обрані по всій Україні, як чекав, скільки праці доклав Володимир, щоб заснувати таку Асоціацію, як багато важитиме вона у розкритті повної правди про голод, щоб зрештою винести цей злочин на суд не лише нашого народу, а й світової спільноти. Ні, я мусила знайти в собі сили, почувала відповідальність і перед людьми, і перед ним. Працювала, зустрічалася з активістами, нашими безкорисливими помічниками, не вгавав телефон, І часом здавалося – ось зараз зайде в кімнату Володя, звично запитає: "Ну, що встигла зробити?" [5, с. 2].

На завершення знову хочеться вдатися до слів Володимира Маняка: "Пам'ятаю, під час роботи над Книгою-Меморіалом мене приголомшила цифра: 7 000 000 жертв! Я порівняв її з втратами за чотири роки минулої війни, найжорстокішої з усіх знаних людством воєн, і збагнув, що якихось дев'ять голодних місяців завдали куди разючішого удару моєму народові і моїй землі. Голодомор насамперед забирав найдужчих – чоловіків, на чиїх плечах трималася моя земля. Серед семи мільйонів моїх земляків, що впали від голодної смерті, третина – діти й підлітки. Отже, голодомор замахнувся на майбутнє мого народу, моєї землі. Я ще раз хочу підкреслити саме цей лихий його наслідок. Мій невибагливий, довго терплячий і працелюбний народ вижив би й на баланді. Як вижив на воді та брукві за колючим дротом гітлерівської неволі. Але баланду в тридцять третьому старанно лімітували: добовий норматив – черпак на працюючу душу. А душі, що вже негожі були

волочити ноги, спасівного черпака бовтанки позбавлялись. Черпак обминав і дитячі роти.

І ось саме народна пам'ять вбирала в себе страшні подробиці тогочасного буття, не тільки маєво прапорів, а й трагедію, фіксувала крок за кроком і донесла до нас у всій масштабності вселенське лихо, наслане на весь хліборобський рід України. Це – достовірне джерело для досліджень. Можливо, найдостовірніше з усіх існуючих нині джерел. Народ — праведний історик, незрадливий і непідкупний. Святий" [1, 583].

І тому нам зараз надзвичайно важливо звернутися до свідчень цих людей, які ще залишися, знайти і зберегти відомості їх пам'яті. Нехай це буде лише декілька речень, але ми впевнені, що вони обов'язково в майбутньому доповнять історію нашого народу.

Література:

1. 33-й: голод. Народна книга-меморіал. – К., 1991. 2. Сопронюк О. Нам потрібна чесна історія... // Київська правда. – 1990 – 10 червня. 3. Москаль Л. Люди повинні знати правду // Українсько-канадський вісник. – 1992. – 2 березня. 4. Сопронюк І. 1933-й: увічнимо у всеукраїнській Біблії // Молода гвардія. – 1989. – 13 жовтня. 5. Кирилюк В. Час громадити каміння // Літературна Україна. – 1992. – 6 серпня. 6. Луценко П. Пам'ять не вмирає // Маньківські новини. – 1992. – 24 червня.

П. П. Брицький
доктор історичних наук, професор.
Професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

МЕДЖИБІЖЧИНА В ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Незважаючи на те, що вже виповнилося 75 років від тієї страхітливої трагедії українського народу, але й досі навколо неї точаться дискусії і суперечки. Людській свідомості важко сприйняти повідомлення про те, що впродовж 26 років XX ст. український народ пережив три голоди: 1921–1923, 1932–1933 і 1946–1947 років, один з яких (1932–1933 рр.) за своєю масовістю жертв кваліфікується як голодомор геноцид. І це на найбільш родючих землях світу, які становлять 27% світового чорнозему. Як могло статися в Україні, де переважаючим населенням, а саме 87%, на період першого голоду були селяни – хлібороби? І це в державі, на чолі якої стояла партія, що проголосила соціалізм і гаслом якої було задоволення матеріальних і духовних потреб народу... Як так сталося, що ця партія обіцяла привести селян до світового комуністичного майбутнього, а привела до кріпацтва?

Ці та інші питання, зокрема причини голодомору, його масштаби, кількість загиблих і наслідки для українського народу хвилюють і цікавлять українське суспільство до цього часу. Це сталося тому, що вище партійне й

радянське керівництво з самого початку голодомору утаємничило статистику цього явища на довгі десятиліття в період існування влади. Будь-які правдиві повідомлення і свідчення про це розглядалися як антирадянська ворожа пропаганда. Влада робила все для того, щоб піддати це страшне і ганебне явище забуттю, щоб майбутнє покоління не знало своєї історії. Крім того, радянська статистика була сфальсифікована. Це підтвердилося такими фактами. У довідці Державного політичного управління УРСР про продовольчі труднощі та вражені голодуванням райони України від 12 березня 1933 року вказується, що згідно з даними, які надійшли в лютому-березні, "продзатруднення" (яка блюзнірська делікатність, – Б.П.) зафіксовані в 738 населених пунктах 139 районів, де голодує 11 тисяч 67 сімей [1]. А начальник Київського обласного відділу ДПУ Розаков в цей же час доповідав голові ДПУ УРСР про те, що в 42 районах (з 65-ти) було охоплено голодом 829 населених пунктів, в яких голодувало 26525 сімей або 205835 осіб [2].

Це підтверджується також наявною відомістю про охоплення "продовольчими труднощами" окремих районів Вінницької області станом на 15 травня 1933 р. У цій відомості стверджується, що на цю дату голодом у Вінницькій області охоплено 34 райони (400 сіл), в яких голодує 26778 сімей. Але кількість голодуючих і опухлих у цій відомості вказана 22837 людей [3]. Ця кількість набагато занижена і це підтверджується тим, що число голодуючих і опухлих людей менше від числа голодуючих сімей. Явна суперечність.

У цьому архіві міститься "Доповідна записка обласної оздоровчої комісії про стан продовольчих труднощів у Вінницькій області" від 17 травня 1933 р. З цієї доповідної ми дізнаємося, що райони за ступенем ураженості "продовольчими труднощами" розподілялися на 4 групи: до першої групи відносять ті райони, в яких "відзначалася масова ураженість недоїданням"; до другої – де "продтруднощі охопили значну частину сіл"; до третьої – "з охопленням незначної кількості сіл" і, на кінець, до четвертої групи – "з охопленням продтруднощами в незначній кількості господарств в окремих селах". До цієї (останньої) категорії районів віднесли і Меджибізький район. І зазначається, що станом на 15 травня 1933 року в цьому районі охоплено продовольчими продтруднощами лише 6 сіл, в яких голодує 26 колгоспних господарств і 4 одноосібних господарств, разом 30 господарств, а в графах, скільки осіб голодує, опухлих і померло, зовсім відсутні відомості.

Це тоді, коли в селах цього району, що достовірно відомо автору, який є родом із села Лисанівці (тодішнього Меджибізького району), від голоду помирали не лише окремі люди, а й цілі сім'ї. Були також випадки людоїдства.

У довгі зимові дні у нашій хаті збиралися сусідські жінки на оденки. Пряли нитки і розповідали про те, що діялося в ті роки. Починали з кінця тієї чи іншої вулиці, пригадуючи й доповнюючи одна одну, виясняли, коли й скільки померло в тій чи інші хаті. А були випадки, коли вмирали цілими

сім'ями й вони відходили в безпам'ятство. Так через 3 хати від нас одна була порожня, вже без вікон і дверей. Підрісши ми, діти, гралися там у схованки. Одного разу я запитав маму, Брицьку Мотрю Степанівну, 1901 р. н., чому ця хата порожня? "А це, сину, в 1933 р. померли в ній батьки і шестеро дітей, то була наша рідня", – відповіла мама.

Розповіла і про випадки людоїдства в селі. Один батько зарізав свою малолітню доньку, а інший чоловік – дружину й вживали з них м'ясо для їжі. Коли голод припинився, вони, боячись розправи односельчан, втекли з села.

Тоді ж двох опухлих від голоду чоловіків спіймали в лісі, мого старшого брата десятирічного Григорія, який пас корову, затягли в кущі з наміром зарізати. Але вони були настільки ослаблені, що брат вирвався з їхніх рук і з плачем втік до села. Один з нападників пробіг кілька кроків і впав.

І це сталося в селі району, який згідно архівних документів у доповідній представників влади був відзначений "у продовольчому відношенні відносно благополучним". То яке ж тоді становище селян в неблагополучних районах? Про це тоді не дозволяли говорити. Хто порушував цю заборону, підлягав неминучому арешту та іншим карам за "антирадянську пропаганду". Про те серед населення багато говорилося, яким варварським, грабіжницьким методом проводили збір продовольчих продуктів. Уповноважений з району, представник сільської ради і зграя сільських ледарів, які не тільки поля, але й свого городу і навіть грядки не обробляли, не ростили не тільки коня, корову, свиню, а навіть і курки. Ніколи й хати своєї не білили і подвір'я від бур'янів не очищали, ласі були поживитися чужим і, як коршуни, налітали на сім'ю, яку розкуркулювали (трудолюбних заможних селян). Зразу ж приміряли й забирали чоботи, кожухи й іншу одежу, не кажучи вже про збіжжя. Адже держава дозволяла їм брати 25% майна розкуркуленого. А в 1932–1933 рр. такі сільські люмпен – пролетарії вважалися опорою радянської влади на селі, активістами. Саме вони здійснювали грабунок своїх односельчан за вказівкою влади. Ходили з хати в хату й вимітали не тільки зерно, а й все їстівне. Навіть піднімали з колисок малу дитину, якщо знаходили в ній вузлик з крупою забирали його.

У моєму селі особливо запам'яталася одна з таких, як тоді казали "активісток" Фросина на прізвисько Танатар (справжнього прізвища її ніхто не знав). Пригадує старший брат Григорій , що вона й подібні до неї нишпорки у другій половині хати, де жив дідуньо (так на Поділлі онуки звали своїх дідусів) Оленка з бабунею Катериною, вимітали з горшків збіжжя. Дідуньо з гіркотою звернувся до неї: "Що ж ти робиш, побійся Бога. Згадай як ти в спекотну днину пришкандибала до моїх воріт по допомогу. Я ж тобі не відмовив. В жнива, коли кожна година дорога, я пішов до лісу по деревину й зробив тобі милиці. А тепер така подяка від тебе". Танатар у відповідь зареготала, дідуньо спересердя сплюнув і випалив: "Падлюка".

А коли я й мої ровесники підросли теж запам'ятали її. Вона скрізь

встигала бути, де був гурт людей, як нишпорка. Особливо любила бути на мітингах які тоді, коли й не треба скликалися. Ця неграмотна, нікчемна завжди лізла на трибуну викрикувати гасла – заклики типу: “Хай живе непереможний прапор Карла Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, Карла Лібкнехта і Рози Люксембург. От вона й проголошувала з трибуни: “Хай живе прапор Карла Марла, Леніна, Сталіна і Рози Рубубу”. Ось з такою “опарою” радянської влади комуністична партія будувала соціалізм й “комуністичне майбутнє”.

Надзвичайно ускладнювало життя селян і те, що було заборонено тримати і користуватися жорнами і ступами, щоб селянин не міг змолотити зерно і стовкти у ступі просо на пшоно, чи гречку на крупу. Запам’яталася мені розповідь мами про те, що тато пристосував жорна в льоху, який був подалі від дороги, щоб не було чути гуркоту від жорен в процесі мелення. По сусідству жив голова колгоспу, у якого були маленькі діти. Він пожалівся батькові, що діти гинуть. Тато із жалю до дітей признався, що має жорна і сказав йому: “Іди змели”. А згодом у село прибув уповноважений (як тоді називали представників району) з райцентру. Це й же сусід – голова колгоспу (з етнічних міркувань не називаю його прізвища, бо ще живуть дві його дочки) заявив йому, що в Брицького Павла є жорна. “Звідкіля ти знаєш?” – запитав уповноважений. “А я сам молов на них, він мені дозволив”, – відповів голова.

Що ж представнику району залишалося: як не піти за вказаною адресою і заявити на нього.

От він приходить до мами (тата не було вдома) й каже: “Ну що вже напекла млинців?”. Мама дуже налякалася й відповіла: “Немає що і немає на чому змолоти”. Представник району на це: “А на жорнах, що в льоху”, – чим ще дужче налякав маму. Побачивши, що вона від хвилювання може зомліти, він промовив: “Заспокойся. Я друг Павла, ми разом служили у війську. Але скажи Павлові, хай думає, кому дає молоти на жорнах. Це заявив сусід. Дивись, він у вікні ледь шибку лобом не витисне. Тому я продемонструю розбиття жорен. Дай-но сокиру”. Після цього він пішов з сокирою до льоху, почупав по дубовому стовпу й вийшовши, демонстративно кинув сокиру серед двору. Коли він вийшов з двору, то сказав голові колгоспу, який наздогнав його: “Все, вже ніхто на цих жорнах не буде молоти”. Ох і намолося я на них згодом. Це каторжна праця, яку так глибоко відобразив Василь Симоненко у своєму вірші “Жорна”.

Факт заборони селянам молоти зерно на жорнах і товкти просо чи гречку в ступу, свідчить про свідоме приречення владою українських селян на вимирання. У крамницях хліба й інших їстівних продуктів населенню не продавали, громадські млини в селі були закриті. І ще вручну вдома заборонялось молоти зерно. Як же селянам було вижити? Це і є один з факторів геноциду українських селян.

Мама на запитання про врожай 1932 року сказала, що він був відносно

непоганий, тобто не такий, щоб настав голод, але зернові культури – ячмінь, жито, пшениця – ще не встигли дозріти як слід, а з району надійшов наказ – збирати. Зерно було ще недозріле, сире, сушити не було де, частково його розвозили по хатах, щоб сушили на печі. Після просушування, його вага була меншою, різницю вимагали поповнити збіжжям господаря, в якого сушилося, в неохочих насильно забирали з їх припасів. Сухе зерно вивозили на хлібозаготівлю, а сире, яке проросло, зсипали у рів за колгоспною коморою. Весною 1933 р. голодні селяни розгрібали і збирали проросле зерно й сирим його їли, від чого деякі з них тут же помирали.

Окремі чоловіки, як пригадує брат Григорій, з відчаю від голоду лізли вночі під колгоспну комору, де зберігалося відібране в низ зерно, й пробували ручними свердлами просвердлити підлогу й здобути трохи зерна, щоб врятувати свої сім'ї від голодної смерті. Їх впіймали і зробили в селі самосуд: зібрали в одній хаті, поклали на долівку, зверху накрили дошками і товкли по дошкам пудовими гирями. Ні їсти, ні пити не давали. Стогін нещасних роздавався на все село. Пізніше їх побитих і знесилених пішком погнали в райцентр Меджибіж.

Розповідала мам і про те, як хоронили померлих від голоду. Ховати кожного індивідуально не було змоги. Не було домовин, не було кому копати ями. Люди були знесилені. Той, хто був сильніший підводою заїжджав з початку вулиці, збирав померлих і віз до яру, який був біля сільського цвинтаря. Туди скидали всіх і присипали землею, щоб зголоднілі собаки не розгребли. Мам розповідала, що на її очах був випадок, коли на дорозі неподалік нашої хати лежав непритомний, опухлий, але ще живий чоловік. Той, що збирав на віз померлих, зупинився біля нього, перехрестився й сказав до непритомного: "Пробач мені, я так не маю сили. Ти всерівно помреш. Може завтра й зі мною таке буде і нікому буде вже мене везти...". З цими словами за допомогою другого візника витягли непритомного на віз й повезли разом з померлими до яру.

З нашої родини, кого я запам'ятав, помер дядько (чоловік батькової сестри) Зубанюк Степан, ціла сім'я родички – тітки Олени, про яку я вище згадував, мій дев'ятирічний брат Вася. Вони із старшим братом Григорієм знайшли десь на городі гнилий гарбуз й наїлися його. Почався кривавий пронос. Григорій як сильніший вижив, а Вася ослаб, помучився і на початку 1934 р. помер. Тоді ж померла і бабуня по татові Катерина.

Всього в Лисанівцях в період Голодомору 1932–1933 рр. померло 200 осіб. Внаслідок смерті батьків від голоду залишилося багато дітей круглими сиротами. Для них односельчанами був створений сільський приют (тоді так називали цю установу). З багатьма з них я навчався в одному класі. Особливо запам'ятався мені дуже хороший мій товариш Федя Демків. У нього залишився тільки старший брат Іван, якому в голодовку було 11 років. Нам, в кого були батьки, всіх з притулку було дуже жаль і ми намагались чуйно до них ставитися.

Значна смертність від голоду була й в інших селах Меджибізького району. Зокрема, в с. Пархомівці померло 200 осіб, с. Ставниця – 150, с. Моломонівці – 85. Але найбільш трагічні втрати сталися в селі Шрубків. Як згадує жителька цього села Кондратюк Ольга Антонівна її старший брат був у похоронній команді і розповідав, що померлих закопували в ямах від 20 до 40 осіб в одній. Одного разу лише за один день поховали 41 померлого.

Після війни голова сільської ради с. Шрубків Бабич Р. П. і секретар сільради Сотник В. А., який займався похованням померлих 1932–1933 років, підрахували, що від голоду тоді померло 1200 чоловік [5].

Все вищезазначене довелося пережити українським селянам. Звичайно, голодували й жителі міст, але вони, на відміну від селян, мали пайки (хто працював) і до певної міри могли рятувати свої сім'ї від голодної смерті. А селяни не тільки нічого не отримували від "соціалістичної" держави, але в них ще й все забирали.

Сьогодні мені і тим, хто пережив Голодомор 1932–1933 рр., а згодом і 1946–1947 років боляче чути від "болільників за народ" типу Петра Симоненка, що "нікакова голодомора нє било". Це злісний плювок у наші душі.

Про голодомори треба говорити, досліджувати їх причини, викривати їхніх організаторів, щоб ніколи подібне не повторилося в Україні. Народна мудрість гласить: "Хто забуває минуле, тому загрожує його повторення".

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2296. – Арк. 8–12. 2. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 2196. – Арк. 96–97. 3. Державний архів Вінницької області (колишній партійний архів Вінницького обкому Компартії України). – Ф. 136. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 53. 4. Там само. 5. Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. – Ч. 1 // Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – С. 535.

О. П. Григоренко
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародної інформації
Хмельницького національного університету

СІМЕЙНО-ТРУДОВІ СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. В. ЧАЯНОВА

Земельне питання – це питання, що зачіпає інтереси не тільки безпосередньо тих, хто живе і працює на селі, а й усього суспільства. Більше того, це питання зачіпає інтереси майбутніх поколінь. Воно є фундаментальним для збереження і зміцнення державної незалежності,

економічного суверенітету, національної безпеки країни. За умов, коли земля в Україні становить 80% національного капіталу, а її вартість, за твердженнями незалежних експертів, – 75–77 мільярдів американських доларів, "не можна допускати, щоб 82% людей жило за межею бідності" [1].

На сучасному етапі розвитку України винятково актуальним є питання функціонування індивідуального селянського господарства в умовах вільного ринку. В процесі реформування аграрної економіки особливе місце відводиться створенню та розвитку фермерських господарств. Фермерство – один з дійових шляхів до відродження підприємницької діяльності сільських товаровиробників, високоефективного ведення сільськогосподарського виробництва. Фермер, отримуючи засоби виробництва у приватну власність, має значні стимули до підвищення продуктивності праці, господарського ставлення до землі, дотримання вимог технології виробництва, введення інновацій. У фермерських господарствах відбувається об'єднання функцій власності, праці та управління в одній особі, що створює додатковий імпульс і до ведення сільськогосподарського виробництва ефективним способом. Безпосередня відповідальність за результати діяльності, добробут сім'ї роблять селянські (фермерські) господарства стабільними, гнучкими, пристосованими до функціонування в ринкових умовах.

Селянське господарство завжди привертало до себе пильну увагу дослідників. Інтерес цей особливо посилився наприкінці XIX – на початку XX століття. Захоплене вихором революцій, силоміць втягнуте в цивілізацію, щоб матеріально забезпечити привілейовану меншість, селянство, за словами англійського історика А. Тойнбі, "є найнещаснішим братом тих примітивних суспільств, котрих цивілізації просто не встигли поглинути" [2].

Оскільки Росія була аграрною країною і селянство відігравало в розвитку її економіки виключно важливу роль, на селянське господарство покладали великі надії дослідники різних шкіл і напрямків, причому проблеми селянства цікавили не тільки істориків, а й економістів-аграрників, переважно з ВНЗ Москви, Києва, Одеси, Харкова, Саратова та інших міст. Так, уже добре відомий у той час політеконом М. Огановський розробив теорію аграрної еволюції, С. Булгаков обґрунтував ідею про природно-господарську стійкість, виживальність дрібного господарства [3]. В науковий обіг увійшли глибоко проаналізовані статистичні матеріали Б. Книповича, М. Черненкова [4], що базувалися на даних так званих динамічних переписів і давали змогу простежити еволюцію селянських господарств окремих губерній, повітів і волостей.

Активізація досліджень у сфері селянської економіки створила сприятливі умови для формування "організаційно-виробничого" напряму в дослідженні селянського господарства. Започаткував його авторитетний у наукових колах Росії економіст О. В. Чаянов (1888–1937). Спираючись на праці своїх попередників і сучасників, він виробив основні принципи господарювання на землі, методи його оптимізації, обґрунтував теорію

селянських господарств, накреслив шляхи їх диференціації. Головною метою селянського господарства, на думку вченого, мало бути "достачання засобів існування сім'ї, яка займається господарською діяльністю, шляхом найповнішого використання засобів виробництва і робочої сили, що є в її розпорядженні" [5].

На відміну від народників, які гіперболізували роль общини і артілі як форм виробництва, і на противагу більшовикам, котрі наполягали на обов'язковому усуспільненні засобів виробництва, О. Чаянов доводив, що найефективнішими формами сільської економіки є сімейні трудові господарства, що усуспільнюють не сферу виробництва, а сферу обігу, де економічні відносини регулюються торговельною, збутовою і кредитною кооперацією. Вчений вважав, що підвищити продуктивність праці і життєвий рівень селяни зможуть шляхом кооперування тих виробничих процесів, які їм вигідні. Така кооперація набуває характеру вертикальної концентрації, пов'язаної органічно з сільськогосподарським виробництвом. Кооперація, при якій управління здійснюється виборними особами, яка не зв'язана з адміністративними вказівками згори, а тому здатна швидко і вільно виявити місцеву ініціативу, вчив О. Чаянов, "є найліпшим апаратом, де вимагається місцева самодіяльність, де в кожному окремому випадку потрібно гнучко пристосовуватися до місцевих умов і враховувати найменші особливості кожної місцини і кожного місця роботи" [6].

Вчення О. Чаянова дає можливість аналізувати виробничу характеристику різних суб'єктів власності. "Диференційований розгляд селянських господарств, – зазначає він, – замість селянського масиву дозволив із великою точністю вивчати господарства різних груп села і тим самим уточнити всі висновки, зв'язані з організацією виробництва" [7]. Об'єктом наукової зацікавленості вченого були й фермерські господарства "як варіанти сімейного трудового господарства", де "поряд з робочою силою сім'ї використовується наймана праця" [8].

Неабияку наукову і практичну цінність для фермерів мають розроблені О. Чаяновим основні принципи організації селянського господарства. За словами вченого, будь-яке селянське господарство в організаційному відношенні характеризується його системою, цебто родом і способом поєднання землі, праці і капіталу. Для кожної системи господарства можна визначити і найдоцільніше співвідношення його виробничих факторів, і абсолютні розміри самого господарства, що забезпечують найнижчу собівартість продукції, а отже, найбільший прибуток. "Всяке надмірне озброєння праці засобами виробництва або землею зверх технічно оптимального рівня, – зауважував О. Чаянов, – буде зайвим тягарем і не приведе до збільшення обсягу господарства, оскільки наступне напруження праці вже за межами встановленого рівня його самоексплуатації несприйнятне для сім'ї, а продуктивність його затрат завдяки зростанню капіталоінтенсивності, природно, не може бути підвищена, оскільки

досягнута норма забезпечення сама собою є оптимальною" [9].

Ясна річ, для більшості сучасних українських фермерів питання надмірного озброєння праці технічними засобами не складає проблеми, їх турбує нестача технічних та інших засобів. За таких умов, зазначав О.Чаянов, "виробничий елемент, наявність якого виявляється нижчою нор ми, що вимагається технічною гармонією, стає значною мірою визначальним фактором сільськогосподарського підприємства, і поки господарству не вдасться цей фактор від мінімуму перевести до оптимуму, обсяг господарства буде значною мірою співвідноситися з його розміром" [10].

Спираючись на досягнення динамічних переписів, О. Чаянов показав, що диференціація селянства у 20-ті рр. XX століття радикально відрізнялася від дореволюційної [11]. Після ліквідації великих поміщицьких і капіталістичних господарств диференціація, на думку вченого, виникла внаслідок дисгармонії двох видів господарств – натуральних і товарних [12]. Перебудовуючись з натурального в товарне, селянство переживало аграрну перенаселеність, мігрувало, отже, диференціювалось. За міркуванням вченого, розшарування селян виступало не як соціально-класовий процес, а як відгалуження від сімейно-трудових господарств чотирьох видів самостійних сільськогосподарських підприємств: фермерських, кредитно-лихварських, промислових і допоміжних.

Найбільше уваги, вважав О. Чаянов, потрібно було звернути на процес перетворення трудових сімейних господарств у фермерські господарства, засновані на застосуванні найманої праці з метою одержання додаткової вартості. Саме цей тип "диференціації", зауважував він, "є центром проблеми" [13]. Щоправда, вчений при цьому зазначав, що формування сільської буржуазії "утруднює розвиток кооперативних форм концентрації сільського господарства" [14].

Звичайно, нерозважливо в усіх ідеях, що виникли у 20-х роках XX ст. (навіть якщо вони належать такому видатному вченому, як О. Чаянову, прагнути знайти відповіді на проблеми сьогоднішнього дня, тим паче, видобувати з них підтвердження власним теоріям. Варто пам'ятати, що наукова і практична діяльність дослідника була складною і суперечливою. Він жив життям країни і в умовах жорстокого режиму намагався знайти прийнятні форми і способи відродження зруйнованого війнами і авантюрними експериментами сільського господарства. Часто, заради змоги продовжувати науковий пошук, вчений був змушений діяти всупереч своїм попереднім намірам. Однак є корінні, принципові ідеї, що на практиці виявили свою життєвість і вивели вченого в ряд найвидатніших економістів-аграрників світу. Це – ідеї про перспективність селянського господарства і кооперації. Книги О. Чаянова студіюються фахівцями сільського господарства США, ФРН, Голландії, Японії та багатьох інших країн світу. Розрахунки і рекомендації вченого ефективно використовуються ними при трансформації аграрного сектора економіки, удосконаленні господарської

діяльності ферм.

На жаль, цього не можна сказати про нашу країну. Ними не цікавляться урядовці, їх мало використовують, а подеколи й невірно тлумачать науковці, не сприймаючи фермерства як ефективної форми господарювання. Ось один із прикладів. “Прибічники фермерства на базі приватної власності на землю, – читаємо наукову публікацію одного з дослідників, – посилаються на той факт, що царська Росія своїм хлібом годувала Європу. Так, це факт. Проте вони навмисно забувають сказати, що експортний хліб виробляли, головним чином, у великих поміщицьких господарствах і лише незначна частина товарного хліба заготовлялася на внутрішній і зовнішній ринок заможними селянами... Таким чином, і досвід землеробства дореволюційної Росії показує, що товарна продукція може вироблятися лише у великих господарствах”.

Згадаємо питання як і за рахунок чого Росія годувала Європу, але дозволимо собі не погодитись з думкою автора начебто основне товарне зерно виробляли поміщицькі господарства. Тогочасна статистика свідчить, що селянське господарство значно переважало поміщицьке щодо обсягів виробництва хліба. За підрахунками В. Німчинова, напередодні Першої світової війни селянські господарства давали 88% усього хліба і 78,4% – товарного [15].

Нормальна селянська власність стала з’являтися лише зі столипінською аграрною реформою. Проте становлення селянина-господаря невдовзі насильно перервали більшовики. А незабаром відбулося друге видання кріпосництва, уже в державно-комуністичному розливі. Тепер поміщика-пана замінила всевидюча держава, що діяла під гаслом “перший хліб – мені”.

За роки радянської влади ознаки господаря, селянина-індивідуаліста, здатного самостійно вирішувати проблеми свого життя на землі, які стали виявлятися незадовго до жовтневого перевороту 1917 р., зазнали важкої громадянської і психологічної травми й були втрачені. На догоду ідеології методами насильства почалася руйнація аграрного сектора. Добросовісні, знаючі собі ціну, селяни-трударі зазнали нечуваного в історії погрому й насильства. У російського письменника В. Белова в книзі “Кануны” таким лідером був селянин-середняк Тихомиров. Якщо Тихомиров вибирався на сінокіс, всі знали: пора косити. Однак за добросовісність і господарність радянська влада відправила Тихомирова на Колиму, й селяни виявилися дезорієнтованими. Замість Тихомирова, який нікому й нічого не наказував, а дбав про свій і своєї сім’ї добробут, а значить і про країну, невдовзі стали командувати зверху донизу численні партійні органи, які задовго до весни, наперекір погоді, складали графіки, що й коли робити.

Події 1929–1933 рр. спровокували штучні голодомори, втрату значною частиною суспільства ініціативи власника й стимулів до праці. Роль конкретного поміщика взяла на себе держава, позбавлена емоцій і

переживань. Насильницька колективізація і голодомор 1932–1933 рр. були справжнім геноцидом проти українського селянства. За цей період померло від 5 до 12 мільйонів, за різними джерелами, десь в середньому 10 мільйонів людей [16]. Це означає, що було заморено 10–25 % населення. Щодня вмирало по 25 тисяч, щогодини по тисячі, щохвилини – по 17 чоловік. В роки голодомору жінки трималися до останнього, намагаючись вберегти життя своїх дітей. А коли не ставало матерів, гинули осиротілі діти. А першими вмирали чоловіки. Якби Україна не переживала голодоморів, на сьогодні нас могло б бути близько 100 мільйонів чоловік. Це, мабуть, єдиний в світі випадок штучного голодомору в мирний час. Особливо постраждали східні та південні степові райони, які згодом були заселені росіянами. Ця "міна уповільненої дії" відчувається в державі особливо тепер.

У роки другого радянського голодомору сучасна Хмельниччина входила до складу Вінницької області. У грудні 1932 р. у Вінницькій області, за неповними офіційними даними, лютий голод охопив 400 населених пунктів, де голодувало 13852 людини. А в лютому 1933 р. голодомором було охоплено 38 районів, 431 сільрада, 26859 господарств, 120903 чоловік. Навіть у прикордонних районах, де були певні пільги і послаблення хлібозаготівель, зокрема у Проскурівському, голодувало населення 21 сільради з 57, в Новоушицькому – 11, Кам'янець-Подільському – 4 сільських рад [17]. Вимирали цілі сім'ї, зростала дитяча безпритульність.

Люди втрачали людську подобу. В період голодомору поширювалися такі аморальні явища, як масові крадіжки колективного та особистого майна громадян – худоби, зерна, по ночах з'являлись гурти витягачів із землі картоплі, буряків, іншої рослинності. Серед них були чоловіки, жінки, діти, старі. У відповідь з'явилось ще ганебніше духовно-моральне явище, яке породжувало соціальну конфронтацію, міжсімейну та міжродову ненависть і ворожість - самосуди, які населення здійснювало над крадіями. Антилюдська політика народжувала антилюдську психологію і мораль та відповідну поведінку. Масові порушення людської психіки, доведення людей до крайніх меж, до стану дикості і повної духовно-моральної деградації ілюструються численними фактами людожерства. До середини травня 1933 р. за досить заниженими офіційними даними було зафіксовано 71 випадок людожерства та 9 випадків трупоїдства переважно у східних та центральних районах Поділля, тобто на найродючіших українських землях [18].

В історичній літературі переважає точка зору, що катастрофа штучного голодомору 1932–1933 рр. в Україні була наслідком спеціального національно-політичного курсу Москви у відношенні України. Комуністична партія втратила моральне право керувати країною не в серпні 1991 р., а ще тоді, в 1932–1933 рр. Звичайно, вина не всіх комуністів за той злочин однакова. Організацію голодомору власного народу здійснювали задурманені компартійною ідеологією безграмотні радянські і комсомольські активісти. Адже, згідно з переписом 1927 р., понад 90% комуністів були безграмотними,

або мали тільки початкову освіту. Як справедливо зауважує сучасний український історик П. Я. Слободянюк: “чи не в цьому також криється національна трагедія геноциду, підтриманого і здійсненого невігласами власної нації, адже високоосвічена, висококультурна, високодуховна людина ніколи не підніме руку на іншу безневинну людину, не поставить себе на службу ворогові, колонізаторові, загарбникові, не буде зрадником власного народу” [19].

О. Гончар 26 липня 1989 р. в своїх “Щоденниках” записав: “То був наш перший Чорнобиль. За що це все тобі, Україно? Нічого подібного не знали ні поляки, ні чехи, ні навіть румуни, – які вони щасливі! Бо колективізація страшна була не самим голодом; ще, може, страшнішим було те, що люди стали аморальні, вбили в собі милосердя, здатні були на все... Прийшов мор на всіх людей. Щось подібне – апокаліптичне – тоді почувалось. Перший Чорнобиль України...”.

Безпрецедентний етноцид 1932–1933 рр. зламав народ до такої міри, що будь-який спротив радянському тоталітарному режиму був унеможливлений. Наслідки колгоспної моделі ведення сільського господарства далися взнаки дуже швидко. Встановлені під час примусової колективізації виробничі відносини, стара, іржава до скрипу на зубах форма організації праці в колгоспах виявилася банкрутом. Колгоспи виявилися неспроможними нагодувати країну. Це та недолуга система господарювання, яка відлучила селян від землі, наплювала їм у душу, навчила красти, вповати на власний город і підсобне господарство, а в колгоспі відбувати повинність – ніби панщину. Система, що скомпрометувала себе, завела у тупик безхліб’я, спонукала сільських дітей шукати кращої долі подальше від батьківської домівки. Всезагальний дефіцит і напівголодна країна стали характерними прикметами радянської дійсності. У 1959 р під час зустрічі американського президента з радянським керівником М. Хрущовим Д. Ейзенхауер іронічно зазначив: “Ну що, пане Хрущов, провалились ваші колгоспи”. Сам факт довелось визнати, але Хрущов не здавався й доводив, що “сама ідея добра, добра ідея” [20].

Протягом багатьох десятиліть у нашій країні в наукових працях, підручниках з політичної економії соціалізму і з економіки сільського господарства безапеляційно утверджувалася теза про безперечну перевагу великих сільськогосподарських підприємств, які забезпечують необмежений простір для концентрації праці і техніки, що, за усталеним в радянській економічній науці постулатом, було найважливішою умовою підвищення ефективності виробництва. Провідні радянські політекономи стверджували, що стимули до праці і розвитку соціалістичного виробництва будуть посилюватися в міру усвідомлення всіма членами суспільства того факту, що вони є співгосподарями суспільної власності. Іншими словами, мова йшла не про те, щоб зробити людину фактичним господарем виробництва, а про те, щоб довести до її свідомості, що до суспільної власності треба відноситися

по-господарському. Однак, почуття господаря може появитися тільки у того, хто в дійсності розпоряджається засобами виробництва, переданими йому в постійне або довготривале користування. Така постановка питання, як показав досвід, виявилася утопічною.

Соціалістичні форми організації сільськогосподарського виробництва категоричним чином протиставлялись досвіду розвинутих капіталістичних країн. Їх успіхи в розвитку продовольчої справи або замовчувалися, або пояснювалися більш сприятливими зовнішніми по відношенню до виробничого процесу умовами і обставинами – кращим біокліматичним потенціалом, історично більш високим рівнем розвитку галузей, які випускають технічні і інші засоби виробництва. Відзначалась і велика зацікавленість сільських трудівників в кращому використанні землі, в інтенсифікації виробництва. Однак це зв'язувалося виключно з наявністю приватної власності на засоби виробництва, тобто з обставинами, повністю протилежними основам і цілям соціалізму.

Корисними з системи аграрного виробництва західних країн визнавались і отримували право на широку експериментальну провірку лише ті пропозиції, які не вибивалися з офіційно прийнятої концепції про соціалістичне сільськогосподарське виробництво як висококонцентроване, крупномасштабне, директивно кероване з єдиного центру. На всі інші сторони і елементи тривалий час було накладено табу, в першу чергу ігнорувався досвід фермерства. Поняття "фермер" працівниками ідеологічного фронту асоціювалось з поняттям "куркуль". Постулат про експлуататорську сутність фермерської системи не підлягав ні найменшому сумніву, здавався непорушним. Об'єктивна оцінка виробничих і економічних успіхів фермерів західних країн частіше всього замовчувалася. У відборі економічної інформації панував такий принцип: дрібні фермерські господарства не можуть ефективно використати наявні засоби виробництва, отже, за теорією на можуть бути високопродуктивними, факти високих результатів їх роботи суперечать теорії, є випадковими, тимчасовими, і тому їх не треба широко публікувати. Таке упереджене відношення перш за все пояснювалося жорстко негативною позицією ідеологів, які боялися, що об'єктивиа інформація про фермерство ввійде в протиріччя з курсом на зміцнення великого соціалістичного господарства, на розвиток колективістських засад в організації сільськогосподарської праці, перешкоджатиме виховній роботі в колективах, буде сприяти відродженню низьких індивідуальних якостей в радянських селян, які витравлювалися протягом піввіку.

Принципові зміни в суспільній думці відбулися у 80-ті рр. XX століття. Цьому сприяли багато внутрішніх і зовнішніх обставин. Серйозною спонукальною причиною став затягнутий у часі застій в розвитку сільського господарства. Факти, дійсність переконливо показували неможливість повсюдно забезпечити на основі старих підходів до організації праці

необхідну старанність і творчу ініціативність працівників колгоспів і радгоспів. Приклади успішної роботи окремих господарств, які знаходилися в особливих умовах і очолюваних талановитими керівниками, перестали переконувати в істинності старих постулатів. Істотно допомогло переосмислити принципи організації сільськогосподарської праці відродження особистих підсобних господарств колгоспників і робітників радгоспів, які показали свою високу ефективність.

Починаючи з 1983 р. в країні розгорнулась широка робота по створенню підрядних ланок, бригад, ферм, різні форми оренди. Отримала певне поширення і сімейна ферма оренди. В самому кінці 80-х років XX ст. почала утверджуватися багатоукладність сільської економіки, поруч з колгоспами і радгоспами почали набирати права громадянства і інші форми господарювання. Тим самим створювались серйозні передумови дія подолання відриву відчуження сільського трудівника від землі, яка перетворилася, по суті, з загальнонародної в нічию, казенну власність. Головне в нових формах господарювання – перетворення селянина з поденника, з міфічного в реального господаря виробництва, де панує матеріальна і моральна зацікавленість, самостійність, вільна конкуренція.

На підставі Закону "Про селянське (фермерське) господарство" від 20 грудня 1991 року (зі змінами та доповненнями) у нашій державі створено правову базу становлення і розвитку фермерських господарств. Однак це не означає, що закон започаткував розвиток фермерства в Україні взагалі, оскільки сімейний принцип обробітку землі був відомий здавна.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що звернення до наукового доробку О. Чаянова сьогодні вкрай необхідне – якщо не з метою запозичення рекомендацій щодо формування селянських (фермерських) господарств, то хоча б для розуміння реальної картини того, що втратили попередні покоління, припустившись помилок у процесі трансформації сільського господарства, і запобігання нових помилок, можливо, ще прикріших.

Література:

1. Павловський М. Стратегія розвитку суспільства. Україна і світ. – К., 2001. – С. 219. 2. Тойнби А. Постижение истории. – М., 1991. – С. 619. 3. Огановский Н. П. Закономерность аграрной зволюции. – Саратов–Москва, 1909–1914; Булгаков С. Н. Капитализм и земледелие. – СПб, 1909–1914. 4. Книпович Б. Н. К вопросу о дифференциации русского крестьянства. – СПб, 1912; Черненков Н. Н. К характеристике крестьянского хозяйства. – Вып. 2. – М., 1905. 5. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство // Избраннне труды. – М., 1989. – С. 62. 6. Чаянов А. В. Наука об организации сельского хозяйства за десять лет Советской власти // Пути сельского хозяйства. – 1927. – № 10. – С. 106–107. 7. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство... – С. 88. 8. Там само, – С. 137. 9. Там само. – С. 256. 10. Там само. 11. Там само. – С. 144–159. 12. Чаянов А. В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства. – М., 1924. – С. 150–152. 13. Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство... – С. 159. 14. Там само. – С. 42. 15. Немчинов В. С. Сельскохозяйственная статистика с основами теории. – М., 1929. – С. 49. 16. Щербак М. М. Україна в трансформаціях політики російського

імпершовінізму // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки / матер. міжн. наук. конф. – К ., 1998. – С. 23–24. 17. Завальнюк О. М. Голодомор 1932–1933 років – геноцид проти українського селянства. (На матеріалах Поділля) // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. Зб. наук. пр. за матер. всеукр. наук.-практ. конф. (22–23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 78–84. 18. Державний архів Хмельницької області, ф. П – 401, оп. 1, спр. 80, арк. 64 – 65. 19. Слободянюк П. Я. Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу // Голодомор 1932–1933 років в Україні: соціально - демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С .15. 20. Газін В.П. Соціальний статус селянина і проблеми свободи й демократії // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. Зб. наук. пр. за матер. всеукр. наук.-практ. конф. (22–23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 106.

Н. А. Кузьміна
начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Хмельницької області

З ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ КНИГИ ПАМ'ЯТІ ПРО ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Відповідно до Указу Президента України від 28.03.2007 р. № 250/2007 „Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні", доручення Віце-прем'єр-міністра України Васюника І. В. від 26.12.2007 р. № 15362/20/1-07 до листа Держкомархіву України від 20.12.2007 р. № 02–2088 щодо проблем при виконанні заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору, розпорядження голови облдержадміністрації від 25 квітня 2007 р. № 136/2007 р. „Про обласні заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні", від 15.02.2008 р. № 68/2008 р. „Про книгу пам'яті про жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область" для Держархіву Хмельницької області визначено ряд заходів щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років.

Одним із важливих доручень голови облдержадміністрації для Держархіву області – підготовка та видання обласної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Необхідно зазначити, що практично вся робота з підготовки книги виконувалася працівниками Держархіву області (на відміну від інших областей, де займалися цією роботою спеціально створені групи при облдержадміністраціях). Відповідним розпорядженням голови облдержадміністрації (від 15.02.08. № 68/2008-р) створено робочу групу в кількості 19 чоловік для аналізу та систематизації архівних документів, для видання Книги пам'яті про жертви Голодомору, до складу якої включено провідні спеціалісти Держархіву області, фахівці управління охорони

здоров'я, освіти і науки облдержадміністрації, працівники бібліотек і музеїв.

Розпорядженням голови облдержадміністрації від 29.02.08 р. № 96/2008-р створена редакційна колегія ,,Книги пам'яті про жертви голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область" в складі 20 чоловік (співголова редколегії – Гавчук І. К., голова облдержадміністрації, науковий редактор – Слободянюк П. Я., директор Держархіву Хмельницької області, доктор філософії).

На першому етапі підготовки Книги працівниками Держархіву проведені додаткові дослідження та виявлені документи офіційних органів влади і управління, що стосуються Голодомору 1932–1933 років у Волино-Подільському регіоні (у державних архівах Хмельницької, Вінницької, Житомирської областей, Центральних державних архівів України, державного галузевого архіву Служби безпеки України). Виявлені та оцифровані 248 документів. У зв'язку з давністю документів та згасаючим текстом 90% оцифрованих документів було передруковано та систематизовано по роках.

На виконання наказу Міністерства юстиції України від 21.11.2001 р. № 6015 та доручення Голови Секретаріату Президента України від 04.05.2007 р. № 03-02-349 упродовж листопада-грудня 2007 року до Держархіву області прийнято від архівних відділів РАЦС 103 метричні книги реєстрації смертей за 1932–1933 роки в упорядкованому та описаному стані.

За рекомендаціями Українського інституту Національної пам'яті, Державного комітету архівів України виявлено із метричних книг 20945 записів смертей по 368 населених пунктах та 262 різних діагнози (типологія яких систематизована в 32 групи за формою УІНП, лист від 3.04.2008 р. № 02/71-15). На даному етапі роботи допомогу надали студенти та викладачі Хмельницьких університетів: Національного, економічного, розвитку людини ,,Україна", академій: гуманітарно-педагогічної, Хмельницького Інституту МАУП.

Відповідно до розпоряджень голови облдержадміністрації від 25.04.2007 р. № 136/2007-р, від 15.02.2008 р. № 68/2008-р. райдержадміністрації та міські ради до 1 жовтня 2007 р. сформували списки мешканців населених пунктів області, що постраждали від Голодомору 1932–1933 років в Україні, та активізували роботу із залученням молоді, педагогів, бібліотечних та музейних працівників до збору документальних матеріалів та свідчень очевидців Голодоморів. Зібрана інформація поступово надходила до Держархіву області. На жаль, списки громадян, померлих та постраждалих під час Голодомору 1932–1933 років, сформотовані в різних програмах, а свідчення очевидців Голодомору надійшли в різних формах викладення інформації: розповідній, анкетній, що потребувало додаткового часу для приведення до єдиної форми.

За допомогою викладачів та студентів Хмельницького національного університету списки, що надійшли до Держархіву області, були

систематизовані та оформлені в належному вигляді.

Книга Пам'яті вийшла в 2-х томах, які містять копії документів, мартиролог та свідчення громадян, які пережили трагічні події 1932–1933 років. За 77 років це перше зібрання упорядкованих відомостей про людські втрати в 1932–1933 роках.

Однак, при підготовці таких ґрунтовних видань, слід врахувати той факт, що для збору та опрацювання документів необхідно багато робочого часу, наявність комп'ютерного та програмного забезпечення. Тому на початку роботи необхідно створити окрему групу з краєзнавців, науковців або працівників редакції Книги Пам'яті, надавши при необхідності додаткові одиниці.

Ю. В. Олійник
кандидат історичних наук,
заступник начальника відділу інформації та використання документів
Державного архіву Хмельницької області

МАТЕРІАЛЬНА ТА ФІНАНСОВА ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ ГОЛОДУЮЧИМ У 1921–1923 роках

Голод на початку 20-х років XX століття в Україні офіційною радянською історіографією пояснювався посухою (на півдні України восени 1920 р., взимку і навесні 1921 р. випало лише 3/4 звичайної норми опадів), а також наслідками семирічної війни (спочатку світової, а потім громадянської).

Насправді ж голод 1921–1923 рр. був викликаний передусім суб'єктивними причинами – більшовицькою політикою "воєнного комунізму" та насильницькими заходами, що її супроводжували.

Стихійне лихо вразило УСРР і РСФРР, однак становище України було скрутнішим, адже від неї вимагали хліба для постачання Півночі, який вилучали засобами офіційно скасованої в березні 1921 р. продрозкладки. Катастрофічна ситуація склалася на Катеринославщині, Донеччині, Запоріжжі, Одещині, Миколаївщині та Харківщині.

У телеграмі, надісланій Вінницькому губкому, голова Запорізької губернії стверджував, що в регіоні голодувало 707 тис. осіб, що становило 55% від загальної кількості населення [1, арк. 10].

Для надання допомоги голодуючим у губернії працювала губерніальна (голова Горбенко), а в повітах повітові комісії. З листопада 1922 р. губерніальна комісія була реорганізована в комісію по боротьбі з наслідками голоду в складі: голови губвиконкому Порайка, заступника – Ракитова та Гольдберга.

Комісією з ліквідації наслідків голоду була розроблена схема стягування обов'язкових відрахувань та податків на користь голодуючих. На

території Подільської губернії її жителі та підприємства додатково сплачували такі види податків:

– два фунти (453 гр.) з кожного пуду продподатку, з кожного пуду земельного зерна та з кожного пуду промислового податку;

– вісім фунтів із нетрудового населення;

– один фунт із товарообмінних та закупівельних операцій;

– один фунт із реалізації товарів комісією по ліквідації голоду;

– 2% відрахування з проведених торговельних та господарських операцій;

– 5% відрахувань із податку приватних підприємців та торговельно-промислових підприємств;

– 3% з осіб вільних професій;

– 4% відрахувань із профспілкових надходжень;

– ½% з відрахувань із операцій Наркомату фінансів, Вукоопспілки тощо;

– 10% відрахувань із театральних білетів;

– відрахування з судових вироків;

– добровільні пожертвування [2, арк. 56].

Надходження пожертвувань, і навіть примусових, проходило досить кволо. Голова Кам'янець-Подільської повітової комісії з ліквідації наслідків голоду зазначав: "Наші громадяни забули про існування голодуючих і не виконують перед ними своїх зобов'язань. Методами примусу приходиться збирати восьми фунтовий податок з нетрудового населення" [3, арк. 1]. Представники влади наголошували у листівках та зверненнях, що повернення до нормального життя буде неможливим без перемоги над голодом.

Постійні перевірки та штрафування органами виконавчої влади неплатників податків у фонд голоду дали відчутні результати. Впродовж 1921 р. жителі, установи та підприємства Кам'янеччини у фонд повітової комісії перерахували 12 млн. крб., та 300 пуд. зерна. За 1922 р. надходження склали:

– "Союз наркомзв'язку" – 11 млн. 782 руб., 7 пуд. хліба, 16 пуд. м'яса, 14 пуд. картоплі, 1пуд. квасолі;

– "Союздрук" – 91 млн.454 тис руб.;

– "Комунробітник" – 42 млн. 87 тис руб, 9 пуд. зерна;

– "Союз Будівельник робітників" – 6 млн.216 тис. крб., 19 пуд. хліба, 7 пуд. муки, 2 пуд. м'яса, 4 пуд картоплі;

– "Робос"– 35 млн. руб., 81 пуд. борошна;

– "Радянський робітник" – 349 млн.756 тис. руб., 199 пуд. борошна, 20 пуд. м'яса [4, арк. 9].

Активну допомогу голодуючим надавали профспілки. Так, профспілкові організації Кам'янецького повіту зобов'язалися надати у 1922 р. 1296 пайків по 22 фунти кожний. Їх відрахування у фонд склали: Орининська профспілка – 2 млн. 96 тис. руб., 12 пуд. зерна; Городоцька – 24

млн. крб.; Вільховецька –4 млн. 691 тис. крб., Гаврилковецька – 2 млн.700 тис. крб. [5, арк. 9].

Об'єднання по виробництву тютюну на Поділлі з метою надання допомоги голодуючим у підвідомчих організаціях провів 5-ти годинний суботник, а співробітники губревтрибуналу перерахували на потреби голодуючих 15% свого заробітку.

Актори театру ім. Т. Шевченка з кожної зіграної вистави перераховували у фонд від 5 до 15 тис. руб.

Жертвували кошти і жителі сіл. Так, мешканці Маківської волості в 1922 р. перерахували у фонд: м. Шатава – 761тис. 140 руб, м. Маків – 7 тис. руб., с. Безнісківці – 63 тис. руб, с. Боришківці – 142тис. 450 руб. Крім фінансової надавалася також і продуктова допомога. Її розміри становили: м. Шатава – 7 пуд. кукурудзи, 6 пуд. картоплі, 1 пуд. квасолі; с. Чечельник – 5 пуд. жита, 5 пуд. кукурудзи [6, арк.10].

Свій унесок у ліквідацію наслідків голоду зробили цукровики повіту: Городоцький цукровий завод перерахував 425 млн. руб. та 58 пуд. зерна; Вишнівчицький – 214 млн. 738 тис. руб., 7 пуд. зерна та 8 пуд. цукру; Левадський цукровий завод – 316 млн. руб. та 12 пуд. цукру.

Від "кістлявої руки" голоду найбільше страждали діти. Для їх врятування організовувалися тижневики та додаткові збори продуктів, одягу. Так, з середини вересня 1922 р. у Кам'янці-Подільському проходив тижневик "Неделя голодного ребенка". Під час цієї акції планувалося забезпечити дитячі будинки повіту продуктами харчування, одягом, паливом.

У листопаді 1922 р. населення Городоцького повіту відвантажило Кримській комісії по ліквідації наслідків голоду 9835 пудів зерна [7, арк. 36].

З 1 травня 1922 р., відповідно до постанови губерніальної комісії по ліквідації наслідків голоду, в містах запроваджувався новий вид податку – 5 осіб нетрудового елементу повинні забезпечувати продуктами харчування одного голодуючого. До нетрудового елементу були віднесені особи без певного місця роботи та підприємці. Ця категорія громадян повинна була в обов'язковому порядку здавати щомісячно продукти та зерно в фонд комісії. Причому вони не звільнялися від інших податків. Уразі невиконання постанови, влада обіцяла їх притягати до кримінальної відповідальності як злісних неплатників податків [8, арк. 80].

Література:

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО), ф. Р–336, оп. 1, спр. 270, арк. 10. 2. Там само, арк. 56. 3. Там само, спр. 278, арк. 1. 4. Там само, арк. 9. 5. Там само, арк. 9. 6. Там само, спр. 282, арк. 10. 7. Там само, спр. 270, арк. 36. 8. Там само, спр. 60, арк. 80.

В. І. Горбатюк
письменник, директор Хмельницького обласного літературного музею

ПРИБУЖЖЯ В ЛАБЕТАХ ГОЛОДОМОРУ

Майже кожного разу, коли ми з матір'ю заходимо на цвинтар нашого села, вона уповільнює крок одразу за воротами й показує рукою ліворуч, на давні горбочки могил з декількома лиш старими хрестами:

– Отут поховані ті, що померли в 33-му. З них починається цей цвинтар...

А нинішнього літа мої родичі – Марія та Олександр Вітюки показали мені одну з цих могил:

– Двох їх поховали – нашого дядька Андрія Вітюка і Соломію Суховірську. Він ще парубком був, вона – дівчиною. А що могил не було кому копати, не мали сил ті, хто ще дивом залишався жити, – схоронили їх в одній ямі...

...З перших літ життя, відколи пам'ятаю себе, доводилось багато разів чути болючі, просто жахливі спогади земляків про голод 1932–1933 років, що лютував, як і в усій Україні, по селах довкола Південного Бугу і його приток – у тодішніх Проскурівському і Меджибізькому районах, на Летичівщині, Старосинявщині, Деражнянщині...

Назавжди запеклися у пам'яті спогади матері – Марії Семенівни Галецької, 1923 року народження, с. Гнатівці Хмельницького району:

– Голод 1933 року я пережила дитиною. Мій тато, Семен Галецький, помер 1928 року, і мама, Гафія Галецька, змушена була все господарство віддати в колгосп. Через деякий час хтось згледівся над нами, сімома дітьми, і нам повернули корову. Вона й врятувала нас у голод: мама розводила молоко водою, кип'ятила, і так ми одежували по якійсь крапелині жирів. А тільки жири оберігали людину від пухлятини – передсмертного стану голодуючого. На ту крапелину молока принесли в нашу хату опухлого з голоду маминого молодшого брата Андрія Вітюка – молодого, високого парубка. Але було вже пізно – він помер. Помер з голоду й інший мамин брат – Сергій Пастух. З їстівного в обійсті не було нічого. Іноді ми сідали довкола банячка з киплячою водою і ложками збирали та їли піну... [7, с. 188].

Голод в Україні, на Прибужжі в тому числі, був створений навмисними діями радянської влади, вказівками з комуністичного московського Кремля. Адже до місцевих органів влади, партійних комітетів КП(б)У насамперед, плани хлібозаготовок доводилися такі, що їх виконання й призвело до голодного мору українського селянства. Документи того часу – зведення, доповідні записки, донесення, відчити, протоколи різноманітних зборів, а компартійних насамперед, за своїм характером нагадують фронтові зведення, у яких ідеться про боротьбу з ворогом. Таким ворогом для комуністичного режиму виступало тоді українське селянство. З ним велася

боротьба – за „викачку” хліба. Отже, за приречення селянства на голодну смерть.

Наприклад, у доповідній записці № 60 від 17 січня 1932 року райуповноважений ДПУ по Меджибізькому району Кац повідомляв начальнику таємно-політичного відділу Державного Політичного Управління УРСР (копії – секретарям партійних комітетів Харкова, Вінниці, Меджибожа (тодішніх столиці України, обласного і районного центрів), начальнику ТПВ оперсектору ГПУ та голові районного райвиконкому) про те, що „за истекшую пятидневку в годе хлебозаготовительной кампании по Меджибожскому району отмечен сдвиг в сторону повышения хлебо-сдачи колхозами и особенно индивидуальным секторами, явившийся результатом широко развернутой массово-раз’яснительной работы среди батрацко-бедняцко-середняцкой массы села, проведенной парторганизацией района. Умелого и своевременного реагирования со стороны руководящего состава Райисполкома на всякого рода искривления и неправильности, отмеченные в работе хлебозаготовительной комиссии на селах и низовых соворганов, с одновременным оперативным вмешательством Райаппарата ГПУ по отношению к злостным несдатчикам хлеба и срывщиках хлебозаготовки из кулацкого и А/С элемента на селе (с.с. Паньковцы, Игнатовцы, Шрубково, Пироговцы и др.)

К числу конкретных мероприятий необходимо отметить организацию оперативного штаба руководства Райаппарата ГПУ с перенесением всей оперативной работы по хлебозаготовке в село Игнатовцы разбивкой всего района на 8 уч., прикрепив к каждому участку оперработника из состава ГПУ и Раймилиции” [4, арк. 2].

Разом з тим райуповноважений ДПУ повідомляв про факти невдоволення селян таким шаленим натиском на них, розпачем у зв’язку зі своїм важким становищем після „викачки” хліба. Так, бідняк-колгоспник с. Пирогівці (нині Хмельницького району) Григорій Дяблов на куткових зборах сказав: «Воно дуже добре говорити вам, а ви нам дайте відповідь, де нам взяти хліба. У час революції мені дали землі, я здавав державі по 80 пуд хліба. І сам мав що їсти до нового врожаю, а сьогодні у 3 рази більше працюю і сиджу без хліба” [4, арк. 3].

Бідняк-колгоспник з тих же Пирогівець, батько місцевого голови колгоспу Онисій Мацишен теж не стримував свого обурення: “...Надали нам такий план хлібозаготівлі, що його ніхто не бачив в нашому селі, відколи світ існує, поздихаємо усі”. [4, арк. 3].

З приводу хлібозаготовок селянка-одноосібниця с. Шрубків Настя Березовська на куткових зборах заявила прямо: “По колгоспу люди вмирають з голоду, хай вперед подохне колгосп, а потім й ми, бо нема чого їсти і хліба не дають” [4, арк. 4].

Бідняк-колгоспник с. Паньківці Павло Андрійович Антонюк висловив подібне: “До цієї пори я голодую, а мої діти пухнуть з голоду і нічого не

дають. Коли б не картопля та огірки, прийшлось давно би подохнути" [4, арк. 4].

Аналогічні моменти реагування серед колгоспників та одноосібників райуповноважений ДПУ відзначав також у селах Волосівці, Лисогірка, Терешівці, Головчинці та інших [4, арк. 4].

У селян не тільки забирали останній хліб, але й інші продукти, побутові речі, при цьому нерідко такі „заготівлі" переростали в суцільні обшуки, грабунки, супроводжувалися фізичними розправами. Так, під час такого обшуку в Анастасії Корнійчук голова колгоспу Нетяга забрав останній пуд пшениці, а коли вона благала його залишити хоч трохи хліба для дітей, той ударив її так, що вона впала. Так само він обійшовся й з дочкою Корнійчук [4, арк. 12].

Становище селян ставало таким жахливим, що ним переймались навіть ті, хто взяв собі за службу охороняти діючу владу. Так, у документі № 939 від 10 червня 1932 року – спеціальному зведенні № 56 про роботу Меджибізької районної міліції райуповноважений ДПУ Кац та уповноважений ТПВ Ободовський констатували невдоволення діями радвлади і політикою партії на селі. При цьому наводили слова міліціонера Слащука: "В селі зараз немає що їсти, жінки-колгоспниці беруть в колгоспу свої корови, ріжуть і їдять. Кожен що знає, те робить, аби з голоду не здохнути". Його підтримали й міліціонери Демчишин і Шевчук: "Зараз в селі настоящий ад, все давай та давай. Деруть з дядьків шкуру, а в нього навіть їсти нема що, а коли упирається давати, то його тоді роблять куркулем і самі забирають..." [4, арк. 146].

Деякі голови колгоспів розуміли згубність дій комуністичної влади, і своїх у тому числі, щодо майбутнього селян-земляків. Адже після збирання нового врожаю хлібороби діждались не підтримки своїх фізичних сил, а ще вищих планів заготівлі зерна. Скажімо, голова колгоспу с. Голосків (нині Летичівський район) Чефранов, сам комуніст, з обуренням висловлювався: "Не дивлячись на те, що постанова ЦК партії про зменшення пляна хлібозаготівлі, але получається чорт зна що. Голосківському колгоспу плян хлібозаготівлі дали не реальний, а саме коли в минулому 1931 році при луччому врожаю колгосп виконував 24000 пуд, а в цему році при далеко гіршому врожаї дали 27000 пуд і, крім того, прищитали ще 50 га пшениці, якої район добре знає, що я переорав під бураки" [4, арк. 178].

Для колгоспу с. Митківці план хлібозаготівлі довели 28000 пудів, що в півтора раза більше завдання минулого року. Це викликало не тільки невдоволення колгоспників – голова колгоспу Петренко (кандидат партії) заявив: "За такий великий плян я й братись не буду" – і зник із села [4, арк. 182].

Голова колгоспу с. Шрубків Бугаєнко зробив підрахунок врожаю, з якого вийшло, що в разі виконання плану здачі хліба та проведення озимого посіву, що потрібно було робити після жнив, з валового врожаю жита до

розподілу колгоспникам на трудодні не залишиться нічого і навіть ще не стане 74 цент. до плану і посівфонду. Пшениці, за його підрахунком, під сумнівом залишиться 392 центнери [4, арк. 209].

28 серпня в канцелярії колгоспу с. Гнатівці в присутності групи колгоспників Данило Іванович Решетник щодо хлібозаготівлі висловився так: "Коли цього року колгосп виконає плян, що йому наданий, то колгоспники знову залишаться без хліба, так як минулого року, а тоді прийдеться хоть тікай з колгоспу. Є багато випадків, що навіть в цю пору колгоспники сидять без хліба" [4, арк. 221].

І справді, вже незабаром багато селян залишилися без шматка насущного. Так, уповноважений ТПВ ДПУ по Меджибізькому району Вяткін доповідав керівництву: "...с. Редвинці. Комісія по хлібозаготівлі в складі – Савчука, Гаврилова та уповноваженого району Гуцалюка цими днями зробили та зняли ввесь хліб у гр. МАЗУР Ярини Гнатової, яка хлібоконтрактацію повнотою виконала, й собою являє матір двох червоноармійців.

с. Шрубків. Сількерівництво розпочало труси в колгоспників, родин червоноармійців, й забирають останній ними зароблений хліб..." [4, арк. 304].

Він же разом з уповноваженим ДПУ по Меджибізькому району Кацом доповідав секретареві райпарткому 27 березня 1933 року, щоправда з обережними застереженнями:

„По имеющимся у нас данным за последнее время отмечаются случаи в некоторых селах нашего района голодовок, недоедания, опухания от голода и отдельные смертные случаи на почве недоеданий как членов колхоза (преимущественно имеющих мало трудодней), так и особенно единоличников...

...Особенно пораженными селами в таком отношении являются следующие: Моломолинцы, Игнатовцы, Ярославка, Трибуховцы, Шрубково, Волосовцы. Лысановцы и Меджибож.

Так, например:

с. МОЛОМОЛИНЦЫ

Член колхоза КОСТЮК Илья до вступления в колхоз бедняк, 50 лет, семья из 5-ти душ, трудоспособных трое, все работали в колхозе, в настоящее время совершенно не имеют никаких продуктов. Ежедневно ходит в правление колхоза, просит помощи хотя бы картошкой, но в колхозе продовольственных фондов для этого также не имеется.

ЕМЕЛЬЯНОВ Николай – бедняк колхозник 35 лет, считается ударником, имеет 105 трудодней, семья – 4 чел. В настоящее время так же не имеет никаких продуктов питания.

ПАНАСЮК Павел член колхоза, сам больной (не трудоспособный) живет на иждивении своей дочери, последняя работает в колхозе. В данный момент не имеет прокормить своего отца и он ходит по селу и попрошайничает.

СУБОТИНА Дарья, беднячка, член колхоза, 49 лет, семья из 3-х душ, сама не трудоспособная, работает одна дочь, имеет 55 трудодней. Ввиду отсутствия каких бы то ни было продуктов вся семья занимается попрошайничеством.

с. ИГНАТОВЦЫ

ХОМЯК Марина. Беднячка, единоличница, вдова 70 лет, имеет сына в Красной армии. Во время хлебозаготовли к ней применялось бесспорное из'ятие хлеба, сейчас сын из Красной Армии подал заявление о вступлении в колхоз, но колхоз его матери никакой помощи не оказывает так как для этого не имеется фондов.

ШИШКО Иван – единоличник 55 лет, семья из 3-х душ. Ввиду отсутствия у него продовольствия в настоящее время занимается попрошайничеством.

Так же не имеют совершенно никаких продуктов, в следствии чего вынуждены голодать, например, или собирать в лесу желуди и другие травы, употребляя их в пищу, следующие колхозники:

ЗАВОРОТНАЯ Ольга, вдова, 40 лет, ударница, имеет на иждивении 2-х детей.

ЖЕЛИХОВСКИЙ Михаил, 50 лет, семья состоит из 6-ти душ.

ГУЛЯК Парасковья вдова, 50 лет, имеет 3-х детей.

БУДКОВ Григорий, 45 лет, не трудоспособный, инвалид, семьи 3 чел.

КАРПИНСКАЯ Анастасия – до вступления в колхоз – батрачка, 37 лет, ударница, семьи 3 челов.

КОБЖИЦКАЯ Анастасия – 50 лет, до вступления в колхоз – беднячка, глухонемая.

ГАБЕРЗАК Мария, вдова, 55 лет, имеет 2-х детей...

с. ШРУБКОВО

Отмечаются частые смертные случаи сельского населения как малолетних, так и среднего возраста. Всего с 1/I по 1/III с.г. зарегестрировано умерших 33 челов..." [5, арк. 8].

Отже, навіть у деяких офіційних документах уже відверто говориться про голод, опухання і смерть. Пам'ять тих небагатьох людей, на чию долю випало пережити голодомор, назавжди зберегла жахіття тих часів. Серед них – і мій нині вже покійний батько Іван Дорофійович Горбатюк, 1930 року народження, родом із с. Кальня-Деражня Деражнянського району:

"Під час колективізації нашу сім'ю разом із сусідами змусили переселятися із хутора Мацькового до села. Голод насідав на нас, а тут ще й така біда... Життя сім'ї було знищене: батьки померли з голоду, старші мої брати й сестри порозходились хто куди. Мені, найменшому, не було тоді й трьох років. На хуторі, вже зруйнованому, я залишився один. Ночував у печі, що зосталася на місці хати, а вдень виходив у поле, теребив колоски і їв зерно. Тут, у полі, й знайшли мене жінки, що прийшли жати пшеницю. Одну з них умовили взяти мене собі. Коли трохи підріс, няньчив її малу дитину,

рубав дрова, пас худобу. В школу вона мене не пустила – шкода було тратитись на книжки і зошити, на кращий одяг...” [2, с. 17].

Розповідає уродженець с. Черешенька Деражнянського району Микола Васильович Черкаський, 1958 року народження:

– Зі спогадів моїх батьків і бабусі знаю, що наша родина під час голодомору втратила 6 членів сім’ї. У листопаді 1932 року помер батьків чотирирічний братик Петрик. Обмотавши рядниною, його тіло поклали на віз, який наступного дня проїжджав попід ворота, щоб зібрати померлих. За возом на цвинтар пішли батьки. Ті, хто ще міг якось працювати, копали ями заздалегідь. Поховавши в одній із них дитину, батьки поверталися додому, де їх чекало ще п’ятеро дітей. Їх застали у плачу – помер п’ятирічний Володя. Його легеньке, висохле від голоду тільце теж загорнули у рядно і вже на руках понесли на кладовище. Там Володю поховали поряд з братиком. Сьогодні посеред сільського цвинтаря ця квадратна могила стоїть під одним хрестом над двома братами.

Навесні 1933 року помер ще один братик – трирічний Іванко.

У родині мами голодомор забрав її батька Калістрата, брата Івана і сестру Надію” [3, с. 603–604].

Ось як згадує ті жахливі часи Петро Андрійович Дудар, с. Зяньківці Деражнянського району:

“У 1933 році мені було 12 років. Нас було четверо дітей: три брати й одна сестричка. В сім’ї були ще тато, мама і бабуся. Хліб тоді уродив, але комісія, яка була створена у селі, забрала в людей усе зерно. Сестра Фросина на горищі в кожен сніп заховала по качану кукурудзи. Члени комісії вилізли на горище, помітили качани й витягли їх усі до одного. Все зерно повисипали і з горщиків. Ми заховали трохи гречки і в ліжку: на ній лежав спухлий з голоду тато. Тої гречки не знайшли і не забрали. Також заховали гречку в шухляді стола, і таким чином у нас трохи залишилося зерна. Ми ту гречку мололи на жорнах, додавали до муки лободи, щавлю, бараболяного жому – і пекли такі млинці. За жомом ми з мамою їздили в Божиківці, де був крохмальний завод, і цей жом порятував нас від смерті. Крім тата, який усе ж таки помер з голоду” [3, с. 452].

Марія Романівна Слободян, с. Зяньківці Деражнянського району:

“Мені було тоді 10 років, але я пам’ятаю все. Нас було 6 членів сім’ї: тато, мама, бабуня, дід, братик і я.

Тато ходили на роботу в колгосп, то там давали їсти по черпаку якоїсь баланди і кусочок хліба. Тато ту баланду вип’ють, а мені з братом приносили хліб. Зерно в нас усе забрали. Тато з дідом зуміли заховати трохи квасолі. А ще в нас була корова, то ми не пухли з голоду.

У сусіда Цапалюка Василя не було корови – забрали в колгосп. Мама трохи давала їм молока, але ж не було з чого ділити. Я очевидець того, як умирали його діти, дівчатка десь по 8-10 років. Вмираючи, вони казали: “Я їсти хочу, їсти хочу...”. І з цими словами помирали. Їх звали Олею і Ганною.

Мертвих ховали без трун, просто так кидали в яму.

Добре, що хоч вродив щавель. Його парили, товкли і пекли такі макоржаники. Їли лободу і її насіння, кропиву. Їли всяку траву, ходили по полях збирати гнилу картоплю" [3, с. 452–453].

Ганна Федорівна Федишина, с. Зяньківці Деражнянського району:

"У ті роки я ще була малою, але добре пам'ятаю, як мама плакала, бо нема що дати дітям їсти. Нас було п'ятеро дітей: три брати і дві сестри. Старшому братові Петрові і татові попухли з голоду ноги. Була в нас корова-первістка, молока давала трошки, але мама ділила на всіх однаково і закропляла нас. Брат і тато теж вижили.

У селян позабирали все, повишкрябували до останньої зернинки. Людям довелося перебиватися як хто міг, аби вижити. Влітку їли різні трави, листя. Говорили, що в сусідніх селах їли навіть людей, особливо ж дітей". [3, с. 453].

А. Г. Чернелівський, 1922 року народження, с. Клопотівці Деражнянського району:

"Батьки наші повмирали з голоду, залишивши напризволяще нас, четверо хлопчиків. Та все ж сільські активісти приходили до нас, аби повитрушувати все. Однак ішли ні з чим: скриня була порожня, горище, комора – теж. Дякуємо людям, що давали сиротам по жмені здертих кукурудзяних круп, проса. Весною ж ми шукали гнилу картоплю, пізніше кропиву, лободу, цвіт акації, зелепухи на черешнях. Як вижили – не знаємо й самі" [3, с. 489].

Улита Данилівна Гунько, 1928 року народження, с. Клопотівці Деражнянського району:

"Із розповідей старшої сестри знаю, що ми дуже бідили. Позабирали в нас усе, що можна було їсти. Мама померла, а тато ще трохи був з нами. Очі в нього запалі й злі від голоду. Сестра казала, що батько хотів мене на м'ясо порубати, але сестра зі мною втекла з дому, а батько скоро помер. Так удвох із сестрою ми й залишилися сиротами" [3, с. 490].

Надія Федорівна Романчук, 1910 року народження, с. Розсохи Деражнянського району:

"Не можу згадувати про ті роки без сліз. Ми жили дуже бідно. У хаті не було нічого, крім води та солі. А сім'я складалася з десяти душ. Весною 1933 року з голоду спухли тато, мама, менші діти. Ми, старші, порозходилися з дому. З горем-бідою дотягли до зелених колосків. Почали їх сушити і терти на муку. Так наша сім'я вижила. Помер тільки найменший братик Володя" [3, с. 682].

Катерина Лагозінська, 1913 року народження, с. Шпичинці Деражнянського району:

"Ми, всі діти, ходили з мамою на буряки. Мама пололa два рядки, а ми один. За це давали нам пайок, то ми їли самі і ще ділили його для бабуні. Батько не хотів іти в колгосп і працював у Деражні. Корови в нас не було –

згинула. Ми дуже бідували. Зимою їли гнилу картоплю, влітку щавель, гриби. Бабуня наша не вижила – опухла і померла" [3, с. 673].

Ганна Кушнір, с. Згарок Деражнянського району:

"Нелегко було в тридцять третьому. Нема кому допомогти, підтримати, зігріти дітей від холоду. А комора спорожніла чисто. Рятуючись від голодної смерті, їли все, що потрапляло під руки. Коли останні сніги злізли з луків, почала з'являтись перша трава, для дітей настало свято: вони виходили на узлісся й смакували молоденькою соковитою травою. Їли кропиву, лободу, листя липи, польовий щавель... Однак уся та страва не давала забуття голоду. Нестерпно хотілося їсти. Паморочилося в голові, боліло всередині, пухли руки, ноги... Діти стали схожими на скелети. Смерть ходила поруч, косила слабкі тіла, як траву. Сотні чоловіків, жінок, дітей пухли з голоду. Не могли ходити – і лежали або сиділи на призьбах своїх хат і чекали неминучої смерті. Надії на порятунок не було. А скільки сторонніх людей з міст та інших сіл вмирали просто при дорозі, а потім хоронили їх у ровах!.. Про цих людей і до сьогодні не знає ніхто: хто ж вони?" [3, с. 437–438].

Про події на Деражнянщині під час голодомору детально згадував і Олександр Романович Мазуркевич, письменник, доктор педагогічних наук, професор, академік АПН України, народився 1913 року в с. Кобилівка Тульчинського району Вінницької області:

"Напровесні тридцять третього мене відрядили в Деражню на роботу в щойно створену районну газету "За соціалістичну перебудову".

А був же голод жахливий, повсюди – на шляхах, на стежках і задвірках люто шугала смерть, косила поспіль невблаганно. Юні журналісти – вісники Деражнянщини, вижили тільки завдяки милосердним шефам – робітникам Богдановецької торфорозробки, які од жалюгідного свого прожиткового мінімуму щедро одрізали своїй "районці" хлібину "на душу".

Тим часом нас, працівників газети, змушували галасувати під фанфари "переможної ходи колгоспного ладу на просторах України"... І з квачем у горлі мовчати про голод, штучно лаштований саме цими "заходами". Та ще всіляко вітати посланців "великого Кормчого" на Україну: Молотова з "надзвичайною комісією", Лазаря Кагановича – для "порядку", Постишева – для "прискорення". Чорні, спустошливі сліди діянь цих "апостолів" не забарилися – всеядний помор, гори трупів, спустошення.

Саме вони – посланці Сталіна – здійснювали й поліційний нагляд над пресою України, аж до районних і навіть стінних газет, щоб ніде не прорвалось хоча б слово про голод. А найбільше пильнували, щоб не розголосилась їх "таємниця", що від штучно створеного голоду вимирають люди саме в Україні, бо ж саме факти навального лиха викривали, оголювали їх сатанинську політику, чужу і ворожу українському народові.

...Колонізаційні диктатори 30-х років XX століття, грабуючи Україну й винищуючи народ голодом, втратили будь-яку людську подобу, забороняючи

не лише загальноприйняте в світі – рятувати людину від загибелі, подавати гуманітарну допомогу, а й співчувати, навіть слово мовити.

Наслідки ж були типові для геноциду.

Не раз на власні очі бачив, як у Деражні звозили трупи померлих з голоду людей, хоронили опухлих дітей. Мор без розбору косив і кально- і гатно- деражнянців, і всіх навкруг. Селами – од Криничного до Літок – шугала смерть.

Не один наш сількор писав про це. Та в друк ніщо таке потрапити не могло – циркуляром зверху (“цілком таємно”) редакціям газет, усій пресі якнайсуворіше заборонялося не те що вмістити хоча б факти, а й вживати саме слово “голод”.

...Пригадується, як ми в Деражні одержали директиву пресі (серед багатьох в моїй пам’яті) – всіляко пропагувати в райгазеті сталінську постанову ЦВК і РНК СРСР (союзної влади) про охорону соціалістичної власності, прийняту у серпні 1932 р.: навіть за кілька зібраних у полі колосочків чи натертих у горщечок зернин “застосувати як захід судової репресії... найвищу міру соціального захисту – розстріл”. Голодній людині вже сама ця постанова була невблаганним вироком. Тепер то ми знаємо, що цей “закон” диктував особисто “великий вождь і учитель народів”... Як і горезвісні вказівки про виконання будь-якою ціною спущеного зверху непорушного плану хлібозаготівель. Як і насильницьке вивезення зерна, всієї хліборобської продукції...

Саме в розпалі голоду в Деражні, як і по всій країні, в обмін на вивезений з району весь хліб і всяку живність, вручили начальнику політвідділу МТС Зелману Олександровичу Левіну найвищу тоді нагороду – орден Леніна. Витяг з Указу Центрального Комітету СРСР, який надрукувала наша райгазета, звучав, як на той час, похвально, а як на наш, – досить глумливо. У ньому недвозначно визнавалось, що орден дано “за бойове й самовіддане виконання директив партії й уряду про соціалістичну перебудову села... по мобілізації мас колгоспного селянства, що забезпечила успішне вивершення державних завдань колгоспами й МТС 1933 року”. Якою ж ціною далась ця нагорода! “Люди вмирали і нічим не мали порятуватись”, – як тепер читаємо у страшному спогаді-листі колгоспниці села Слобідка-Кальнянська Деражнянського району у першому виданні трагічного Літопису: “33-й: голод. Народна Книга-меморіал”. А тоді (майже шість десятиліть після того справедливо застерігав упорядник-коментатор цього документального Літописання всенародного лиха Володимир Маняк) не було жодної згадки про голод тридцять третього року – у спецхранах, у суворо засекречених архівах доста правдивих, достовірних документальних джерел було поховано “на вічне зберігання”.

Та при всіх загатах, поставлених пресі, сількори писали. Листочки шкільних зошитів дихали жагою життя і праці... Писали так, що редактора чи не щотижня викликали на бюро райкому партії, допитуючи: кому ти

потураєш, куди дивишся? Нащо тебе поставила там партія? Тож не дивно, коли з райпарткому щоразу він приходив приголомшеним: “пошкребли”, “всучили стругача”, “зняли з роботи”. І досі пам’ятаю, як восени 1933-го Деражнянський райпартком ще вночі погнав редактора Льва Славіна по селах навздогін за листоношами, щоб вилучити, конфіскувати номер райгазети. А конфіскували нашу “районку” за те, що, як не чатували, все ж з цепу прикуте зірвалось слово – і різонуло горем про голод: “село вигибає, гине і худоба, бо нікому й нічим кормить”... За перші лише три (при мені) роки в Деражні партійні владики розміняли трьох редакторів: спершу – Л. Славіна, за ним – А. Ревуцького, слідом – С. Минаєва” [1, с. 60–63].

Про заплановане винищення українського селянства голодом свідчить і резолюція районних партійних зборів на доповідь Меджибізького райпарткому про діяльність за період з 23/УІ– 1932 р. по 31/ХІІ– 33 року. Зокрема, райпартзбори ухвалили таке:

„Визнати роботу РПК задовільною, а її лінію цілком правильною. Райпартком у своїй практичні роботі твердо й послідовно проводив боротьбу за здійснення генеральної лінії Партії, за здійснення в життя рішень січневого пленума ЦК і ЦКК ВКП(б) та настанов проводиря Партії тов. Сталіна” [6. арк. 2].

Отже, як бачимо, все, що творилося в 1932/1933 роках, – відповідало планам, наміченим компартією і її “проводирем” тов. Сталіним. Як задумано, так і зроблено.

Література:

1. Голод на Поділлі. Книга свідчень. Ред.-упоряд. В. Мацько. Кам’янець-Подільський, 1993. 2. Горбатюк Василь. Тенета 30-х. – Хмельницький, 2003. 3. Горбатюк В. І., Слободянюк П. Я. Місцеве самоврядування Хмельниччини. Деражнянський район. – Хмельницький, 2003. 4. Державний архів у Хмельницькій області (далі – ДАХмО). – П-187, оп. 1, од. зб. 77. 5. ДАХмО. – П-187, оп. 1, од. зб. 78. 6. ДАХмО. – П-187, оп. 1, од. зб. 86. 7. Мизак Нестор, Горбатюк Василь. За тебе, свята Україно. Кам’янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. – Чернівці, 2006.

В. П. Рекрут
Кандидат історичних наук,
доцент Вінницького кооперативного інституту

КОМУ ГОЛОД, А КОМУ ГРОШІ: ІЗ ХРОНІКИ ЗЛОВЖИВАНЬ У СИСТЕМІ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Зі здобуттям незалежності України у вітчизняній науці відбулися значні зрушення в дослідженні трагічних подій історії українського народу. Сучасним науковцям, краєзнавцям і свідомим громадянам все більше

вдається винести на суд історії колись надійно утаємлені документи і матеріали, що відкривають жахливі злочини проти людства впродовж панування ідеї більшовизму під проводом ВКП(б).

Серед значної кількості наукових праць, які розкривають механізми і наслідки Голодомору 30-х рр. ХХ ст., виділяється низка доробок подільських дослідників, зокрема, І. Шульги, С. Маркової, І. Рибака, А. Матвеєва, В. Петренка, В. Подоляна і В. Рекрута, С. Гальчака, О. Воронцова, В. Жезицького, П. Слободянюка і Ю. Телячого, О. Завальнюка, Г. Храпача, М. Дороша, А. Нагребецького, О. Рогового та ін. Авторам на підставі дослідження автентичної джерельної бази вдалося визначити хто і як здійснював злочин проти українського народу, вирахувати кількісні втрати серед мешканців Подільського краю й довести, що на початку 30-х років більшовицький режим не залишив надії на життя сельчанам, переважна більшість яких була приречена на загибель мученицькою голодною смертю.

На жаль, нині ще маловивченими залишаються підходи тогочасної влади до визначення норм і механізму розподілу продуктів харчування, здійснення контролю за дотриманням так званої "соціалістичної законності" при "отоварюванні" продовольчих карток. Однак, найбільш закритим питанням залишається інформація про тих, хто на тлі суцільного голодомору здійснював "жировисько під час чуми" – розкрадав останні крихти, влаштовував безбідне життя собі і певному оточенню.

У статті, торкаючись лише частини цієї проблематики, розглядається стан збереження кооперативної власності та висвітлюються маловідомі факти з хроніки зловживань, які відбувалися в системі забезпечення населення товарами і продуктами харчування на Поділлі у першій половині 30-х років.

Слід зазначити, що у кінці 20-х років в Україні зі згортанням нової економічної політики й ліквідації ринкових відносин відбувалися незворотні процеси знищення приватного підприємництва та утвердження монополії державної й кооперативної форм торгівлі. Водночас, під безпосереднім керівництвом більшовицької партії споживча кооперація набула статусу провідної галузі кооперативного руху, отримала монопольне право на обслуговування населення, стала основним агентом держави у запровадженні політики заготівельно-торговельних цін, спрямованих на максимальне накопичення продовольчих та експортних ресурсів країни. Внаслідок "турботи" з боку ВКП(б) основні принципи кооперації, зокрема, добровільність і відкрите членство, демократичний членський контроль перетворилися у пусту формальність, а втрата економічної зацікавленості викликала байдуже ставлення членів товариств до результатів економічної діяльності.

Варто зазначити, що на початку 30-х років глобальні перетворення в економіці країни, пов'язані з індустріалізацією промисловості та суцільною колективізацією сільського господарства, винесли на поверхню величезний коплекс соціально-економічних протирічь, обумовлених порушенням

балансу попиту і пропозицій, у першу чергу, в системі забезпечення населення продуктами харчування і товарами повсякденного попиту. Під тиском наростаючих продовольчих проблем влада відновила систему нормування основних товарних ресурсів та запровадила отоварювання населення за спеціальними списками. У той же час зародилося і утвердилося особливе економічне поняття – "дефіцит", яке на довгі роки стало специфічною економічною категорією радянського суспільства й, власне, стало благодатним грунтом для розквіту системи зловживань і правопорушень у сфері задоволення споживчих потреб населення. Водночас, виникла й зросла певна група громадян, яка, в силу своєї професійної належності, отримала право на формування, розподіл і реалізацію цих товарів між споживачами. Зрозуміло, що в сприятливих умовах для привласнення таких ресурсів виникала спокуса "відкусити" так званий "дефіцит" від загального пирога і певну дещицю використати для особистих потреб або, як показала практика, для власного збагачення. У такий спосіб, відповідальні працівники виконавчої влади, органів торгівлі і постачання сформували привілейовану соціальну групу, яка була спроможна вирішувати всі проблеми з дефіцитом і, як правило, значна частина з можновладців успішно користувалася такими можливостями. Прикметно, що радянська влада доручила реалізацію нормованого забезпечення населення саме споживчій кооперації й зобов'язала її створити мережу закритих робітничих кооперативів і спеціальних розподільників. Відтак, відповідальні і рядові працівники цих закладів стали останньою ланкою в ієрархічній структурі розподілу товарних ресурсів та отримали реальну можливість в процесі торговельного обслуговування населення здійснювати зловживання, розтрати та інші негативні явища.

Зазначимо, що у 1931–1932 рр. з поглибленням проблеми дефіциту продовольчих товарів, а з тим, поширення масового голоду серед сільського населення і частини міських мешканців, значно зросли випадки зловживань серед кооперативних працівників. Дійсно, у 1932 р. в системі споживчої кооперації України було зареєстровано 17 тисяч розтрат і крадіжок на величезну суму в 15 млн. крб. [1, с. 16]. Безперечно, серед випадків недостач були факти наживи на дефіциті харчових продуктів, мали місце сплановані акції привласнення виручки, можна знайти приклади завищення цін та інших форм зловживань, які, як відомо, обов'язково виникають в процесі діяльності торгівлі в екстремальних умовах. Разом з тим, за даними Вукоопспілки, лише 40 % виявлених справ розтратників були передані до суду, тобто ті справи, які перевищували суму 100 крб [1, с. 17]. На нашу думку, всі інші 60 % "розтрат" носили вимушений характер і зводилися до дрібного вилучення продуктів харчування. У 1932–1933 рр. до цього їх спонукала майже повна відсутність товарів за списком № 3, до якого були включені рядові працівники кооперації і повинні були отримувати певний перелік продуктів харчування [2, с. 19].

Безперечно, такі протиправні дії заслуговують засудження, але з іншого боку у цих порушників не було іншого виходу, ніж (нехай нехтуванням закону) якось врятуватися від голоду. На наше переконання, до цього їх штовхнула не жадоба наживи, а природне прагнення зберегти своє життя, яке звірячими методами намагалася відібрати більшовицька влада. Саме безвихідь примусила кооперативних працівників стати на шлях порушення законів.

Слід зазначити, що масштаби розповсюдження цих явищ стали предметом розгляду Раднаркому СРСР, котрий 16 лютого 1933 р. постановою "Про заходи для посилення боротьби з розкраданнями й розтратами в державних і кооперативних торговельних підприємствах" зобов'язував всі відповідні органи запровадити рішучу боротьбу з розтратниками і вимагав від керівних органів невідкладних дій щодо налагодження обліку і контролю в системі споживчої кооперації [3]. Однак, ні запроваджений влітку 1932 р. горезвісний "закон про п'ять колосків" [4], ні прийняті Раднаркомом заходи щодо посилення боротьби з розтратами, не могли зупинити подальше збільшення кількості і росту збитків від розтрат та крадіжок кооперативного майна. Тому наступним кроком влади став безпрецедентний у світовій кооперативній практиці закон "Про надання торговельним інструкторам та інспекторам споживчої кооперації прав органів дізнання", тобто, кожен працівник апарату управління споживчої кооперації отримав право "...провадити розслід у формі допитів свідків та підозрюваних" [5, с. 25].

З юридичної точки зору у такий спосіб у системі споживчої кооперації країни був створений додатковий інститут органів юстиції, котрий, через посадових осіб апарату управління міг чинити слідчі дії, тобто визначати предмет злочину, окреслювати коло підозрюваних та проводити функції дізнання. Більше того, їм надавалося право "...негайно накладати арешт на майно підозрюваного або винуватого, незалежно від подання цивільного позову", оформляти виконавчі листи, а судовим органам передбачалося виділити спеціальних судових виконавців і "забезпечити позачергове стягнення" [5].

Необхідно зазначити, що невтішні підсумки діяльності кооперативних організацій, стрімке поширення недостач і зловживань примусило владу посилити контроль за кооперацією та ввести зміни і доповнення до діючого законодавства. Так, у постанові комісії виконання (голова В. Чубар) при РНК УСРР "Про боротьбу з розтратами та крадіжками в системі споживчої кооперації" від 23 жовтня 1933 р. констатувалося, що система споживчої кооперації не виконала постанови РНК СРСР "Про заходи для посилення боротьби з розкраданням й розтратами в державних і кооперативних торговельних підприємствах", тому комісія зобов'язувала кооперативні органи до запровадження додаткових заходів. Зокрема, атестаційним комісіям потрібно було "негайно переглянути склад торговельних працівників кооперації та простежити за звільненням тих із них, непридатних

для роботи в споживчій кооперації або вже були під судом за крадіжки й розтрати. НК РСІ УСРР, через свої місцеві органи, забезпечити керування роботою контрольно-ревізійних комісій кооперації... Взяти до відому.., що НКЮ УСРР організує у всіх великих містах у цьому кварталі спеціальні камери для розгляду справ про крадіжки та розтрати в кооперативних органах" [3, с. 22].

Лише короткий аналіз вищенаведених заходів виконавчої влади свідчить про те, що на споживчу кооперацію України очікувала крупномасштабна чистка під безпосереднім керівництвом робітничо-селянської інспекції (РСІ). Водночас, запровадження спеціального режиму слідства щодо розтрат і крадіжок в кооперації надавало можливість для зловживань владних структур з метою переслідування "небажаних" працівників системи. До того ж, постанова фактично зруйнувала статус і функції ревізійних комісій й перетворювала їх у виконавчий апарат партійних контролюючих органів.

Остаточним витком у системі "закручування гайок" щодо споживчої кооперації стала "драконівська" постанова Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) і РНК УСРР "Про доповнення Кримінального Кодексу УСРР ст. 135 про відповідальність за обкрадання споживача й обдурювання радянської держави" від 23 серпня 1934 р. [6]. З метою викорінення з практики радянської торгівлі випадків обважування й обмірювання покупців, користування в торгівлі неправильними терезами, гирями, метрами та іншими вимірювальними приладдями, продажу нижчого сорту за ціною вищого, а також порушення встановлених роздрібних цін вищі органи виконавчої влади України вирішили внести зміни до Кримінального Кодексу і запровадити покарання за такі дії "...позбавленням волі на строк до 10 років" [6, с. 15].

Враховуючи той факт, що тодішні суди були однозначно налаштовані на "рішучу боротьбу з класовим ворогом" і, як правило, присуджували максимальний термін покарання, то можна зрозуміти, скільки простих працівників прилавка за дрібні помилки та порушення правил радянської торгівлі опинились у численних концтаборах СРСР.

Необхідно зазначити, що посилення законодавчої бази щодо боротьби з розтратами, крадіжками та марнотратством у споживчій кооперації не вирішило цих проблем. Зокрема, аналіз діяльності Вінницької облспоживспілки за 1932–1933 рр. показує, що у товариствах і спілках відбувалася негативна динаміка до нарощування кількості порушень, зростала величина розтрат і вони становили значні кошти. Так, якщо за 1932 р. розтрати склали 1094 тис. крб., то у 1933 р. їх сталося 3683 випадків на загальну суму 3109 тис. крб., тобто виросли майже у 3 рази [7, арк. 171]. Ми далекі від думки, що за один рік кооператори переродилися і у них різко виросла хтивість до особистого збагачення. Не викликає сумніву, що ріст розтрат безпосередньо був пов'язаний з голодом, який на Вінниччині

лютував у 1932–1933 рр. і продовжувався наступного 1934 року. Тому, на наш погляд, негативні тенденції до росту кількості дрібних розтрат у споживчій кооперації Вінницької області стали результатом злочинної політики більшовицької влади щодо українського селянства. В умовах голодомору порушення закону стало вимушеною мірою і намаганнями частини кооператорів якось зберегти людське життя.

Було б невірним вважати, що лише ці причини стали основними для виникнення масштабних крадіжок і розтрат. На наше переконання, переважна більшість кооперативних коштів була викрадена саме з метою особистого збагачення незначної частини кооператорів, які за функціональними обов'язками мали доступ до товарних ресурсів. Так, за даними на середину 1935 р. у Вінницькій облспоживспілці рахувалося 1517 осіб, які вкрали і розтратили кооперативного майна на загальну суму понад 2 млн. крб. [8]. Аналіз архівних документів свідчить, що серед порушників законодавства була значна частина звичайних продавців і рядових працівників, які допустили зловживання в межах недостач величиною 50–500 крб. Однак, були й такі, які свідомо стали на шлях особистого збагачення і переслідували корисні мотиви. Так, завідуючий магазином Ярмолинецької райспоживспілки (РСС) А. Петровський вкрав товарів на 31,1 тис. крб., безперечно, не для забезпечення потреб своєї родини [8, арк. 19]. Викликає сумнів, що продавець с. Гулівці Калинівської РСС В. Чуйко розтратив 25,8 тис. крб. для задоволення своїх потреб хлібом, сіллю, гасом, милом і т. п. [8, арк. 24]. На наше переконання, шлях свідомих розтрат і крадіжок обрали продавці Чемирівської РСС Т. Гладкий (17,8 тис. крб.) [8, арк. 8] і Дацьков Меджибіжської РСС (13,4 тис. крб.) [8, арк. 10], завмаг Вінницького міського кооперативу В. Чеський (15 тис. крб.) [8, арк. 24], експедитор Солобківецької РСС Галабурда (10,5 тис. крб.) [8, арк. 8] й ще значна кількість працівників товариств та спілок області.

Значні зловживання відбувалися і серед керівництва районних спілок та їх організацій. Так, голова правління Немирівської РСС А. Грінштейн разом з членами правління Й. Гейнісом і К. Руцьким та ще з 6-ма особами з керівного складу у 1933-1934 рр. займалися систематичним розкраданням кооперативних коштів [9]. Зокрема, голова правління, отримуючи під звіт великі суми, не надавав відповідних документів про їх використання, завжди наперед отримував власну заробітну плату, незаконно використав кошти на перевезення сім'ї, займався самозабезпеченням і т. ін. [9, арк. 81]. Не відставали від голови інші члени правління, зокрема, завторг Й. Гейніс систематично брав в магазинах різні товари й за них не розраховувся [9, арк. 82]. Директор заготконтори К. Руцький "розбазарив" значну кількість цукру, незаконно списав 3,3 т картоплі, допустив на підсобному господарстві падіж свиней (73 шт.), кролів і овець [9, арк. 83]. Завідувач їдальні для керівного складу (партійно-радянської номенклатури) К. Кісилевський, він же – завідувач закритого розподільника, закупляв продукти харчування на

місцевих ринках і відпускав їх керівному складу (“п’ятірці”) за цінами у 6 разів дешевше від собівартості. Внаслідок такої діяльності спілка отримала прямі збитки в розмірі 36 тис. крб. [9, арк. 84]. Прикметно, що діяльність закритого розподільника знаходилася під особистим контролем А. Грінштейна і за його вказівками товари направлялася на задоволення споживацьких потреб керівництва району. Безперечно, не без участі високих посадових осіб розподільник отримав (без належних документів) з місцевих підприємств 8 ц цукру, 50 л спирту і 100 кг меду, які згодом таємно розподілили між окремими керівними особами [9, арк. 84]. За вказівками голови правління нормовані товари слугували засобом оплати за товари і послуги. Так, за валянки і костюм для секретаря райпарткому тов. Соколова розподільник виділив шевцеві 1 пуд борошна [9, арк. 84]. Не забував А. Грінштейн і про свою родину, набираючи товари і продукти харчування в борг, регулярно направляв їх до Вінниці [9, арк. 84].

Важливим моментом у підсумку цієї кримінальної справи став вирок суду, за яким трьох головних осіб цього злочинного угрупування позбавили “волі в загальних місцях ув’язнення на два з половиною роки” [9, арк. 85]. Впадає ввічі, що при діючому жорстокому законодавстві, зокрема, згідно закону “про п’ять колосків”, трьох фігурантів цієї справи мали б засудити до розстрілу, а інших до позбавлення волі від 8 років і більше. Проте, маніпуляціями місцевого прокурора тов. Друта, який, до речі, у 1935 році був звинувачений у зловживаннях службовим становищем і приховуванні значних розтрат в кооперації [10, арк. 285], слідство провели під чинність іншого артикулу Кримінального кодексу, що й врятувало цю злочинну групу від справедливого покарання.

Отже, наведені вище приклади свідчать, що відверте зловживання службовим становищем з боку керівництва райспоживспілки відбувалося під прикриттям вищих посадових осіб району, які створювали сприятливі умови для особистого привілейованого товарного забезпечення і покривали грубі економічні й морально-етичні порушення тамтешніх кооперативних горе-діячів.

Варто зазначити, що аналіз опрацьованих документів і матеріалів колись закритих архівних фондів показує, що у багатьох випадках ініціаторами та учасниками порушень соціалістичної законності й грубих викривлень соціальної справедливості у сфері діяльності споживчої кооперації області виступали партійно-радянські керівники і високопосадовці органів місцевої влади. Так, за повідомленням обласного прокурора, при розгляді судової справи щодо зловживань у Волочинській райспоживспілці та у матеріалах слідства виявились факти безпосередньої участі першого секретаря райкому М. Постолова та голови райвиконкому Д. Третяка, котрі разом з головою правління місцевої спілки здійснювали грубі порушення щодо розподілу дефіцитних товарів [11, арк. 19]. Назване вище районне керівництво примушувало голову правління райспоживспілки С.

Шендельмана проводити незаконні фінансово-господарські операції, зокрема відпускати товари відповідальним працівникам району за демпінговими цінами.

Скандального розголосу у партійних колах України набула справа про сало, яке сільські виконавці конфіскували у хліборобів Ладижинського району і передали кооператорам для реалізації. За свідченням інструктора ЦК КП(б)У В. Шварнера, саме у розпалі продовольчих труднощів (кінець 1932 р.) на очах у скривджених селян це сало розподілили по 2 –3 кг серед працівників районних партійних і радянських органів, про що у доповідній записці у ЦК читаємо: "Це сало отримали починаючи від кол. секретаря РПК, голови КК закінчуючи всіма відповідальними процівниками "[12, арк. 2].

Проте, вищенаведені факти свідчать про рівень зловживань на районному рівні і лише частково розкривають всю глибину системних порушень законності, які відбувалися в обласних відомчих установах і організаціях, котрі були причетні до забезпечення населення продуктами харчування. Про це йшлося в "Закритому листі партколегії КПК по Вінницькій області", який було направлено під грифом "цілком таємно" у вересні 1934 р. всім міським і районним парткомам, політвідділам МТС і радгоспів [13]. В одному з розділів звернення секретар партколегії КПК при ЦК ВКП(б) по Вінницькій області тов. Янсон констатував, що в партійних організаціях області мають місце "значні злочини, які тягнуть за собою серйозні наслідки, ...наносять державі і партії величезну шкоду" [13, арк. 7]. Серед таких організацій називалося обласне управління "Облвінторг", в системі якого було виявлено значні зловживання і крадіжки з боку працівників апарату і периферії. За підсумками діяльності у 1933 р. управління отримало 1,1 млн. крб. збитків, розтрати і крадіжки сягнули 220 тис. крб. Директор "Облвінторгу" тов. Розенберг опустився до аморальних вчинків, займався розбазарюванням фондів, привласнив 5,5 тис. крб. [13, арк. 7].

Значні порушення і зловживання відбувалися у Вінницькому тресті хлібопечення, на підприємствах якого (Вінниця, Бердичів, Проскурів, Козятин) протягом 1933–1934 рр. було розбазарено і розкрадено 60 т борошна, 71 т печеного хліба, 20,5 т цукру, 17 т олії тощо [13, арк. 7]. На іншому хлібозаводі, Кам'янець-Подільському, злочинна група в складі 13 осіб на чолі з директором Г. Дворціним протягом 1932–1934 рр. здійснювала крадіжки борошна і готової продукції, випускала недоброякісний хліб, допустила розтрати і привласнення державних коштів [14]. Характерно, що за цей час завод не виконав план виробництва хліба й споживачі не отримали близько 708 т готової продукції. Спритний директор разом з командою розікрали 12,2 т борошна і 3,5 випеченого хліба, привласнили 11,9 тис. крб. коштів, допускали значні збитки і порушення технології виробництва [14, арк. 245]. Так, в готовій продукції знаходили гайку, хробака, шматок олівця та значну кількість непродовольчих домішок [14, арк. 242]. Хліб

виготовлялася з порушенням стандартів – сирий і підгорілий, внаслідок чого частина браку передавалася на відгодівлю худоби, а 0,5 т недоброякісної продукції просто закопали в землю [14, арк. 252]. Тут, як кажуть, коментарі зайві.

Поруч з величезною кількістю зловживань у виробничій сфері у 1932-1934 рр. відбувалися масові порушення при використанні фондової продукції для забезпечення продовольчих потреб населення. Так, керівництво Облцукросекції на чолі з Л. Талесніком, незважаючи на виключно цільове призначення продуктів, виділених для забезпечення робітників цукрових заводів, відпустило з цих фондів різним особам й організаціям 30 т житнього борошна, 20,5 т цукру, 12,2 т риби та значну кількість інших гостродефіцитних продовольчих товарів [14, арк. 65]. При цьому, основними споживачами цих ресурсів ставали представники контролюючих органів, зокрема, прокуратури, ОДПУ тощо. Крім цього, в низовій мережі цукроробкоопів процвітали розтрати і крадіжки, яких протягом 1933 р. і першого кварталу 1934 р. сталося 569 випадків на загальну суму 448 тис. крб. [14, арк. 66].

Слід відмітити, що серед міст, в яких відбувалися системні порушення соціалістичної законності, особливим було м. Бердичів. Місцеве партійно-радянське й торгово-промислове керівництво протягом жахливих подій 1932–1934 рр., нехтуючи будь-якими моральними принципами, займалося самозабезпеченням, допускало нецільове використання продовольчих фондів тощо. Зловживання в системі промислової кооперації, міськоопторгу, серед організацій заготівель скота, зернопродуктів, на комбінаті забезпечення райактиву і фінвідділі – це далеко неповний перелік всіх структур господарського комплексу району, в яких здійснювалися грубі порушення при розподілі ресурсів та відверто розкрадалися харчові продукти. Так, керівники Бердичівської промспілки тов. Берештейн, Бугай, Гольдман, Резнік протягом 2-х років проводили незаконні товарообмінні операції, "розбазарили" 4,8 тис. м мануфактури, 29 тис. дцм високоякісної шкіри, різних хутряних виробів (1029 шт.), 12,7 т зерна і величезну кількість оселедців, мила, цукру, консервів, круп та інших продуктів [14, арк. 66]. Прикметно, що зловживання прикривав слідчий прокуратури тов. Блехман, який особисто "отоварювався" на підприємстві і "допомагав" своїм колегам по службі.

Однак, величезна кількість крадіжок і розтрат в Бердичівському районі, на нашу думку, за глибиною морального падіння й ступенем людиноненависництва не може зрівнятися з вчинками, які скоїли можновладці з міського управління народної освіти, охорони здоров'я та міськради. Так, в умовах повального голоду 1933–1934 рр. "трійка" на чолі з бердичівським головою міськради тов. Березовським з метою задоволення потреб керівного активу вилучали із виділених фондів для лікувальних закладів, дитячих будинків і притулків та дітей, підібраних на вулицях,

значні об'єми висококалорійних і вкрай важливих для опухлої і знесиленої малечі продуктів. Лише у другій половині 1933 і на початку 1934 р. у них відібрали 1200 кг м'яса, 580 кг цукру, 15 кг тваринного масла, 28 кг манки тощо [14, арк. 28]. Загалом, з дитячого фонду 4,4 т партійно-радянські активісти спожили близько 3-х тон м'яса, а дітям залишили лише 1312 кг. [14, арк. 29].

Принагідно зазначимо, що для величезної кількості пересічних громадян одним із способів врятувати життя була можливість потрапити до лікарні. Однак, і там їх чекали далеко не найкращі умови для виживання. Так, ця ж бердичівська комісія дозволила собі врізати норми постачання м'яса для лікарень до мінімальних розмірів. Зокрема, у ІІІ-у кварталі 1933 р. хворі 1-ї міської лікарні мали б отримати 634 кг м'яса, а до них дійшло лише 73,3 кг, тобто, майже у 9 разів менше [14, арк. 29]. Решта виділеного цінного продукту потрапило до їдальні керівного складу. До того ж, цей заклад з допомогою перших осіб міста отримував з місцевих підприємств (без відповідних нарядів) цукор, борошно, соняшникову олію та інші продукти. Однак, навіть досить вагомі державні фонди і "децентралізовані закупівлі" з місцевих ресурсів не могли задовільнити апетит керівної еліти міста й тому їдальня проводила додаткові закупівлі м'яса, курей, яєць та інших делікатесів на приватних базарах, звісно, за державні кошти. Проте, у калькуляцію вартості обідів закладалися низькі державні ціни, а різниця покривалася за рахунок реалізації за значно завищеними цінами інших товарів через магазини міськкоопторгу. Таким чином, не враховуючи норм місячних пайків, на одне громадське харчування керівної еліти у ІІІ кв. 1933 р замість норми 166,5 кг м'яса було витрачено 2769 кг, тобто, у 16 разів більше. У 7-10 разів перевищувало фактичне споживання й інших важливих видів продуктів, які, до речі, своєчасно виділялися Наркоматом постачання для цих цілей [14, арк. 30]. Все це злочинне дійство відбувалося при повній мовчанці державних і партійних органів контролю, за участю голови міськвиконкому тов. Березовського, завідувача міського відділу народної освіти тов. Кігеля, завідувача відділу охорони здоров'я тов. Островича та ще декількох відповідальних осіб [14, арк. 30]. Підсумовуючи вищевикладений матеріал, можна зробити висновок, що не тільки боротьба за збереження власного життя спонукала бердичівську керівну еліту відбирати продукти харчування у дітей і хворих, доля опухлих і бездомних їх не турбувала. Взрощена на ідеалах більшовизму тамтешня партикулярна бюрократія, сповідуючи дух наживи й жертвуючи життям тисячів ні в чому невинних громадян, намагалася у будь-який спосіб максимально задовільнити власну споживацьку хтивість.

Таким чином, на Поділлі в роки Голодомору 1932–1934 рр. у сфері торгівлі та громадського харчування дрібні крадіжки і розтрати кооперативного майна набули загрозливих масштабів. Причиною дрібних порушень з числа рядових кооператорів став вкрай важкий матеральний стан,

що й спонукало їх переступити чинне законодавство. Водночас, з боку керівництва товариств та їх спілок мали місце значні зловживання службовим становищем, які, у більшості, переслідували корисні мотиви й здійнювали ці злочини за участі або під прикриттям місцевої влади. Однак, порушення законності і зловживання в особливо великих розмірах здійснювалися серед керівництва обласних установ й організацій, котрі володіли продовольчими ресурсами і були наділені правом ними оперувати. При цьому, розподіляючи вкрай важливі для життя продукти харчування, партійно-радянські та постачальницькі органи намагалися задовільняти потреби лише незначної частини громадян, в тому числі, не забуваючи про себе. Не викликає сумніву, що при умові дотримання принципів високої моралі з боку тих, кому було доручено управляти і розподіляти та при встановленні справедливого підходу до розподілу наявних в області ресурсів, можна було б значно зменшити кількість громадян, які у 30-х роках ХХ ст. загинули від більшовицької політики голодомору. На жаль, гуманізм, справедливість та інші християнські чесноти не стали й не могли стати для тогочасної влади істиною у першій інстанції й тому ще довгі роки залишалися поза лаштунків ідеологічної доктрини більшовизму.

Література:

1. Кооперативне будівництво, 1933. – № 3/4 – С. 16–17. 2. Збержковский Г. Пройденный этап / Григорий Збержковский // Советская торговля, 1934. – № 7-8. – с. 19. 3. Зб. зак. і розпор. Роб.-сел. Уряду України, 1933. – № 50. – С. 21–22. 4. Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності”// Комуніст, 1932. – 9 серпня. 5. Зб. законів і розпор. Роб.-сел. Уряду України, 1933. – № 32. – С. 25. 6. Зб. законів і розпор. Роб.-сел. Уряду України, 1934. – № 25. – С. 15–16. 7. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. П-136, оп. 1, спр. 110, арк. 171. 8. Державний архів Хмельницької області (ДАХО). – Ф. Р-321, оп. 1, спр. 65, арк. 2-26. 9. ДАВО. – Ф. П-139, оп. 8, спр. 5, арк. 81-85. 10. ДАВО. – Ф. П-63, оп.1, спр. 171, арк. 285. 11. ДАВО. – Ф. П-136, оп. 3, спр. 71, арк. 19. 12. Там само. – Оп. 4, спр. 118, арк. 1, 2. 13. ДАВО. – Ф. П-139, оп. 8, спр. 1, арк. 2–8. 14. ДАВО. – Ф. П-139, оп. 8, спр. 1, арк. 28–30, 240–252.

В. Д. Коцюк
кандидат історичних наук.,
заступник директора Хмельницького інституту МАУП

ПОЧАТОК ГОЛОДУ НА ПОДІЛЛІ

Чорна хмара голоду, яка насунулася на Україну на початку 1932 р., дібралася й до Поділля. У селян конфісковували не лише зерно, але й все, що слугувало харчами.

Вже в січні – березні 1932 р. з різних районів Поділля почала надходити тривожна інформація про продовольчі труднощі. Так, робітникам

Моївської цукроварні постійно затримували видачу хліба та інших продуктів для їдальні. Робітник М. Сокіл скаржився: "Нам, робітникам, пайки не дають. А ось тим, хто приїздить на переоблік, у клубі влаштовують такий буфет: по рублю фунт ковбаси та й інші продукти продають дешево. Хоча ми охороняємо завод, а вони прийшли сюди на готове і керують." На трикотажній фабриці 4 березня три голодні робітниці знепритомніли і впали. "Ми працюємо, – скаржилися жінки, – а нам темно в очах від голоду. Якщо не дадуть хліба, покинемо роботу" [1, с. 28]. Те саме вчинили й робітники Розсошанської паперової фабрики у Гайсинському районі. Але наступного дня внаслідок "проведеної роботи" органами ДПУ, робітники продовжували працювати, хоча хліба не отримували зовсім.

Не вистачало хліба і залізничникам. Біля магазинів на станції Жмеринка щоденно шикувалися довгі черги. Органи ДПУ все частіше повідомляли про нарікання і незадоволення робітників у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Могилів-Подільському та інших містах. Протягом травня – червня 1932 р. Вінницька районна міліція теж мала проблеми із хлібозабезпеченням, після чого робітники міліції почали масово демобілізовуватися, хоча їх і намагалися стримувати залякуванням та погрозами [2, арк. 138].

Становище простого люду у містах було досить важким. Не голодували лише ті, хто мав постійну роботу та продуктові картки. Але на них за один раз можна було купити тільки кілограм хліба, а постачали його вкрай погано. Того, що завозили у крамниці, ледве вистачало для привілейованих класів [3, с. 64].

До окремих категорій відносилися обласні та республіканські представники чиновницько – бюрократичного апарату. Для останніх існували до того ж спеціальні, закриті для інших, крамниці, якими користувалися високі партійні функціонери, державні службовці, співробітники ОДПУ, старші офіцери, керівники виробництва.

Кваліфіковані робітники і службовці в містах заробляли не більше 250–300крб. на місяць і споживали переважно чорний хліб, картоплю та оселедці при постійній нестачі одягу та взуття. Ще влітку 1932 р. харчові норми службовців пооптинали від 400 до 200 г хліба на день, а норми промислових робітників – від 800 до 600 г. [4, арк.138–139]. Черги до міських крамниць сягали півкілометрової довжини.

Та ще більш невтішні відомості надходили з подільських сіл. Зима 1932 р. була надзвичайно важкою і для подільського селянина. Саме тоді почали надходити у вищі органи повідомлення про голод. Голова колгоспу "Проводир" Вінницького району писав, що "деякі сім'ї колгоспників недоїдають, а селянин Коцюба, сім'я якого складається з 5 осіб, постійно приводить дітей в їдальню колгоспу, де залишає їх доти, доки їх не нагодують". Аналогічні повідомлення надходили і з сіл Кропивна, де голодувало 20 сімей, Мельниківців – 100 сімей, Шурівці, де опухли і

голодували 10 сімей [5, арк. 72].

25 березня 1932 р. у с. Краснопілка повісилася колгоспниця, залишивши 4 маленьких дітей. Після обстеження господарства було встановлено, що "в оселі покійниці не знайдено абсолютно ніяких продуктів харчування, а тільки голодних і заплаканих дітей" [6, арк. 21].

В інформації за 4 квітня 1932 р. говорилося лише про те, що в області багато людей харчується лушпинням, половою, різним падлом і що вже виявлені опухлі та є випадки смерті від голоду. А в Піщанському районі настрій взагалі "пораженческий", хліб в колгоспах відсутній, так як колгоспники з примусу "продали" державі зароблене зерно згідно з зустрічним планом, а тепер голодують [7, арк. 68].

У с. Животівка Оратівського району Ф. Парук 21 березня 1932 р. на зборах колгоспників виголосив промову, у якій закликав: "Товариші, радянська влада забрала у нас хліб і ми здихаємо, а також наші коні здихають. Вона нас довела до здоху. Ми всі, люди, виздихаємо, як коні, давайте будемо щось робити!" [8, арк. 70]. У відповідь політбюро ЦК КП(б)У оголосило лютий 1932 р. "ударним місяцем закінчення хлібозаготівель". До 1 березня 1932 р. із 3793 колгоспників Вінницької області видали аванс тільки 58%, а у 8 районах розрахунки ще й не починались [9, арк. 62]. Колгоспники відмовлялися безкоштовно працювати, а знищували основну тяглову силу – коней. Вінницький обком, доповідаючи ЦК КП(б)У, визнав, що повних відомостей про забиття та падіж коней немає, але "їх знищується багато"[10, с. 74].

У важких умовах розпочалася і проходила весняна сівба 1932 р. Голодні люди не хотіли йти на дармову роботу. Процвітала апатія, безвідповідальність. У колгоспах масово порушувалася трудова дисципліна. А через небувалий падіж коней до праці вимушено залучали корів. Гостро не вистачало насіння. Колгоспники та одноосібники в таких умовах відмовлялися сіяти взагалі. Лише в одному Дунаєвецькому районі недосів складав понад 1500 гектарів, що однак не було враховано при складанні нового хлібозаготівельного плану. В Ізяславському районі недовиконали план по засіву озимої пшениці на 26%. Оранка на зяб проведена на 18,4% площ [11, арк. 32].

На Кам'янеччині сівба у 1932 р. проходила надзвичайно повільними темпами, колгоспи ледве засіяли 48 % посівних площ, одноосібники – 27,5%. Обласна рада для поліпшення ситуації, за згодою згори, вирішила бригадирам, які мають кращі результати, збільшити заробітну плату, а тим, у яких результативність гірша – зменшити. З міста Кам'янець – Подільський було направлено у села 15 комуністів на керівну партійно-радянську роботу та для організації та забезпечення 100% виходу колгоспників на роботу [12, арк. 94].

Селянам за роботу не платили і вони тільки робили вигляд, що працюють. Втрати під час вирощування, збирання і перевезення врожаю

зростали до потворних розмірів. Громадське виробництво деградувало. Поширювалися крадіжки або "розбазарювання" колгоспної продукції. 20 серпня 1932 р. керівник особливого відділення ДПУ у доповідній записці зазначав: "У селах Матилівка, Цибулівка, Томашівка під час збирання врожаю колгоспники закопували частину зерна, а після роботи розбирали по своїх господарствах" [13, арк. 64].

Масовий характер носили крадіжки худоби "В ніч з 20 на 21 серпня 1932 р. з приміщення колгоспу с. Ружична викрадено свиню, вартістю 500 крб., яку злодії закололи біля річки" [14, арк. 65]. У с. Катерино невідомими злодіями скоєно напад на вітряк колгоспу "Правда Сталіна" з метою крадіжки зерна. Злочин попереджено." Голова сільради с. Теліженці доповідав у райвиконком: "Селяни крадуть колгоспний буряк, кажуть, що беруть гичку, у якій заховують кормові буряки, нібито щоб годувати дітей. Колгоспниця Хабанзюк взяла мішок гички, у який сховала 15 буряків" [15, арк. 131].

Держава запевняла колгоспників, що не дасть їм загинути. Та про селян забули всі, хто присягався дбати про добробут народу, виголошуючи промови із закликом будувати світле комуністичне суспільство. А тим часом українські міста і села по вінця наповнювалися горем. У деяких районах Вінниччини смертність населення досягла катастрофічних розмірів. Так, у Бабанському районі з 1 січня до 1 травня 1932 р. померло понад 3 тисячі чоловік, а смертність у 5 разів перевищила народжуваність [16, арк. 35].

На Поділлі особливо важким видалися травень і червень 1932 р. В Іллінецькому, Дашківському районах внаслідок медичних експертиз було встановлено, що люди, які споживали кінське падло, заразилися сапом. У звіті було написано, що: "люди відрили кінські трупи і поїли їх. Внаслідок чого в районі є 6 чоловік хворих сапом, яких привезли в Дашківську лікарню… три з них померли" [17, арк. 42]. Але не всі мали можливість потрапити до лікарні, бути обстеженими лікарями і знати діагноз своєї хвороби. Скільки людей померло вдома, на вулиці, без лікарської допомоги, встановити тепер неможливо.

Наче вимучені далекими перельотами журавлі, люди блукали полями, викопували гнилі буряки, картоплю, рвали квіти білої акації, листя липи, діставали із минулорічних скирт гречану полову, сушили в печі, а потім товкли в ступах, щоб спекти із цього борошна коржі. В травні 1932 р., повідомляв секретар Калинівського райпарткому, у селах з'явилося багато людей із Погребищенського, Махнівського та інших районів. Вони шукали не викопану восени картоплю. Вони нападали на кагати і трощили їх. Сторожі погрожували розправою, на що голодний натовп відповідав: "Вбивайте, нам всеодно помирати" [18, с. 36].

Багатьом членам партії, які бачили загрозливе падіння продуктивності праці у сільському господарстві, ставало зрозумілим, що потрібно змінювати відносини між колгоспами і державою. Під їх впливом 6 травня 1932 р.

з'явилася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), якою запроваджувалася так звана "колгоспна торгівля", тобто базарна торгівля за цінами, що склалися на ринку [19, с. 15]. Планувалось, що вона виступить додатковим джерелом доходу селян, матеріальної зацікавленості, новим поштовхом для поліпшення праці в колгоспах. Але оскільки легалізація ринкової ціни, вищої за державну, породжувала у селян повну стриманість в справі здавання хліба державі і намагання хліб притримати, щоб продавати його на ринку дорожче, торгівлю дозволяли лише після виконання хлібозаготівель.

План хлібозаготівель у травні 1932 р. по селянському сектору скорочувався для України з 7,7 млн. до 6,6 млн. тонн з тим, щоб приблизно п'яту частину колгоспної продукції селяни могли спрямувати у вільну торгівлю. 18 травня ціни на базарах Вінниччини були такими: м'ясо яловиче за 1 кг – 11–13 крб., олія за 1 л – 23,5–45 крб., молоко за 1 л – 2–3 крб., масло вершкове за 1 кг – 40–42 крб., курка – 14–18 крб., яйця за десяток – 5–7 крб., картопля за 1 ц – 100 крб. [20, с. 36].

На перший погляд здавалося, що ціни на продукти були не такі вже й високі, але селянин зарплати в колгоспі не отримував і вів натуральне господарство, практично не пов'язане з ринком. Гроші, виручені за конче потрібні продукти, які він міг реалізувати, віддавав на сплату податків та позики. Фактично селянин не мав грошей, а тому ринок не міг його врятувати. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про колгоспну торгівлю" на становище в сільському господарстві не вплинула, тому що торгівля хлібом дозволялася тільки після виконання хлібозаготівельного плану, тобто не раніше січня 1933 р.

Офіційні представники влади, партійних органів, оперуповноважені ДПУ надсилали на початку травня 1932 р. повідомлення, що в багатьох колгоспах продукти вичерпуються. Громадське харчування припинялося або різко скорочувалось. Із сили вибивалося тягло, а тому землю доводилося обробляти немічними селянськими руками. У селах Нараївка, Леухи Гайсинського району овес розсівали по ріллі, а потім загортали сапами. Багато керівників райпарткомів, райвиконкомів просили обком і облвиконком надати допомогу, щоб не зірвати посівкампанію і обробіток цукрових буряків. У багатьох селах Іллінецького, Плисківського, Чечельницького, Волочиського, Чуднівського районів у травні – червні 1932 р. настав пік голоду та відчаю.

Літо 1932 р. не зупинило біди. Відсутність в продуктах харчування тваринних і рослинних білків, жирів, протеїну протягом багатьох місяців підряд призводила до повного виснаження організму людей, які вже були нездатні боротися з будь-якими інфекціями. У тих, хто харчувався гичкою, кропивою, половою, падаллю починалися болі в животі, потім – криваві поноси, і людина у страшних корчах і великих муках помирала. Не відвернуло поширення голоду і дозрівання городини та фруктів. Навіть з початком жнив смертність від голоду не зменшувалась. Навпаки, у розпал

літа, коли почав дозрівати хліб, смертність серед населення зросла. Це було пов'язано не тільки із повним вичерпанням продовольчих запасів, але й з тим, що зголодніли люди жадібно накидалися на їжу, зварену із недозрілого зерна. Виснажений організм не перетравлював її і люди гинули. Наступне про факти голодування повідомляв Козятинський прокурор: "4 липня 1932 р. у районі зустрічається багато пухлих від голоду колгоспників. Випадки голодної смерті було зареєстровано і в селах Кордишівка та Зозулинці, загалом у Козятинському районі в першу п'ятиденку липня померло, за далеко неповними даними, понад 60 чоловік. На початку липня у Томашпільському районі біля с. Журавлівка на узліссі знайдено 2 трупи, у с. Жолоби на вулиці помер невідомий чоловік. Медична експертиза підтвердила, що причиною смерті в обох випадках є голод. З Липовецького району повідомляли: у с. Розсоші померли 26 чоловік, лежить пухлих – 30, у Війтівцях – 38, у Зозові пухлих – 16 колгоспників" [21, с. 46].

Як тільки почали достигати жито, пшениця, ячмінь і горох, колгоспники, особливо жінки і діти, масово виходили в поле зрізати колоски, лущити стручки гороху. Безперечно, все це робилося крадькома, вночі, щоб уникнути пильного ока членів правління колгоспу, об'їздчиків, бригадирів. Серед посівів, за вказівкою центру, з'явилися вежі, з яких вартові, ніби прикордонники, вдень і вночі пильнували хлібні лани, але устерегти було нелегко. В другій половині липня 1932 р. все частіше з'являються повідомлення міліції про затримку так званих "перукарів".

У кінці червня – на початку липня 1932 р. виявлено поля із зрізаними колосками на великих площах в селах Оратівського району: Животівка, Каземирівка, Балабанівка. А в с. Махаринці Козятинського району 7 липня "20 осіб організовано вийшли в поле для зрізування колосків", в Радзивилівці цим займалися переважно діти. В с. Сестринівці дорослі, не криючись, заходили в горохове поле " і паслися, як худоба". Селяни намагалися вижити самі та врятувати своїх дітей.

А в с. Майдан-Супрунівський Літинського району стався бунт. 19 серпня біля сільради близько 50 жінок зчинили галас. До них підійшли односельці-чоловіки. З криком: "Бери дрючки і бий голову та представника району" розлючені жінки увірвалися до приміщення сільради, порвали контрактові повідомлення. "Ми вам покажемо, як забирати хліб", – погрожували вони голові. Організаторами виступу були Є. Валжула, М. Санчук, К. Дарченко, Г. Макогін, Я. Дмитрук та М. Дмитрук. За день до цих подій, повідомляло ДПУ, жінки закликали односельців рятуватися від голоду і смерті та рятувати своїх дітей" [22, арк. 59] .

Приречені хлібороби з надією чекали врожаю і намагалися вижити. Багато українських селян шукали тоді порятунку у своїх сусідів білорусів, росіян. Поява жебраків з України, житниці СРСР, в Білорусії викликала занепокоєння та здивування. Білоруські робітники 15 липня 1932 р. звернулися з листом до ЦК КП(б)У: "Коли це було, щоб Україну Білорусія

годувала. Були й гірші роки, але Україна годувала Білорусію, а тепер все навпаки. Білорусія не проти допомоги українським колгоспникам, але скільки можна дивитися на море голодних, обірваних українців, які валяються на дорогах, на вулицях у містах Жлобін, Гомель, Бахмач, Орша, Мінськ, Сіраціно. Чи ж це годиться?… А в газетах пишуть, що все добре: Чому не напишуть правду, що українці голодують, що поля у них заросли травою і стоять необроблені, так як чоловіки і жінки кинулися у світ за куском хліба, щоб не вмерти з голоду. Де ж ЦК партії України, ЦВК, що вони роблять? У нас просто серце болить за такі справи…" [23, с. 49]

Але 16 серпня 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) приймало постанову про план заготівель по секторах і культурах. Україні визначався нереальний, надто завищений план – 5831,3 тис. т. У телеграмі з Москви категорично вимагалося: здачу в рахунок річних зернопоставок розпочати на Україні негайно.

Важкі жнива 1932 р. тільки починалися, а з Москви на Україну летіли грізні попередження: "Хлібозаготівлі на Україні розгортаються неприпустимо повільно. Терміново виправляйте становище" [24, с. 2].

Сталін використовував голод як знаряддя придушення опору селян. І саме голод був для Сталіна засобом послаблення українського націоналізму. Він же висловлювався, що "по суті" національне питання є селянським питанням [25, с. 16]. А селяни все шукали допомоги у "батька народів". Ось який лист написали колгоспники Вінницької області весною 1932 р. Сталіну: "У нашій місцевості голод охопив усі райони. Селяни тікають із сіл, щоб врятуватися від лютого голоду. В селах кожний день вмирають по 10– 12 сімей, діти залишають рідні оселі і йдуть на залізничні станції, щоб доїхати до міста. В селах вже немає ні коней, ані іншої скотини. Після вживання в їжу м'яса дохлих коней, люди хворіють на сап, іноді цілими селами. Посівну ми виконати не можемо, тому що немає людей, а якщо і є, то вони вже не можуть працювати, бо спухли від голоду" [26, арк. 28].

Однак почуття недовіри селян до влaсті не підвело. Якщо раніше зібране зерно вивозилось на зсипні пункти з колгоспних сховищ, то тепер стали вивозити після обмолоту. Тому влітку 1932р. селяни виробили нехитру тактику самозабезпечення зерном – залишали його в полі, в недомолочених снопах, змішували із землею (так як, несортоване зерно не приймалося, потайки зрізували колоски, виносили зерно з токів). Це не залишилося непоміченим.

7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності", написаний, як вважають деякі вчені, власноручно Сталіним [27, с. 82]. Вся колгоспна власність проголошувалася державною власністю, "священною і недоторканою", а винні у вчинені злочину проти неї вважалися "ворогами народу" і підлягали розстрілу. В народі цю постанову охрестили, "законом про п'ять колосків". Відповідно до

цієї постанови за півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, можна було отримати 10 років концтаборів, а при обтяжуючих обставинах – розстріл з конфіскацією всього майна. Так, за крадіжку 17 кілограмів ячменю та 8 кг яблук, Вінницький обласний суд виніс вирок про застосування вищої міру покарання до громадянина Кузьменка. Іншого громадянина, Сивука, було страчено за крадіжку трьох снопів пшениці та агітацію проти колгоспного ладу, що стало причиною подання 42 заяв селянами про вихід з колгоспу [28, арк. 86].

Газета "Прикордонний комунар" за 22 серпня 1932 р. розповідає про те, як покарано селян за зрізування колосків та скошування недостиглого хліба на колгоспному полі і на полях своїх сусідів. Автор статті називає їх "недобитками класового ворога, куркульськими охвістями, ледарями, злодіями, які знову, як і минулого року, розкрадають колгоспний врожай, зрізуючи колоски, а іноді скошуючи хліб цілими снопами".

Але, зважаючи на важке економічне становище, що чорною хмарою насувалося на Україну, і щоб зменшити кількості незадоволених, РНК УРСР прийняв 2 листопада 1932 р. закриту постанову "Про поліпшення матеріально-побутових умов керівних районних працівників". До загального контингенту районних керівників, які вводились до списків централізованого постачання по Вінницькій області, внесено 4283 чоловіки, в тому числі 2470 осіб членів родини [29, с.65]. Так, між керівниками і простими робітниками, селянами утворювалась велика прірва під назвою голод. Розрахунки із селянами відбувалися із порушенням всіх правил. Наприклад, в Брацлавському районі видавали по 15 снопів на двір колгоспника, у Копайгородському – по 15 снопів на 150 вироблених трудоднів, в колгоспі "Думка Леніна" (с. Митків) на Гайсинщині – по 4 пуда на двір. Секретар Вінницького обкому партії назвав такі розрахунки "куркульською практикою видачі авансів, що привела до розкрадання хліба, підриву господарства колгоспів" [30, арк. 108]. Втручання партійних і радянських органів примусило голів колгоспів припинити розрахунки із колгоспниками. Зерно з току без затримки відправлялося прямо на елеватор.

Сталін все більше переконувався, що найкраще руйнує свідомість людини, робить її слухняною, покірною саме голод.

З одного боку, селяни не могли почувати себе господарями у власному колгоспі, тому що вироблена колективною працею продукція не ставала власністю колективу. З іншого – вони знали, що колгоспи утворені шляхом об'єднання їх власних засобів виробництва. Колізія розв'язувалася просто: колгоспники починали забирати продукцію, вироблену в громадському господарстві, до її оприбуткування і вивозу. Такі дії кваліфікувалися як крадіжка. Колгоспники забирали сільськогосподарську продукцію, щоб забезпечити себе продуктами харчування або щось заробити продажем. На ринку, який існував практично нелегально, ціни на продукцію сільського господарства до кінця першої п'ятирічки зросли у 30 разів.

Партійна верхівка почала приймати негайні заходи по виходу з кризи. 7 серпня 1932 р. було прийнято закон "Про охорону соціалістичної власності", згідно з яким вводили "вищу міру соціалістичного захисту" розстріл з конфіскацією майна. Тисячі подолян були засуджені за цим законом.

Про недоїдання і зростаючу апатію селян почали говорити у своїх виступах М. Скрипник, Г. Петровський, Р. Терехов, О. Шліхтер. Надсилав інформацію до Києва і секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський.

Але Сталін не бажав обговорювати проблему голоду. Це означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок політики "наступу соціалізму по всьому фронту". Комісія Молотова не приймала власних рішень, а діяла від імені партійно-державного керівництва республіки. Під виглядом перешкоди "незаконній" торгівлі хлібом на ринку комісія Молотова перевела на блокадне становище всю Україну.

Таким чином через призму розділу можна зробити висновок про те, що під час хлібозаготівельних кампаній 1931, 1932, 1933 рр. сталінське керівництво фактично перейшло до продрозкладки. Селянство Поділля в нелюдський спосіб було пограбовано. Сільське господарство виявилося неспроможним забезпечити потреби промисловості й експорту в зерні навіть ціною зменшення селянського споживання до злиденного рівня. Втрати під час збирання цього врожаю вперше позначилися на хлібозаготівлях.

Від червня до жовтня 1932 р. з колгоспів та одноосібних господарств України вдалося "витиснути" 132 млн. пудів хліба. Провал продрозкладки привів до того, що відповідно зменшилось пайкове постачання робітників і службовців, зменшився хлібний експорт, виник дефіцит зовнішньоторговельного балансу, що й призвело до появи великої короткострокової (вексельної) заборгованості іноземним фірмам за імпортовані товари. Це загрожувало державі банкрутством. Партійно-державна верхівка країни в обстановці, що склалася, прийняла холоднокровне рішення: вийти з кризи шляхом конфіскації наявних запасів зерна в хлібовиробній смузі. Проте вилучення насіннєвого фонду в рахунок виконання хлібозаготівельного плану створило нову проблему. Треба було готуватися до сівби, а потрібної кількості насіння не було і насіннєва позичка не давалася. Отож, у 1932 р. в Україні і на Поділлі зокрема голод набував розмірів загальної катастрофи.

Література:

1. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) / І.Шульга. – Вінниця, Континент – Прим., 1993. – 220 с. 2. ДАВО. – Ф. П. – 136. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 138. 3. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) / І.Шульга. – Вінниця, Континент – Прим., 1993. – 220 с. 4. ДАВО. – Ф. П. – 136. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 138–139. 5. Там само. – Арк. 72. 6. ДАВО. – Ф. П. – 136. – Оп. 3. – Спр. 74. – Арк. 21. 7. ДАХмО. – Ф. – 323. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 68. 8. Там само. – Арк. 70. 9. ЦДАГОУ. – Ф. – 1. – Оп. 20. – Спр. 5829. – Арк. 62. 10. Шульга І. Гірка правда.

Нариси з історії подільського селянства (1920–1932 років)/ І.Шульга. – Вінниця, 1997. – 152 с. 11. ДАХмО. – Ф. П. – 138. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 32. 12. ДАХмО. – Ф. Р. – 259. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 94. 13. ДАХмО. – Ф. – 1160. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 64. 14. Там само. – Арк. 65. 15. Там само. – Арк. 131. 16. ДАХмО. – Ф. – 1160. – Оп. 2. – Спр. 11. – Арк. 35. 17. Там само. – Арк. 42. 18. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) / І.Шульга. – Вінниця, Континент – Прим., 1993. – 220 с. 19. Самійленко І. Соціо-політичне тло голодового геноциду в Україні (Комунізм – смертельний ворог села): Історичний нарис / І.Самійленко. – К., Просвіта, 1998 – 39 с. 20. Коваленко Л. Маняк В. Голод 33. Народна книга – меморіал. – К., Рад. письменник, 1991. – 583 с. 21. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) / І.Шульга. – Вінниця, Континент – Прим., 1993. – 220 с. 22. ДАХмО. – Ф. П. – 364. – Оп. 1. – Спр. 357. – Арк. 59. 23. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) / І.Шульга. – Вінниця, Континент – Прим., 1993. – 220 с. 24. Драч І. Злочин без строку давності. Виступ на міжнародній науковій конференції "Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / І. Драч. // Культура і життя. – 1993. – 25 верес. – С. 2. 25. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.): Сб. докум. и матер. – К., Политиздат Украины, 1966. – 84 с. 26. ДАХмО. – Ф. – 1160. – Оп. 2. – Спр. 39. – Арк. 28. 27. Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства (1920–1932 років) / І.Шульга. – Вінниця, 1997. – 152 с. 28. ДАХмО. – Ф. П. – 138. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 86. 29. Шульга І. Голод на Поділлі (до 60-річчя голодомору 1933 р.) / І.Шульга. – Вінниця, Континент – Прим., 1993. – 220 с. 30. ДАХмО. – Ф. – 323. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 108.

А. М. Трембіцький
кандидат історичних нгаук, старший науковий співробітник,
заступник директора з наукової роботи
Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"

ДОКУМЕНТИ ПРО ГОЛОД 1946-1947 РОКІВ

Геніальний український пророк Тарас Шевченко писав, що українцям випала неймовірно складна доля на своїй, не своїй землі – виживати, боротися за життя протягом століть своєї історії. На превеликий жаль, це продовжується і досі.

Досить бузувірськими сьогодні є спекуляції багатьох політиків на історичних подіях Голодоморів 1921–1922, 1932–1933 і 1946–1947 років. Їм ці Голодомори не подобаються, їм необхідно це заперечити, а потім ці трагічні події стерти з людської пам'яті. Спочатку а ля Табачник (*українець від діда-прадіда*) виключає з підручників з історії України ці події. А потім, російськомовний політолог, а вірніше буде "політ-лох" єврейського походження з українським прізвищем Віктор Небоженко, для повної картини і ясності, стверджує, що українці самі собі голодомор улаштували: "Я говорив зі "своїми", тому що сама страшна таємниця Голодомору, яку бездумно підняв Ющенко, – я не думаю, що він розумів, що робить, – це той

факт, що ніхто, крім самої України, не винен у Голодоморі. Сталінізм лише посилив той страшний злочин, який відбувався і вершився руками українців... Я розглядаю заяву Обами про Голодомор як данину части традиційної підтримки Вашингтоном якихось демократичних, державницьких і націоналістичних тенденцій в Україні" (*переклад з російської – наш*). Які ж недобрі ці "українці (підкреслюю: українці) самі собі влаштували не один Голодомор, а щонайменше аж три: у 21-му році, 33-му і 46-му. Так їм ці Голодомори сподобалися".

Важко заперечити Табачникам і Небоженкам те, що "усіма тими діями керували, починаючи з 1917 р. по 1991 р., звичайно, всі "українці". Але всі ці "українці", майже без винятку, лише ховалися під українськими прізвищами: Акулов, Воровський, Зінов'єв, Каганович, Каменєв, Косіор, Ленін, Луначарський, Молотов, Постишев, Сталін, Троцький, Урицький, Хатаєвич. А поміж них й дрібніші за званнями українці: Апресин, Винокуров, Дашевський, Друскіс, Ковельський (Голованівський), Красіков, Кривець, Леонюк, Миронов, Мінаєв-Цикановський, Прокоф'єв, Пустовойтов, Реденс, Салинь, Тимофєєв, Ягода. Ще 25 тисяч найактивніших "українців" прислала Москва в Україну для підкріплення, а "батько Сталін" уклінно просив "Лазаря Мойсейовича, щоб він особисто взявся за цю справу, бо, бачте, українцям Реденсу і Косіору це не до снаги". А ще Сталін у записці додав, що в Українській партії мінімум 500 тисяч гнилих українців і їх треба або розстріляти, або підсилити отими 25-ма тисячами "українців" з Москви. Саме тому українці від діда-прадіда на підтримку цих "зайшлих українців", що взяли собі українські прізвища, – так стверджують Табачники і Небоженки, – й "влаштували собі штучний Голодомор, щоб прославитися на весь світ" [1, с. 10].

Та не зважаймо на "зайшлих українців" з українськими прізвищами, різних там Табачників і Небоженків, це все на їх совісті. На сьогодні голод 1946–1947 рр., що охопив значну територію, де сільське господарство було сколективізоване, де були колгоспи і радгоспи, тобто в кордонах 1939 р., що сприяло державі в пограбуванні мільйонів селян які проживали у Вінницькій, Дніпропетровській, Житомирській, Ізмаїльській, Кам'янець-Подільській, Київській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській, Полтавській і Херсонській областях, ще не досліджений уповні. Дуже багато документів тих часів залишаються недоступними для науковців, адже ще багато родичів (*дітей і внуків*) тих, хто витворив голод у ці роки, й досі керують країною, або знаходяться на "дуже заслуженному" відпочинку.

У роки Другої світової війни (1939–1945) було повністю зруйновано економіку країни, сільське господарство, бракувало техніки, реманенту, тяглової худоби, насіння, працездатних рук, адже в селах залишилися переважно жінки і діти. Крім того селянство, як і раніше, залишалося відчуженим від засобів виробництва, від розподілу створеної ним продукції. Держава її фактично вилучала методом продрозкладки, а оплата праці була

символічною, селяни не отримувало пенсії, більшість із них не мали паспортів і без особливого дозволу керівників колгоспів не могли залишати свої домівки. Катастрофу сільського господарства України довершила посуха, яка знищила врожай у південних областях республіки [2, с. 11].

Сучасні найновіші дослідження стверджують, що СРСР мав достатні резерви для забезпечення людей зерном, проте в 1946-1947 рр. добірну пшеницю, як до речі і в 1921–1923 та 1932–1933 рр., вивозили за кордон, а своїх людей "гуманні" більшовики кинули на поталу. Загалом експорт зернових за цінами нижче світових і переважно в кредит із СРСР тільки 1946 р. становив 1,7 мільйонів тонн, що могло б стати суттєвою допомогою регіонам, охоплених голодом. Адже підраховано, що для боротьби з голодомором в Україні у 1946-му необхідно було лише 150 тисяч тонн зерна, тобто – 10% від експорту.

У 1946–1947 рр. від голодної смерті багатьох українців порятувала допомога західноукраїнських селян, адже там не було посухи і не було колгоспів. Західні українці чесно виконали людський обов'язок перед земляками, які опинилися у безвихідному становищі, але їхньої допомоги було недостатньо, адже масштаби катастрофи були занадто великими. Тодішній перший більшовик республіки Микита Хрущов просив уряд СРСР "запровадити для південних областей продовольчі картки, аби забезпечити селян продуктами харчування". Звертаючись з таким проханням він ризикував [2, с. 11], бо знав про невдоволення Сталіна…" і далі в такому стилі пишуть дослідники з партбілетами в серці. Та це цілковита брехня, адже вже 22 листопада 1946 р. Хрущов у листі до Патолічева повідомляє про заходи з посилення хлібозаготівель, наголошуючи на тому, що ЦК КП(б)У і Рада Міністрів УРСР продовжують вживати міри для виявлення в колгоспах і радгоспах схованих харчових культур і здачі їх по пляну заготівель [3, с. 2]. Сталін невдоволений тим, що Україна не тільки не виконує планів хлібопостачання у союзний фонд, а й звертається з проханням нагодувати власне населення, все ж розпорядився виділити республіці продовольчу та насіннєву позику, а також 140 мільйонів карбованців для організації безкоштовного харчування населення. Ця мізерна "допомога" дуже малою мірою полегшувала становище українських селян [2, с. 11].

Свідки тієї трагедії згадують, що зазнали вони і їхні родичі від "більшовиків". Так, Євгенія Якимівна Олійник (Карачун), яка народилася 21 жовтня 1938 року в селі Криве Попільнянського (Корненського) району на Житомирщині, згадує: "Діялося це в повоєнні роки… У нашому селі багато чоловіків не повернулись із фронту, в ньому залишалися переважно жінки, старі й діти. Мама пішла в колгосп. Грошей не платили. Ставили помітки на трудодні і в кінці року давали зерно за роботу в колгоспі. В роки голоду 1946–1947 рр. пекли "ліпьошки". По весні ковиряли город і з мерзлої картоплі пекли їх. У сім'ї було нас троє: брат, старша сестра та я. В школу було ходити далеко: три кілометри від села. Семирічною пішла в школу,

навчалася в сусідньому селі Пилипівка… Після війни ми сильно бідували. Пригадую, коли йшла в перший клас, то мати сіяла льон, ткала і фарбувала тканину бузиною. Шила з неї торбу, в якій ми носили книжки. Одна книжка була на весь клас. Біля нашого села протікала річка, і ми ловили рибу "кошелями" для картоплі. Не пам'ятаю достеменно, що мама використовувала для того, щоб посмажити рибу, але це було щось ніби схоже на маргарин, пригадую дуже неприємний запах від нього. Батько був бригадиром тракторної бригади. Майже ніколи я не бачила його вдома – все то в полі, то в бригаді. Треба було піднімати сільське господарство. Один був на декілька сіл. 1946 рік був важчим, аніж 1947-й. Тому що вже орали землю. Лушпиння з-під картоплі садили. Урожайність була невисока. У матері було дві сестри та два брати. Чоловіки сестер загинули, брати повернулися з війни інвалідами й невдовзі померли. Одна сестра моєї мами мала трьох маленьких діток, батько яких не повернувся з фронту. Вони голодували ще більше, ніж ми. Оскільки у нас був батько і він міг щось дістати для сім'ї. Мати мене посилала до сестри. Аби батько не знав, що я носила сестрі те, що мама спекла для нас. Незважаючи на важкі часи, нам, молодим, хотілося піти в кіно, але мати не пускала. Коли я плакала, то батько запитував мене: "Чого ти плачеш?". Я мовчала, нічого не відповідала. Але матері завжди казала: якщо не хоче відпустити мене в кіно, то я розкажу батькові, що вона дає сестрі їжу. Тоді важко було прогодувати і своїх дітей. В ті часи не давали зарплати. Виплачували бартером за трудодні. В школі варили їсти для дітей-сиріт, батьки яких не повернулися з фронту, а тим дітям у кого були батьки, їсти не давали. Варили юшку з води та картоплі. Але запах для нас був тоді такий приємний, і нам хотілося також їсти [2, с. 12].

Дорогань Галина Панасівна, народилася 13 серпня 1937 р. у с. Чайки Богуславського району Київської області, розповідає: "Не хочу навіть згадувати про ті немилосердні роки. Мати годувала нас пшинкою, гичкою з буряків. Нас підтримували інші люди, у яких була корова. То інколи ми могли поласуватися молоком. Хліба майже не їли. М'яли молочай і їли. Збирали шовковицю. Чекали на початок урожаю зернових і збирали колоски. Але все це в минулому...". Незважаючи на лихоліття, які були створені більшовиками, вона не злякалась, а гідно прожила своє життя, виростила порядними і чесними людьми восьмеро діточок, які приносять користь людям і державі [2, с. 12].

Пізніше, розвінчавши "культ особи" Сталіна, а вірніше щоби спасти себе, М. Хрущов виступаючи у жовтні 1956 року на VIII пленумі ПОРП(б) у Варшаві, куди прибув без запрошення, відповідаючи В. Ґомулці, сказав: "Я міг би вручити вам, дорогий тов. Ґомулка, список осіб, що впали жертвою канібалізму в 1946–1947 роках в часі голоду в Україні, а ми в тім часі давали вам збіжжя, давали вам не його надлишки, а відривали його від живого тіла нашого народу. (...) В 1946-1947 роках був голод в Україні, був канібалізм (запитайте Ванду Василевську), а ми доставляли вам збіжжя". Документи

свідчать, що СРСР не “дав” тоді 300 тисяч тонн зерна як зазначав Хрущов, а продав Польщі, і не лише Польщі, український хліб на базі міждержавної угоди 1946–1948 рр. [4].

За найскромнішими підрахунками науковців у 1946–1947 рр. загинуло понад 1 мільйон наших співвітчизників, і це лише, як кажуть, прямі жертви [2, с. 11]. Проте першоджерела, тобто документи, витяги з яких оприлюднюємо і які були зібрані в архівах України, відкритих у часи “Перебудови” *(сьогодні, на жаль, доступ до них знову обмежено по різних надуманих причинах – авт.*), свідчать про масштаби голоду і про значно вищі втрати населення в ці роки.

Які були причини голоду? В яких масштабах він відбувся і які втрати понесло українське населення в наслідок цього лихоліття, спричиненого в черговий раз “гуманними” більшовиками? На ці та багато інших питань відповідь дають документи, короткий зміст яких ми переповідаємо, а також листи, накази влади, повідомлення й Інструкції, які перекладено на українську мову, адже вони у своїй більшості писані на російській мові.

Док. № 9. Витяг з постанови Ради Міністрів СРСР від 11 вересня 1946 р., про затвердження плану завезення з України овочів урожаю 1946 р. для централізованого постачання міста Москви. В цьому документі наказується зобов’язати Міністерство торгівлі, Центрспоживспілку, голову Ради Міністрів Української РСР забезпечити завіз до Москви овочів до 15 листопада 1946 р., а Міністерство шляхів сполучення і річкового флоту зобов’язати забезпеченням подачі вагонів, кораблів і барж для навантаження їх зерном картоплею і овочами.

Док. № 10. Постанова Ради Міністрів УРСР ЦК КП(б)У (Центрального Комітету Комуністичної партії більшовиків України) про економію у витрачанні хліба по Українській РСР. 30 вересня 1946 р. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК Комуністичної партії більшовиків, українська Рада Міністрів постановила скоротити постачання населення борошном і крупою так; зменшити фонди муки для постачання сільського населення, зняти з пайкового постачання хлібом у містах непрацюючих дорослих утриманців, зменшити норми видачі хліба всім утриманцям в містах з 300 грамів до 250 грамів денно, а дітям з 400 грамів – до 300 грамів, скоротити видачу пайкових круп і замінити картоплею, припинити комерційну торгівлю зернофуражем і інші. Подаються розроблені числа, яких слід досягнути в наслідок економії. Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У зобов’язує виконавчі комітети Обласних рад і обкоми КП(б)У в найближчих днях перевірити по підприємствах, установах, організаціях прийняті на державне постачання хлібом контингенти, згідно з цією постановою.

Док. № 11. Із спецповідомлення МДБ УРСР ЦК КП(б)У про висловлені у листах скарги населення Вінницької, Житомирської, Кам’янець-Подільської, Київської та Чернігівської областей на засуху, не оплату праці і голод. 30 вересня 1946 р. Найбільш характерні виписки з листів:

10. 07. 1946 р. "… Урожай поганий, все вигоріло. Хліба, картоплі нема. В минулому році бідували і в цьому будемо мучитися, Життя тяжке. Люди божеволіють. Уже три жінки збожеволіли…".

13. 07. 1946 р. "... У нас великий голод, все висохло, вигоріло, нічого немає. Я все продала, все проїла, прийшов уже такий кінець, що далі нікуди. Діти попухли, що нам робити? Дай нам якусь допомогу, або забери до себе...".

14. 07. 1946 р. "... Урожай поганий, все вигоріло. Із колгоспу нічого не дістали. Багато людей і зараз не бачать хліба. Умирати з голоду не хочеться. Буде так, як було в 1933 році...".

19. 07. 1946 р. "... У нас велика засуха, все вигоріло, не знаю, як прийдеться далі жити. У нашому селі люди дуже худі, а в інших, – навіть пухлі. Багато виїжджають, настав 1933 рік…".

17. 08. 1946 р. "... У нас тут таке робиться, що скоро один одного убивать будуть. Все вигоріло, почнеться голод. Не знаю, як прожить цей рік. Б колгоспі все літо працювали, а не дали ані грама. Нам треба боротися, щоб не померти…".

Про всі листи були проінформовані секретарі обкомів КП(б)У всіх областей, звідки є ці листи. Підпис /Савченко/ Міністр державної безпеки УРСР.

Незважаючи на цей розпачливий стан в Україні, Москва далі вимагає "викачувати" більше хліба з України.

Док. № 12. Лист Ленінградського обкому і міському партії до секретаря ЦК КП(б)У, М. С Хрущова від 2 жовтня 1946 р. про сприяння у виконанні плану відвантаження зерна до м. Ленінграда. В листі нарікають, що затверджений урядом план завозу зерна з України в Ленінград виконується крайнє незадовільно, а це привело до різкого скорочення хлібних запасів у м. Ленінграді. В листі нагадується про те, що Україна є для м. Ленінграда основним поставщиком зерна, і невиконання плану поставить постачання населення хлібом під загрозу зриву, а тому вимагають від Хрущова сприяти виконанню українськими конторами заготівлі зерна, а начальники доріг мають погрузити хліб до Ленінграда.

Док. № 13. З телеграми Ради Міністрів СРСР Раді Міністрів УРСР про незадовільний хід хлібозаготівлі. 5 жовтня 1946 р. Телеграма на ім'я Хрущова повідомляє, що Рада Міністрів СРСР відмічає надзвичайно незадовільний хід хлібозаготівлі і що керівні органи багатьох областей і районів все ще продовжують стояти збоку від цієї справи і не ведуть необхідної боротьби за повне і вчасне виконання державних планів заготівлі, проходять поза фактами тоді, коли в колгоспах і радгоспах, мовляв, накопичується на токах і в амбарах велика кількість зерна, не організовується вивозка, а в багатьох випадках є приховування хліба від влади. Рада Міністрів СРСР ухвалює зобов'язати обласні виконкоми і ради міністрів республік перевірити хід хлібозаготівлі в тих районах, що не виконують, і

застосовувати рішучі заходи для ліквідації відставання... Підписали телеграму Йосиф Сталін і Я. Чадаєв [5].

Док. № 17. Листи із спецповідомлення МДБ УРСР ЦК КП(б)У про негативне реагування населення України на зменшення норм прохарчування та зняття людей з пайкового постачання хлібом. Жовтень 1946 р. Приклади:

"... Чому старим не дають хліба? Нам не довго вже залишилося жити, а тепер прийдеться помирати голодною смертю. Хто нас буде годувати?...".

"Якби нам дали землю, то було б ліпше. Я б працював на землі так, що і мені б урожаю вистачило і державі. Працювати в колгоспі немає ніякого сенсу, бо так приходиться працювали на жуликів (шахраїв) і п'яниць…".

Док. № 21. 21 листопада 1946 р. Директива Ради Міністрів СССР і ЦК Комуністичної партії більшовиків Раді Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У з вимогами посилення хлібозаготівлі і покарання за приховування хліба. Документів подібних директив є кілька.

Док. № 23, 24. 17 грудня 1946 р. Лист шахтаря Донбасу про тяжке продовольче становище, про не видавання пайкового хліба дітям, про голодування. Подібні листи інших.

Док. № 25. 6 лютого 1947 р. Із спецповідомлення Міністерства державної безпеки УРСР до МДБ СРСР про випадки вживання для їжі людських трупів у Дніпропетровській та Ізмаїльській областях. Повідомляють, що робітниця підсобного господарства депо станції Синельникове 13 січня в їжу вживала труп своєї матері. Вона, малограмотна вдова з родиною з 6-ти осіб, мала тяжкі матеріальні умови, в наслідок чого вся родина виснажилася (пухла). Мати її померла, але допомоги для похорону цій жінці не дали, і вона, будучи вже у хворобливому стаді, на протязі двох днів їла труп матері. 26 і 27 січня 1947 р. в Ізмаїльській області записано чотири випадки вживання з їжею людських трупів.

Док. № 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34. Листи до Сталіна, доповідні записки МВС ("українське" Міністерство внутрішніх справ), інформації МДБ, спецповідомлення начальника управління МВС все про харчові труднощі і випадки людоїдства.

Док. № 36. Із спецповідомлення МДБ УРСР ЦК КП(б)У про скарги населення на голод, людоїдство. Ось лист з Вінницької області. 22. 03. 1947 р. "… Один одного їдять – людоїдство; дуже багато пухлих, людей ріжуть і роблять ковбасу. Ой, Боже, що робиться, банд багато, голод великий…".

Док. № 35. 15 квітня 1947 р. Телеграма Лазаря Мойсейовича Кагановича Міністерству заготівель СРСР про збільшення обсягу зернопоставок, Каганович і Хрущов підтримують збільшення обсягу поставок з одного гектара оранки в кілограмах з Чернігівської області до 85 кілограмів, з Житомирської – 80 кг, з Кам'янець-Подільської – 149 кг, з Сталінської (*м. Сталіне – колишня Юзівка, нині Донецьк – авт.*) – 169 кг, з Кіровоградської – 171 кг, і в цілому по республіці до 157 кг з одного гектара...

Док. № 39. Довідка МВС про захворювання населення УРСР на дистрофію та смертність від неї станом на 20 червня 1947 р. Числа 25 областей. Хворих на 20. 06. 1947 р. – 1154378 чол. Тих, хто захворів за 20 днів червня – 99368 чол. Померло за 20 днів червня – 3688 чол.

Док. № 40. Довідка МВС УРСР про факти людоїдства серед населення УРСР у червні 1947 р. 15 областей мали випадки людоїдства: за 1947 р. – 130 випадків. Кількість з'їдених трупів – 189.

Док. № 42. 5 вересня 1947 р. Телеграма Міністерства заготовок СРСР секретарю ЦК КП(б)У Я. М. Кагановичу про вивезення зерна за межі України. Міністерство заготівель зерна намітило додатково вивезти з України 267000 тонн зерна! [3, с. 2].

Док. № 43. 15 вересня 1947 р. Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про заходи для виконання директив Й. В. Сталіна про посилення хлібозаготівлі. На основі Директиви т. Сталіна ЦК КП(б)У і Рада Міністрів підкреслюють, що на Україні можливо виконати план до жовтня, а саме: негайна організація охорони кукурудзи від крадіжок, пришвидшений і енергійний збір кукурудзи і здача її на зсипні пункти. Збір ліпших молотилок в колгоспах, які не закінчили молотьбу, прикріплення до кожної машини дійсно серйозних робітників. Підняття виробництва молотилок і підсилення молотьби дасть можливість негайного підняття темпів здачі зерновими культурами – пшеницею, житом, просом, гречкою, ячменем і іншими. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів попереджує секретарів обкомів і голів обласних виконкомів про те, що це їхня особиста відповідальність за виконання директиви Сталіна і цієї постанови. ЦК КП(б)У і Рада Міністрів звертає увагу керівництва областей і районів на особливу важливість того, що ті, хто виконали план, мусять продовжувати хлібозаготівлі для перевиконання плану... [3, с. 2–3].

Вчитавшись у ці документи, можна з впевненістю говорити про те, що голод 1946–1947 рр. був викликаний не так засухою, як немилосердним, безоглядним викачуванням московсько-більшовицькою владою хліба, плодів і овочів при активній допомозі начебто "української" влади в центрі і на місцях, тобто "зайшлих українців" з українськими прізвищами, а не українською душею.

Література:

1. Артеменко А. Голод сорок шостого / Антоніна Артеменко // Персонал Плюс. – 2010. – № 25 (378). – 23–29 червня. – С. 11–12. 2. Несіна О. В 50-ліття голоду 1946–47 років / Олена Несіна // Свобода (Нью-Йорк). – 1996. – Ч. 58. – 26 березня. – С. 2. 3. Несіна О. В 50-ліття голоду 1946–47 років / Олена Несіна // Свобода (Нью-Йорк). – 1996. – Ч. 59. – 27 березня. – С. 2–3. 4. Чорногуз О. Як українці собі голодомор улаштували / Олег Чорногуз // Українське слово. – 2010. – № 19. – 12–18 травня. – С. 10–11. 5. Семенюк С. Чому був голод в Україні у 20-х і 40-х, або прелюдія і післямова до геноциду 30-х років / Степан Семенюк // Українське слово. – 2010. – № 46. – 17–23 листопада. – С. 7.

О. О. Гончар
головний зберігач фондів
Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ ПРО РЕПРЕСИВНУ КАМПАНІЮ 1931-1933 рр. У СЕЛАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Однією із причин Голодомору 1932–1933 рр. в Україні стала політика сталінського режиму щодо проведення репресивної кампанії на селі. Основними суб'єктами для здійснення цих заходів вважалися "куркулі" і "контрреволюціонери", які обвинувачувались у вчиненні опору колективізації, в антирадянських та антиколгоспних виступах. У 1927–1929 роках проти селян застосовували статті 56, 57 і 58 Кримінального Кодексу УРСР 1927 р., які давали змогу позбавляти "куркулів" волі (з конфіскацією майна) на строк від 1 до 2 років за відмову від виконання державних повинностей. Крім того, було прийнято постанови ВУЦВК і Раднаркому УРСР "Про заходи щодо розкуркулення селян" від 3 липня 1929 року та "Про ознаки, які визначили селянське господарство як куркульське" від 13 серпня 1929 року. Згідно з циркуляром Наркомюсту від 5 вересня 1929 року проти "куркулів" і "контрреволюціонерів" почали застосовувати вищу міру покарання – розстріл. А постанова РНК від 22 грудня 1929 року давала право на направлення засуджених "куркулів" у концтабори. 27 грудня 1929 року Й. Сталін виступив з промовою "До питань аграрної політики СРСР" на науковій конференції аграрників-марксистів, у якій поставив проблему "ліквідації куркульства як класу", хоча за економічними показниками ведення господарства, так званих "куркулів" в Україні фактично не залишилося (на 1929 р. – 1,4%) [1].

На початку 1930 р. партійною верхівкою було розроблено посилену каральну акцію проти "куркулів": виселення сотень тисяч селян у райони Крайньої Півночі та Північного Уралу. Це затверджувалось таємною постановою ЦКВКП(б) від 30 січня "Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації", а в Україні – листом ЦК КП(б)У "Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації".

На Хмельниччину прибула таємна телеграма ЦК КП(б)У за підписом С. Косіора Вінницькому окружкому партії від 23 січня 1930 року, яка започаткувала ліквідацію куркульства. За чітко спланованими заходами та негайним виконанням їх операція мала закінчитися за кілька місяців. Проте, репресії тривали ще протягом 1931–1933 років. Практично, до "куркулів" відносили тих, кого остерігалися з політичної точки зору.

Підтвердити це можна переглядом справ, які зберігаються в Державному архіві Хмельницької області і розкривають той факт, що розкуркулені і "саморозкуркулені" особи в очах сталінського режиму залишалися ворогами радянської влади і колгоспного устрою. Застосування

ст. 54–10 КК УРСР стало самим дієвим засобом для виконання постанов партії та уряду щодо "ліквідації куркульства як класу".

Якщо проаналізувати звинувачувальні висновки в судових справах тих років, то можна переконатись, що українські селяни, справжні господарі землі, були обурені насильницькою колективізацією, грабунками, тим безчинством, що творилося з хлібозаготівлями на селі. Вони були морально принижені, позбавлені будь-яких прав відстоювати своє нажите важкою працею майно, а їх словесне обурення діями влади ставало приводом для висилки в концтабори Крайньої Півночі.

У звинувачувальному висновку в справі № 32 від 8.03.1931 року покаранню підлягають 5 чоловік – "розкуркулених" з с. Митківці Меджибізького району:

1. *Михайлов Іван Миколайович*, 41 рік, куркуль, хлібороб, розкуркулений навесні 1930 року (мав 6,85 десятин землі на 7 їдців, 1 пару коней, 1 корову, 4 вівці, 2 свиней, 17 вуликів пасіки, с/г будівлі та с/г інвентар). Звинувачений в тому, що навесні 1930 року в період ліквідації куркульства і масового вступу до колгоспів спільно з Кузькою Кіндратом і Михайловим Яковом за завданням контрреволюційної групи у 1, 2, і 3 районах села говорив: "Розійшлась злидота і нищить нас, господарів села, але чекайте, прийдуть поляки – ми вам покажемо і будемо здирати з вас шкури, скоро настане страшний суд і всіх, хто в колгоспі, будуть штемпелювати на правій руці і на грудях".

2. *Тисячний Захар Купріянович,* 38 років, куркуль, хлібороб, навесні 1930 року розкуркулений (мав 7,78 десятин землі на 5 їдців, 1 пару коней, 1 корову, 1 теля, 2 свиней, с/г будівлі та с/г інвентар). Звинувачений у тому, що в 1929 році при проведенні розкуркулення і передачі земельних надлишків бідноті, погрожував їй: "Скоро прийдуть поляки і будуть з вас м'ясо робити", – завдяки чому біднота відмовилась засівати його поле. В період хлібозаготівель перед селянами говорив: "Не дайте комуністам хліба і вони будуть без хліба та втечуть самі звідси і не треба портити пуль, а то взяли над нами верх, і скоро буде панщина, яка раніше була".

3. *Круть Іван Васильович*, 47 років, куркуль, хлібороб, навесні 1930 року розкуркулений (мав 3,20 десятин землі на 32 душі, 1 пару коней, 1 корову, січкарню, молотарку, с/г будівлі та інвентар). Звинувачений в тому, що, будучи сільським старостою, тероризував бідноту, реквізуючи в них скотину і все майно за відмову у виконанні важких робіт, а також піддавав селян тілесному покаранню. Влітку 1930 року при проведенні хлібозаготівель, зібравши селян, говорив: "Чого ви боїтеся так дуже радвлади, ще 2-3 дні її, в мене був чоловік з Волинської губернії, говорив, що на кордон уже привезли все – зброю і кулемети та дуже багато війська, через декілька днів будуть у нас".

4. *Михайлов Петро Миколайович*, 58 років, куркуль, хлібороб (мав 6,2 дес. землі на 5 їдців, 1 пару коней, 1 корову, 1 свиню, 16 вуликів пасіки. с/г

будівлі та інвентар). Звинувачуваний в тому, що, зібравши у себе в хаті жінок, говорив їм: "…ідіть розбирайте колгосп, вам все одно нічого не буде, і праця ваша пропаде марно, хліб заберуть більшовики для відправки за границю". А восени 1930 року проводив у себе таємні збори, на яких говорив селянам: "Треба, щоб усі заступилися один за другого, і не дати хліба, бо буде голодовка; бо цей хліб, який беруть у нас, відправляють полякам, румунам і Америці за те, аби вони не йшли війною, а ви будете їсти своїх дітей, як кажуть, їли в Криму".

5. *Тисячний Сидір Купріянович*, 41 рік, куркуль, хлібороб (мав 4,70 десятин землі на 3 їдці, 1 пару коней, 1 корову, с/г будівлі і інвентар). Звинувачуваний у тому, що під час проведення колективізації організував куркульську групу виключно із жінок під назвою "Розвал колгоспів", метою якої було вести серед селян агітацію про вихід із колгоспу. Під час проведення хлібозаготівель, переховуючи свою скотину по чужих хатах, серед селян говорив: "Не здавайте худоби та свиней, бо піде в Англію і в Москву для комуністів, котрі різними способами стараються з людей здерти шкуру" [2].

Незважаючи на те, що жоден із звинувачених "куркулів" не визнав своєї вини, справа була передана на розгляд судтрійки при Колегії ДПУ УРСР, яка присудила відправити усіх в концтабір на 5 років. Лише Круть І. В. залишився живим, а доля інших невідома.

Судова справа № 73 від 25.02.1932 року по звинуваченню *Васильчишина Андрія Самсоновича*, жителя с. Сьомаки Летичівського району: Васильчишин Андрій Самсонович, 1892 року народження, куркуль, до розкуркулення мав хату, 2 клуні, 2 хліви, 1 комору, льох мурований, 2 вози – залізний і дерев'яний, плуг, культиватор, 4 коней робочих, 1 корову, 5 свиней, овець і 20 вуликів, землі 10,43 га на 7 їдців. В звинувачувальному висновку записано, що він в січні 1932 року перед селянами говорив: "Якби люди не були дурнями, не слухали солодких слів комуністів, то було б краще, ніхто не страдав би так, як зараз. Нас зваблюють соціалізмом, а він гірший всякої зарази. Наша справа не слухатись, а чекати моменту, щоб із зброєю в руках виступити проти грабіжників".

Васильчишин не визнав своєї вини, і за недостатністю свідчень кримінальну справу припинили. Але, вважаючи його небезпечним для жителів села, рішенням Окремої Наради при Колегії ДПУ УРСР від 10. 05. 1932 р. був висланий строком на 3 роки в район Крайньої Півночі [3].

Судова справа №1674 від 13.11.1932 року по звинуваченню *Корбута Мар'яна Адамовича*, жителя с. Галузинці Вовковинецького району Проскурівського округу: Корбут Мар'ян Адамович, 1885 року народження, селянин-середняк (до розкуркулення мав 3,5 дес. землі, 2 коней, 1 корову на 6 їдців. Обвинувачувався в тому, що допомагав петлюрівцям у боротьбі з червоноармійцями, брав участь у бандитському угрупуванні Гальчевського. Був проти колективізації: "Не йдіть до колективу, тому що я особисто знаю

людей, які цілий рік працювали в одному колективі, а восени прийшла влада і забрала весь хліб, нічого не залишивши колективу, що і з вами буде". При розкуркуленні говорив, що "…грабує Радянська влада і висилає хороших людей, а від цього страдає сільське господарство". Але в процесі слідства не здобуто достатньо даних, тому справу до суду не передали, проте відіслали її на розгляд Колегії ДПУ УРСР, за рішенням якої Корбута, як соціально небезпечну особу у Вовковинецькому районі, відправили у Північні райони на заслання строком на 3 роки [4].

Настрої селян особливо насторожували владу в прикордонних зонах. Найнебезпечнішими вбачалися ті райони, де колись був поширений повстанський рух, тому перед органами та військовими гарнізонами стояло завдання виявляти і жорстоко наказувати тих, хто поширював антиколгоспну пропаганду і збурював людей, закликаючи до повалення радянської влади.

Судова справа №1150 від 14.01.1933 року по звинуваченню жителів с. Глиники Славутського району:

1. Веремейчук Микола Леонтійович, 1888 року народження, селянин-середняк, незаможний.

2. Веремейчук Артем Гнатович, 1891 року народження, селянин-середняк, незаможний.

3. Семенюк Микола Юхимович, 1896 року народження, селянин-середняк, незаможний.

4. Шевчук Федір Євтухович, 1896 року народження, селянин-середняк, незаможний.

Дані, що поступили в прикордонний загін ДПУ свідчили, що в с. Глиники Славутського району розпродані твердоздавачі, вказані вище, в минулому були причетні до петлюрівського руху, приймали участь в єврейських погромах, видали полякам на розстріл 9 червоноармійців, що не встигли відійти при їх наступі. В 1932 році вказані особи відмовились від виконання хлібозаготівель, заховавши хліб, за що були оштрафовані і розпродані. Але своєї антирадянської діяльності не припинили, почавши агітувати проти підготовки до сівби, про що дали свідчення 10 односельчан. Після арешту згідно рішення Окремої Наради ДПУ УРСР всі четверо були вислані на Крайню Північ для відбуття покарання строком 3 роки [5].

В слідчій справі №438 від 12 квітня 1933 року звинувачуються п'ятеро селян-одноосібників с. Писарівки Волочиського району:

1. Покорський Омелян Трохимович, 1890 року народження, селянин-середняк, одноосібник.

2. Марущак Прокіп Яремович, 1883 року народження, селянин-середняк, одноосібник.

3. Вигоняйло Павло Васильович, 1884 року народження, селянин-середняк, одноосібник.

4. Семенюк Костянтин Савович, 1885 року народження, селянин-середняк, одноосібник.

5. Суховецький Євстахій Петрович, 1890 року народження, селянин-середняк, колгоспник.

Слідча справа виникла на підставі даних, які поступили в Управління Волочиського прикордонного загону про те, що в с. Писарівка існує угрупування з вищевказаних осіб, яке проводить антирадянську і повстанську агітацію, зокрема, що саме селянство повинно піднятися з вилами і палками проти влади, а потім приєднається армія; що саме колгоспна система довела селянство до злиднів і розорення; що саме комуністи зробили "панщину" і заставляють працювати на себе, але колгоспи приречені на швидкий розвал, бо селяни переконались у знеціненні їх праці. В слідчій справі також наголошувалось, що всі, крім Суховецького Євстахія, є активними церковниками, підтримують тісний зв'язок із священиками. Всім пред'явлено звинувачення за ст. 54-10 КК УРСР. Підозрілі обвинувачення не визнали, проте в результаті клопотання перед Окремою Нарадою при Колегії ДПУ УРСР усі п'ятеро були відіслані в райони Крайньої Півночі строком на 3 роки, як такі, що становили загрозу в прикордонній смузі і в районі суцільної колективізації [6].

В слідчій справі №736 від 10.12. 1932 р. обвинувачується Соловей Яків Петрович, житель с. Княгинино Кам'янецького району, який здійснив злочин за ст. 54-10 КК УРСР. Соловей Яків Петрович, 52 роки, селянин-середняк, у 1931 році був оштрафований за невиконання агромінімуму, в 1932 році за злісне невиконання контрактаційних зобов'язань. На підставі доказів про переховування хліба, бригадою активістів у нього було проведено обшук, у результаті якого в землі, в двох ямах, було виявлено горіхів біля 10 пудів, а в його сусідки мішок жита і два мішки кукурудзи, що належали також Солов'ю Якову. Цей випадок використав Соловей для агітації проти Радянської влади: "Добрі люди, дивіться, що робиться: наступає страшний суд, про який говорили в святому письмі – налетіла саранча, послана сатаною, і якщо ви піддастеся її звабі і будете здавати хліб, то самі будете голодувати". На цій основі Соловей був заарештований, але за відсутністю достатньої кількості доказів справу передали не до суду, а в Окрему Нараду при Колегії ДПУ УРСР з клопотанням про відправлення його як явно антирадянського соціально-небезпечного елемента в концтабір строком на 3 роки. Після заслання доля його невідома [7].

Таким чином, наведені вище факти свідчать, що масові репресії щодо підозрюваних селян в антиколгоспній і антирадянській агітації, в зриві хлібозаготівель, привели сільське господарство в Україні до цілковитої руйнації. Зникли справжні господарі, найбільш працездатні і досвідчені, що вміли ефективно працювати на землі. Сотні тисяч з них загинули на чужині, а тих, що залишилися злиденними в Україні, прирік на смерть наростаючий в умовах свавілля та грабежу штучний Голодомор [8].

Література:

1. Вавринчук М. П., Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на

Хмельниччині. – Хмельницький, 2008. – С. 63–64. 2. Тисячний Сидір Купріянович та інші. – ДАХмО. – П-18771. – 63 арк. 3. Васильчишин Андрій Самсонович, житель с. Сьомаки Летичівського району. – ДАХмО. – П-21374. – 33 арк. 4. По звинуваченню Корбута Ма'яна Адамовича. – ДАХмО. – П-17686. – 17 арк. 5. По звинуваченню Веремейчука А. Г. і інших. – ДАХмО. П-14370. – 104 арк. 6. Покорський Омелян Трохимович та інші. – ДАХмО. – П-15135. – 78 арк. 7. По звинуваченню Солов'я Якова Петровича . – ДАХмО. – П-13301. – 23 арк. 8. Петренко В. Більшовицька влада та українське селянство у 20– 30-х рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця : ДП "Державна картографічна фабрика", 2008. – С. 185.

Г. К. Медведчук
провідний науковий співробітник
Державного історико-культурного заповідника "Межибіж"

СВІТОБАЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КНИГИ ВІДГУКІВ МУЗЕЮ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ

Заплачте! Затужіть! Заголосіть!
Померлі люди стогнуть з тої днини
Й благають: українці, донесіть
Стражденний біль голодної країни.
Згадайте нас – бо ми ж колись жили.
Зроніть сльозу, і хай не гасне свічка!
Ми в цій землі житами проросли,
Щоб голоду не знали люди вічно.
Н. Виноградська

У жовтні 2008 року у Державному історико-культурному заповіднику "Межибіж" було відкрито Музей пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині. Люди не мають права забути великої трагедії XX століття, коли від штучного голоду вмирали діти, молодь, батьки. Довгі роки цинічного замовчування цих подій привели до появи у деяких людей неправильного уявлення про істинні причини і наслідки Голодомору-геноциду українців. Тому такий музей мав бути створений. Один з корпусів Меджибізької фортеці перетворився у панораму життя народу, який знемагав під тягарем тоталітарного свавілля. Тут багато символіки, тут – новітня концепція побудови сучасного музею правдивої історії України, в т. ч. і Хмельниччини. В експозиції задіяно більше 2000 експонатів з історії, етнографії, мистецтва, вони живі, вони промовляють, нічого зайвого тут нема, зате є свобода для уяви. Все тут пов'язане в єдине ціле кольором, світлом, ідеєю, історичним архівним матеріалом. Цей Музей – реквієм, тобто багатоголосий твір скорботного звучання, створений під орудою художника

Миколи Мазура.

Музей відвідало багато різних за віком і фахом людей з різних куточків України та з зарубіжжя. У кожного з них своє ставлення до подій 1932–1933 років в Україні і до створення Музею, який став пам'яттю. Одні відвідувачі, ще не бачивши експозиції, кажуть, що все це придумано. Інші приходять, щоб побувати саме в Музеї пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині і дізнатися глибше про те, що ж відбувалось в українському селі. Треті заходять неохоче, але оглядають Музей довго й уважно, а тоді зі сльозами на очах починають згадувати розповіді дідусів та бабусь про пережите. Ті, хто найбільше кричить, що ніякого голодомору не було, як правило, записів у Книзі відгуків не залишають.

Звернімось безпосередньо до записаних вражень у Книзі відгуків Музею [1].

"Сьогдні цим музеєм запалено віковічну свічу пам'яті про невинні жертви голодомору. Хай ця свіча завжди горить у серці кожного українця, кожного, хто ступає на нашу стражденну землю".

4.10.2008. В. Горбатюк, письменник. "Ми глибоко вражені побаченим: викликає глибокий сум і жаль за упослідженим і закатованим народом у такий спосіб – залишати людей без шматка хліба в ім'я якихось непевних ідей… Щемко і боляче, що це відбувалось з нашими зовсім не далекими предками. Ми всі знали про це, але як достойно, символічно, дохідливо і красномовно зуміли донести ці відомості проектанти, художники, працівники музею! Честь і хвала їм, хто проникся і мудро й відверто зумів засобами мистецтва показати історію нашого минулого. Особливо вражають руки, що волають до Бога, до життя, адже кожна людина прагнула жити, проте не знала як, йдучи чорною дорогою смерті…

Щиро вдячні за мудрі уроки. Шана тим, хто, пам'ятаючи це, вміє змусити пам'ятати інших!"

4.10.2008. Рожко І. Я., головний режисер Хмельницької обласної філармонії; Рожко-Павленко Л. Ф., мистецтвознавець; Снігур М. С., лікар. "Ви відтворили сторінки нашого страшного історичного минулого, щоб це ніколи не повторилось у нашому майбутньому. Вражені експозицією створеного музею. Пам'ятаймо, люди, свою правду".

Делегація освітян Рівненщини.

"За сльозами важко розгледіти все, що тут криком кричить, страждає, просить, благає… Не хочу, щоб з моїм народом знову це сталось. Дякую Богу, що це в минулому. Дякую людям, співробітникам Музею, що не дають нашій українській совісті про це забути".

11.10.2008. Сім'я Шнайдер з Німеччини. "Мы, гости из далекого Забайкалья, приносим глубокие соболезнования украинскому народу, прошедшему через ужасы и страдания голодомора 1932-1933 гг. Голод был везде, но то, что происходило в Украине, не поддается пониманию. Об увиденном мы никогда не забудем".

26.10.2008. Кузнецова Л.Н., Бугаенко Б. И. “Ступаючи порогами музею, поринули у страхітливі сторінки історії, повернулись чуттям душі і серця туди, куди не слід вертатись жодному народові. Дякуємо за невмирущий історичний колосок пам’яті, що так необхідний майбуттю”.

6.11.2008. Заступники директорів закладів профтехосвіти області. “Я приехала с России, с Тюменской области (поселок Новоаганск). От увиденного в музее и услышанного во время экскурсии просто в шоке. Я говорю искренне. Спасибо, что есть такой музей”.

12.11.2008. Без підпису. “Щиро дякуємо працівникам музею, чудовому художнику Миколі Мазуру за незвичайну експозицію. Ви допомагаєте і нам бути небайдужими, завжди пам’ятати нашу страшну історію і людей, що загинули в часи голодомору”.

13.11.2008. Учні 9-го класу гімназії № 1 м. Хмельницького. “Студенти факультету дошкільного виховання Хмельницької гуманітарної академії висловлюють найщирішу подяку організаторам та працівникам музею за представлений матеріал, який дав можливість безпосередньо ознайомитися з ужасами голодомору 1932–1933 рр. Екскурсія дала можливість кожному з нас переосмислити цінність життя. Низько схиляємо голови перед загиблими в час голодомору і тими, хто вижив у ті страшні часи. Нехай Господь вбереже всіх людей планети від такого лихоліття”.

28.11.2008 “Експонати вашого музею доповнили розповіді моїх батьків, які були очевидцями того страшного часу і самі пережили це. Дуже вдячна за організацію музею. Це допоможе нашій молоді по-іншому подивитись на цінності життя, берегти його і шанувати та поважати старших”.

28.11.2008. Пісоцька Леоніда Станіславівна. “Цей музей – це крик душі українського народу, не дай Бог, щоб це відбулось нехай-де. Ми зворушені до краю душі. Спасибі, що створено такий пам’ятник душам голодомору”.

8.12.2008. Студенти з м. Житомира: “Вражаючий музей пам’яті жертв Голодомору. Висловлюю щиру вдячність засновникам та оформлювачам. Це вічна пам’ять невинним жертвам. Це наша історія”.

Вчителька історії Шпичинецької ЗОШ Хмельницького району Костєва О. П. “Це не музей – це саме життя. Низький уклін Миколі Івановичу Мазуру і його команді”.

9.04.2009. Чернюк Анна, м.Хмельницький. “Схиляю голову перед пам’яттю всіх загиблих голодною смертю – жертвами геноциду, перед пам’яттю мого діда по мамі Ратушнюка Пилипа Івановича (с.Спиченці Погребищенського р-ну Вінницької обл.) та його двох синочків, які померли від голоду в 1932 році. Ганьба вічна московським катам мого роду! Вічна пам’ять жертвам! Немає сили, яка б знищила мій народ і Україну! Слава Україні! Героям слава!”.

3.06.2009. О. Кузьминець, доктор історичних наук, професор,

полковник міліції. “Учасники Всеукраїнського симпозіуму майстрів соломоплетіння вражені від подання й оформлення матеріалів про голодомор в Україні. Ми працюємо з стеблом, яке носить зерно, ми творимо з стебел нове життя – твори народного мистецтва. Любимо Україну і будемо пам’ятати про страшні роки знищення українського народу. Низько схиляємо голови”.

10.06.2009. Марія Кравчук, заслужений майстер народної творчості. “Учні Волоської ЗОШ Деражнянського району глибоко вражені побаченим, хоч деякі знання про голодомор 1932–1933 рр. вже мали. В рідній школі ми створили теж музей пам’яті страшної біди. Але побачити такі експонати, почути спогади свідків – це неймовірний скарб для кожного з нас. Ми щиро вдячні всім, хто створював цю велику скарбницю пам’яті про той страшний час”.

16.06.2009. “Большое спасибо за такую экспозицию. За донесенную страшную историю, которая никого не оставит равнодушным. Мурашки по коже бегают от того кошмара! И маленькие дети, и взрослые – 10 млн. человек! Это геноцид нашего народа.

Сильно вражена я і моя донька, учениця 6-го класу міста Харкова. Це найкращий музей, який розповідає про голодомор в Україні”.

31.07.2009. Сакаєва Ірина й Донька Анастасія. “Поражён правдой о голодоморе. Для меня это дико и непонятно. Как такое могло быть ?!!”.

31.07.2009. Цимбалюк В., г. Шуя Ивановской обл. (Россия). “Експозиція музею вражає. Ці обличчя, ці руки, загублені душі… Велика вдячність всім, що з такою силою, щирістю, болем змушуєте нас всіх ще і ще раз повертатись думками і почуттями до подій 1932-1933 років. Серце болить і плаче за всіх українців, живих і загиблих. Слава художнику, що зумів так звернутись до нас, сучасних українців”.

27.09.2009. Кафедра педагогіки Вінницького державного педуніверситету імені М. Коцюбинського. “Очень говорящая экспозиция. Музей, в котором говорят стены, фотографии, строки из документов и рассказов очевидцев. Старшно, больно, но очень необходимо знать новым поколениям. Не только украинцам, а каждому, кто ценит жизнь, – остановись и задумайся! Цени и береги то, что у тебя есть, … живи! Спасибо создателям музея и его сотрудникам. От всего сердца”.

4.04.2010. Клуб путешественников “По просторам”, гг. Запорожье, Доценцк. “Дуже хочу, щоб Янукович В.Ф., Президент України, відвідав цю виставку!”.

4.05.2010. Сергій Літвінов, м. Київ. “Надзвичайна потреба в такому музеєві. Пам’ять про жертви сталінського голодомору на найкращих землях планети – вічна, хоч би як намагався хтось її знищити”.

4.05.2010. Людмила Таран, журналістка, м. Київ. “Вражає!!! Ганьба тим, хто говорить, що цього жаху не було!”.

8.05.0.2010. Сім’я Гречанюків, м. Київ. “Я глибоко вражена побаченим!

Велика подяка людям, що оформили цей музей: тут неможливо залишатися байдужим відвідувачем! Здається, що ці мертві руки з того світу тягнуться до тебе і просять хоч крихту хліба. Ці факти неможливо замовчувати і робити вигляд, що нічого не сталося!!! Це був саме геноцид і нічого іншого! Спланований, підготовлений і розрахований геноцид проти народу. Ще раз подяка за музей".

23.05.2010. Львів'яни Запотоцька Л. М, Трискиба М. В. "Не забуваємо трагічну історію Україну, не забуваємо злочини проти України".

7.06.2010. Микола Томенко, народний депутат України. "Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не знищить мій народ!

Вічна пам'ять жертвам великого Голодомору – геноциду України! Щира подяка тодішньому Президентові України В.Ющенку за визнання Голодомору – геноциду українського народу. Ганьба і сором Президенту Януковичу за заперечення і приниження цієї трагедії українського народу".

13.07.2010. Роман Мірчук, протопресвітер, США (штат Нью-Джерсі). "Виходимо вражені – дякуємо за те, що створили цей Музей Скорботи, вклали душу і серце. Віримо, що страшний геноцид ніколи не повториться".

12.08.2010. Екскурсанти з м. Золочева на Львівщині. "Відвідавши музей, я дізналась про страшні муки, які терпіли мої предки. Дивлячись на фото, я тремтіла. Спасибі всім людям, які зробили цю експозицію".

22.08.2010. Марина, 12 років. "Стою на колінах і плаче душа від вражаючого музею… Не мав світ подібної біди на своїй землі. Не має світ і жодна нація такої сили музею, як Музей пам'яті жертв Голодомору у славному і величному Меджибожі. Ім'я Миколи Івановича Мазура, який, віддавши всю свою душу, створив його, навіки буде в пам'яті не тільки України, а й всього світу. Хай Бог береже вас і Україну".

28.08.2010. Уклінно: Валерій Франчук, лауреат Національної премії імені Т. Шевченка, автор 126 творів з циклу "Розгойдані дзвони пам'яті". "Это Музей должен существовать столько, сколько будет существовать все человечество. Иначе, его закрытие было бы вторым преступлением перед человеком. Спасибо В. Ющенко. Храни нас всех Господь!".

28.08.2010. "Дуже жаль, що зараз ще постає питання, чи це геноцид, коли навколо стільки історичних, життєвих фактів про цю страшну подію, період історії нашого народу… Дякую щиро творцям цієї виставки за те, що не даєте нам забути…".

9.10.2010. Старчук Олександр, Пласт – національна скаутська організація України, м. Луцьк. "Путешественники из Литвы вместе с украинской нацией помнят о голодоморе в Украине 1932–1933 гг. Как бы не была тяжёлой и горькой история, она не должна быть забыта. За вашу и нашу свободу!!!".

20.04.2011. "Микола Мазур – геніальний художник! Слава Україні!".

22.09.2011. Оксана Деркач, м. Київ. "З усіх експозицій, присвячених

Голодомору 1932-1933 років, які довелось бачити, ця найбільше заторкує душу своїм живим, творчим підходом. Глибока шана її творцям!".

9.10.2011. Тарас Гринчишин, м. Львів. "Група дерикторів шкіл Хмельницької обл. на чолі з куратором Рачок Т. М. щиро вдячні працівникам музею та усім, хто доклав і докладає зусиль для збереження національної пам'яті та відродження історичних подій для майбутніх поколінь. Історію перекреслити та забути неможливо! Та висновки потрібно робити завжди! Ми сподіваємось, що наступні покоління ніколи не повторять переживань минулого.

Голод – це жах!
Страх – у очах!
Смерть, безнадія, руїна…
Як ти жила, Україно?:
Сильний народ все пережив:
Смерті, утрати і горе.
Встав із колін і заявив:
"Нас не здолати ніколи!"

10.11.2011. м. Хмельницький. "Всеукраїнське об'днання ветеранів та Всеукраїнське товариство політв'язнів (сталінського режиму) дуже вдячні організаторам цього музею. Це – наш біль, це – наші рани, це – пережите нами. Ми відстоюємо і будемо відстоювати все наше життя правду. А внукам даємо заповіт: бережіть нашу святу землю і не забувайте нашу історію".

10.11.2011. "Ми, ліцеїсти 1-ої групи філологічного профілю Хмельницького спеціалізованого ліцею-інтернату щиро вдячні за створення такого музею, який не дозволяє нікому забути страшну трагедію українського народу. Вічна пам'ять усім жертвам Голодомору! Царство небесне усім невинно убієнним!!!".

22.11.2011. Це тільки дещиця з тих відгуків, що у Книзі (всіх – 681!). Є ще думки і враження туристів з Польщі, Бельгії, Франції, Австрії, Німеччини, Сальвадору, США, Естонії, Молдови, тощо.

Як видно, Музей пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині вкрай необхідний для остаточної самоідентифікації нації. Тим більш, що у багатьох людей візуальна пам'ять краща. Знання про Голодомор не так потрібні літнім людям, які вже перестраждали і своїм мовчаннм залякали дітей. Вони потрібні молодим, щоб усвідомили, що чинила "найгуманніша" влада робітників і селян на чолі з ЦК ВКП(б), чому в житниці Європи люди їли людей…

Музей слід відвідати кожному небайдужому. Експонати та інформація, оформлення виставки дійсно вражають. У 2008 році в Києві була відкрита виставка плакатів "Україна. 1932–1933. Голодомор" [2]. У передмові до каталогу виставки написано: "ГЛДМР…У цьому слові немає голосних. Спробуйте вимовити його – вийде набір звуків, мов би вам затисли рот. Схоже, так ми прожили життя – із затиснутим ротом. Без голосних. А не

виразні звуки, що доносились ззовні про те, що голодно було в 1930-ті роки, не торкалися свідомості. Ну, хтось помер – час був такий, та й давно вже… А виявилося – не хтось, а свої, дуже близькі родичі. 10 МІЛЬЙОНІВ УКРАЇНЦІВ! За два роки…" ПАМ'ЯТАЙМО!!!

Література:

1. Книга відгуків Музею пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років на Хмельниччині. – Меджибіж. – Державний історико-культурний заповідник "Межибіж", – 2008–2011. 2. Каталог виставки плакатів "Україна. 1932–1933. Голодомор" – Всеукраїнська асоціація дизайнерів-графіків "4 Блок". Передмова. – Харків, 2008.

Т. В. Вихованець
магістр історії,
заступник директора з наукової роботи
міського краєзнавчого музею м. Нетішина

ГОЛОДОМОР НА СЛАВУТЧИНІ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Період кінця 20-х – початку 30-х років минулого століття був для Славутчини, як і для багатьох інших регіонів України, періодом важких та болісних змін. Радянський лад, який увіходив у життя, тягнув за собою докорінне реформування/нищення всього старого, "реакційного".

Разом із тим, двадцяті роки в історії України характеризувалися пошуком оптимальних та прийнятних для держави форм господарювання. Взятий керівництвом на XIV з'їзді ВКП(б) курс на індустріалізацію, безперечно, потребував немалих коштів. Як зазначає С. Кульчицький: "*Єдино можливий вихід, який в умовах диктатури забезпечував форсовану індустріалізацію, пов'язувався з реорганізацією сільського господарства. Єдино можливим напрямом реорганізації, що давав негайний фінансовий ефект, була колективізація села*" [1].

Той же вчений відзначає, що зібраний 1927 р. урожай продавати державі селяни відмовились з огляду на невигідні внаслідок інфляції ціни. Запаси хліба на державних складах вичерпувалися, і в країні розпочалася хлібозаготівельна криза. Відтак, поставала альтернатива: або підвищити ціни на хліб, або вдатися до силового методу. Зупинилися на останньому, а легальним підґрунтям цього стала директива ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1927 р. У черговому документі, від 24 грудня того ж року, перед місцевими парторганізаціями ставилася вимога негайно домогтися рішучого перелому на хлібному ринку. Партійні керівники вирушили на село змушувати хліборобів здавати хліб державі [2].

За статистикою В. Немчинова, наведеною С. Кульчицьким, незважаючи на те, що у 1926–1927 рр. середняки та бідняки мали у своєму розпорядженні 74% товарного хліба, куркулі – 20%, а радгоспи й колгоспи –

6%, саме “куркуля” було звинувачено у хлібозаготівельній кризі. На квітневому об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у 1929 р. Сталін зазначив: “*...натискувати на куркуля і витиснути в нього хлібні надлишки*” [3].

Відтак, у державі розпочинається наступ на куркулів, котрих у селах Славутського району, за А. Матвєєвим, було обліковано 320 господарств. З формальних причин, за тим же дослідником, район не міг приступати до ліквідації куркуля як класу, оскільки на початок 1930 р. він ще не був колективізованим на 50%. Все ж наступ на селянина-власника було розпочато й тут: їх майже повністю позбавляли землі, усуспільнювали майно, клопоталися, аби “злісних” вислати з села. Найбільш “злісних куркулів” засуджували й засилали на Північ та до Сибіру [4].

Розпочатий у державі процес колективізації, хоча й зі значними труднощами, але продовжувався. Тиск, який чинився на селянство, призводив до зворотньої реакції: у країні почали спалахувати селянські виступи – “волинки”, в яких, що примітно, верховодили жінки.

Зі спогадів старожилів відомо, що подібні заворушення були й у с. Нетішині, а перекинулися вони на терени Славутчини із сусіднього Плужнянського району [5]. Селяни вимагали повернути насіння та сільськогосподарський реманент. С. Кульчицький цитує один із документів, у якому йшлося про таке: “*Одержаними з Шепетівки 24 лютого* [1930 р. – Т.В.] *відомостями у прикордонному Плужнянському районі виникло масове хвилювання, що охопило 13 сіл. Натовпи, переважно з жінок, під керівництвом куркулів, церковників висувають вимоги: відкриття церкви, ліквідація колективів, повернення громадського реманенту та насіння…”* [6].

Потрібно було робити висновки. Відтак, попри те, що 25 лютого 1930 р. для проведення у середовищі селян відповідної роботи було відправлено групу політпрацівників, серед яких у Нетішин – 10-х та в Солов’є – 3-х [7], наприкінці лютого 1930 р. низці районних партійних керівників, у тому числі й Славутським, надійшло повідомлення: “*Если будет усиленное категорическое требование селян возвратить семена та инвентарь, зданный ими в колгосп, то такой возвращать организованным порядком тем, кто требует”* [8]. Апогеєм тимчасового демаршу стала стаття Й. Сталіна “Запаморочення від успіхів”, опублікована 2 березня того ж року у газеті “Правда”. Як зазначає С. Кульчицький, “*У різних виразах говорилося про неприпустимість посилення колгоспного руху засобами адміністрування. “Не можна насаджувати колгоспи силою, – писав Сталін. – Це було б нерозумно й реакційно”. У першій декаді березня 1930 р. жахливий колективізаційний смерч, що затуляв уже мало не весь небосхил, застиг на місці”* [9], а на другий день після виходу статті Сталіна, як зазначає той же дослідник, у Харкові, окрім іншого, приймається рішення: “*Унаслідок масових неподобств, допущених у Шепетівському окрузі під час проведення колективізації, і явно незадовільного керівництва, окружкому після заспокоєння в окрузі викликати секретаря ОПК (окружного партійного*

комітету. – С.К.) т. Пилипенка для повідомлення ЦК" [10].

Зрозуміло, що ще був лише виважений тимчасовий тактичний крок. Місцева влада перебувала у стані непевності. Території селянських повстань напружено контролювалися. У зведенні від 4 березня 1930 р. на 14.00 год. по Славутському району Шепетівської округи відзначалося: "*В районе спокойно. Раз'яснительная работа проведена, но нет уверенности на дальнейшее. Дано распоряжение о проведении профилактической работы о предупреждении разных волынок"* [11]. Наведемо ще кілька пасажів: 5. 03. 1930 р. на 12.00 год.: "*Славутский р-н. В районе спокойно. Где разбирается обществленное имущество, то таковое разбирается организовано. Некоторые обратно подают заявления о принятии их в колхоз"* [12]; незабаром з'являється наступне повідомлення: "*Славутский р-н. В селах, где была волынка, Нетишин, Соловьев* (!– Т.В.) *сейчас урегулировано. В селах спокойно. С. Бачив собралось 300 женщин с целью разобрать посевматериал и инвентарь, пользуясь слухами, что будто-бы ктото уже начал разбирать. Зерно пока не разобрано, толпа разсеяна. С. Стриганы – поднялась волынка. Виехал на место ОСИПОВ и БУРЫК"* [13]; 8. 03. 1930 р.: "*Славутский р-н. В районе спокійно*" [14]; 11.03. 1930 р.: "*Славутский р-н. В районе спокойно. В селах где было волнение селян, как Нетишине и Соловневе* (!– Т.В.) *все так и осталось в этих селах в колхозе в первом 70 хозяйств и во втором 40 хозяйств. Наблюдается тенденции о вновь вступлении в коллектив"* [15]. Щоправда, про вихід селян з колгоспів у низці сіл Славутського району, як от: Корчик, Хутір, Романов та Нетішин, а також про спроби нетішинців та солов'ївців перейти кордон, все-таки йдеться в одному з партійних повідомлень [16].

Від початку народних хвилювань у Шепетівському окрузі й до 4 березня 1930 р. "*по далеко не полным данным, из'ято по округу в связи с массовыми волнениями, 427 челов. зачинщиков и контрреволюционного элемента. Из них по р-нам:* […] *Славутскому – 21* […] [17].

Наприкінці лютого 1930 р. окружне керівництво звітувалося у Харків С. Косіору, зазначаючи, що на 20 лютого того ж року колективізована площа округу становила 80,1%, а по Славутському району – 59,5% [18]. Щоправда, "*В с. Нетішині парт. осередок в питаннях колективізації проявив адміністрування, цебто село по більшості голосів перейшло на суцільну колективізацію, на підставі чого осередок переводив оформлення, і до деяких селян була взята тверда лінія в оформленні в обов'язковому порядку на підставі постанови сходу – за що парт. ос-ку винесено догану"* [19]. Як видається, дії ці відбувалися в руслі статті Сталіна "Запаморочення від успіхів…"

Неспокійно було й у селах Кривині, Крупці, Вачеві. Славутський районний партійний комітет змушений був оперативно реагувати на народні хвилювання, і це йому, певно, вдавалося, про що згодом відзначалося в одному з політичних листів. Загалом же, за підрахунками американської

дослідниці Лінн Віоли, наведеними С. Кульчицьким, в УСРР у січні 1930 р. відбулося 45 селянських хвилювань, у лютому – 200 та в березні – 2945, загалом же в 1930 році в Україні відбулося 4098 селянських заворушень [20]. Поставити селян на стезю нового господарювання було нелегко…

Стаття Й. Сталіна "*Запаморочення від успіхів*", опублікована в березні 1930 року, хоча позірно й звинуватила нижчих виконавців у "перегинах", засудила адмінресурс у проведенні колективізації, проте загальну лінію в політиці партії аж ніяк не усунула. Державі був потрібний хліб. Найпростішою "легальною" точкою доступу до нього повинні були стати колективні селянські господарства. Після того, як ситуація з колгоспами вже більш-менш окреслилася, розпочався наступний етап – хлібозаготівлі. При чому вже на початок 1932 року реальність почала набирати загрозливих обрисів. Як зазначає Р. Пиріг, "*у лютому 1932 р. голова ВУЦВК Г. Петровський у листі до політбюро ЦК КП(б)У, особисто С. Косіора наголошував на важкому продовольчому становищі у деяких районах Вінницької, Одеської, Дніпропетровської, Київської, Харківської областей і пропонував звернутися до ЦК ВКП(б) з проханням припинити хлібозаготівлі на Україні, дозволити вільну торгівлю хлібом"* [21]. Щоправда, вільна торгівля в цьому сценарії не передбачалася.

Уповноважений ЦК КП(б)У з хлібозаготівель Борев у своєму інформаційному листі про стан хлібозаготівель у Славутському районі від 19 січня 1932 р. писав: "*Я вже інформував про заходи, що вжила Славутська парторганізація для здійснення постанови П/Б, від 29/XII. Після міжрайонної наради в Бердичеві, бюро РПК постановою своєю, від 12/1 засудила ганебні Грудневі темпи в найрішучий спосіб та по-більшовицьки вдарила по опортуністичним настроям в організації та по конкретним носіям зла*" [22]. "Конкретними носіями зла" виявилися голова РВК тов. Чухрай "*за припущену практику звільнення відповідальних радробітників від хлібозаготівлі, тощо*" та заступник голови РВК Багінський. Останнього вилучено з партії за те, що він написав на ім'я секретаря РПК таку заяву: "*Тов. Осіпов, я считаю, що до мене безобразне відношення з боку РПК. Я конечно на село поїду, але протестую, бо мені треба працювати в установі, особливо зараз. Я зараз такий лихий, що якось падає охота працювати"*. Відряджений після цього на село, Багінський повернувся без дозволу РПК в район, де пробув 3 дні. "*В селах, де був Багінський уповноваженим розквітала з його санкції правоопортуністична практика сімулювання хлібозаготівлі"* [23].

Під симулюванням заготівель, певно, треба розуміти спроби хліборобів та прихильних представників влади залишити на селі хоч трохи хліба, аби не померти голодною смертю. По району знову пройшли заворушення. В доповідній записці зав. сектора інформації Вінницького обкому КП(б)У про "волинки" та терористичні акти в районах області, датованій періодом не раніше 26 квітня 1932 р., повідомляється, що в

Славутському районі "*у низці колгоспів помічається тенденція окремих колгоспників розгромити колгоспні комори (села Піддубці, Потереба), особлива тенденція помічається з боку жінок*", "*в с. Жукові одноосібники, що зсипали своє насіння в громадський гамазей організованим виступом намагалися розібрати насіння з гамазея під впливом куркульської агітації"* [24].

В інформаційному листі секретаря Славутського РПК Осіпова від 5 квітня 1932 р. у розділі VII "*Про окремі випадки голодування в районі*" мовиться, що в деяких селах та колгоспах району, як от: Довжки, М. Скнит, Кривин, Нетішин, Клепачі та інші були випадки виникнення захворювань на ґрунті голодування. Як пояснював посадовець, таке положення склалося внаслідок часткового розбазарювання харчів, кепського відношення до роботи окремих колгоспників та відсутності хліба на приватному ринку. Головно недоїдання вразило сім'ї з великою кількістю осіб та малою робочою силою. Зазначалося, що бюро РПК дало директиву в основу допомоги покласти організацію громадського харчування та створення дитячих ясел при кожному колгоспі, куди також залучити дітей тих одноосібників, у яких немає харчів… Крім іншого, Ліспромхім повинен був використати для робіт підлітків з цих сімейств для роботи на підсочках у лісі з обов'язковою організацією громадського харчування та забезпечення житлом на увесь літній сезон [25].

Певно, на таке звідомлення невдовзі прийшов якийсь лист "згори", на котрий тов. Осіпов не забарився відповісти: "*На В/відношення від 21/ІУ–ц/р. за №121 ц/р відповідаю, що нових випадків захворювань на ґрунті голодування поки що не має*ться. *Дитясли вже організували в 28 селах, та має*ться їх дальнейший зріст. *Громадське харчування, яке організовано в 46 селах, яке теж зростає. Села та колгоспи, де мались випадки голодування охвачено громадським харчуванням і дитяслами в першу чергу. Що торкає*ться *забезпечення р-ну потрібною кількістю харчів, то тут має*ться *великий недохват, на підставі чого є багато отрицательних настроїв і зростає провокаційна агітація в скорому часі голоду, війни, кінця світу, тощо...*" [26].

Практика непомірних хлібогатівель досить швидко дала про себе знати. Повідомлення управління прикордонного загону військ ДПУ секретарю Славутського парткому про гострі продовольчі затруднення населення району від 4 травня 1932 р. зазначало: "*В дополнение к прежним материалам о наличии продовольственных затруднений в с.с. Манятин, Горица, частично Селичев, – сообщаем, что это положение в настоящее время имеет место и по другим населенным пунктам…*". "*Особенно продовольственными затруднениями охвачено с. Б. Правутин…"*. "*На почве продзатруднений отмечаем отрицательное настроение, как со стороны колхозников, так и со стороны единоличников*" [27].

Кількома днями пізніше в інформаційному листі Славутського

райпарткому про наслідки господарювання колгоспів, стан колгоспних ферм, заготівлі, настрої населення в розділі VIII "*Настрої*" окреслювалася досить таки сумна картина: в райцентрі робітники хлібом не забезпечені, хлібопекарні працювали з перебоями. Особливо поганим був стан постачання робітників. У важкому стані знаходилася низка сіл та колгоспів. Серед частини робітників, колгоспників панував "нездоровий" настрій, внаслідок чого розповсюджувалася антирадянська агітація. Серед мотивів останньої були: близькість війни з Польщею та Японією, близькість зміни влади, близькість голоду тощо. "*На підставі культурної відсталості та використовуючи труднощі переводиться й релігійна агітація. Наприклад, в с. Мирутині під час прищеплення віспи між жінок начала розповсюджуватись агітація, що після прищеплення на руках зробиться комуністичне клеймо "5-ти конечна звезда", частина жінок піддалась цієї агітації й відмовилась від прищеплення віспи"* [28].

Чергове повідомлення "*Про настрій"* від 1 червня 1932 року відзначало, що відсутність хліба у низці сіл та колгоспів погано впливає на маси та на темпи проведення весняних робіт. У деяких колгоспах якість громадського харчування була незадовільною. На останні господарські заходи влади частина колгоспників та одноосібників "*під впливом куркульської агітації*" ставилася з недовір'ям. По селах велася агітація проти посівкампанії. В лісових підприємствах району спостерігався відплив робітників через відсутність планового постачання хлібом, що несло загрозу виконанню плану лісозаготівель [29].

Тридцять другий рік став для Славутчини, як і сусідніх районів, зловіщим прологом страшного тридцять третього, який в душах багатьох людей ще й досі озивається моторошними дзвонами, глухим сердечним болем. 8 лютого 1933 р. Наркомзем УСРР звітує про неспроможність Київської й Вінницької областей створити посівфонд на весну 1933 р., щоправда "*Поряд з… відсталими районами є передові, що у наслідок розгорнутої масово-політичної роботи, внаслідок непримиренної боротьби з куркулем та його агентом, закінчили повністю утворення посівного фонду. Це такі райони: Оринінський, Солобківецький, Старокостянтинівський, Вінницький, Славутський...*" [30]. Сумна радість, адже за утворенням посівного фонду, безсумнівно, стоїть голодна смерть багатьох селян згаданих районів…

В доповідній записці Вінницького обкому партії ЦК КП(б)У про продовольчі труднощі в області та заходи надання допомоги голодуючому населенню від 18 березня 1933 р. говориться: "*Такое положение в ряде сел и колхозов усугубляется еще исключительно тяжелым положением со снабжением в городах и местечках области, где за последнее время резко увеличились случаи заболевания безбелковой отечностью и смертности… В пром-центрах области, где имеются случаи заболевания на почве недоедания среди рабочих, организованы диетические столовые для усиления питания:*

…Славута – 75 человек…В этих местах для детей рабочих организованы дополнительные ясли на 150 детей, детсады на 200 детей и школьные завтраки на 500 школьников…" [31].

Як видається, недооцінену назагал ситуацію по країні рятували далеко недостатньо. В доповідній записці обласної оздоровчої комісії про стан продовольчих труднощів у Вінницькій області від 17 травня 1933 р. ідеться про те, що: "*По области охвачено продтрудностями 38 районов 431 сельсовета с общим количеством 26 тыс. 895 хозяйств… За последнее время получены сведения о случаях голодания части погранрайонов области, а именно: … Проскуровский район – охвачено продтрудностями 21 сельсовет (из общего количества 57 сельсоветов) – 90 хозяйств, 755 человек, из них большинство детей, Славутский район – 4 села, 117 семейств…*" [32].

Два тижні по тому секретар Славутського РПК Мотенко у своєму інформаційному зведенні "Про продовольчі труднощі по Славутському району станом на 2 червня 1933 р." повідомляв, що продовольчими труднощами вже було охоплено 22 села із загальної кількості 92-х населених пунктів Славутського району. "*Продолжаем отмечать случаи, когда население отмеченных населенных пунктов, занимается поисками трупов павшего скота, мясо которых употребляет в пищу. Основная причина, что район, в особенности эти 22 села очутились в таком тяжелом продовольственном затруднении – это то, что единоличники в прошлом году много своей площади не досеяли и к тому же их постиг недород. Низкая урожайность, все это привело сейчас район к тяжелым продовольственным затруднениям. Для этого, чтобы эти села вывести из тяжелого продовольственного затруднения, а также поддержать остальные села, колхозы хлебом с тем, чтобы обеспечить уборку сена, прополку – необходимо иметь продовольственную помощь не менее 500 центнеров хлеба. Уже оказанная помощь Обл. Паркомом, какую мы получили в количестве 100 с лишним центнеров не обеспечивает тех потребностей, какие имеются в районе, связанные с очередными работами, прополка, уборка сена и начало уборки хлеба. Сейчас в большинстве колхозов общественное питание на исходе и есть много колхозов, где уже закрылось общественное питание"* [33].

В доповідній записці начальнику 20 прикордонного загону "Про продтруднощі на ділянці загону", яка, найімовірніше, датується першими днями червня 1933 р., відзначається: "*Имеющиеся у нас материалы свидетельствуют, что продзатруднениями охвачена значительная часть участка отряда; при чем цифра семейств и населенных пунктов охваченных данным явлением систематически возрастает… с.с. Гута, Бачмановка, Корчик, Романов — подавляющее большинство населения испытывает продзатруднения. [В] тождественном положении находятся с.с. Яблоновка, Хутор, Нараевка, Понора, Хвощевка, /Коммуна и колхоз/ Нитишин, Соловьи, Полень, Комаровка. Всего по грубым подсчетам охвачено данным явлением*

24 населен. пункта не включая сел лесного участка р-на где также имеют место случаи значительных продзатруднений… Для оказания помощи семьям испытывающим продзатруднения районными организациями отпущено 650 пудов зерно-хлеба различных культур, что совершенно не может удовлетворить возрастающей с каждым днем потребности. Необходимо отметить, приведенные факты относятся к средним числам мая м-ца, почему таковые не исчерпывают все случаи продзатруднений в р-не" [34].

Станом на 12 червня того ж року, порівняно з 2-м червня, кількість голодуючих сіл зросла до 40: Манятин, Бачманівка, М. Правутин, Селичів, Колом'я, Піддубці, Татарівка, Тростянець, Хвощівська комуна, Хвощівка, Гориця, Романів, Нараївка, Крупець, Гута, Варварівка, Красностав, Яблунівка, Потереба, Хоросток, Киликиїв, В. Правутин, Хутір, Жуків, Бесідки, Вулька, Довжки, Клепачі, Лисиче, Марачівка, Мирутин, Нагачевка, Нетішин, Пашуки, В. Скнит, Стриганы, Ріпище, Кутки, Хоровиця, Понора [35]. "*Общее количество опухших от недоедания установлено по неполным данным по 40 населенным пунктам до двух с половиной тысяч человек. Установлено количество смертных случаев по неполным данным от недоедания 180 человек. Продпомощь назначенная для нашего района на июнь месяц в количестве 3-х тысяч пудов, получена 13 июня и распределена по селам. Не своевременное получение продсуды не дало возможности смягчить продзатруднения в районе и в особенности в пораженных селах в результате чего население питается травой, щавлем, отбросами с Винокуренного завода /брага/. Есть отдельные случаи хищения зеленого хлеба, который употребляют на питание: Б. Праутин, М. Праутин, Манятин, и др. Кроме того есть случаи что население употребляет для питания трупы павшего скота: Бачмановка, Хоровец, а с Аннопольской салотопки группой голодающих трупы забраны насильно и распределены между собой по частям… однако эта помощь в 3000 пудов для нашего Славутского района не разрешает те затруднения которые переживает и будет переживать до уборочной компании Славутский район"* [36].

На сьогодні важко сказати, яким чином на практиці відбувалося заступництво партійного секретаря за свій район. Відомо, що бюро Дніпропетровського обкому своїм рішенням від 23 квітня 1933 р. надало "*продовольственную помощь Славутскому району, при чем районное руководство не приняло никаких серьезных мер к ускорению прибытия продовольственной помощи на место, а также не использовало местных возможностей (лесоразработки) для смягчения продовольственного положения в районе*" [37]. Невдовзі на засіданні Політбюро 19 червня 1933 р. відзначалося: "*Только в начале июня Винницкий обком оказал продовольственную помощь Славутскому району, при чем районное руководство не приняло никаких серьезных мер к ускорению прибытия продовольственной помощи на место, а также не использовало местных*

возможностей (лесоразработки) для смягчения продовольственного положения в районе. За невыполнение решений ЦК КП(б)У и ЦК ВКП(б) о пограничной полосе, за совершенно недостаточное внимание пограничной полосе, и в частности Славутскому району, объявить выговор первому секретарю Винницкого обкома тов. Чернявскому и председателю облисполкома тов. Трилиссеру. Объявить выговор с предупреждением и снять с работы за полную бездеятельность секретаря Славутского райкома тов. Метенка (Мотенка. – Т.В.) *и председателя райисполкома Чухрая*" [38]. Що це було: таки покарання районного керівництва за бездіяльність чи черговий пошук "крайнього"? Поки що сказати важко.

У відомостях про Славутський район станом на 20 серпня 1933 р. значиться: "*По колгоспах потерпілих від голоду – 4520 сімейств з них гостро нуждающих – 2527 сем., гостро голодуючих і опухлих – 2135 чоловік, померлих – 229 чол. З загальної кількості одноосібних господарств – 800 потерпілих голодуванням – 4306 сімей, з них гостро-нуждающих – 2788 сем., опухлих – 3422 чол., померлих – 689 чол. Одержано продовольчої допомоги від держави 1742 центн. хліба, який розподілений на 8935 сімейств або 31372 чолов., що припадає на одного чоловіка 5.6 кг., а коли взяти пересічно до загальної кількості населення району то припадає допомоги 1.7 кг."* [39]. Чи могло трохи більше півтора кілограма зерна врятувати помираючих селян?

Мотенка певно таки зняли, бо вже щойно наведену інформацію підписано не секретарем, а "*АГІТМАС-ом РПК'а"*… Тов. Чернявський 10 серпня наступного, 1934 р., у доповідній записці Косіору скаржився на те, "*что Юго-Западная дорога систематически не додает большое количество порожняка под отгрузку хлеба, чем создает реальную угрозу больших затруднений с приемкой хлеба*", а це "*несомненно ударит по темпам хлебосдачи…"* [40].

Історія Славутчини кінця 20-х – початку 30-х рр. XX століття, попри немалу кількість зібраних спогадів та введених до наукового обігу документів, все ще поребує подальшого ретельного вивчення і, безперечно, з часом відкриє ще немало невідомих сторінок.

Література:

1. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008. – С. 77. 2. Там само. – С. 102–104. 3. Там само. – С. 107–108. 4. Матвєєв А.Ю. Репресивна політика щодо заможного селянства на Славутчині // Сангушківські читання /Зб. наук. пр. І всеук. наук. конф. (24–25 січня 2003 р., м. Славута)/. – Львів, 2004. – С. 57–59. 5. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО), ф. П-458, оп. 1, спр. 324, арк. 2, 28. 6. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид… – С. 131. 7. ДАХмО, ф. П-458, оп. 1, спр. 324, арк. 45. 8. Там само, спр. 326, арк. 4. 9. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид… – С. 133. 10. Там само. – С. 135. 11. ДАХмО, ф. П-458, оп. 1, спр. 326, арк. 7. 12. Там само, арк. 10. 13. Там само, арк. 12 зв. 14. Там само, арк. 17. 15. Там само, арк. 21. 16. Там само, спр. 324, арк. 175. 17. Там само, арк. 31. 18. Там само, арк. 41. 19. Там само, арк. 176.

20. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид… – С. 138–139. 21. Пиріг Р. Документи з історії голоду у фондах архівосховищ України: джерелознавчий огляд (http: //www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Documents/Famine_32-33.php). 22. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Док. 8. 23. Там само. 24. Там само. – Док. 161. 25. ДАХмО, ф. 364, оп. 1, спр. 328, арк. 57. 26. Національна книга пам'яті… Хмельницька область. – Док. 183. 27. Там само. – Док. 75. 28. Там само. – Док. 162. 29. ДАХмО, ф. 364, оп. 1, спр. 328, арк. 99. 30. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 /Зб. матер. і докум./. – К., 1992. – Док. 355. 31. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – Док. 192. 32. Там само. – Док. 223. 33. Національна книга пам'яті… Хмельницька область. – Док. 215. 34. Там само. – Док. 147. 35. ДАХмО, ф. 364, оп. 1, спр. 363, арк. 15. 36. Національна книга пам'яті… Хмельницька область. – Док. 217. 37. Сергійчук В. Як нас морили голодом. Вид. 3-є, доповнене. – К., 2006. (http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/index.html) 38. Там само. 39. Національна книга пам'яті… Хмельницька область. – Док. 226. 40. Там само. – Док. 244.

І. М. Романюк
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського
Я. В. Міщук
студентка магістратури Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського

"ТОРГЗИНИ": ЗОЛОТА ЦІНА ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА ВІННИЧЧИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Голодомор 1932–1933 рр. – безпрецедентний злочин сталінської тоталітарної системи проти українського народу, який спричинив національну катастрофу. Конфіскацію продовольства тоталітарний режим застосував як зброю масового знищення населення. Адже від голоду, масових репресій і депортацій Україна втратила більше людей, ніж за роки Першої світової та громадянської воєн. За оцінками дослідників, від голодомору 1932–1933 рр. загинуло від 3,5 до 10 млн. осіб, понад третину з яких - діти.

Наукова розробка даної теми покликана розкрити маловідомі аспекти голодомору 1932–1933 рр. в Україні у контексті регіонального вивчення цієї проблеми. Це є актуальним, оскільки в силу певних міждержавних колізій нам досі намагаються нав'язати думку про відсутність голодомору, сфальсифікувати і перекреслити нашу історію.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного та об'єктивного аналізу джерел і досягнень історіографії всебічно дослідити на

Вінниччині роль і діяльність системи “Торгзинів” у роки голодомору початку 30-х рр. минулого століття.

Об’єктом дослідження є голод 1932–1933 рр. на Вінниччині.

Предметом дослідження є діяльність системи “Торгзинів” у 1932–1934 роках.

Хронологічні рамки дослідження – 1932–1933 рр. – роки голодомору в Українській СРР, зокрема на території Вінниччини.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі Вінницької області в межах 1932–1933рр.

Проблема подій Голодомору 1932–1933 рр., незважаючи на дослідження низки визначальних питань і публікації значної кількості наукових праць, залишається однією з найактуальніших у вітчизняній історіографії.

Даний фактор є надзвичайно важливим, адже тільки за умови всебічного і об’єктивного дослідження всіх аспектів передумов, причин, технологій та наслідків здійсненого злочину, подібні трагедії оминатимуть Україну в майбутньому.

На Вінниччині перші матеріали про трагічні події Голодомору з’явилися в місцевій пресі у 1989 р. За відомостями бібліографічного покажчика, в 1989–2000 рр. побачили світ 165 публікацій з цієї тематики, 156 з них – газетні. Це були переважно публікації архівних документів, спогади тих, хто пережив це лихоліття, публіцистичні виступи. Також були надруковані окремі наукові та краєзнавчі праці, статті, тези доповідей на наукових конференціях [1].

На наш погляд, найбільш вагомий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки щодо діяльності торгзинів у роки голодомору вніс доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, професор В. І. Марочко. Необхідно відмітити, що В. І. Марочко вперше в українській історіографії висвітлив створення та діяльність системи “Торгзіну” [2], [3], [4].

Під своєрідним кутом зору проблему Голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі дослідили В. Подолян та В. Рекрут. У монографії “Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років ХХ століття” (2008) [5] вперше подано нові архівні матеріали, які висвітлюють заходи більшовиків щодо вилучення матеріальних і продовольчих ресурсів з Поділля в роки Голодомору через організацію системи “Торгзіну” та формування “Червоних ешелонів”. Характеризуючи діяльність “Торгзіну” (торгівля з іноземцями), автори монографії показують, як більшовики цинічно використали катастрофічну продовольчу ситуацію в регіоні для наповнення золотими виробами державної казни: голодні люди змушені були віддавати за окраєць хліба навіть родинні реліквії.

Не полишають проблеми українських голодоморів науковці і дослідники з ближнього і далекого зарубіжжя [6].

Ґрунтовний масив документів і матеріалів, без яких вкрай важко

дослідити проблему Торгзинів Вінничини зберігається у Державному архіві Вінницької області.

Отже, джерельна база представлена головним чином архівними документами та матеріалами. У праці використовується широка інформація, почерпнута з опублікованих наукових праць, численних архівних джерел, періодичних видань, статистичних збірників тощо, яка у комплексі з іншою автентичною базою дозволила всебічно розглянути коло окреслених метою наукового дослідження завдань.

Одною із складових структур, котрі входили у підпорядкування уповноваженого Народного Комісаріату зовнішньої торгівлі, була спеціальна організація для торгівлі з іноземцями ("Торгзін"), яка розпочала свою діяльність влітку 1930 р. Завданням цієї контори стало накопичення валютних ресурсів для індустріалізації країни шляхом обслуговування іноземних туристів і контингенту прибулих у портові міста громадян з різних країн світу.

Слід відмітити, що на Вінниччині на початку 30-х років магазинів "Торгзіну" не існувало, позаяк не було потреби в обслуговуванні іноземних туристів.

Необхідно зазначити, що восени 1931 р. на Вінниччині з'явилися Вінницький (на Калічі) та Бердичівський універмаги, які безпосередньо підпорядковувалися Всесоюзному об'єднанню торгівлі з іноземцями у Москві.

Разом з тим, з утворенням Вінницької області в 1932 р. значно активізувалася робота щодо розширення мережі закладів "Торгзіну".

Впродовж 1932 р. до існуючих Вінницького і Бердичівського універмагів приєдналися Шепетівський (квітень 1932 р.), відкрилися універмаги в Проскурові (травень), Тульчині, Могилеві-Подільському (липень), Кам'янці-Подільському (липень), Умані (серпень), Бару (грудень) та Староконстянтинові (грудень 1932 р.). У грудні розпочали свою діяльність 4 ларки: в Ізяславі, Славуті, Шаргороді та Кам'янці-Подільському (на базарі). Таким чином обласна контора закінчила 1932 р. в складі 9-ти окремих госпрозрахункових універмагів (Умань з 01. 01. 1933 р. перейшов до Київської контори) та 4-х підзвітних Ларків [7, арк. 2].

Основними функціями магазинів у цей час були скупка золота (срібло у 1932 р. не приймалося), тобто громадянин мав право здавати "золотий брухт" (так торгзінівці називали золоті вироби), ювелірні вироби і монети старої чеканки. Ціна на золото залежала від проби, яку визначав приймальник (в основному "на око"), і згідно того кожному клієнту за здану річ видавався документ з вказаною сумою "золотих рублів".

Наприклад, за 1 грам золота 56-ї проби (сучасна градація – 583 проба) у "Торгзіні" записували 73 "золотих" коп., за аналогічну вагу 72-ї проби – 94 коп. та за 1 гр. 48-ї проби – 63 копійки [5, с. 217]. До речі, крім "угару", офіційної 3% скидки на користь магазину, здавальника виробів з золота

обов'язково обманювали за рахунок так званого "припеку" – різниці між прийнятої від здавальника залікової ваги і фактично зданим золотом у банк.

Отже, двічі ошуканий "щасливий" здавальник після моторошної процедури оформлення документів отримував право прибути у магазин "Торгзіну" і там, вистоявши у черзі 1–3 доби, міг сподіватися на отоварювання за принципом "їж, що дають". Але й там на нього чекали несподіванки і нові випробовування. Однією із найстрашніших пасток для клієнтів "Торгзіна" була практика органів ОДПУ–НКВС проводити облави біля магазинів, особливо напередодні революційних свят (для рапортів щодо успішного проведення боротьби з валютниками) та, не рідко, з метою так званої "профілактики", в процесі якої налякані громадяни віддавали все (коштовності, забірні книжки і т. п.) і навіть те, що встигли придбати.

Тому у структурі роздрібної торгівлі Вінницького обласного об'єднання "Торгзіну" протягом 1932 р. продукти харчування займали 80%, а лише 20% товарообігу припадало на промислові товари [5, с. 221].

Загалом, робота закладів "Торгзіну" була налаштована так, що будь-який клієнт мав обов'язково понести відчутні втрати від такої торгівлі. Його обманювали при прийманні золота, обважували при отоварюванні "бонів", забірних книжок і чеків, незаконно примушували до придбання неходових і залежалих товарів та продавали товари за цінами, значно вищими від цін розвинутих країн світу.

Разом з тим, Вінницька обласна контора "Торгзіну" за 8 місяців діяльності у 1932 р. зуміла вилучити у населення близько 550 кг золота (золотих монеті прикрас), передати державі 1.081.153 "золотых рублей", котрі надійшли громадянам області на отоварювання. Також, при загальному річному реалізаційному обороті 1391 тис. крб. контора отримала доходів у розмірі 818,8 тис. радянських карбованців (тобто реалізовувала товари за цінами у декілька разів вищими, ніж у державній та кооперативній торгівлі) і таким чином збільшила прибутки НКЗТ, частина яких направлялася за потребами держави, але значно більша частина передавалася у величезний преміальний фонд, котрий солідними сумами перерозподілявся між структурними одиницями зовнішньоторговельного відомства [5, с. 223].

Відтак, у наступний 1933 р. Вінницька обласна контора "Торгзіну" вступила з новими завданнями: кардинально розширити мережу своїх магазинів, домогтися збільшення золотовалютних операцій, зокрема широко розгорнути закупівлю срібла (монети, "брухт", побутові вироби тощо), збільшити об'єми реалізації продукції за валюту та значно покращити обслуговування клієнтів магазинів.

Станом на 15 травня 1933 р. в області вже діяло 11 універмагів, в складі яких налічувалось 44 приймальні пункти та ларки для отоварювання. Разом система Вінницької контори "Торгзіну" охоплювала 36 районів області, а інші планувалися до обслуговування виїзною торгівлею і тимчасовими приймальними пунктами у дні проведення базарів та ярмарок.

Зокрема, у Вінниці відкрили універмаг № 2, який мав філії в Іллінцях та Липовці, Тульчинський універмаг мав свою мережу в Томашполі, Вапнярці, Бершаді, Піщанці, Чечельнику та ларьок у Тростянці [5, с. 224].

До речі, станом на перше червня 1933 р. на території СРСР діяло 37 регіональних контор, котрі мали 1137 пунктів, у тому числі на Україні налічувалось 237 точок, які входили у 9 об'єднань: 1 – Всеукраїнське, 7 – обласних і 1 – Всемолдавське. Найбільш потужними була Київська контора "Торгзіну" – 57 торг, пунктів і Вінницька – 44 стаціонарних торговельних пункти у 36 районах області (охоплювала 55% районів) [8, арк. 51–52]. Аналіз структури і географічного розміщення мережі торгзінівських пунктів свідчить, що на Україну припадало майже 5-та частина від усіх закладів величезного Радянського Сюзу.

На початку 1933 р. у приймальних пунктах Вінницької обласної контори почали проводити закупівлю срібних монет царської чеканки номіналом за один карбованець – 28 коп. "золотом", за 1 г срібних виробів 84 проби платили 1,4 коп., 72 проби – 1,2 коп., а 48 проби – 0,8 копійок "золотом". Безперечно, такі ціни на срібло були відвертим ошуканством з боку держави, адже не важко підрахувати, що 1 кг срібла в середньому коштував 11 "золотих карбованців", а за даними В. Марочка, на той час Нью-Йоркська біржа давала за нього 17 валютних рублів, тобто у 1,6 разів дорожче [2, с. 42].

Разом з тим, голод примусив громадян, крім золотих коштовностей і царських монет, нести до "Торгзіну" всі срібні прикраси, посуд і художні вироби, а також скуповувати срібні монети радянського зразка (їх не приймали з радянською символікою), переплавляти у злитки і таким чином рятуватися від очікуваної смерті.

Слід зазначити, що навіть за умови торгівлі за валюту у 1932–1933 рр. пропозиції "Торгзіну" далеко не задовольняли попиту населення на продукти харчування. Величезні черги біля 44-х пунктів, діючих в області, створювалися саме у дні надходження продовольчих товарів, котрі завозились з великими перервами у часі і, як правило, не у повному об'ємі. Загалом, річний план реалізації у розмірі 4,7 млн. валютних крб. був виконаний лише на суму 3,5 млн. крб., але за цей час заклади Вінницького обласного "Торгзіну" зуміли "витягти" з голодного населення 624 кг побутового золота та 14890 кг срібла, задовольнили близько 138 тисяч переказів на загальну суму 1,7 млн. валютних крб. Водночас, ще майже 100 тис. "золотих" крб. залишилися на руках у клієнтів не отовареними [5, с. 227].

Протягом 1934 р. вони знесли до скупних пунктів близько 320 кг золота, 6,5 т побутового срібла, (правда, незначну кількість діамантів: за півроку всього на 1 тис. крб.) та поповнили казну близько 1млн. 300 тис. валютних карбованців, переказаних родичами з-за кордону [9, арк. 77]. Порівняно з попередніми 32–33 рр., надходження так званої "ефективної

валюти” зменшилося, але це, безперечно, були значні кошти.

Наступний 1935 р. став для “Торгзіну” роком поступового згортання торгівлі з радянськими громадянами. В СРСР з 1 січня 1935 р. були відмінені продовольчі картки на хліб, а з жовтня 1935 р. без карток стали продавати м’ясо, цукор, жири, овочі та інші продукти харчування. Цим фактично були відмінені “пайкові ціни”, втратили своє значення закриті розподільники і у магазинах з’явилися товари вільного доступу, котрі за величиною значно відрізнялися від торгзінівських цін у “золотих рублях”. Зрозуміло, що на чорному ринку курс “золотого” почав падати і влітку він вже становив 1.30, а до осені став ще нижчим. “Торгзін” вже не міг конкурувати з відкритою торгівлею, тому на державному рівні постало питання про подальшу долю цієї організації. Закономірним рішенням РНК СРСР стала постанова від 14 листопада 1935 р., котра передбачала ліквідацію Всесоюзного товариства “Торгзін”, а з 1 лютого 1936 р. припинення його існування [5, с. 244].

Разом з тим, протягом року подільські торгзінівці зуміли “витягнути” з подолян 1млн. 680 тис. “валютних карбованців”, у тому числі отоварити на 1205,2 тис. крб. переказів, залучити на 219,6 тис. крб. золота і срібла та на 1,1 тис. діамантів. Завершити свою діяльність з гарними показниками – виконали план реалізації товарів на 123% (1785,5 тис. крб.) [10, арк. 10]. За умовами ліквідації системи вся торгова мережа і товарні запаси повинні були передаватися до державної торгівлі. Більшість працюючих за попередньою згодою переходили на роботу до нової структури.

Таким чином, за неповних 4 роки існування Вінницького обласного об’єднання “Торгзіну” спеціально створена торговельна структура Зовнішторгу СРСР зуміла “витягти” з голодного населення області близько 6 млн. “золотих карбованців”, у 1932–1935 рр. “викачали” близько 2 т побутового золота, понад 25 т срібла та інші коштовні антикварні речі і реліквії [5, с. 246].

Разом з тим необхідно зазначити, що в умовах геноциду українського народу 1932–1933 рр. відсутність “Торгзіну” ще більше поглибила б трагедію і жертв нищівного голодомору було б набагато більше.

На наше переконання, створення “Торгзіну” ніяк не пов’язане з намаганням більшовиків якось допомогти голодному населенню. З волі більшовицької партії торгзінівська структура перетворилася на ефективний спосіб поповнення золотовалютних резервів держави для здійснення гігантської індустріалізації та запровадження витонченої екзекуції щодо українського селянства під час проведення колективізації на селі. Призначення “Торгзіну” – відібрати у людей все цінне й дороге душі і серцю було сповна виконане впродовж діяльності цієї організації, адже висока зарплата, спеціальні “валютні пайки” і сприятливі умови для отримання додаткових особистих доходів зробили виконавців вірними слугами у досягненні поставленої мети.

Література:

1. Калитко С. Л. Голодомор 1932–1933 років на Східному Поділлі в історико краєзнавчих публікаціях // ІІ Міжн. наук. конгрес українських істориків. – Кам'янець-Подільський–Київ–Нью-Йорк–Острог : Вид-во На УОА, 2005. – Т. 1. – С. 444–449. 2. Марочко В. І. Голодомор 1932 1933рр. – К., 2007. – 64 с. 3. Марочко В. І. Золотий дощ 1932–1933 років // Урядовий кур'єр. – 2009. – 11 лют. – С. 13. 4. Марочко В. "Торгсин" золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90–103. 5. Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в умовах Голодомору 30-х років XX ст. – Вінниця : П. П. Балюк, 2008. – 420 с. 6. Осокина Е. За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104. 7. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 6а. 8. ДАВО. – ф. 498. – Оп. 1. – Спр. 15. 9. ДАВО. – ф. 498. – Оп. 3. – Спр. 53. 10. ДАВО. – ф. 498. – Оп. 1. – Спр. 160.

В. С. Мороз
Кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Хмельницького національного університету

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЄВРЕЙСЬКОГО ЕЛЕМЕНТА В РАДЯНСЬКІЙ РЕПРЕСИВНІЙ СИСТЕМІ

Історія по тлумаченню енциклопедій та енциклопедичних словників – наука, що вивчає в хронологічній послідовності конкретний розвиток людського суспільства, історію українського народу та співіснування його з іншими народами, що проживали та проживають на українській землі. Таким народом виступають євреї, які до перших століть нашої ери проживали в Палестині. Після завоювання Палестини Римом (63 р. н.е.) євреї розселилися по Римській імперії та сусідніх країнах, а згодом – по країнах Європи, Азії, Африки, Америки, Австралії [1, с. 125].

Перші повідомлення про євреїв в Криму відноситься до І ст. до н.е. В Крим євреї прийшли з Кавказу і Малої Азії через Таманський півострів ще під час їх ассірійського і вавилонського полону. Головними документальними джерелами про перебування євреїв у Криму були надгробні надписи єврейських імен і символів на пам'ятниках на івриті та грецькій мовах. Після розшифрування цих написів А. С. Фіркович та А. Я. Гаркаві встановили, що євреї у Керчі та інших містах (Херсонесі, Анапі, Ольвії) жили ще у IV ст. і складали значну частину грецьких колоній. Євреї Криму займалися ремеслами та торгівлею, служили в армії [2, с. 5].

Перші згадки у літописах про євреїв у Київській Русі припадають на 10 ст., куди вони потрапили з Хазарського каганату. Каганат утворився із кочових племен, які у VIII ст. перейшли на єдину мову – хорезмійсько-печеніжське наріччя. Кримські євреї служили в каганаті перекладачами, лікарями, купцями, радниками, що позитивно вплинуло на прийняття

каганом Обадієм та населенням каганату іудейської релігії. Каганат, як буферна зона між татаро-монгольськими племенами та Київською Руссю зіграв позитивну роль як заслон для Східної Європи.

Переселення євреїв на територію України з країн Центральної Європи почалося головним чином у 15 ст. В 15–16 ст. багато євреїв переселилося на Україну з Польщі. Основними видами трудової діяльності нових іммігрантів на новій Батьківщині стали: торгівля, ремесло, лихварство, оренда, відкуп на збирання податків, пряме та непряме визискування місцевого українського населення. 10 квітня князем Григорієм Сангушко Кошерським "славетному пану Абраму Шмойловичу і його жоні Риклі Динні, потомкам його здано в оренду: містечко Кошар з селами Кошур Старий, Кругель, Краснодуб'я, Городелець, двір Мизів і село Мизову, селище Борзова Черемшинка, з чиншами грошовими, з корчмами, шинками всякого напою, з данню медовою, а боярами і зо всіма людьми тяглими і нетяглими, з їх ріллями, роботами підводами, в тих перелічених містах і селах мешкаючи, з бортним деревом, з ставами, млинами і їх виделками, которие тепер в тих по найму містах і селах суть і потім збудовані будуть, з озерами, з гонами бобровими, з полями, сіножаттями, борами, лісами, гаями, дібровами, з фільварками, з гумнами, збіжжям всіляким на полі засіянім, зо всіма пожитками як пойменованими, так і не пойменованими, нічого собі не зоставуючи, на п'ять літ повних, до 10 апріля 1599 року за п'ять тисяч золотих польських". Крім того, у договорі Шмойловичу надається право "… всіх підданих наших судити, радити, винних і непослушних подлуг виступків їх винними і горлом карати" [3, с. 275–276].

Як відомо, багато українських євреїв служили управителями маєтків, володіли млинами, шинками, бо не спивалися, заїжджими дворами, нормували вилов риби жителями у ставках. Існують чутки, які документально не підтверджені, що деякі євреї мали в оренді православні храми і ключі від них і неможливість для православних провести богослужіння без дозволу відповідального за церкву єврея. Українські євреї завжди стояли на стороні поляків, служили їм вірою і правдою і допомагали полякам нещадно визискувати українських селян.

Як стверджує проф. В. Яременко [3. с. 6], "… так зване жидівське питання ніколи не було в Україні проблемою національною. Це завжди була проблема соціальна, як і нині. Жидівство щораз спричиняло соціальні вибухи, різні революції, наслідки яких для нього завжди були протилежні очікуваним». В літературних джерелах інколи прослизає думка, що одним із поштовхів розгоряння козацької революції 1648–1657 років крім польського панування та гоніння на православну віру було т. з. "жидівське" питання. Оскільки євреї займали сторону поляків, то український селянин ототожнював єврея з польським паном-гнобителем; це бумерангом відбивалось на євреях. Після 26 травня 1648 р. повстанці масово убивали євреїв, з неймовірною жорстокістю, спалювали живцем, їхніх дітей нищили

на грудях матерів, вагітним жінкам зашивали в живіт кішок. Лише тих, хто відрікався від юдаїзму, лишали живими [4, с. 38]. До переслідування євреїв закликав сам Богдан Хмельницький. В одному із своїх універсалів навесні 1648 р., звертаючись до українського народу, він писав: «годі терпіти нам визискування від жидів… і сваволю королівських урядників" [4, с. 38]. В жовтні 1648 р. Б.Хмельницький вимагав від громади Львова видачі на розправу всіх євреїв, бо, на його думку, вони фінансували військові дії проти повстанців. Замість євреїв Львів передав гетьману 100 тис. талерів. Після цього козаки дощенту зруйнували єврейський квартал Краківське передмістя. Різанина 6 тис. євреїв 12 червня 1648 р. у Немирові стала вічним днем жалоби. В Тульчині поляки видали козакам усіх євреїв, 1500 з них було знищено, після чого було вбито більшість польського населення. В Полонному 21 липня 1648 р. було вирізано біля 10 тис. євреїв [4, с. 38]. Інший гетьманський універсал [5, с. 340] закликав війтів, бурмистрів, райців та всяких урядників грецької віри: "своїх панів та їхніх слуг, євреїв, вибивайте, рубайте, винищуйте для чистоти нашої землі, яку обіцяємо зробити благословенною". За оцінками тогочасних єврейських хроністів повстанці убили до 100 тис. осіб, у тому числі при здобутті Максимом Кривоносом Немирова – біля 10 тис., Тульчина – 1,5 тис., Бара – 2 тис., Полонного – 10 тис., Острога – біля 1 тис. [5, с. 341]. В листі один жовнір писав: "Жиди всі вирізані, двори й корчми повалені". Про нечувані жорстокості, умисне руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні, цілеспрямоване винищення дітей описав мешканець Заслава Натан Гановер [5, с. 341]. Інший єврейський хроніст ці події описав так: "Губив їх меч на вулиці і жах у домі. Мужчини і жінки, юнаки і дівчата, немов вівці, підставляли шию під ніж, не бажаючи рятувати своє життя служінням чужим богам. Гірко оплакують голосільниці розтерзані Священні книги і сувої Тори, з яких ворог поробив собі сандалі" [5, с. 341]. Великі втрати у цій козацькій революції також поніс український народ. За даними податкових присяг від лютого 1650 р. лише на півдні Волині впродовж перших двох років війни зникло від 80 до 85% мирного населення, приблизно 100 тис. осіб, на Поділлі татарами було спустошено 270 сіл і містечок, спустошена територія від Києва до Кам'янець-Подільського. Грабунки поєднувались з масовим вандалізмом стосовно простолюду. І козаки, і жовніри коронного війська відносились до цивільного населення з однакою жорстокістю.

Соціальною хворобою козацтва було систематичне вживання спиртних напоїв. Якщо реєстрові козаки наливали оковиту міцністю 20^0 у тарілки і потім кришили туди хліб, то запорожці пили ковшами. Г. Л. Боплан писав: "Немає у світі народу, котрий міг би зрівнятися у пияцтві з козаками. Не встигнуть проспатись, як знову напиваються" [4, с. 14]. Корчму козаки почтиво називали "княгинею" і жартували "Чоловік – не скотина, більше відра не вип'є". Якщо врахувати, що корчмарем був єврей, то звідси випливає, що цей єврей був вогнищем соціальної напруги між сторонами.

Кривавий слід в історії єврейства залишила Коліївщина.

Царським урядом була запроваджені т. з. зона осілості. Євреї могли жити головним чином лише у західних, південно-західних і південних губерніях Російської імперії, тобто на Україні крім Харківської губернії лише в невеликих містах, де вони займалися переважно ремісництвом і торгівлею. Катерина ІІ своїм рескриптом заборонила вживати слово «жид – житель Йорданської долини», як образливе для євреїв. Чисельність та питома вага єврейського населення невпинно зростала. В Подільській губернії в деяких містах та містечках у 1800 р. чисельність єврейського населення перевищувала чисельність інших жителів християнського закону [6, с. 80–81]. Серед міщан – платників податків осіб християнського закону було у Кам'янецькому повіті 1462, єврейського закону – 4778; у Подільській губернії відповідно – 21913 та 41841. Чисельність населення по повітах губернії [7, с. 80–81] складало: Кам'янецький повіт – 117170 осіб, Подільська губернія – 1098443 осіб. Отже, основним платником податків виступало єврейське населення. Якими видами діяльності було зайняте єврейського населення [6, с. 80–81]: "Купцы и мещане большею частью евреи живут в множестве по всем городам и местечкам. В руках их вся торговля заграничными товарами; некоторые из них есть ремесленники, а прочие шинкуют в корчмах горячими напитками и по всем селениям суть арендарями; за всем тем множество их весьма неимущих. В хлебопашестве евреи вовсе не упражняются, и в земледельческую работу к христианам не нанимаются".

Із зростанням чисельності єврейського населення з 1860 р. зростає їх присутність у гімназіях та університетах, у державних відомствах військовому, освіти, внутрішніх справ; з'явилися євреї лікарі, техніки, технологи, викладачі [3, с. 27]. При встановленій нормі представництва євреїв у навчальних закладах царської Росії у 3% на початку ХХ ст. питома вага вільних слухачів університетів становила 33%, тоді, як єврейське населення тодішньої Росії становило неповних 4%.

Євреї у другій половині ХІХ та початку ХХ ст. вели боротьбу за розрив смуги осілості, щоб вчинити експансію на широкі простори Росії, добратись до мільйонів російських селян для їх подальшого визиску. Основною формою боротьби для досягнення своїх політичних і економічних цілей був терор. Атентат на Каракозова, спроба підірвати царський поїзд у 1879 р., нарешті 1 березня 1881 р. вбивство ненависного євреям царя Олександра ІІ; душогубом царя Олександра ІІІ був лікар-єврей Захарін; вбивство у Києві євреєм Багровим глави російського уряду Столипіна, розстріл без суду і слідства царя Миколи ІІ та його сім'ї вчинили винятково євреї – Свердлов, Юрковський, Белобородов, Голощокін та ін. Всі вони згодом отримали свої заслужені 9 г. свинцю або померли у важких муках.

У керівництві терористичною організацією "Народна воля" переважав єврейський елемент. Склад керівництва партії есерів на 90% складався з

євреїв. На совісті партії вбивства десятків осіб з верхніх ешелонів влади.

В Росії натхненником і організатором жовтневого перевороту також був єврейський елемент. Про це свідчить національний склад вищих ешелонів влади СРСР [8]. Так, в Центральному комітеті Російської соціал-демократичної партії (РСДРП) із 12 членів 10 були євреями, а 2 росіянами; в Раді народних комісарів із 20 членів 16 були євреями, 2 – росіянами, 1 – армянином і один грузином; з 556 вищих більшовицьких керівників у 1918-1919 роках 448 або 80% від усіх вищих керівників більшовицького режиму були євреями; комісаріат внутрішніх справ СРСР складався в основному із євреїв (80% до загальної чисельності штатів). Саме ці люди були організаторами і виконавцями геноциду українського народу, голодоморів 20-х і 30-х років XX ст., керівниками і вищими функціонерами кривавого більшовицького режиму, що призвів до загибелі десятків мільйонів невинних людей.

Перший етап червоного терору почався із вбивства з провокаційною метою у Москві євреєм Блюмкіним німецького посла Мірбаха. Певний вклад у розкручування маховика червоного терору вніс Григорій Петровський – один з талановитих будівничих системи терору з перших років існування радянської влади [4, с. 276]. Будучи у вересні 1918 р. на посаді наркома внутрішніх справ РСФСР він гнівався, що на місцях щось провели "ничтожное количество серьезных репрессий и массовых расстрелов". Він наказав, щоб виконкоми обов'язково демонстрували особливу ініціативу у проведенні масового терору. Зазначимо, що саме Григорій Іванович Петровський стояв біля витоків кар'єри майбутнього ката у мантії військового юриста В .В. Ульріха. У березні 1918 р. Ульріх працював тимчасово виконуючим обов'язки керівника фінансового відділу НКВС. Тому посада завгоспа музею наприкінці 30-х років була для Петровського аж ніяк не образливою. Ім'я цього "видатного ленінця" ще й досі носить великий промисловий, культурний центр України, колиска запорізької козаччини та вольності – Дніпропетровськ.

Наступний етап сталінських репресій пов'язаний із вбивством С. М. Кірова. Були запроваджені Надзвичайні комісії військової колегії Верховного Суду СРСР – "трійки" – (орган позасудових репресій). До складу трійки входили перший секретар обкому КП(б)У, начальник обласного управління НКВС і прокурор області. До речі, наш земляк Володимир Петрович Затонський, голова ЦКК КП(б)У та нарком Робітничо-селянської інспекції також був членом "трійки", що діяла на Правобережжі України. Вся країна була охоплена епідемією доносів та шпигунства; терор по волі "батька народів" був тотальний і охоплював всі верстви населення. В 1937 р. була ліквідована майже вся верхівка ЦК КП(б)У і уряду УРСР. Свої винищували "своїх". Маси людей брали участь у зборах і мітингах, вимагаючи страти "ворогів народу". За розмахом знищення населення власної країни сталінський терор не знав собі рівних у світовій історії; була фізично

знищена найбільш активна та інтелектуальна частина нації. Масовий терор ряснів дикими актами свавілля та ідіотизму. Так, у вересні 1937 р. був розстріляний на 98-му році життя колишній царський полковник та на 74-му році інвалід Першої світової війни О. Биков, який навіть не міг самостійно ходити. Розстріляли 78-річну ігуменю О. Кожевникову, 85-річного пастуха Ф. Соловйова та ін. В структурі ДПУ–НКВС сформувалася каста катів т. зв. "співробітників з особливих доручень", які щоденно розстрілювали в'язнів. Кат М. Матвеєв протягом 27 жовтня – 4 листопада 1937 р. в урочищі Сандормох (Карелія) щодня вбивав по 200–250 в'язнів – "быстро, точно и толково". За розстріли патріотів, серед яких багато було українців у січні 1938 р. кат отримав орден Червоної Зірки та цінний подарунок. В характеристиці на іншого ката П. Яковлєва сказано: "К работе относится хорошо. За дело болеет. Обладает большой работоспособностью и достаточной долей энергии. Хорошо ориентируется при выполнении оперативных поручений. Находчив, дисциплинирован, в быту скромен, хороший семьянин". За свою страшну роботу цей кат був нагороджений орденом Леніна!

У радянських катівнях та концлагерях в'язні жили в жахливих умовах. Якщо на утримання сторожового собаки держава відпускала щодня по 1 крб. 12 коп., то на одного в'язня – лише 97 коп. В'язнів нещадно катували, морили сном та голодом; за найменшу провину їх садовили у холодний бетонний карцер без їжі та сну. Після нелюдських катувань "вороги народу" підписували все, що вимагали слідчі. В країні панував страх та невизначеність. Єдиним способом, щоб уникнути арешту, катувань, наруг на слідстві та зберегти своє та родини добре ім'я було самогубство. Самогубцям Сталін та його кліка причепили кличку "ворогів народу". В 1937 р. було 782 випадки самогубств, а в 1938 р. – 832 випадки. Репресіями були зачеплені мільйони радянських людей.

Історія сталінських репресій тісно пов'язана з іменем кровавого чекіста Генріха (Єноха) Григоровича (Гершеновича) Ягоди (Ієгуди), за вірну службу режиму нагородженого орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Закавказької федерації. Ягода народився 19 листопада 1891 р. в м. Рибінську в сім'ї майстра-ювеліра Гершеля Фішелевича Ягоди та його жінки Лассі-Хасі. Учасник Першої світової війни, був поранений. Після революції працював в органах ЧК. Формально пост наркома внутрішніх справ зайняв в липні 1934 р., арештований 17 квітня 1937 р., розстріляний в серпні 1937 р. Нереабілітований. Щоб підстрахувати свою кар'єру, він оженився на племінниці Якова Свердлова – Іді Авербах, яка працювала зам. прокурора м. Москви . За службовими справами Генріх Ягода не забував і про своє позаслужбове життя. Генріх Ягода, його родичі і п'ять сестер, тесть Авербах зріднею, а також особливо наближені особи розкішно жили у радянській столиці. У всіх були квартири у центрі Москви та затишні дачі в близькому Підмосков'ї. Через тиждень після арешту були підраховані "спец

витрати” по обслуговуванню бувшого наркома та членів його сім’ї. Тільки за 9 місяців 1936 р. вони склали 3 млн. 718 тис. рублів, дуже великі гроші. Серед конфіскованих речей був “резиновий штучний статевий член” для дружини Іди, оскільки крім державних справ Генріх Ягода встигав “ходити на сторону”. Нарком виявляв ніжні почуття до вдови сина Максима Горького Надії Олексіївні (Тимоші) [10]. Для неї на казенні гроші була куплена дача за 160 тис. руб. Це свідчить, як бідували “вірні ленінці”.

З приходом на пост наркома внутрішніх справ М. Єжова сталінська репресивна система набирає ще більших обертів. 7 липня 1937 р. було заарештовано В. Балицького – феодала-чекіста, “кума королю” і “свата міністру”, як охарактеризував його пізніше новий обер-кат М. І. Єжов – карлик з обличчям дегенерата. Новий нарком внутрішніх справ України Ізраель (Сруль) Мойсеєвич Леплевський просив у чотири рази збільшити ліміт на арешти і розстріли. Якщо за першу половину 1937 р. жахливий В. Балицький розстріляв 246 громадян, то при І. Леплевському за липень 1937 р. – червень 1938р. було розстріляно уже 120 тис. Його рідний брат Гершко Мойсеєвич обіймав посаду заступника Генерального Прокурора СРСР. Якщо в 1935 р. у складі органів НКВД було 40% євреїв, то в 1940 р. залишилось у десятеро менше. Репресії 1937 р. досягли небачених масштабів; в країні діяла чітка система, створена Леніним та Дзержинським, виявлення та знищення т. зв. “ворогів народу”. З 11 серпня 1937 р. починає діяти наказ Наркома Єжова № 00485, спрямований на тотальне знищення польського населення України і скріплений підписами Сталіна, Молотова і Кагановича. Цього наказу виявилось замало і 20 вересня 1937 р. виходить ще один наказ, що списки репресованих можуть розглядатись також “двійками” – наркомами внутрішніх справ республік і начальниками УНКВС разом з відповідальними прокурорами республік та областей [11]. Областям України був доведений план кількості осіб для репресій. Для Вінницької куди входила Хмельницька план по розстрілу – 1000 та 3000 у концлагері. За неповними даними в області було розстріляно більше 13 тис. Леплевський просив наркома цю цифру збільшити у 4 рази[11].

Найактивнішими катами на Хмельниччині були: начальники Кам’янець-Подільського УНКВС Приходько та Жабреєв, секретар “трійки” Честнейший, начальники відділів та відділень Шухман, Оболенський, Браун, Фролов, Левкін, Лелонг, Северін та ін. До речі, багатьох з них також було знищено. Така була “технологія” – свідки повинні мовчати, а мовчать тільки мертві.

В Хмельницькій області катування та розстріли проводились в містах Кам’янець-Подільському (Льовкін), Проскурові (Браун) та Шепетівці (Гришко). Усі вони євреї, віддані сталінському режиму, нещадні кати подолян. Особливою жорстокістю відзначався начальник Управління НКВС Іван Жабреєв, який сам особисто у своєму кабінеті бив арештованих.

Країна являла собою крематорій смерті. Лише за два дні – 20–21

вересня 1937 р. у катівнях було розстріляно 378 безневинних подолян [11, с. 5] головним чином керівників підприємств, голів сільрад, інтелігенції, селян, сотні безневинних людей по сфабрикованих справах та вигаданих підпільних організаціях. Загинуло багато і співробітників НКВС, котрі чинили опір тодішній політиці і не хотіли йти проти власної совісті. Серед співробітників НКВС були також такі, що беззастережно боролися із "шпигунами та ворогами народу", а незабаром були знищені самі. На допитах ці люди були досить відвертими. Заарештований у 1938 р. один із співробітників НКВС капітан держбезпеки О.Северин на одному із допитів зауважив, що за 1937–1938 роки до 90% арештованих "зізналися" в тих чи інших "злочинах" після фізичного на них впливу; на допитах заарештованих б'ють, в камерах в'язниці повна провокація [11, с. 5].

Нечуваним садизмом та жорстокістю відзначався проскурівський кат Барон-Браун Зіновій Йосипович, начальник відділу НКВС; багато крові на його совісті. З. Й. Браун народився у 1896 р., освіта нижча, одружений. Дружина Сара Олександрівна, троє дітей. Із ділової оперативної оцінки: "Товариш Браун – старший оперативний співробітник, цілком кваліфікований. Вимогливий до себе і підлеглого апарату. Володіє великою наполегливістю та інформацією. Відповідає посаді, яку обіймає.

Нагороди : в 1930, 1932, 1935 рр. від НКВС УСРР нагороджений бойовою зброєю, грамотою і місячним окладом.

У 1937 р. – від ЦВК УСРР – золотим годинником".

Садисти Зіновія Йосиповича вироки виконували вночі, трупи вивозили на спецмашинах в секретні місця, де їх закопували. Місця поховань ретельно зачищались. Серед 3052 розстріляних на Хмельниччині "ворогів народу" євреїв було страчено лише 34. Крематорій смерті не мав вихідних, свят. Так, 1 січня 1938 р. у Кам'янець-Подільському був розстріляний 21 в'язень, 2 січня у Проскурові – 74 [13, с. 25– 30]. Садисти Брауна в'язнів убивали по садистськи – як тварин довбнею по голові. Браун дає команду розпочати розправу. Енкеведисти виштовхують в'язнів з підземних камер, а двоє катів , що стоять біля входу довбнею б'ють жертву по голові. Інші енкеведисти добивають жертву з пістолетів і труп відтягують у сторону [13, с. 17]. Підручні Брауна садистські методи часто поєднували з насильством та глумленні над жінками. Допитали Полонського Лазаря Мойсейовича, єврея, діловода НКВС, Грінберга та інших про участь Брауна в глумленні над жінкою. Жінку майже роздіту і напівмертву занесли у підвал і після виконання вироку оперуповноважений Грінберг з малокаліберки вистрелив їй у полові органи. За свої злодіяння та вірну службу вождеві "всіх часів та народів" разом з іншими такими як він Браун одержав свої 9 г. свинцю.

То чим нам корисні жиди? Відповідь на це питання ви отримаєте в роботі [14].

Таким чином, ми у конспективній формі розглянули українсько-єврейські відносини на протязі останніх 500 років. Слід відзначити, що вони

були не простими [15]. Кожний народ вносив свою лепту в побут, культуру, економіку, науку, літературу. Добре відомі українському читачеві твори Шолома-Алейхема, І. Л. Переца, Давида Бергельсона, П. Маркіша та ін.; імена вчених Л. М. Славіна, С. Н. Бернштейна, І. Я. Штаєрмана, А. І. Бродского, В. С. Фінкельштейна, О. Ю. Лурьє, С. І. Пекара, Н. З. Шора та ін. У роки Другої світової війни євреї були не тільки жертвами нацизму, а й воювали на фронтах проти німецько-фашистських загарбників і вносили свій вклад у Велику Перемогу. На всіх фронтах Другої світової війни воювало 1400 тис. євреїв. Із 11657 Героїв Радянського Союзу це високе звання було присвоєно 143 солдатам і офіцерам-євреям, 72 з яких були вихідцями з України, в тому числі єдина жінка – Герой Радянського Союзу Поліна Гельман, і серед них наш земляк молодший лейтенант Володимир Вайсер.

Література:

1 Радянська енциклопедія історії України, том 2. – К. : Гол. ред. Укр. Рад. Енциклопедії. – 1970. 2 Хонігсман Я. С., Найман О. Я. Євреї України: Короткий нарис історії / За заг. наук. ред. Ф. Н. Гороховського. – К. : ВО, 1993. – Ч. І. – 176 с. – Рос. мовою. 3 Куліш, Пантелеймон Жидотрепаніє…/ П. Куліш, М. Костомаров, І. Франко. – К. : МАУП, 2005. – 424 с. 4 Семененко В. І. Історія України: Прихована правда: Від козацьких часів до сьогодення / Валерій Іванович Семененко. – Х. : ВД “ШКОЛА”, 2009. – 400 с. 5 Наталя Яковенко Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України, 4-те вид. – К. : Критика, 2009, – 584 с. 6 Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. / Укладачі, автори вступної статті С. А. Копилов, А. Б. Задорожнюк. – Кам’янець-подільський : Аксіома, 2001. – 124 с. 7 Описи Подільської губернії (1800 та 1810 рр.) / Упоряд. Ю. С. Земський, В. В. Дячок. – Хмельницький : ХНУ, 2005. – 106 с. 8 Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу / Матер. всеукр. наук. конф. (Київ, 15 листопада 2002 р.). – К. : МАУП – МКА, 2003. 9 Петровський В. В.,Радченко Л. О.,Семененко В. І. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В. В. Петровський, Л. О.Радченко, В. І.Семененко. – Вид. 2-ге, випр. та доп. – Х. : ВД “Школа”, 2008. – 608 с. 10 Север А. Тайна сталинских репрессий / Александр Север. – М. : Алгоритм, 2007. – 272 с. 11 В. А. Дмитрик, Л. А. Савицький Великий терор на Хмельниччині. Історико-краєзнавчий збірник (документи, свідчення, публіцистика). Вид. 2-ге, допов. і виправ. – Хмельницький : ТОВ НВП “Евріка”, 2004. – 416 с. 12 Маліш П. І. Розгул червоного диявола: Жовень-грудень 1937 року. – Х. : “Інтрада”, 2008, – 422 с. 13 Маліш П. І. Розгул диявола триває: січень-лютий 1938 року. – Х. : “Інтрада”, 2011. – 336 с. 14 Пчілка, Олена. Викинуті українці: До жидівсько-української справи / Ред.-упоряд., передм., прим. В. Архипов. – К. : МАУП, 2006. – 352 с. 15 Горовский Ф. Я., Хонигсман Я. С.,Найман А. Я., Елисаветский С. Я. Евреи в Украине (Краткий очерк истории). – К., 1995. – Ч. ІІ.

С. В. Михайлова
старший викладач Хмельницького інституту МАУП
Д. В. Костенко
Phd, старший викладач Хмельницького інституту МАУП

ВСТАНОВЛЕННЯ КОНТРОЛЮ КП(б)У НАД ДЕРЖАВНИМИ І ГРОМАДСЬКИМИ ІНСТИТУТАМИ

Вже з перших кроків своєї діяльності лідери більшовицької партії прекрасно усвідомлювали, що утримати політичну владу можливо лише за умов утворення нових виборних органів, діяльність яких хоча б формально відповідала вимогам демократії. Як відзначали М. Майоров та К. Кононенко, основу більшовицьких організацій України на початку 1917 року складали члени профспілок, зокрема, союзу кравців, двірників, швейцарів, хатніх робітників, вантажних візників, "людей в масі малокультурних, далеких від політичного думання" [6, с. 32]. Цей людський матеріал, до того ж малочисельний, об'єктивно не міг стати основою майбутнього апарату державного управління. Більшовики одними з перших зрозуміли, що за умов згортання парламентаризму політичне панування забезпечуватиметься озброєними загонами їх прихильників. На початку 1918 року загони Червоної гвардії трансформувалися в підрозділи Червоної Армії. Одержавлення "командних висот" і мілітаризація народного господарства дали можливість Раднаркому спрямувати максимум ресурсів на спорядження величезних збройних сил, сформованих на основі мобілізацій. Восени 1920 р. Червона Армія налічувала 5,5 млн. чоловік, що перевищило сукупну чисельність збройних сил провідних країн Західної Європи. Значна її частина була зосереджена на території України: 4-а, 6-а, 12-а, 13-а, 14-а і 1 Кінна армії. Командний склад Червоної Армії за рахунок різних заходів швидко більшовизувався. В 1920 році серед комскладу армії було 10,5 % членів РКП(б)-КП(б)У, в 1921 р. – 20 %, в 1922 р. – 22,5 %, в 1923 р. – 29,6 %, а в 1927 – 48,1 % [7, с. 107]. Важливим органом державного управління, утвореним більшовиками в грудні 1917 року, стала Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК) на чолі з Ф. Дзержинським. На думку В. Леніна, ВНК поряд з Наркоматом з військових справ стала одним з найважливіших бойових загонів Радянської влади. Без такої установи, підкреслював В. Ленін, "влада трудящих існувати не може, поки на світі будуть існувати експлуататори…" [2, с. 322]. Надзвичайно швидкими темпами проводилася більшовизація кадрового складу ВНК. Маючи в руках такий ефективний каральний орган як НК, більшовики дістали цілковитий контроль над державним апаратом, армією, профспілками, громадськими організаціями, пресою, командними висотамив економіці, суспільно-політичному житті. Пізніше, в 1922 році, ВНК була трансформована в Державне політичне управління, яке формально обмежувалось у проведенні позасудових розправ. Проте зміна назви не

змінила реальних функцій ВНК–ДПУ. На думку Р. Куденгове-Калергі, ДПУ перетворилася на партійну інквізицію РКП(б), що завжди вважала ворогів партії поза законом. Нелегким виявилося завдання створення в Україні мережі державних виконавських структур. Брак професійних управлінців серед українських більшовиків постійно компенсувався партфункціонерами з Росії. ЦК РКП(б) у резолюції "Про Радянську владу на Україні" рекомендував українським комуністам забезпечити "найширше залучення бідного і середнього селянства до справи управління в усіх галузях", дозволив залучати до роботи в радянських установах та партії фахівців (так званих "елементів українського міського міщанства") за умов попередньої перевірки та постановки "під суворий класовий контроль пролетаріату" [3, с. 334]. Особи, яким були адресовані пропозиції стати на службу Радянській владі, затверджувались на відповідальних посадах з умовою вступу до партії. Членам інших політичних партій пропонувалося їх залишити, визнати правоту більшовизму, стати функціонерами радянської партійно-державної машини. У подальшому, за рахунок чисток партійних і державних установ планувалося видаляти "соціально далеких" фахівців і замінювати їх на нові пролетарські кадри, що форсовано готувалися мережею нових навчальних закладів. В. Ленін доручив Наркомату освіти розробити умови вступу абітурієнтів до вузів. На його думку, "безумовно повинні бути прийняті особи із середовища пролетаріату і найбіднішого селянства, яким будуть надані в широкому розмірі стипендії" [4, с. 279]. На виконання цього доручення Раднарком своїм декретом затвердив нові умови доступу громадян до вищої освіти, які відміняли пред'явлення при вступі диплому, атестата, свідоцтва про закінчення школи, відміняли конкурсні іспити. Пізніше до цих умов додається вимога відповідної політичної орієнтації. Постановою Наркомату освіти УСРР "Про відкриття педагогічних шкіл" від 28 липня 1920 р. встановлювалася, що при прийомі до педагогічної школи ніяких іспитів бути не може і, в першу чергу, приймаються члени і кандидати Комсоробкому (Комуністичної спілки робітничої молоді), діти робітників, незаможних селян, трудового населення. У серпні 1920 року наказом РВР затверджено правила вступу, які забороняли навчання в закладах РСЧА членам "колишніх привілейованих станів" та надавали пільги при вступі членам РКП(б) [13, с. 15]. Наступного року абітурієнти могли розраховувати на навчання у вузах лише за умов рекомендації партійно-державних або військових установ. А особи, що поступали у соціально-економічні вищі навчальні заклади, крім загального цензу, повинні були довести наявність дворічного стажу партійної або радянської служби. Студентський загал постійно зазнавав чисток, які під виглядом перереєстрації були проведені вже в 1921 р. Її наслідком стало виключення з вузів 4000 чоловік з числа "різних контрреволюційних елементів" і 7000 тих, "хто лише вважався студентами". Наступна чистка 1922 р. позбавила студентських квитків ще кілька тисяч чоловік [14, с. 22]. Як правило, чистки здійснювались в Україні під

безпосереднім керівництвом вищого політичного керівництва республіки, яке не лише спрямовувало тотальні перевірки колективів вузів, й конкретизувало тактичні і стратегічні завдання, підводило підсумки зазначених кампаній. Лише в 1922–25 рр. політбюро ЦК КП(б)У 20 разів розглядало питання, пов'язані з чистками вузів, перевірками професорсько-викладацького складу, контингенту студентів [1, с. 40]. Розгорнуту програму чистки вищих учбових закладів було прийнято на основі доповідей керівника главку Наркомосу Я.Ряппо та завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У Діаманта 5 січня 1923 року. В схваленому документі ставилось завдання запропонувати Наркомосу провести чистку вузів, керуючись при перевірці класовим принципом; б) видалити з вузів "політично-ворожий і антирадянський елемент", а також "спекулюючих, що є баластом в розумінні учбовому"; в) кампанія чистки проводиться Наркомосом та його органами на місцях під безпосереднім контролем партії; г) губкоми затверджують склад комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов. 6 червня 1924 року вище політичне керівництво знову звернулось до питання чисток у вузах, акцентувало увагу на "академічному і соціальному їх характері" [11, арк. 8]. Очевидно, що вузівські чистки в першій половині 20-х років набули непомірного розмаху, оскільки ЦК КП(б)У своєю постановою від 5 вересня 1924 року було змушене визнати, що кількість "вичищених" студентів по кожному окремому вузу не повинна перевищувати в середньому 18 % [15, с. 139]. У визначений вищим політичним керівництвом республіки відсоток потрапляли здебільшого діти інтелігенції, духовенства, дрібної буржуазії, хоча на практиці саме вони були найбільш підготовленими для опанування майбутньою професією. ЦК КП(б)У своєю постановою від 2 листопада 1924 р. доручила спеціальній комісії під керівництвом голови Всеукраїнської ради профспілок Угарова ще раз переглянути справи виключених дітей інтелігенції і прийняти відповідні рішення в кожному конкретному випадку. Через три тижні, 28 листопада 1924 р., ЦК КП(б)У своєю постановою "Попередні підсумки перевірки вузів", прийнятою по доповіді Наркома освіти УСРР О. Шумського, знову акцентувало на соціальному характері чисток, зазначивши, що крім "контрреволюційних і білогвардійських елементів, справді шкідливих для радянської влади, чистка повинна бути більш суворою стосовно вихідців з міщансько-торгового середовища, які не розірвали з ним зв'язку" [12, арк. 5]. Процес більшовизації вищих учбових закладів у 20-х роках не обмежувався чистками студентської молоді. В полі зору сформованих міжвідомчих комісій, в першу чергу, перебував професорсько-викладацький склад. Зокрема, 23 червня 1922 р. було запропонувало НКО республіки звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і докласти зусиль для очищення його професорсько-викладацького складу. В наступні кілька місяців вище політичне керівництво ще кілька разів зверталося до питань функціонування зазначеного вищого учбового закладу, доручало ДПУ УСРР В.Балицькому взяти під особистий

контроль процеси, що відбувалися в середовищі професорсько-викладацького складу Кам'янця-Подільського. Одночасно в країні йшла масштабна підготовча робота по вичищенню державно-партійних установ. Готуючи організаційно-технічне підгрунтя для проведення неминучих чисток, В. Ленін провів постанову ЦК РКП(б), який зобов'язувала всі організації партії у тижневий термін з дня опублікування внести у всі членські квитки і картки відомості про те, з якого часу дана особа є членом партії більшовиків. Крім того, усі комуністи, що працювали у радянських органах, були зобов'язані негайно внести у свої членські картки стислі відомості про те, до яких партій вони належали або примикали протягом останніх п'ятьох років. Чимало організацій користалися цим для вичищення з своїх рядів "сумнівного елементу". Після проведення перереєстрації в Лубенської парторганізації Полтавської губернії з 121 члена КП(б)У залишилося 33. Зіньковська парторганізація зменшилася з 50 до 26 чоловік [8, с. 64]. У деяких випадках, вищими партійними органами розпускалися цілі парторганізації, після перереєстрації скликалися конференції, на яких обиралися нові керівні органи. Зокрема Харківський губком розпустив Сумську парторганізацію. Після всебічної перевірки членами партії була залишена тільки третя частина організації. По тим же причинам Полтавський губком розпустив і перереєстрував Золотоніську організацію КП(б)У. В цей період з ініціативи В. Леніна проводиться перша грандіозна чистка рядів РКП(б). Партію мали залишити особи, що вступили з інших партій після жовтня 1917 року, особи з середовища чиновників та посадовців, які були на службі старих урядів, що колись займали посади, пов'язані з якими-небудь привілеями. Особлива процедура передбачалася по відносно до "ненадійних" комуністів, які були радянськими службовцями. Члени ячейки, де проводиться перереєстрація, мали здійснити "спеціальну перевірку з обов'язковим опитуванням трудящих як партійних, так і безпартійних, що зустрічаються з даним членом РКП на його роботі". Скоріш за все подібні опитування мали визначити професійну доцільність перебування фахівця в радянській установі. Чистка не зачіпала робітників, що "працювали на фабриках", та селян, "зайнятих на своїй ділянці землі" [9, с. 1]. Освітній рівень партії був вкрай незадовільний. Вишу освіту мали 458 комуністів, середню – 4567, початкову – 30830, домашню – 6594, письменними себе вважали – 6061, неписьменні – 394, із політичною освітою – 3839 та не вказали освітній рівень – 752 члени КП(б)У. Біля 8% партійців на запитання анкети: "Чому бажають навчатися члени партії?" – відповіли: "Учитися грамоті". Зрозуміло, що 4647 вихідців з інших партій, що пережили чистку 1921 року, мали більш високий освітній і професійний рівень, що дозволяло їм певний час обіймати високі партійні та радянські посади [10, с. 222]. В кінці 20-х років РКП(б) з метою посилення впливу партії на професійні спілки починає їх радикальне реформування. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі, незалежно від професії, об'єднувалися в одну

галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні їх виникло 24: металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі і лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури тощо. Як і партія, галузеві спілки створювалися на засадах "демократичного централізму", як організації, жорстко підпорядковані відповідному ЦК. В. Ленін розглядав профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією енергії та ініціативи мас, як форму додаткового партійного контролю над кожним залученим до них робітником. Завданням профспілкових організацій була не тільки передача імпульсів від влади до мас й, що не менш важливо, постачання інформації "верхам" щодо настроїв і потреб "низів". У такому разі партійний центр діставав можливість, якщо цього бажав, своєчасно вносити в свою політику відповідні корективи. Таким чином, можна констатувати, що відразу після жовтневих подій у Петрограді в 1917 році більшовицька партія з метою утримання влади і встановлення партійної монополії утворила ряд державних органів та "одержавлених" організацій (Ради, ВЧК–ДПУ, Червону армію, виконавчі комітети, наркомати, профспілки, комнезами та інш). Від моменту утворення ці організації, а також сама партія піддавалися постійним хвилям більшовизації у вигляді чисток, внаслідок яких верхівці партії вдавалося унеможливити утворення організованої політичної опозиції ані в суспільстві як такому, ані всередині його державно-партійних та громадських організацій. У подальшому, після встановлення монопартійної системи, ця практика не тільки не пом'якшилася, а, навпаки, стала аксіомою функціонування радянського суспільства, яка невдовзі призвела до повного відриву правлячої державно-політичної еліти від суспільних інтересів та запитів.

Література:

1. Ленін В. І. Лист до робітників і селян України // Повн. зібр. тв. – Т. 40. – С. 40. 2. Ленін В. І. Політична доповідь ЦК VIII Всеросійській конференції РКП(б) // Повне зібр. тв. – Т. 39. – С. 322. 3. Там само. – С. 334. 4. Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику // Повне зібр. тв. – Т. 44. – С. 279. 5. Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне зібр. тв. – Т. 39. – С. 315. 6. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине. – К., 1922. – С. 32. 7. Майстренко І. Історія КПУ. – Мюнхен, 1979. – С. 107. 8. Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 года по 1 октября 1923 года. – Х., 1924. – С. 64. 9. Приговор агентам империализма // Правда (орган ЦК РКП(б)). – 1922. – 9 августа – С. 1. 10. Свердлов Я. О комитетах деревенской бедноты // Избранные произведения. – М., 1976. – С. 222. 11. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 8. 12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 168. – Арк. 5. 13. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 15. 14. Там само. – С. 22. 15. Шиловцев В. Образование Коммунистической партии Украины-воплощение ленинских принципов партийного строительства // За власть Советов на Украине. – К., 1988. – С. 139.

О. В. Духневич
учитель історії Хмельницького
навчально-виховного комплексу № 4

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ: ШРАМ НА ТІЛІ НАЦІЇ

“Голод 1932–1933 років став для українців тим, чим був геноцид для євреїв і різанина 1915 року для вірменів”, – пише про голодомор тридцятих у своїй книзі “Україна: історія” Орест Субтельний.

Десятки років тривають дослідження цього страшного періоду української історії, виявлено мільйони жертв, розкрито тисячі випадків злочинних актів радянської влади проти свого народу. І десятки років триває дискусія про визнання Голодомору 1932– 1933 років геноцидом проти українського народу. Десятки років українці самі собі доводять, що їхні пращури загинули через страту голодом, і самі собі не вірять.

Минає 78 років. Але трагедія, соціальні, економічні, психологічні і демографічні наслідки якої, мабуть, ще довго даватимуться взнаки українській нації, не була таємницею для світової спільноти, зате тривалий час залишалась “білою плямою” рідної історії для самих українців. Люди, чиї діди і батьки вмирали мученицькою смертю в мирний час, пухли з голоду, втративши розум і людське єство, опускаючись до канібалізму, ще донедавна уявлення не мали про те, що події 1932–1933 років торкаються безпосередньо їх та їхніх сімей.

Злочином радянської системи був не тільки сам голодомор 1932–1933 років, а й намагання викреслити його з суспільної свідомості. Позиція сталінського керівництва та й всіх наступних урядів радянської держави зводилася до заперечення самого факту голоду [4]. Всі, кому пощастило пережити це жахливе випробування, були налякані на все життя і боялися самої згадки про чорні тридцяті. Мовчали, не розповідаючи навіть рідним дітям, приховували страшну правду, намагаючись оберегти близьких від небезпеки. Адже знали: за розголошення – арешт.

Так, у 1948 році в селищі Олика Ківерцівського району Волинської області утворилася молодіжна організація, яка мала на меті (зі слів живого іще її члена Ярослава Ярощука) доносити до людей правдиву історію, в тому числі і про голодомор. Проіснувала якихось два чи три тижні. Усіх членів осередку (близько 20 юнаків віком здебільшого 15–19 років) було заарештовано і засуджено до страти із заміною покарання на 25 років позбавлення волі в таборах суворого режиму [1].

А за сталінських часів розстріляли би неодмінно. Відомо, Сталін наказав розстріляти керівників програми перепису населення 1937 року, тому що даний перепис виявив страхітливо високу смертність в Україні [4].

А що писала радянська пресса? На шпальтах газет та журналів малювався справжній рай. У нарисі Л. Грохи “Новий господар на оновленій землі”, надрукованому обласною газетою “Більшовицька правда” 1 травня

1933р., розповідалося про подільського селянина із с. Бедринівки, як він зміцнів і виріс у колгоспі: "Заробивши разом за 1932 р. понад 560 трудоднів, – пише автор, – сім'я колгоспника Берези Луки одержала 150 пудів хліба... Крім хліба отримали 17 кг цукру, 200 крб. Грошей, премії, промкраму на суму щось на 100 крб. В хаті у Берези завелися книжки. Сім'я виписує три примірники різних газет. Сам старший Береза ходить у кіно, не кажучи вже про дітей, які горять на громадській роботі. Життя буяє по-новому, воно стає цікавим, повноцінним"[5].

А в цей час в кожному подільському селі на цвинтарях насипали братські могили.

Вінницьке обласне управління ДПУ 16 лютого 1933 р. інформувало обком партії: "Необхідно категорично заборонити якій би то не було організації вести реєстрацію опухання і смерті на ґрунті голоду" [5].

Хоч деякі газети на Заході повідомляли громадськість про голод, тут теж замовчувалися його страхітливі масштаби.

Здійснивши ретельно підготовлені радянським режимом подорожі по СРСР, такі світила західноєвропейської культури, як Джордж Бернард Шоу, Ліон Фейхвангер, Анрі Барбюс, Ромен Роллан та колишній прем'єр Франції Едуард Ерріо, повертались, захоплено оповідаючи про соціалістичні досягнення, про задоволених і ситих селян [3; 4].

Підлещуючись до Сталіна, московський кореспондент газети "Нью-Йорк Таймс" Уолтер Дюранті неодноразово в своїх статтях заперечував існування голоду (хоч у приватних розмовах допускав, що від голоду, можливо, померло 10 мільйонів чоловік). "За глибину, об'єктивність, тверезу оцінку і виняткову ясність" його репортажів з СРСР у 1932 році Дюранті нагородили Пулітцерівською премією.

Багато західних урядів знали про голод, але їхня позиція в цій справі була подібною до викладеної в одному документі Британського міністерства закордонних справ: "Це правда, що ми, звичайно, маємо певний обсяг інформації про голод на Півдні Росії, аналогічно тій, що з'являлася в пресі… Ми не хочемо, однак, її обнародувати, оскільки це образило б радянський уряд і завдало б шкоди нашим стосункам з ним" [4].

Як писав Р. Конквест, "ганебним було не те, що вони виправдовували дії Рад, а те, що навіть чути про них не хотіли, що вони не бажали подивитися фактам в обличчя".

Але були виключення. Не вдалося ввести в оману французького письменника Андре Жида. Британський журналіст Малколм Маггеридж з "Манчестер Гардіан" писав про "країну, де завмерла посмішка, заморену голодом, де зруйноване сільське господарство, де поля заросли бур'янами. А ви, цвіт інтелігенції, автори книг, редактори журналів, проїжджаєте Україну і вертаєтесь додому із золотими казками про успішні колективні господарства і про щасливе, радісне, добре відгодоване і класово свідоме селянство" [3].

Багатьом на заході важко було повірити, що в той час як Радянський

Союз експортує зерно й відмовляється від допомоги інших країн, на Україні може лютувати голод.

Привертають увагу факти, що стосуються джерел валютних надходжень та їх використання впродовж голодомору. Відомо, що вилучений в українських селян хліб вивозили за кордон, щоб на виручену валюту придбати там обладнання для новобудов першої п'ятирічки, а для соціалістичних колгоспних ланів – імпортні трактори. Принагідно треба зазначити, що до середини 30-х років серед тракторного парку України переважали саме трактори імпортного виробництва [2].

Ось декілька обурливих цифр з книги "Український хліб на експорт: 1932–1933". У 1932 році з СРСР вивезли 527 тисяч тон пшениці, 417 тисяч тон жита, 422 тисячі – ячменю і 308 тисяч тон кукурудзи. У наступному, голодному 1933 році ці показники складали відповідно: 743 тисячі тон, 145 тисяч, 565 тисяч і 130 тисяч тон. Зерновими (а також горохом, гречкою, просом, пшоном, іншими крупами, сочевицею) СРСР, отримуючи валюту, розраховувався за обладнання і передові технології. Порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська, Маріуполя, Феодосії працювали у цілодобовому режимі на індустріалізацію [3].

Західні українці, попри щільний радянський кордон, отримуючи інформацію про страшний штучний голод в УСРР із живими й цілком конкретними носіями, намагались допомогти братам-українцям Наддніпрянщини. З листа від жительки литовського міста Електренай, уродженої волинянки Галини Ендрюкайтіс, у дівоцтві – Табаковської, доньки православного священика, знищеного в ГУЛАГівській неволі, зазнати якої довелося і Галині з матір'ю: "У 1932–1933 роках, – пише вона, – я вже ходила до школи і добре пам'ятаю, як у 1933 році в нашому селі, а так само робили і в інших селах, по людях від хати до хати збирали пшеницю, щоб відправити в СРСР, бо там українці вмирали з голоду. Пам'ятаю, як мій по мамі дідусь Закоштуй возив те збіжжя із Лаврова Луцького тепер району, де жив, на станцію в Несвіч, а потім дуже уболівав за тим, що зерно, яке відправили вагонами з Волині в СРСР і яке поляки безборонно пропустили через кордон, далі прикордонної, з совєцького боку, Шепетівки не заїхало. Його там спалили, аби показати, що не потрібне. Коли голод був через неврожай, а не створений штучно, то чому того зерна не прийняли? Скільком би воно врятувало життя?" [1].

Отже, хліб вивозився, продавався за валюту, спалювався, врешті-решт, у той час, коли мільйони українських людей, від малого до старого, гинули страшною смертю. Сучасне покоління зобов'язане зібрати відомості про всіх, без виключення, без огляду на національність, походження, віросповідання тощо, жертв голодомору, зберегти і передати нащадкам пам'ять про безвинно померлих наших пращурів.

Але ми повинні знати поіменно і "героїв" людоїдської індустріалізації.

Партійні керівники, добре знаючи реальний стан речей, усвідомлюючи

масштаби голодомору, між тим не переймались людським горем, дбаючи про власний добробут, здоров'я та самопочуття.

Зокрема, 16 квітня 1933 року Наркомфін УСРР санкціонував видачу коштів із валютного фонду держави на лікування секретарів обкомів, членів ЦК, членів політбюро ЦК КП(б)У за кордоном. Центральна лікувальна комісія Наркомату охорони здоров'я УСРР, матеріали якої ще й досі є таємними, займалась обстеженням титулованих пацієнтів і надавала медичне експертне обґрунтування про доцільність їх лікування. ЦЛК при Наркоматі охорони здоров'я просила наркомфіна О. О. Рекіса виділити "кошти для придбання партії інсуліну марки "Лео", аби забезпечити ним одного з прокурорів економічного управління ДПУ [2].

І це відбувалось в той час, коли в українських селах помирали виснажені тифом і кишково-шлунковими отруєннями, опухлі від голоду люди.

В той же час відбувалась ще одна злочинна акція пограбування українського населення: обмін борошна, круп та інших продуктів харчування на людське золото.

У 1930 році при наркоматі торгівлі СРСР було створено спеціальний заклад для торгівлі з іноземцями "Торгсин", згодом почали діяти його чисельні філії. Метою було, обслуговуючи іноземців (туристів і громадян, які проживали в СРСР та отримували грошові перекази з-за кордону), мобілізувати іноземну валюту і побутове золото на потреби індустріалізації та на "службу інтересам пролетарської держави" [2].

Навесні 1932 року радянський уряд дозволив обмінювати золоті речі на продукти харчування селянам і робітникам. Шукаючи вихід з скрутного становища, прагнучи врятувати від голоду дітей, саме вони (як правило, селяни) і приносили золоті речі, щоб придбати за нього трохи хліба чи борошна. Найстрашніше те, що люди здавали золото за безцінь, а ціни на продукти були завищені, націнки на них, встановлені "Торгсином", коливалися від 50 до 87%.

Абсолютно злочинний механізм хлібопостачання населення: держава забрала хліб у безпосередніх виробників – селян, виморила протягом 22 голодних місяців мільйони хліборобів, а тих, хто вижив, змушувала купувати його за золото. Як у статті "Голодомор в Україні" пише доктор історичних наук В. Марочко: "Маєш золото – купуй хліб у торгсинах, не маєш – помирай голодною смертю. Тому не випадково, що на вулицях обласних і районних центрів у 1933 році лежали сотні померлих від голоду хліборобів: не встигли, не потрапили до кришталево-дзеркальних дверей торг сину, не витримали черги і мук голоду – померли…".

В одному з фінансово-торгових звітів Всеукраїнської контори "Торгсину" зазначалося: "Не дивлячись на те, що ми ніби то повинні були мати справу з іноземцями, а на ділі виходить зовсім навпаки, що ми більше обслуговуємо селян… Коли вони приходять і просто-таки лежать на підлозі".

Отже, іноземці, які працювали в Радянському Союзі і користувалися послугами торгсинів, бачили голодних селян, знали про голод в Україні з першоджерел [2].

Крім високих чиновників, були і "гвинтики" системи. Ось "проект" за підписом зампреда Раднаркому УРСР Афанасія Любченко. В представленні до ЦК КП(б)У "на честь 15-річчя монополії Зовнішньої торгівлі на Україні, і в зв'язку з тим, що при керівництві Уповнаркомзовнішторгу – Україна на протязі останніх років успішно виконувала плани експорту… Раднарком УРСР пропонує нагородити орденом Трудового Червоного Прапору нижчевказаних товаришів, які своєю тривалою працею і керівництвом сприяли виконанню планів експорту": Каттель Михайло Абрамович, Гендлер Лев Лазарович, Ситов Іван Петрович, Браславський Йосип Моісейович, Фрадков Савелій Єфимович. "Вірні сталінці" перевиконали план на кілька відсотків у період з 1931 до кінця першого кварталу 1933 року. Саме на початок весни 1933 року припадає найвища смертність в Україні – кожну хвилину від голоду вмирали 17 чоловік [3].

Чи не головною проблемою в збереженні пам'яті про голодомор 1932–1933 років в Україні була і залишається не достатня інформованість наших громадян. Епізодичні статті у засобах масової інформації, які частіше всього з'являються наприкінці листопада, навіть численні наукові збірки (які мають як правило мізерні тиражі – максимум 500–1000 екземплярів), безсовісна контрпропаганда певних політичних партій та окремо взятих політиків дуже повільно змінюють ситуацію. Хоча протягом останніх років уряд намагався привернути увагу спільноти до проблеми голодомору, залучити широкі кола науковців, громадських діячів, освітян, студентство до пошуку та збереження фактів про штучний голод 30-х років, та, на жаль, ще досить багато пересічних українських громадян продовжують стверджувати, що голодомору не було, і все це вигадки сучасних націоналістів.

Це й не дивно, адже на міжнародній арені до цих пір визнання злочину комуністичної партії проти українського народу на рівні Організації Об'єднаних Націй наштовхується на опір постійного члена Генасамблеї ООН – Російської Федерації. Через політичні та економічні чинники немало країн Західної Європи займають тотожну до кремлівської позицію.

Та й в самій Україні є немало політиків, які продовжують повторювати кліше сталінських часів, намагаючись виправдати злочин проти українців "страшною посухою" та "неврожаєм". А є і такі, що заявляють: мовляв, коли хочемо об'єднати український політикум, то повинні "накласти табу" на вельми дратівливі для декого питання про голодомор, УПА, мову та окремі сторінки нашої історії [1; 3].

Багато людей прислухаються до їх "аргументів" тільки через те, що не знають справжніх фактів. Тих фактів, які містяться у спогадах очевидців, що пережили ці лихоліття і, на щастя, залишились живими. Не мають уявлення про моторошні цифри і відомості, які на сьогодні в достатній кількості дають

архіви.

Отож, чим більше буде статей, наукових досліджень, документальних і художніх фільмів, книг, конференцій та телепрограм, присвячених голодоморам (а в Україні він був не один), тим більшою буде обізнаність громадян України та світу. І набагато важче буде тим, хто з політичних чи інших причин не визнає, а тим самим виправдовує нелюдський сталінський злочин.

Література:

1. Боярчук П. Кому вигідне табу на правдиву історію? // Дзеркало тижня. 2009. – № 7. 2. Марочко В. Голодомор в Україні // Персонал. 2002. – № 9. 3. Махун С. "Герои" под грифом "секретно" // Зеркало недели. – 2007. – № 7. 4. Субтельний Орест. Україна: історія. – К. : Либідь, 1993. – 720 с. 5. Шульга І. коментар істрика. 33-й: голод. Пар. : Книга-меморіал, 1991. – 136 с.

Д. В. Костенко
Phd, старший викладач Хмельницького інституту МАУП

АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ ХХ СТ. В УКРАЇНІ

Лютнева революція 1917 року істотно пожвавила партійно-політичне життя в Україні. Як зазначила Є. Бош, "партія більшовиків вийшла з підпілля нечисленною, причому її кадрове зростання в зазначеному регіоні навіть не передбачалось" [1, арк. 5]. ЇЇ слова повністю підтверджує один з керівників Київського комітету РСДРП(б) М. Майоров, який писав: "У революцію наша партія вступила з незначними силами. Членів організації було біля 200, організація була ж укомплектована в основному членами професійних спілок" [2, арк. 11]. Чисельність інших більшовицьких губернських організацій приблизно становила: Катеринославської – 400 членів, Харківської – 150, Луганської – 90–100, Чернігівської – 50–60. Всього після виходу з підпілля в березні 1917 р. більшовицькі організації в Україні нараховували біля 2 тисяч членів [3, арк. 3].

Згідно з матеріалами виборів до Установчих зборів, що пройшли в листопаді 1917 року, більшовики України з 10,8% голосів посіли третє місце, поступаючись лише ПСР та блоку УПСР і УСДРП. Проте, як зазначив В. Ленін, головне, що за більшовиків віддано більшість голосів представниками найбільш революційних прошарків населення – пролетаріату та військових. Зокрема, за РСДРП(б) проголосувало 22,1% мешканців великих промислових міст, більш, ніж за будь-яку іншу політичну силу. А серед військових підтримка більшовиків досягла 38,8%. На виборах до Українських установчих зборів (кінець грудня 1917 р.) більшовикам єдиним з політичних партій вдалося збільшити своє представництво. За них було віддано вже

17,3% голосів [4, арк. 6]. Чимало для цього зробили члени зазначених партій, які тісно співпрацювали з більшовиками.

Виходячи з наявних умов Тимчасовому урядові вдалося протягом березня-квітня 1917 року утворити в населених пунктах України місцеві підконтрольні органи влади – громадські комітети, до складу яких входили меншовики, есери, представники ряду українських партій.

Не дивлячись на організаційну слабкість РСДРП(б), її лідер В.Ленін у квітні 1917 р. поставив завдання перед партійними організаціями домогтись переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. На його думку це було цілком можливим за умов радикальної більшовизації мас, і особливо війська. "Перемогти могутнішого противника, – відзначав він, – можна тільки при величезному напруженні сил... вмілому використанні... всякої, хоч би найменшої, можливості дістати собі масового союзника, нехай навіть тимчасового, хиткого, непевного, ненадійного, умовного. Хто цього не зрозумів, той не зрозумів ні грама в марксизмі і у науковому, сучасному соціалізмі взагалі..." [5, арк. 17].

Певну програму співпраці більшовики запропонували лівим українським соціал-демократам ("незалежникам"), яким було дозволено взяти участь у роботі Рад та виділено три місця у ВУЦВК. Розпочалося також співробітництво з лівими течіями єврейських соціалістичних партій, особливо лівими бундівцями. Згідно постанови ЦК КП(б)У від 28 квітня 1919 року у ВУЦВК серед інших було включено і представника Бунду. Певні кроки були здійснені також назустріч іншим політичним партіям і силам [6, с. 385].

Як виявилося згодом, утворення нового партійно-політичного блоку дозволило більшовикам утримати владу в умовах, коли проведення політики "військового комунізму" призвело до швидкої втрати їх підтримки з боку селянських мас. Використовуючи його потенціал, останнім швидко вдалося локалізувати різного роду спроби оволодіти владою. Зокрема, в травні 1919 р. більшовикам вдалося примусити ЦК партії боротьбистів за заколотницькі дії виключити з своїх лав отамана Григор'єва, організувати спільну кампанію проти нього з боку боротьбистів, борбистів і "незалежних" українських соціал-демократів. Крім того, КП(б)У руками боротьбистів вдалося уникнути масових антибільшовицьких повстань, які на початку літа 1919 р. могли з стихійної фази перейти до організованої.

Таким чином, завдяки проведенню більшовиками організованої агітаційно-пропагандистської кампанії вдалося привернути на свій бік велику частину населення; розколоти, розпорошити ряд впливових політичних партій, діючих в Україні, зокрема УПСР, УСДРП, Бунд, ЄКП, УКП(б), УПЛСР(б), УКП та ін.

Проте, як вважав В. Ленін, якщо суспільство ще не готове до більшовицького радикалізму, то заради успіху справи можливі певні тактичні відступи від основних ідеологічних вимог.

Кожен наступ і контрнаступ протягом революції 1917–1920 рр. чимраз більше руйнував економіку України, поки з неї мало, що залишилося. Голод, хронічна нестача палива, шалена інфляція та вкрай низька заробітна плата стали загальними бідами міського населення. Введення нової економічної політики врятувало міста від повної катастрофи. Одержавши стимул виробляти продукцію, селяни забезпечували місто харчами.

Легка промисловість почала перебудовуватися, щоб ліквідувати гостру нестачу товарів на внутрішньому ринку. Уряд змушений був внести зміни у внутрішній політиці республіки. Розпочалась пропаганда українізації по всій території України. При цьому іноді політика українізації обмежувалась поверховими заходами. Наприклад, українізація великих міст республіки полегшувалася політикою, спрямованою на те, щоб українізувати зовнішній вигляд міста. Підсумовуючи державні наміри в цьому плані, В. Затонський сказав: "Ми не вдаватимуся до насильницької українізації російського пролетаріату в Україні, але ми гарантуватимемо, що українець... коли він прийде до міста, не буде зрусифікований... словом, ми перепишемо вивіски в містах" [7, с. 60]. Російські вивіски було замінено українськими (хоча відсутність міських українських культурних традицій означала, що в містах не знали українських відповідників таких слів, як їдальня, перукарня чи готель) [8, арк. 4]. Назви вулиць були українізовані за формою і змістом, хоча незважаючи на кілька років радянської влади, багато вулиць ще носили імена Петра Великого та інших знаменитостей російської імперської минувшини. Хоча спостерігалось незадоволення такими змінами, але радянський уряд робив все щоб українське населення в цей період відчуло турботу нової влади за відновлення власних культурних та національних традицій [9, с. 110].

Українське селянство на початку 20-х рр. опинилось у катастрофічному становищі. Навіть неп не відновив миру в українському селі. Радянська політика уже втретє загнала все селянське суспільство в кут, єдиним виходом з якого видавався опір. Національно-культурна політика режиму всіляко підштовхувала до опору більшовикам сільську інтелігенцію [10, с. 277]. Для більшовиків в Україні контроль над селом виявився непереборною проблемою. Не спроможна самостійно контролювати село партія вербувала собі на службу місцевих агентів, наділяючи їх спокусливими привілеями. Необхідно було створити цілу "армію" пропагандистів для поширення власної політики в українських селах [11, арк. 21].

Протягом 1920 р. було наказано ліквідувати всі прогресивні організації в сільських районах-від кооперативів до товариств "Просвіта" [12, арк. 9]. Вони відродилися у 1922 р. як бліді копії самих себе під контролем комнезамів. Сільську інтелігенцію (агрономів, ветеринарів, фельдшерів, учителів та активістів кооперативів) підозрювали в "петлюрівщині" та обмежували їхню діяльність. Наступним кроком стало обмеження будь-якої

діяльності й самих селян [13, арк. 43].

У цей період було вирішено, що основним осередком радянського правління в селі мають бути не ради, а комнезами, оскільки партія мала контроль над цими останніми, а не над першими. Селянські маси позбавлено громадянських прав [14, арк. 28]. За цю дезорганізацію села довелося заплатити значну економічну ціну. Але вона забезпечила економічний контроль. Довговічність комнезамів зумовлювалася слабкістю радянського режиму на селі. Наслідком було перетворення комнезамів "на кастову організацію" [15, арк. 14]. Люди вступали до комнезамів просто для того, щоб мати привілеї. Агітаційна політика на селі була спрямована на підпорядкування селян місцевим органам влади, які забезпечували реалізацію радянської влади на місцях.

У цей період більшовики встановили контроль над робітничим класом, що швидко змінювався. Виразником інтересів робітників подовжували бути профспілки. Українізація як політика серед профспілок мала безпосередній вплив на робітничий клас двома шляхами. Перший був спробою зробити українську мову діловою мовою профспілок. Другий полягав у тому, щоб поширювати й популяризувати українську культуру та мову серед робітників через курси, роздачу українських книжок, газет і організацію концертів та кіносеансів. Жоден з цих видів діяльності не був передбачений законодавчо. Таки "помилки" забезпечували проникнення російськомовної культури в українське діловодство.

У складній ситуації революційного часу значну вагу мало друковане слово, яке мало сприяти формуванню національної суспільної думки. Книговидавнича справа на Україні на початку 20-х років була у занепаді. Слабким місцем українського книговидавництва було надвиробництво агітаційної та соціально-політичної літератури й нестача наукових праць. Друкувалась велика кількість листівок, прокламацій, закликів, при цьому осторонь залишались культурні, наукові роботи [16, арк. 31].

У 1920 р. було наказано закрити всі не більшовицькі газети включно з "Червоним прапором", органом Української комуністичної партії. У 1920–1921 рр. на всю країну було 7–10 україномовних газет, причому більшість із них мала половину сторінок, надрукованих по-російському.

Таким чином, агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків на початку 20-х років ХХ ст. була спрямована на залучення широких мас населення на свій бік завдяки політики українізації. Робітники і селяни повинні були зрозуміти "турботу" нової влади за власне населення. Але в цей період політика українізації була можлива тому, що режим, хоч і авторитарний , ще не став тоталітарним. Використовуючи різні форми і методи агітаційно-пропагандистської діяльності радянська влада почала завуальовано підпорядковувати всю структуру суспільства.

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). –

Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 5. 2. ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 11. 3. ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 3. 4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 5. – Арк. 6. 5. ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 17. 6. Ленін В. І. Заключне слово по доповіді пленуму ВЦРПС // Повн. зібр. тв. – Т. 38. – С. 284–287. 7. Затонський В. Із спогадів про українську революцію // Архіви України. – 1990. – № 4. – С. 53–74. 8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 19. – Арк. 4. 9. Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922 гг.) // Свободная мысль. – №6. – 1998. – С. 104–113. 10. Дзержинский Ф. Приказ № 174 // Избранные произведения. – М. : ГИПЛ, 1957. – Т. 1. – С. 277–278. 11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 242. – Арк. 21. 12. ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 9. 13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 43. 14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 16. – Арк. 28. 15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 20. – Арк. 14. 16. ЦДАГО України. – Ф. 41. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 31.

Н. М. Осадчук
магістр історії,
викладач ПВНЗ "Університет економіки і підприємництва"

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ

Ми звикли говорити про голодомор у хронологічних межах 1932–1933 рр. Однак хронологія голоду на Україні більш складна. Цю трагедію для України можна було вже передбачити в 1925 році, коли XIV з'їзд більшовицької партії взяв курс на індустріалізацію. Почнемо з того, що ж таке голодомор?

Голодомор 1932–1933 рр. – навмисно організована шляхом штучного голоду, масова загибель українців. Дослідженнями було доведено, що Голодомор відповідає загальноприйнятому визначенню геноциду.

Механізм голодомору "Спосіб, за допомогою якого людей нищили, був найжахливішим з досі відомих" – Ален Безансон.

Зменшення врожайності практично завжди призводить до деякого ("пропорційного") погіршення умов харчування населення, практично всі дослідники визнають, що в умовах України голод такого масштабу міг бути і був організований лише штучно і навмисно.

Відповідно до результатів різних досліджень, для досягнення бажаної мети – покарання голодом – організаторами Голодомору було використано за таким механізмом:

– в рік неврожаю зернових культур плани хлібозаготівлі були значно підвищені;

– під прикриттям посиленої кампанії хлібозаготівлі було запроваджено "свідомо здійснювану конфіскацію продовольства" через запровадження натурального штрафування (м'ясом, картоплею та іншими продовольчими продуктами) за невиконання планів хлібозаготівлі;

– селянам України та Кубані радянський уряд свідомо і планомірно не

давав можливості виїхати з територій уражених голодом.

Голодомор 1932–1933 рр. – вважається геноцид українського народу.

В 1933 році їли люди лободу.

Пухли люди з голоду.

Помирали на ходу.

Чи дійсно можна назвати голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцидом українського народу? Якщо ні, то що ж це було? Коли вимирали цілими сім'ями, селами. Чим можна назвати смерть, яка за рік забрала від 7–12 млн. українців?

Я думаю, що можна погодитись, що це був геноцид українського народу. І ми зобов'язані шанувати пам'ять про невинних загиблих.

"Це були цілеспрямовані дії з метою знищення окремих груп населення, чи цілих народів за расовими, національними або релігійними мотивами". Більше 90% померлих від голодомору були за національністю українцями. Адже, мільйони сімей та родин загинуло, зникли тисячі українських сіл (племен).

Коли дослідники говорять про голодомор 1932–1933 рр., мається на увазі період з квітня 1932 по листопад 1933 рр. Саме за ці 17 місяців, тобто, приблизно за 500 днів, в Україні загинули мільйони людей. Пік голодомору прийшовся на весну 1933 року. В Україні тоді від голоду вмирало 17 людей щохвилини, 1000 – щогодини, майже 25 тисяч – щодня...

Найбільш постраждали від голоду Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська. На них припадає 52,8% загиблих.

Фактично, голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. В таких же масштабах голод спостерігався у тих районах Кубані, Північного Кавказу та Поволжя, де жили українці.

Дослідники називають різні цифри загиблих під час голодомору: 5, 7, 9 та 10 мільйонів. Але, в будь-якому випадку, мова йде про МІЛЬЙОНИ безневинних жертв. З урахуванням непрямих жертв, за приблизними підрахунками, голодомор забрав життя 14 мільйонів людей.

Причиною голодомору стала ПОЛІТИКА, політика сталінського режиму щодо українців, як нації і, зокрема, щодо селян, як класу. Головною метою організації штучного голоду був підрив соціальної бази опору українців проти комуністичної влади та забезпечення тотального контролю з боку держави за всіма верствами населення.

24 листопада, в день пам'яті жертв Голодомору, президент закликав кожного українця запалити свічку в пам'ять загиблим. В 1932–1933 роках XX століття в Україні від голодної смерті загинуло приблизно 10 млн. чоловік. Давайте запалимо хоч 10 млн. свічок, яких потребує від нас історія і наша пам'ять, однак чи набереться така кількість в Україні?

Я вважаю, що набереться, але не на кожному підвіконні буде горіти свічка в пам'ять, бо Україна розділилась на тих, хто бажає пам'ятати, і на тих, хто пам'ятає, але не хотів би пам'ятати. "Сумно, що світове

співтовариство не знає усього з подій 1932-1933 років, але ще більш прикро, що сама нація не хоче про це знати". Кількість запалених свічок буде свідчити про розуміння суспільством важливості поваги своєї історії. Можливо зараз їх буде обмаль, але крок за кроком ми наблизимося до того моменту, коли зможемо шанувати не тільки загиблих під час Голодомору, але й зможемо співчувати іншим народам в їхніх трагедіях.

У м. Запоріжжя памятають жертв Голодомору. "На території Запорізької області було 3 голодомори: два в 30-ті роки й один – після війни. І люди повинні знати правду про це. Голодомор мав для нашої історії величезне значення, тому в Запорізькій області заходи, присвячені до 75-річчю голодомору в Україні, не будуть однохвилинной одноразовою акцією". За словами мерії, на сьогоднішній день у Запорізькій області видано 3 книги пам'яті жертв голодомору, проведений ряд заходів, присвячених до його 75-річчю, вирішується питання про установу пам'ятника жертвам голодомору в місті Запоріжжя. І то, що студенти вищих закладів та інші мешканці міста Запоріжжя, 24 листопада вийшли на площу і прямували проспектом до пам'ятника невинним загиблим – це вже крок, крок до того, що нам, українцям не все одно на свою історію, на ті трагічні події, які відбувались на територіях України, ми мабуть уявити не можемо, як було складно, як було тяжко тоді жити.

Розповідь хлопчика, що пережив події того часу: "У 1933 році мені було вісім років. Я вчився у другому класі Олексіївської початкової школи Гребінківського району. Виходив з дому до школи голодний, на уроках думав про їжу, повертався додому голодний і лягав спати голодним. Уві сні мені виділися пиріжки з сиром, пишні пухкі паляниці, галушки... На два роки старша від мене сестра Настуня, теж школярка, була міцніша й витриваліша, їй не менше допікав голод, але вона мовчала. А я, поникавши надворі, скімлив: "Мамо, їсти!"

– А щоб вас! – сердилася мати. – Боже мій милий, ну що мені робити? Хоч на вішальницю йди! Завтра ще раз сходжу у Шрамківку, на базар, може, щось виміняю...

У школі раз на день нам давали по тарілці горохового супу, рідкого, нічим не засмаженого. На дні тарілки плавало три-чотири горошини. Сьорбаючи той суп, я бачив себе у тарілці, мов у дзеркалі.

Важко вчитися на голодний шлунок. Та попереду було ще страшніше – насувався великий голод зими 1933 року. В селі почали пухнути від голоду дорослі й діти. То тут, то там на вулицях нашого села ми натикалися на приметені снігом трупи односельців. Їх підбирали на сани і везли на цвинтар, де ховали всіх в одній ямі, без трун.

А тим часом селом снували так звані "буксирні бригади" з числа радянських активістів. "Буксирники" заходили в хати і вимітали у кожного селянина все до зернини, як казали вони, "для робітничого класу", "для побудови у нашій країні соціалізму".

Тоді ми не могли збагнути причини лиха, що коїлося на нашій землі. І лише тепер, через 70 років, тримаючи в руках архівні документи, можна з певністю сказати: все те відбувалося не спонтанно, не випадково. У тодішній країні здійснювалася чітка і продумана система знищення українського селянства.

7 серпня 1932 року сталінське оточення прийняло Закон про охорону соціалістичної власності, написаний особисто Сталіним. За крадіжку колгоспного майна вводилися суворі судові покарання, в тому числі і найвища міра – розстріл з конфіскацією майна. Народ назвав той звірячий акт "законом про п'ять колосків".

Про те, як він діяв, видно зі сторінок гадяцької районної газети "Будівник комунізму" за 1933 рік. Так, у номері за 12 липня вміщено замітку "Заклятого ворога – до розстрілу!" з підзаголовком: "Колгоспники вітають вирок суду". В замітці повідомляється про те, що мешканець села Мартинівки І. Ю. Дуля зібрав на колгоспній ниві 4,5 кілограма колосків. Розглянувши цю справу, виїзна сесія Харківського обласного суду за законом від 7 серпня 1932 року засудила "одвічного ворога всіх трудящих" І. Ю. Дулю до розстрілу.

У номері за 18 липня 1933 року ця ж газета повідомляє про аналогічний факт, що трапився у селі Рашівка: "Брати Кирило та Сергій Богомоли впіймалися з нарізаними колосками. Злодіїв Богомолів засуджено до розстрілу".

Яка ж причина голодомору? Може, не було в державі зерна? Та було воно! Адже і в 1932, і в 1933 роках СРСР продав за кордон близько 2-х мільйонів тонн зерна. Однак зерно із зібраних на стерні колосків люди здавали в колгоспні комори, бо боялися знищення. А самі масово гинули від голоду.

Про голодомор в Україні в 1933 році заговорив увесь цивілізований світ. Та чим гучніше лунали ті голоси, тим рішучішими були офіційні заперечення керівників СРСР і радянської преси. Ось одне з них: "Заявление о голодной смерти миллионов советских граждан на Волыне, Украине и Северном Кавказе является вульгарной клеветой, грязным наветом, который сварганили в редакции "Рейхпост", чтобы переключить внимание своих рабочих с их собственного тяжелого и безнадежного положения на проблемы голода в СССР".

Прагнучи врятувати від голодної смерті українську людність, українці й неукраїнці інших країн світу збирали продукти. Та СРСР "навідріз" відмовлявся від тієї допомоги.

Про те, що на селі відбувається щось страхітливе, знали всі. Біженці заповнювали міста і вмирали сотнями просто на вулицях. Інформація про голод проникала й за кордон. Намагаючись врятувати від голодної смерті дітей, селяни везли їх до міст і залишали в установах, лікарнях, просто на вулицях. Лавина голодних смертей наростала з місяця в місяць, аж до

початку літа. Така інформація ретельно приховувалася від народу. Сталін говорив про успіхи міжз'їздівського періоду, з підкресленим натиском відзначав, у контексті з цифрами про зростання національного доходу і промислової продукції. Включення до традиційного переліку успіхів нового елемента – даних про зростання населення – мало на меті покласти край різного роду чутки у країні і за кордоном про величезні втрати людей від голоду.

Те, що відбулося на Україні у 1933 р., не знайшло адекватного висвітлення в архівних джерелах. Причина в тому, що генсек наказав ставитися до голодомору як до неіснуючого явища. Особливо дивне враження справляють стенографічні звіти пленумів і протоколи політбюро ЦК КП(б)У часів голодомору. В них відображено відчайдушну боротьбу з окремими конкретними проявами голоду, але не згадується саме слово "голод".

Заборона на це слово не викликалася, зрозуміло, побоюваннями за просочування негативної інформації. Сталін насправді не бажав обговорення проблеми голоду. Воно означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок авантюристичної політики "наступу соціалізму по всьому фронту". Більше того, воно означало б дозвіл оцінювати рішення, негласно прийняті на найвищому рівні з метою виходу з катастрофи. А саме ці рішення й призвели до голодомору.

Скільки нас загинуло? Кількість полеглих від терору голодом – це розрахункова величина. Вона встановлюється як перевищення над нормальною смертністю населення в місцевості, охопленій голодом. У 1990 році з'явився розрахунок жертв голодомору в Україні, вперше побудований на аналізі даних демографічної статистики. З ним співіснують інші версії, позбавлені статистичної основи, але привабливіші завищеними кількісними параметрами для тих, хто надто емоційно ставиться до минулого. Та історичні міфи небезпечні, бо здатні посіяти недовіру до очевидних явищ, навіть таких, як український голодомор.

Перша кількісна оцінка полеглих від голоду з'явилася у зарубіжній пресі в серпні 1933 року. Тоді газета "Нью-Йорк геральд трибун" опублікувала матеріал Ральфа Барнса, в якому фігурувала неправдоподібна для західної громадськості цифра: один мільйон смертей від голоду. Конкуруюча з нею газета "Нью-Йорк таймс" примусила Дюранті прокоментувати інформацію. Той змушений був підтвердити факт голоду. З його замітки випливало (хоч прямо про це не говорилося), що кількість загиблих становить не менше 2 млн. чоловік. Через день в цій же газеті з'явилося повідомлення Фредеріка Берчелла, де називалася нова цифра – 4 млн. чоловік.

Перейдемо тепер до розгляду того, що може запропонувати демографічна статистика. Населення УРСР за переписом 1937 року складало 28 388 тис., за переписом 1926 року – 28 926 тис. осіб. За 10 років воно

скоротилося на 538 тис.

Взявши за основу опубліковані таблиці смертності 1925–1926 рр., Сергій Максудов підрахував, що недооблік дитячої смертності становив у 1933 році не менше 150 тис. чоловік. Відповідно такий же недооблік спостерігався при оцінці народжуваності. Тому цифру народжень слід було скоригувати до 621 тис. чоловік.

Однак, якщо заходить мова про загибель людей від голоду в Україні у 1933 році, слід називати тільки одну цифру – 3 238 тис. чоловік. Або, беручи до уваги неточність статистики, цифри в діапазоні від 3 до 3,5 млн. чоловік.

Капля Іван Сергійович, 1923 р. н. "Я, Капля Іван Сергійович, народився 1923 року в с. Синьооківка Золотоніського повіту Полтавської губернії, де й проживав під час голодомору. Сімейний стан: Дружина – Капля Катерина Василівна, донька, троє внуків, один правнук. Було мені тоді 10 років, як нашу сім'ю (дід, баба, батько, матір, та ще троє братів) застав той страшний голод. Починалось все зі створення у селі колгоспу в 1929 р. Його головою був Бурган, приїжджий, уповноважений з району, пощади не давав нікому. Пам'ятаю, що членом правління був ще Тесла Микита. Звичайно, вимагали записуватись у члени колгоспу. І, що цікаво, роздавали вже готові бланки, де замість тебе написано: „Я, прізвище, ім'я, по батькові, прошу зачислити себе членом колгоспу. "Грамотний ти чи ні, лише підписуйся і завтра вже підеш на роботу! То ж мої батьки відразу записались в той колгосп. Де ж ти дінешся – революція змусила!

Під кінець колективізації, що припало на 1933 рік, норми хлібоздачі особливо стали відчутними. Врожаю, звичайно ж, людям вистачило б, але забрали все: зібрали хліб, зсипали, підкотили машини і... не лишилось нічого. Позбавили зібраного врожаю і одноосібників, тому що вони були багатші за інших і не хотіли вступати до колгоспу. А в якому значенні „багатші"? Та мали плуг, борону та латані штани! А їх – в Сибір, на північ. Щодо розкуркулення, то це робили "активісти" – свої ж люди на селі. Забирали майно, хати, потім роздавали, або й самі в них жили. Вони ходили по хатах, забирали все, що вродило; останнє кіло жита... Пам'ятаю, зайшли до однієї жіночки і не залишили навіть вузлик з їжею, що був схований у колисці з дитиною.

А в колгоспі страшна була праця. Вдень жали, вночі мололи. Батько носить, мати в'яже; за роботу дадуть хліба черствого з відходів, який несуть додому. Раз на день варили в полі баланду з макухи. Та й то, не їли батьки, а несли з поля дітям. Працювали за трудодні – 12 копійок та 200 грам хліба. Грошей в руках ніколи не тримали – вони відразу ж в кінці року перераховувались державі як податки (головне – за землю, скотину). Та ще й доплачувати мали: візьмеш молока (щасливий, коли є корова), чи ягід, чи фруктів яких (як-от, груш-дичок), понесеш на базар, віддаси за копійки, та й сплатиш свій борг державі. А як ні, то залишишся без корови, без нічого...

Податки тоді були страшні. Навіть порося не мав права ніхто різати

без відома: маєш зареєструвати, здати шкіру. От як утаїш, у сінях чи в сараї заріжеш, то й виживеш. М'ясо, молоко, яйця, телятко навіть маєш здавати. І виходить, що рік пропрацюєш, і даремно. Так і залишались люди без нічого. Голодувати. Головне ж, що рятувало нашу сім'ю, – корова. Вип'ємо по скляночці молока, то вже й є щось. А так, у берег ходили, рвали і варили рогіз. А він же варений – страшний. Тягнеться, як резина, що й не підчепити. Пам'ятаю, братик мій узявся варити ту рогозу у чавуні. Вона кипіла, кипіла, та він узяв ложку і тягне, а вона падає. То він зі злості чавун той – ногою! Сил вже не вистачало. Збирали на їжу і зелень, бур'янець, а особливо – "калачі" (з них і зернятка їли). Рятувалися шпичаками від очерету. Їли й картоплю гнилу та вонючу, цукрові буряки. Здирали на жорна якесь зерно, товкли в ступах, та й вкидали жменьку у воду аби тільки навар був. Не залишалось у дворах ні котів, ні собак. Навіть конину їли; а от корову, як не страшно було годувати, але тримали. Пристосувались люди ловити і горобців з допомогою клуні. Спіймав, вкинув у чавун з гарячою водою, пір'я облізло; далі ножиком „чирк", викинув кишки, і готове тобі м'ясо. Пам'ятаю, як врятував нас від голоду батько. Цілий місяць їздив він, у Херсоні був, думали, що й в живих вже нема. А він повернувся, привіз величезну хлібину та 200 кг борошна. Вижили. Їли коли і як доведеться – чи тричі на день чи й зовсім не їли. Але обов'язково разом всією сім'єю, з однієї миски. Хто скільки встиг схопити стільки й з'їв. Та страшний був тоді не лише голод. Ходила епідемія тифу. Від цієї то хвороби вимерли коти всі поголовно, й людей багато. В моєму роду така доля спіткала дядька й бабу Катерину, від голоду – нікому не прийшлося. Від тифу того всередині тіла все палало; й та температура просто-таки здавлювала. Так продовжувалось з тиждень, якщо витримаєш – виживеш. Пам'ятаю, батько й матір з тифом у лікарні, дід і баба, брати мої хворі; а я, ледь піднявшись після хвороби і на вулицю. Висмикнув кулик сіна, топірцем посік, попарив та й нагодував корову. Літрів 4 потому давала. Як не було чим корову годувати, то й хату розкривав, бо ж із сіна. Намішаю з теплою водою, то й було що дати. Без корови, землі вижити було практично тоді неможливо, то ж і помирали люди особливо в містах, а допомоги від держави ніякої.

Ходили навіть слухи про канібалізм, але конкретно про це я не чув і не бачив. Маю сказати й про долю красивої церкви, що була в нашому селі (а воно мало приблизно 300 дворів). Любили люди церкву, ходили туди, а 28 квітня, на Пречисту, святкували Храм. З'їжджалися кіньми, возами звідусіль. А в 1933 р. не було свята... Пуста стояла наша церква, ніхто в ній не правив. Колективізація... Ікони порозтягувані, а приміщення було для зберігання колгоспного зерна. Щодо освіти, то була на селі чотирирічна школа (з 1933, чи ще й раніше). Пішов я у перший клас у 1934 р. (бо в 1933-му хворів тифом). З четвертого до сьомого класу навчався в іншій школі. І, закінчивши таким чином 7 класів, вступив у агрономічну школу в хуторі Кулічевське, де провчився рік. Щодо життя в початковій школі, то діти ходили туди голодні

й холодні. Нікого там не годували. Та ще й зима давила страшними морозами та снігами, що не можна було й з хати вилізти. Сидить, бувало, мати вдома, щоб дитина в школу сходила, бо ж одягу на всіх теплого не вистачало. Робили його з шерсті овець, коноплі: сіяли, мочили, пряли на полотно. І з того шили. Пам'ятаю, і торбина з книжками була полотняна, цупка. А до школи йти 5 км. От виходив я на бугорок якийсь, сідав на торбину ту, і спускався вниз!

Ще із шкільних років згадую таку історію. Вчився я за умов великого контролю і несвободи. І ніхто не мав права сказати слова всупереч того, що тобі скажуть робити. Мовчи і люби вождя. І от почув я якось від одного свинаря, що мав за корову сплатити податок, такого вірша:

Ні корови, ні свині –
Тільки Сталін на стіні.
Він указує рукою
Куди їхать за мукою.

Так я той віршик і розказав у школі, що й почула вчителька. На щастя, вона передала це моєму батькові, а не комусь вище!.. Інакше, попало б не мені (а мав я тоді велику взбучку), а батьку. На другу ніч забрала би міліція, і – в Сибір. Страшні були часи. Всі мали жити і мовчати. Жити в страшенному гніті. Жити? – Ні, виживати! І нехай діти наші не відчують і не побачуть того, що ми пережили!".

Література:

1. Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих /ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: факти, судження, пошуки/. – Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 10. 2. Веселова О. Пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні /ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: факти, судження, пошуки/. – Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 13. 3. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. 4. Голодомор в Україні 1932–1933: Офіційні документи. Бібліографія публікацій джерел. Огляди джерел. Інтернет-ресурси. Державний комітет архівів України. – К., 2003. 5. Гриневич Л. Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. Том І: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. – К. : Критика, 2008. – Книга 1. – 552 с. 6. Колективізація і голод на Україні (1929–1933). Зб. докум. і матер. – К., 1993. 7. Марочко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Хроніка / В. Марочко, О. Мовчан. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. – 294 с. 8. Нікольський В. Голодомор 1932–1933 рр. на Україні за матеріалами Окремої папки Політбюро ЦК КП(б)У /ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: факти, судження, пошуки/. – Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 12.

І. С. Кушко
студент Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

ГОЛОДОМОР 32-33 рр. ЗА СВІДЧЕННЯМИ ЖИТЕЛІВ С. РАЙГОРОДА НЕМИРІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

".. У нас є окремі випадки і навіть окремі села голодуючих, однак це лише результат місцевого головотяпства, перегинів, особливо відносно колгоспів. Всілякі розмови про "голод" на Україні треба категорично відкинути".

З листа генерального секретаря ЦК КП(б) УС. Косіора Сталіну (25 квітня 1932 р.).

Героїчна і водночас трагічна історія українського народу. Давні джерела зберегли гіркі свідчення про голодні лихоліття українського народу. Жахливою подією в історії людської цивілізації постає голод 1931–1933 років.

Голод був спричинений насильницькою суцільною колективізацією горезвісним хлібозаготівлями, людиноненависницькою політикою розкуркуленням, відвертим масовим терором тоталітарного режиму проти селян України.

Творці голодомору, а це велика армія партійної й державної номенклатури, яка була багатонаціональною за своїм складом, не обстоювали інтересів якоїсь однієї нації, а дбали насамперед про зміцнення економічних підвалин комуністичної імперії.

Причиною голоду вважають його штучний характер, походження, тобто свідомо організований тодішнім політичним керівництвом. Про це свідчать спогади очевидців тих жахливих подій.

Основною метою даної публікації є розглянути спогади очевидців голодомору 1932–1933рр. с. Райгорода Немирівського району, Вінницької області, і зробити висновок, що послугувало причиною такої жахливої катастрофи.

При написані даної публікації були використані спогади жителів с. Райгорода. Дані матеріали зберігаються у сільській бібліотеці с. Райгорода.

Свідчить Любчик Валентина Пилипівна 1925 року народження. Народилась і жила в селі Мар'янівка Немирівського району. Довгий час проживала в Райгороді.

Причини голоду: урожай забирала влада. Ходила бригада по 5–6 чоловік партійців з підводами і з прапорами. Прийшли до хати забрали ікону Божої Матері і потоптали ногами. Мама дуже плакала, бо все забирали з хати. Були винагороди від влади за донесення на сусіда про приховання зерна. Ті хто відбирали зерно не мали ніяких документів на збирання продуктів. Застосовували до людей покарання, побиття, арешти. Маминого

брата Любчика Тимофія Теодосійовича вислали в Сибір на побудову Біломорського і Волго-Донського каналу (10 років відбув).

Люди плакали і нічого не могли зробити проти цього. Не можна було приховати хоч трошки зерна, продуктів, овочів. Все вигортали. За іконою в жінки був вузлик з зерном і той забрали. Люди ходили на річку Південний Буг і збирали скойки, їх парили, чистили і на сковороді з водою тушили і так їли. Картоплю мерзлу перемішували з лободою і такі млинці пекли. У батька була велика пасіка і він закопав бочку меду, але витік весь мед.

Бригада (по 5–6 чоловік) ходила з залізними шпичаками і про штрихували все, шукаючи зерно. Люди казали на них комнезами. З ними ходив Вертипорох – учитель з села Салинець, Матей – голова сільської ради, Архип Загородній – селянин.

Батько насипав в діжечку проса і витягнув на гору, на гребінку коло комина сховали, то там вони не знайшли. То батько через рік приїхав і вночі забрав те просо. Те просо варили у ступі і варили латуру з зерна.

Тим, хто пішов до колгоспу, то давали по трохи їсти, якусь баланду, варені буряки. В людей забирали все, що хотіли: худобу, речі, одяг, рушники, і все-все. Нашу сім'ю розкуркулили, бо батько був хазяїн, то все забрали. Хто збирав колоски після жнив загублені, то гонили, видирали, забирали. Поля охороняли об'їждчики, комнезами охороняли комори. Добровільно йшли в колгоспи ті, що нічого не мали, а середняки-хазяї не хотіли йти.

Як настали комнезами –
Землю в СОЗ забрали.
Бідні люди всі плакали,
Бо колись купляли.

Людей заставляли йти в колгосп, хто не віддавав все добровільно, то забирали силою і звозили все в колгосп, а людей висилали. Переховати худобу не можна було ніде. Ходили забирати продукти серед білого дня. Приходили до кожної хати по кілька разів.

З настанням 1933 року і до літа люди вмирали з голоду, поїли котів, собак, ворон. Сиріт забирали в приюти, коли батьки вмирали. Не голодували в селі комнезами, їхні діти їли хліб і мамалигою малювали по шибках. Хто як міг, то виживав, а комнезами, то вижили всі. Сусідка Франя пішла до комнезаму і на городі вирвала буряковий висадок, то він взяв зуба від борони і побив їй голову так, що вона померла.

Хто мав в Москві родичів, то їздили до них, привозили їжу і таким способом виживали. їли люди лободу, щирицю, кропиву, акацію, липове, черешневе, вишневе листя, кору з липи, тварин диких, птахів – все, що могли їсти.

Померлих від голоду комнезами звозили до великої ями і накидали повну трупами, і потім засипали землею, і викопували нові ями. На цвинтарі є місця захоронення людей, померлих від голоду. Є й поодинокі могили, хто з рідних ховав. Встановлений хрест на цвинтарі був після голодомору.

У сім'ї батька Пилипа було троє дітей, у тому числі і я. Восени 1932 року почали розкуркулювати в нашому селі. Батько, щоб його не вислали, поїхав на заробітки і влаштувався на Удичському цукровому заводі – шив спецодяг. З хати все забрали, загрузили 6 підвід: 2 швейних машини, шафу з одягом і все-все... А маму з трьома дітьми вивезли на підводі за ліс у яр і висипали, мов тих щенят. А надворі стужа стояла і мама просила хоч сокиру взяти, щоб було чим рубати дровець. Але нічого не дали.

Ми маленькі і голодні
Плакали дуже й дуже.
Яр глибокий біля лісу
Став нам за домівку.
Ніхто не хтів рятувати,
Бо куркульські діти.
Но знайшлися добрі люди
І нас приютили,
Що вижили з того страху
І нас прокормили.

Спочатку приютила жінка з Мар'янівки, яка жила біля цвинтаря. Прийняла нас в стару хату, в якій сиділи троє суток разом з кролями голодні і холодні. Попили тільки сироватки, що принесла жінка. А мати поїхала шукати батька і потім забрала нас в Джулинський район село Серафинівка. Помістили нас до однієї вдови в хату, їсти не було що, ні палити чим. Важко було виживати. Батько приносив невеличкий пайок і так ділились всі ним, щоб вижити. Але одного разу прийшов один чоловік з Тернівського колгоспу Загоруйко (був зав лісництвом). Коли побачив, що мати жарить на блясі буряки, а мене ще від малярії трусило. І діти сиділи голодні чекаючи їсти, то він замислився, а на наступний день привів корову і сказав: "Візьміть корову, нехай діти п'ють молоко, бо пропадете". Батько розшукував його після війни, але не зміг знайти, бо він загинув на фронті. Так ми стали пити молоко і вижили, а люди вмирали дуже. Була жінка Теклюк Ганна, вона мала малу дитину і з'їла її.

У 1933 році був великий врожай, але забирали все, не даючи ні колосочка, людям. Люди збирали гриби і їли, що аж дуріли від них.

Свідчить Олексієнко Марія Микитівна (дівоче прізвище – Донченко) 1923 року народження. Народилася і жила під час голодомору в Юрківцях Немирівського району. Батько мав поле, коні і сім'я трудилась біля землі. В 1931 році почалась колективізація в селі. Приїхали підводами комнезами до оселі Донченка і забрали все зерно. Принесли з собою якусь бумагу і стали пояснювати, що вони повинні все у них забрати. Забравши все і худобу почали вигонити з хати. Батько поїхав на заробітки, а мати з трьома дітьми приютилась у сусідки. Мама вже хотіла йти в колгосп, але влада колгоспна не прийняла її без хазяїна (Розсердились, що не підкорився їм). Тільки допросилась, щоб пустили у порожню свою хату, ті погодились.

Мучились зиму 1932 і 33 років. І от почалась холодна весна. Батько був в Єнакієво, робив на коксохімічному заводі. Приїхав звідти додому, а тут застав голод. У батька ноги були, як колодки. Семирічний братик Василь помер опухлий від голоду. Самі його поховали. Пройшло небагато часу, як чуємо в сінях плаче тітка Катерина. Помер її п'ятирічний син. Незадовго помирає тітчина чотирьохрічна дівчинка. Так усіх поховали, підкопуючи могили рідних і підсовуючи туди померлих.

Недалеко біля нашої хати був рів, заповнений людськими трупами. Хати ставали пустими – вимирали сім'ями. Ми ходили в ліс і збирали равлики. Мати пекла їх в печі, а ми вибирали м'ясо і так їли. Рвали кропиву, акацію, листя з липи, черешні. Сушили в печі листя, потім терли в макітрі і пекли млинці. В хаті порожньо було, ні крупинки. Коли достигало своє житечко, то ще недозрілим жали, сушили й молотили. Варили з нього кашку. Поїли всіх собак і котів у селі. Ми знайшли їжачка на подвір'ї, і теж з'їли.

У лісі знайшли пеньочок, а біля нього згарище залишилось, а там розкидані малесенькі кісточки дитячі. То після цього випадку мама не пускала дітей до лісу.

Свідчить Червоняк Ольга Карпівна 1917 року народження. Народилась і весь час проживала в селі Райгород. Коли настала колективізація, то батько Олексієнко Карпо не захотів вступати в колгосп, а мати, Олексієнко Дарка Григорівна, пішла, щоб прогодувати дітей. По сусідству залишилася сім'я без батька (Іван, Григорій і Никифір Діхтярі). Мати вигодувала їх, тільки помер Григорій від голоду.

Дубина Олександра працювала в колгоспі і втомилась через голод. Пішла на цвинтар і почала копати собі яму, відпочиваючи час від часу. Потім взяла свою дитину півторарічну доньку і сиділа над ямою, опухла від голоду, чекаючи смерті. Побачив це єврей Алілуй і, взявши коня, привіз її додому. Так спас її від лютої смерті, годуючи.

Ще один страшний свідок голодомору: йшли з колгоспної роботи сусідки і Феодора Гуцал пішла в кущі передихнути. Коли помітили, що довго нема її, то пішли до неї, але вона була вже мертва.

На цвинтарі ховали по 10–15 чоловік разом в одну яму.

Усе зерно забирала влада, а платили фруктами й овочами. Мати пекла буряки ті, що давали свиням і роздавала голодним. У колгоспі ще трохи давали сої, гороху.

Гуцалів батько ходив по селах просити хліба, а потім знайшли його на дорозі померлого.

Люди ходили на роботу найматись до євреїв – носили воду, рубали дрова, за яку-небудь їжу.

Батько за золоті великі мамині сережки виміняв два оселедці.

Отже, з вищесказаного можна зробити висновок, що голодомор 1932–33 років був для українців тим же, чим нацистський геноцид для євреї або різанина 1915 р. для вірмен. Ця трагедія, масштаби якої просто неможливо

усвідомити, завдала нації непоправного удару, соціальні, психологічні і демографічні наслідки якої дають знати про себе і сьогодні. Вона ж кинула чорну тінь на "перемоги" радянської системи і методи їх досягнення.

В.В. Галатир
аспірант кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У С. ЧАБАНІВЦІ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ: ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ

1932–1933 роки стали в історії України періодом чорного лихоліття та масового державного терору проти десятків мільйонів людей. Лише з початком незалежності вчені змогли неупереджено його досліджувати та виділити в окрему проблему "голодомору" з контексту репресій радянської влади проти населення. Із року в рік з'являється все більше праць, які стосуються тих жахливих подій. Проте це лише початок вивчення страшної трагедії та намагання показати її, як штучно спланову акцію радянського режиму проти українського селянства. Вивчення передумов, перебігу та наслідків голодомору в кожному регіоні та населеному пункті допоможе сформувати цілісну картину в державі, знайти винуватців трагедії на місцях і з'ясувати вплив на господарське, демографічне, духовно-релігійне життя народу. Дослідження трагічної долі селян Поділля знайшли відображення в працях І. Шульги [1], В. Мацька [2], А. Філінюка [3], В. Манакова [4], І. Рибака [5], С. Маркової [6], Л. Баженова [7] та ін. Частково проблеми голодомору в с. Чабанівці торкнувся в своїй книзі В. Ромарнюк [8].

У ті трагічні роки за адміністративним поділом с. Чабанівка входило до Староушицького району Вінницької області (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), а отже потрапила до так званої "прикордонної смуги". Спираючись на кооперативний план як засіб побудови соціалізму, партія вказала селянам шлях переходу від дрібного селянського господарства до великого виробництва – створення колгоспів. У прикордонній смузі партійно-державні органи всіляко стимулювали колгоспне будівництво. Наприклад, у 1926 р. в селі діяло садово-виноградне товариство "Вишня", що нараховувало 15 членів, йому виділялися кредити. 3 вересня 1926 року чотири бідняцьких родини в с. Чабанівці утворили товариство по спільному обробітку землі "Сільський господар". Після офіційного проголошення гасла про суцільну колективізацію уже в січні 1930 року в селі було створено колгосп "Паризька комуна" куди ввійшли 40 господарств. Головою було призначено Д. Білінського, який згодом зазначав: "У листопаді 1929 р. я повернувся з армії, служив дійсну. Скоро мене викликав голова райвиконкому і запропонував очолити сільський комнезам. Відказувався, бо не знав, що то за робота. Натиснули на мене і я був

змушений погодитись. Так я став головою комнезаму. А там через день-два знову викликають. “Організуй колгосп”, – кажуть. Як його організувати я не знав. “Піди, – кажуть – по селі, збирай заяви від людей”. Дали на допомогу комсомольців. Довго мучились ми і людей мучили, уговоряли як уміли. Дуже не хотіли люди записуватись…” [9, с. 44]. Дії влади до людей які не погоджувалися вступати в колгосп можна оцінити зі свідчень жителя села І.Олійника: “Було нас у сім’ї дев’ятеро. Поле мали своє. Боявся батько з такою великою сім’єю йти в колгосп. Наклали на нас податки великі. Спродали все, що мали. Весь хліб до зернини забрали. Ще залишився мішок жита. Мама впала на нього і не дають. Чим же сім’ю годувати? Та голова сільради схопив її за шию і почав душити…” [10, с. 49]. За рішенням Староушицького РК ЛКСМУ 30 червня 1926 р. у селі утворюється осередок з шести осіб. Він став вірним помічником партії у проведенні її політики в даному регіоні. В 1932 р. в ньому нараховувалось уже 10 членів [11, с. 51]. Розширювалось коло їхньої діяльності. Вони активно проводили колективізацію, допомагали розкуркулювати та висилати населення за межі України, збирати податки, відбирати хліб. Саме руками цих людей робились “чорні справи”. Допомагали їм “донощики”, які конкретно вказували місця де було заховано збіжжя. Таким чином органи місцевої влади та місцеві “активісти” відіграли не останню роль у сприянні наступу радянського режиму на населення. Проте потрібно сказати, що їх злочинними діями керували не лише ідеологічні погляди та бажання вислужитись перед владою, а й жорсткий контроль, погрози, страх, насильницька політика радянського режиму.

Загальні причини, такі як суцільна колективізація, розкуркулення, хлібозаготівельна політика слугували передумовами виникнення голодомору безпосередньо в с. Чабанівці. Серед істориків краєзнавців немає єдиної думки щодо початку голодомору в подільських селах. Відповідно лише орієнтовно можна визначити його початок в і с. Чабанівці. Переважна більшість краєзнавців за точку відліку беруть телеграму Вінницького обкому партії надіслану у ЦК КП(б)У 21 травня 1932 року, в якій повідомлялося про масові випадки голоду і важке продовольче становище, яке склалося у восьми східних районах області. Проте І. Шульга зазначає, що вищеназвана телеграма зафіксувала уже пік голодомору у східних районах Поділля [12, с. 107], а С. Маркова говорить, що вже з січня-березня 1932 р. з різних районів Поділля почала надходити тривожна інформація про продовольчі труднощі [13, с. 53]. Отже, подібні сигнали надходили і раніше, але на них не звертали особливої уваги. Можемо припустити, що в цей час розпочалися проблеми з продовольством і в згаданому нами селі.

Про перебіг голодомору та становище в с. Чабанівці можна судити із спогадів очевидців: Грузевич Палани Сидорівни 1921 р. н.: “Мені було лише 11 років, що таке голод я не знала, проте довелося довідатись із власного досвіду. Найважче було з їжею. Були випадки коли люди їли навіть котів,

собак, дохлих коней. Мені самій довелось скуштувати гнилої картоплі та жому. Щоб поїсти ми мололи кукурудзяні качани та варили куліш. Хто був заможніший – мав корову – це хоч якось рятувало життя, проте ненадовго. Голод ходив поміж вулиць, він ніби жив у будинках, намагаючись щоразу забрати чиєсь життя. Умови проживання були дуже поганими. Люди не мали що одягнути, що їсти та на чому спати. Спали на збитих з дошок та постелених соломою ослонах, не маючи чим вкритися. Люди падали від голоду, мов скошена трава, простягаючи руку за кусочком хліба. Було дуже важко, але мені хотілося жити. Тому не знаю чи це збіг, чи мені насправді судилося вижити. Я згадую із болем у серці ті часи, коли я маленька дівчинка у 11 років чекаю вранці маминого сніданку, а на сніданок лише пісна юшка. І як зараз пам'ятаю – котились сльози. У мене була мама, тато і сестра. Вони разом зі мною терпіли ці тяжкі муки долі та здолали бар'єр смерті і ніби ступили у нове життя. Померлих ховали, замотавши у рядно, у викопаних ямах, домовин тоді не було. І так люди кінчали свій вік у голоді та холоді" [14]; Остапчук Ганни Іванівни 1927 р. н.: "Голодний 33... Цей період забути важко. Особливо нам дітям, бо весь час хотілося їсти. Бригади ходили по хатах забираючи останні грами муки, зерна, кукурудзи. Діти дуже плакали, їжу ховали в скриню, але скрині були зламані і пожитки забрані. Їли кропиву колючі стебла і так виживали" [15]; Мельника Прокопа Івановича 1927 р. н.: "Важко було пережити роки Голодомору. Люди рятувалися як могли. Малі діти пухли з голоду. Наші батьки змогли дати раду нам і сусідським дітям лише тому, що в господарстві була корова. Вона стала нам другою мамою"; Олійника Федора Дмитровича 1924 р. н.: "Мені було лише 9 років, дуже було важко. Дуже хотілося їсти. Запасів хліба не було, але батько їздив у Західну Україну і вимінював свої полотна на кукурудзу, квасолю. Так ми із сестрою вижили. Пам'ятаю як мама із макуха варила кашу. Здавалося, що смачнішої за неї не було нічого. Ходили по полях, шукали мерзлу картоплю. Страждали, голодували, але як могли так і підтримували один одного" [16]; Кирилюка Максима Якимовича 1920 р. н.: "Багато вистраждано, пережито. Позаду розруха, Велика Вітчизняна війна... Але найбільше запам'ятався голод 1932–1933 рр. Мені було лише 12 років. Батько важко хворів. На мамині плечі випало багато роботи і ми з сестрою чим могли тим і допомагали їм. Наймалися випасати овець, корів. Їсти дома не було чого, їли крадькома на полі. Доїли корів, тим молоком і вижили" [17]; Соловей Юфини Тимофіївни 1921 р.н.: "Важко стає на серці, коли згадую голодні роки. Коли на прохання їсти мама весь час плакала, тому, що їсти дома не було чого. Ми малими дітьми бігали по обочах, збираючи ягоди, ловили у річці рибу, із бур'янів варили юшку, так і вижили" [18]; Грузевич Пелагії Сидорівни 1921 р. н.: "Голодомор я пам'ятаю. Це були страшні роки. Люди їли мерзлу картоплю, варили кору дерев, віддавали все, що мали за шматок хліба. Про одяг ніхто не думав, тільки б їсти не хотілося. За зібрані колоски людей могли саджати до в'язниці, бити, штрафувати. Та якось вижили, вистраждали, вистояли";

Ігнатової Ганни Арсеніївни 1927 р. н.: “Наша сім’я важко пережила голодні роки. Хата була недобудована. Дітей у сім’ї було четверо. Взимку мерзли від холоду та ще й голод дошкуляв щоденно. Ми з сестрою ходили в поле, збирали мерзлу картоплю, з якої мама пекла млинці. Якими смачними вони були тоді! Не уявляю, як ми вижили!” [19]; Мельника Миколи Івановича 1929 р. н.: “Наша родина вважалася на той час заможною. Батькового брата вислали в Сибір як куркуля. Дома була корова, то і вона підтримувала нас у найважчі часи. Пам’ятаю себе малим хлопчиком – завжди хотілося їсти, а хліб навіть вночі снився. Люди рятувалися як могли, їздили в Західну Україну, обмінювали речі на продукти” [20]; Кузь Марії Іванівни 1929 р. н.: “З часів голодомору пам’ятаю мало, але мама завжди повторювала: “Не дай Бог нікому пережити голод!”. Перед очима завжди бачу чорну хлібину, спечену з гнилої картоплі, березових опилок і жмені житньої муки…” [21]; Павлюк Оксани Петрівни 1916 р. н.: “Голод пам’ятаю дуже добре. Він був важким. Була посуха, збирали великі податки, а що залишалось примусово відбирала влада. Сховати не можна було нічого, бо шукали на горищі, в хаті, у дворі. Люди виживали як могли: їли лободу, гнилу картоплю, кукурудзяні качани, цвіт акації, траву, вбивали горобців, собак. Ховали померлих загорнутими в шматки тканини бо трун не було” [22].

Становище з продуктами харчування в селі було важке. Згадувані вище організовані бригади заходили на подвір’я і обшукували кожний куточок, забирали все до зернини. Від масових смертей мешканців села рятувало проживання в прикордонній смузі. Вони ходили “в найм” на різну роботу в Західну Україну, Північну Бессарабію, Польщу, міняли там речі на продукти харчування і повертались додому. Інші рятувалися займаючись ремісництвом, дрібними роботами.

За даними Книг актів реєстрації цивільного стану Державного архіву Хмельницької області у 1932–1933 рр. в с. Чабанівці померло близько 48 жителів. На сьогодні встановлено імена 44: Андрєєва К. П., Білінський В. А., Войтишен І. С., Галатир Н. П., Горбановська А. Д., Горбановський В. Т., Григор’єв А. М., Григор’єв В. С., Григор’єв Л. С., Данілов Д. Д., Данілов Я. В., Дупляк В. В., Захарчук Г. О., Заярнюк А. Г., Ігнатов С. Д., Ігнатов Ф. В., Комарніцька Г. І., Комарніцька Д. М., Костюк І. Т., Мельник Г. Н., Мостовий Я. М., Олійник А. Г., Олійник Г. Д., Олійник Г. І., Олійник М. І., Остапчук В. Г., Пастух М. П., Половчук В. П., Приведа І. Г., Роїк Т. І., Сафронюк С. В., Смалько М. І., Струманський П. Г., Тимофій О. І., Тимчук Я. П., Тимчук О. О., Тимчук В. Г., Тимчук І. Г., Ткачук Л. М., Федоришен І. А., Цимбалістий А. П., Чипаковський С. Й., Шестаковська Є. С., Ясінська Л. М. Серед причин смерті, перелічених вище людей, вказано, що лише дві особи померли від голоду (один колгоспник), три особи від конвульсій, три особи від дизентерії, дві від хвороби шлунку, дві від ядухи, одна від раку, одна від лихоманки, одна від застуди, одна від паралічу, одна від коклюшу, одна від тифу, а двадцяти шести осіб - причина смерті невідома (хоча не важко здогадатись,

що саме голод та виснаження організму від нього і став причиною смерті). Загалом з них семеро дітей, троє людей похилого віку, інші молодь та люди середнього віку [23, с. 254–256].

Кількість жертв насправді може бути й більша. Люди помирали на дорогах, станціях, далеко від рідної оселі у пошуках їжі без документів, які б засвідчували особу. Через те що сталінський режим досить ретельно утаємничував цей жахливий злочин встановити істинну кількість жертв голодомору в регіоні важко. На жаль ми не можемо оперувати даними про кількість населення в 1932–1933 рр. Проте, з існуючих свідчень, в яких вказується, що на перше січня в 1924 році у с. Чабанівці було 1090 осіб, а в сусідньому с. Раколупці – 330 осіб [24, с. 43] та припустивши що до 1932–1933 років дані не значно змінились, а кількість померлих у ці роки відповідно становила 48 і 10 осіб, то, зробивши розрахунки можна побачити, що втрати в с. Чабанівці склали 4,4 %, а в с. Раколупцях – 3 %. Із отриманих даних, можна говорити про більшу кількість жертв у с. Чабанівці під час голодомору порівняно з сусідніми населеними пунктами. На нашу думку, доводить це твердження також і те, що оскільки с. Стара Ушиця було районним центром, а с. Грушка до 1923 року – волосним центром, то вони й переважали с. Чабанівку за кількістю населення, а число загиблих в 1932–1933 роках становить 83 та 24 особи відповідно [25, с. 383–384]. Проте потрібно відзначити, що кількість жертв в с. Чабанівці була меншою порівняно з центральними та східними районами Поділля. Так, наприклад у квітні 1933 р. у Липовецькому районі в с. Лісова Лосіївка лише за один день померло 30–35 осіб, а 10 квітня у с. Вахнівка – 37 людей (згодом 50 сімей повністю), у с. Зозів – 15–20 жителів [26, с. 443].

Отже, голод 1932–1933 рр. торкнувся і прикордонної смуги, зокрема і с. Чабанівки, хоча його масштаби були меншими ніж в інших районах Поділля. Культурно-релігійне та господарське життя було занедбане, демографічна ситуація була складною, опухлі та виснажені люди від голоду були до всього байдужими. Наведені вище спогади не можуть залишити байдужим нікого. Ті трагічні події назавжди залишаться у пам'яті жителів села. Допомагає їх згадувати експозиція про голод, розміщена в Народному музеї історії с. Чабанівки, заснованому В. Ромарнюком. Також у 2008 році побудовано пам'ятник жертвам Голодомору, біля якого щорічно відбуваються заходи по вшануванню жертв голодомору 1932–1933 рр. в Україні загалом та у селі зокрема.

Література:

1. Шульга І.Г. Людомор на Поділлі: (До 60-річчя голодомору): Нариси з історії Подільського селянства у 1921–1933, 1945–1947 рр. – К., 1993. – 235 с. 2. Голодомор на Поділлі: Книга свідчень / Упоряд. Мацько В.П. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 102 с. 3. Філінюк А. Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині у дослідженні останнього періоду // Голод 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки: Матер. республ. наук.-практ. конф. – Хмельницький 1993. – С. 11–15. 4.

Манаков В. Голод 1933 року на Поділлі: Спогади очевидців. – Хмельницький, 1998. – 38 с. 5. Рибак І., Матвєєв А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 140 с. 6. Маркова С. Голодомор 1932– 1933 років на Поділлі: Монографія. – К. : МАУП, 2003. – 116 с.- Бібліогр.: С. 100–113. 7. Баженов Л. Голодомор на Поділлі 1932–1933 років у працях учених і краєзнавців // Трагічні події 30-х років ХХ століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні (у зв'язку із 70-ми роковинами голодомору в Україні): матер. наук.-практ. конф.- Хмельницький, 2004. – С. 9– 12. 8. Ромарнюк В. Чабанівка. – Камянець-Подільський, 1997. – 142 с. 9. Там само. 10. Там само. 11. Там само. 12. Рибак І., Матвєєв А. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та південно-східній Волині. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 140 с. 13. Маркова С. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: Монографія. – К. : МАУП, 2003. – 116 с. – Бібліогр.: с. 100–113. 14. Зі слів П. С. Грузевич записано вірно в 2008 р. ученицею Чабанівської ЗОШ Н. Бадовською. 15. Зі слів Г. І. Остапчук записано вірно в 2008 р. ученицею Чабанівської ЗОШ К. Мусій. 16. Зі слів П. І. Мельника та Ф. Д. Олійника записано вірно в 2008 р. учнем Чабанівської ЗОШ Р. Гаврилюком. 17. Зі слів М. Я. Кирилюка записано вірно в 2008 р. учнем Чабанівської ЗОШ Д. Гайдуком. 18. Зі слів Ю. Т. Соловей записано вірно в 2008 р. ученицею Чабанівської ЗОШ В. Троянко. 19. Зі слів П. С. Грузевич та Г. А. Ігнатової записано вірно в 2008 р. ученицею Чабанівської ЗОШ А. Хаснуліною. 20. Зі слів М. І. Мельника записано вірно в 2008 р. учнем Чабанівської ЗОШ Д. Мазуром. 21. Зі слів М. І. Кузь записано вірно в 2008 р. учнем Чабанівської ЗОШ І. Кирилюком. 22. Зі слів О. П. Павлюк записано вірно в 2008 р. Завідувачем бібліотеки с. Чабанівка Н. Галатир. 23. Національна Книга Памяті жертв Голодомору 1932–1933 років в україні: Хмельницька область. К. 2. /Редкол.: Гавчук І. К., Гладуняк І. В., Слободянюк П. Я., Осадча Г. Г. та ін. – Хмельницький, 2008. – 1176 с. 24. Ромарнюк В. Чабанівка. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 142 с. 25. Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. К.2. /Редкол.: Гавчук І. К., Гладуняк І. В., Слободянюк П. Я., Осадча Г. Г. та ін.- Хмельницький, 2008.- 1176 с. 26. Веселова О. Пам'ять про жертви голоду-геноциду 1932–1933 років в Україні: смертність й ушанування загиблих // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. – № 10. – С. 430–485.

С. В. Михайлова
старший викладач Хмельницького інституту МАУП

ДІЯЛЬНІСТЬ КП(б)У НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Уже з перших кроків своєї діяльності лідери більшовицької партії прекрасно усвідомлювали, що утримати політичну владу можливо лише за умов утворення нових виборних органів, діяльність яких хоча б формально відповідала вимогам демократії. Як відмічали М. Майоров та К. Кононенко основу більшовицьких організацій України на початку 1917 року складали члени профспілок, зокрема, союзу кравців, двірників, швейцарів, хатніх робітників, вантажних візників, "людей в масі малокультурних, далеких від політичного думання" [6, с. 32]. Цей людський матеріал, до того ж

малочисельний, об'єктивно не міг стати основою майбутнього апарату державного управління. Більшовики одними з перших зрозуміли, що за умов згортання парламентаризму політичне панування забезпечуватиметься озброєними загонами їх прихильників. На початку 1918 року загони Червоної гвардії трансформувалися в підрозділи Червоної Армії. Одержавлення "командних висот" і мілітаризація народного господарства дали можливість Раднаркому спрямувати максимум ресурсів на спорядження величезних збройних сил, сформованих на основі мобілізацій.

Восени 1920 р. Червона Армія налічувала 5,5 млн. чоловік, що перевищило сукупну чисельність збройних сил провідних країн Західної Європи. Значна її частина була зосереджена на території України: 4-а, 6-а, 12-а, 13-а, 14-а і 1 Кінна армії. Командний склад Червоної Армії за рахунок різних заходів швидко більшовизувався. В 1920 році серед комскладу армії було 10,5 % членів РКП(б)-КП(б)У, в 1921 р. – 20%, в 1922 р. – 22,5%, в 1923 р. – 29,6%, а в 1927 – 48,1% [7, с. 107].

Важливим органом державного управління, утвореним більшовиками в грудні 1917 року, стала Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем (ВНК) на чолі з Ф. Дзержинським. На думку В.Леніна, ВНК поряд з Наркоматом з військових справ стала одним з найважливіших бойових загонів Радянської влади. Без такої установи, підкреслював В. Ленін, "влада трудящих існувати не може, поки на світі будуть існувати експлуататори…" [2, с. 322]. Надзвичайно швидкими темпами проводилася більшовизація кадрового складу ВНК. Маючи в руках такий ефективний каральний орган як НК, більшовики дістали цілковитий контроль над державним апаратом, армією, профспілками, громадськими організаціями, пресою, командними висотамив економіці, суспільно-політичному житті.

У 1922 р. ВНК була трансформована в Державне політичне управління, яке формально обмежувалось у проведенні позасудових розправ. Проте зміна назви не змінила реальних функцій ВНК–ДПУ. На думку Р. Куденгове-Калергі, ДПУ перетворилася на партійну інквізицію РКП(б), що завжди вважала ворогів партії поза законом. Нелегким виявилося завдання створення в Україні мережі державних виконавських структур. Брак професійних управлінців серед українських більшовиків постійно компенсувався партфункціонерами з Росії. ЦК РКП(б) у резолюції "Про Радянську владу на Україні" рекомендував українським комуністам забезпечити "найширше залучення бідного і середнього селянства до справи управління в усіх галузях", дозволив залучати до роботи в радянських установах та партії фахівців (так званих "елементів українського міського міщанства") за умов попередньої перевірки та постановки "під суворий класовий контроль пролетаріату" [3, с. 334]. Особи, яким були адресовані пропозиції стати на службу Радянській владі, затверджувались на відповідальних посадах з умовою вступу до партії. Членам інших політичних

партій пропонувалося їх залишити, визнати правоту більшовизму, стати функціонерами радянської партійно-державної машини. У подальшому, за рахунок чисток партійних і державних установ планувалося видаляти "соціально далеких" фахівців і замінювати їх на нові пролетарські кадри, що форсовано готувалися мережею нових навчальних закладів. В. Ленін доручив Наркомату освіти розробити умови вступу абітурієнтів до вузів. На його думку, "безумовно повинні бути прийняті особи із середовища пролетаріату і найбіднішого селянства, яким будуть надані в широкому розмірі стипендії" [4, с. 279]. На виконання цього доручення Раднарком своїм декретом затвердив нові умови доступу громадян до вищої освіти, які відміняли пред'явлення при вступі диплому, атестата, свідоцтва про закінчення школи, відміняли конкурсні іспити. Пізніше до цих умов додається вимога відповідної політичної орієнтації. Постановою Наркомату освіти УСРР "Про відкриття педагогічних шкіл" від 28 липня 1920 р. встановлювалася, що при прийомі до педагогічної школи ніяких іспитів бути не може і, в першу чергу, приймаються члени і кандидати Комсоробкому (Комуністичної спілки робітничої молоді), діти робітників, незаможних селян, трудового населення. У серпні 1920 року наказом РВР затверджено правила вступу, які забороняли навчання в закладах РСЧА членам "колишніх привілейованих станів" та надавали пільги при вступі членам РКП(б) [13, с. 15]. Наступного року абітурієнти могли розраховувати на навчання у вузах лише за умов рекомендації партійно-державних або військових установ. А особи, що поступали у соціально-економічні вищі навчальні заклади, крім загального цензу, повинні були довести наявність дворічного стажу партійної або радянської служби. Студентський загал постійно зазнавав чисток, які під виглядом перереєстрації були проведені вже в 1921 р. Її наслідком стало виключення з вузів 4000 чоловік з числа "різних контрреволюційних елементів" і 7000 тих, "хто лише вважався студентами".

Чистка 1922 р. позбавила студентських квитків ще кілька тисяч осіб [14, с. 22]. Як правило, чистки здійснювались в Україні під безпосереднім керівництвом вищого політичного керівництва республіки, яке не лише спрямовувало тотальні перевірки колективів вузів, й конкретизувало тактичні і стратегічні завдання, підводило підсумки зазначених кампаній. Лише в 1922 – 1925 рр. політбюро ЦК КП(б)У 20 разів розглядало питання, пов'язані з чистками вузів, перевірками професорсько-викладацького складу, контингенту студентів [1, с.40]. Розгорнуту програму чистки вищих учбових закладів було прийнято на основі доповідей керівника главку Наркомосу Я.Ряппо та завідуючого агітпропом ЦК КП(б)У Діаманта 5 січня 1923 року. В схваленому документі ставилось завдання запропонувати Наркомосу провести: а) чистку вузів, керуючись при перевірці класовим принципом; б) видалити з вузів "політично-ворожий і антирадянський елемент", а також "спекулюючих, що є баластом в розумінні учбовому"; в) кампанія чистки проводиться Наркомосом та його органами на місцях під безпосереднім

контролем партії; г) губкоми затверджують склад комісій, а також порядок і план перевірки в залежності від місцевих умов.

6 червня 1924 року вище політичне керівництво знову звернулось до питання чисток у вузах, акцентувало увагу на "академічному і соціальному їх характері" [11, арк. 8]. Очевидно, що вузівські чистки в першій половині 20-х років набули непомірного розмаху, оскільки ЦК КП(б)У своєю постановою від 5 вересня 1924 року було змушене визнати, що кількість "вичищених" студентів по кожному окремому вузу не повинна перевищувати в середньому 18% [15, с. 139]. У визначений вищим політичним керівництвом республіки відсоток потрапляли здебільшого діти інтелігенції, духовенства, дрібної буржуазії, хоча на практиці саме вони були найбільш підготовленими для опанування майбутньою професією.

ЦК КП(б)У своєю постановою від 2 листопада 1924 р. доручила спеціальній комісії під керівництвом голови Всеукраїнської ради профспілок Угарова ще раз переглянути справи виключених дітей інтелігенції і прийняти відповідні рішення в кожному конкретному випадку. Через три тижні, 28 листопада 1924 р., ЦК КП(б)У своєю постановою "Попередні підсумки перевірки вузів", прийнятою по доповіді Наркома освіти УСРР О.Шумського, знову акцентувало на соціальному характері чисток, зазначивши, що крім "контрреволюційних і білогвардійських елементів, справді шкідливих для радянської влади, чистка повинна бути більш суворою стосовно вихідців з міщансько-торгового середовища, які не розірвали з ним зв'язку" [12, арк. 5].

Процес більшовизації вищих учбових закладів у 20-х роках не обмежувався чистками студентської молоді. В полі зору сформованих міжвідомчих комісій, в першу чергу, перебував професорсько-викладацький склад. Зокрема 23 червня 1922 р. було запропонувало НКО республіки звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і докласти зусиль для очищення його професорсько-викладацького складу. В наступні кілька місяців вище політичне керівництво ще кілька разів зверталося до питань функціонування зазначеного вищого учбового закладу, доручало ДПУ УСРР В.Балицькому взяти під особистий контроль процеси, що відбувалися в середовищі професорсько-викладацького складу Кам'янця-Подільського. Одночасно в країні йшла масштабна підготовча робота по вичищенню державно-партійних установ. Готуючи організаційно-технічне підгрунтя для проведення неминучих чисток, В. Ленін провів постанову ЦК РКП(б), який зобов'язувала всі організації партії у тижневий термін з дня опублікування внести у всі членські квитки і картки відомості про те, з якого часу дана особа є членом партії більшовиків. Крім того, усі комуністи, що працювали у радянських органах, були зобов'язані негайно внести у свої членські картки стислі відомості про те, до яких партій вони належали або примикали протягом останніх п'ятьох років. Чимало організацій користалися цим для вичищення з своїх рядів "сумнівного елементу". Після проведення перереєстрації в Лубенської парторганізації Полтавської губернії з 121 члена

КП(б)У залишилося 33. Зіньковська парторганізація зменшилася з 50 до 26 чоловік [8, с. 64]. У деяких випадках, вищими партійними органами розпускалися цілі парторганізації, після перереєстрації скликалися конференції, на яких обиралися нові керівні органи. Зокрема, Харківський губком розпустив Сумську парторганізацію. Після всебічної перевірки членами партії була залишена тільки третя частина організації. По тим же причинам Полтавський губком розпустив і перереєстрував Золотоніську організацію КП(б)У. В цей період з ініціативи В. Леніна проводиться перша грандіозна чистка рядів РКП(б). Партію мали залишити особи, що вступили з інших партій після жовтня 1917 року, особи з середовища чиновників та посадовців, які були на службі старих урядів, що колись займали посади, пов'язані з якими-небудь привілеями. Особлива процедура передбачалася по відносно до "ненадійних" комуністів, які були радянськими службовцями. Члени ячейки, де проводиться перереєстрація, мали здійснити "спеціальну перевірку з обов'язковим опитуванням трудящих як партійних, так і безпартійних, що зустрічаються з даним членом РКП на його роботі". Скоріш за все подібні опитування мали визначити професійну доцільність перебування фахівця в радянській установі. Чистка не зачіпала робітників, що "працювали на фабриках", та селян, "зайнятих на своїй ділянці землі" [9, с. 1].

Освітній рівень партії був вкрай незадовільний. Вишу освіту мали 458 комуністів, середню – 4567, початкову – 30830, домашню – 6594, письменними себе вважали – 6061, неписьменні – 394, із політичною освітою – 3839 та не вказали освітній рівень – 752 члени КП(б)У. Біля 8% партійців на запитання анкети: "Чому бажають навчатися члени партії?" – відповіли: "Учитися грамоті". Зрозуміло, що 4647 вихідців з інших партій, що пережили чистку 1921 року, мали більш високий освітній і професійний рівень, що дозволяло їм певний час обіймати високі партійні та радянські посади [10, с. 222].

Наприкінці 20-х років РКП(б) з метою посилення впливу партії на професійні спілки починає їх радикальне реформування. Усі працюючі на одному підприємстві або в установі, незалежно від професії, об'єднувалися в одну галузеву спілку. До кінця 1921 р. в Україні їх виникло 24: металістів, залізничників, водників, харчовиків, робітників землі і лісу, медико-санітарної праці, освіти і культури тощо. Як і партія, галузеві спілки створювалися на засадах "демократичного централізму", як організації, жорстко підпорядковані відповідному ЦК. В. Ленін розглядав профспілки як канал зв'язку з масами, знаряддя впливу на них, засіб використання партією енергії та ініціативи мас, як форму додаткового партійного контролю над кожним залученим до них робітником. Завданням профспілкових організацій була не тільки передача імпульсів від влади до мас й, що не менш важливо, постачання інформації "верхам" щодо настроїв і потреб "низів". У такому

разі партійний центр діставав можливість, якщо цього бажав, своєчасно вносити в свою політику відповідні корективи.

Таким чином, можна констатувати, що відразу після жовтневих подій в Петрограді у 1917 році більшовицька партія з метою утримання влади і встановлення партійної монополії утворила ряд державних органів та "одержавлених" організацій (Ради, ВЧК–ДПУ, Червону армію, виконавчі комітети, наркомати, профспілки, комнезами та інш). Від моменту утворення ці організації, а також сама партія піддавалися постійним хвилям більшовизації у вигляді чисток, внаслідок яких верхівці партії вдавалося унеможливити утворення організованої політичної опозиції ані в суспільстві як такому, ані всередині його державно-партійних та громадських організацій. У подальшому, після встановлення монопартійної системи, ця практика не тільки не пом'якшилася, а, навпаки, стала аксіомою функціонування радянського суспільства, яка невдовзі призвела до повного відриву правлячої державно-політичної еліти від суспільних інтересів та запитів.

Література:

1. Ленін В. І. Лист до робітників і селян України // Повн. зібр. тв. – Т. 40. – С. 40. 2. Ленін В. І. Політична доповідь ЦК VIII Всеросійській конференції РКП(б) // Повне зібр. тв. – Т. 39. – С. 322. 3. Там само. – С. 334. 4. Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику // Повне зібр. тв. – Т. 44. – С. 279. 5. Ленін В. І. Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні // Повне зібр. тв. – Т. 39. – С. 315. 6. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине. – К., 1922. – С. 32. 7. Майстренко І. Історія КПУ. – Мюнхен, 1979. – С. 107. 8. Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства УССР за период с 1 октября 1922 года по 1 октября 1923 года. – Х., 1924. – С. 64. 9. Приговор агентам империализма // Правда (орган ЦК РКП(б)). – 1922. – 9 августа – С. 1. 10. Свердлов Я. О комитетах деревенской бедноты // Избранные произведения. – М., 1976. – С. 222. 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в м. Київ (ЦДАВО) – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 8. 12. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 168. – Арк. 5. 13. Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 15. 14. Там само. – С. 22. 15. Шиловцев В. Образование Коммунистической партии Украины-воплощение ленинских принципов партийного строительства // За власть Советов на Украине. – К., 1988. – С. 139.

С. В. Білошицький
кандидат історичних наук, доцент
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України (м. Київ)

БОРОТЬБА РКП(Б) - КП(Б)У З ОПОЗИЦІЙНОЮ ПРЕСОЮ ЯК ЗАСІБ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ (1917 — СЕРЕДИНА 20-Х РР.)

Перемога Лютневої революції 1917 року створила принципово нову, небачену раніше сприятливу політичну ситуацію для діяльності всіх, і перш за все революційно-демократичних, партій. Всього в Росії протягом наступних трьох років діяло більш як 90 політичних партій. При цьому більше половини всіх партій як загальноросійських, так і національних функціонувало в Україні1.

Фактичне скасування політичної цензури сприяло різкому зростанню кількості періодичних друкованих видань. Вже до кінця 1917 року в Україні виникло 106 нових газет та журналів, а загальна ж їх чисельність досягла 212 одиниць. Значна кількість видань представляла окремі партійні організації або їх угрупування. Так, з 30 березня 1917 року почала виходити "Робітнича газета" – орган ЦК УСДРП під редакцією В.Винниченка. З 1 травня ЦК УПСР розпочинає випуск часопису "Боротьба", а з 4 травня ЦК Української селянської спілки починає друкувати щотижневик "Народна воля". До початку 1918 року в Україні виникло також ряд регіональних партійних видань. В Харкові губком УСДРП започаткував газету "Робітник", в Умані місцева організація Союзу автономістів-федералістів почала редагувати тижневик "Вільна Україна". З'явилася також мережа регіональних видань УСДРП: у Харкові – "Голос робітника", в Катеринославі – "Наша справа", в Полтаві – "Вільний голос", у Кам'янці-Подільському – "Боротьба". Непогане регіональне представництво мала і преса УПСР, якій вдалося відкрити в Полтаві часопис "Соціаліст-революціонер", в Катеринославі – "Земля і воля", у Харкові – "Рух", у Вінниці – "Трудова республіка"2.

Проте подібний перебіг подій аж ніяк не влаштовував більшовиків, які розглядали пресу виключно як інструмент мобілізації мас для досягнення політичної влади. Ще в листопаді 1905 року в своїй програмній праці "Партійна організація і партійна література" В.Ленін, характеризуючи стан тогочасної російської преси, закликав пролетаріат "покласти край цій мерзенності, від якої задихається все живе і свіже на Русі"3. На його думку, тільки "організований соціалістичний пролетаріат", після того як поставить під контроль видавництва, склади, магазини, читальні, бібліотеки та торгівлю друкованою продукцією, здатен перетворити пресу з атрибуту ліберального міщанства на інструмент об'єднання "дійсно передового і до кінця революційного класу".

Тому цілком логічно, що вже на другий день після жовтневих подій, 26 жовтня 1917 року, Військово-революційний комітет схвалив резолюцію з питання про пресу, в якій оголошувалося про закриття всіх буржуазних газет4. Пізніше ця резолюція була покладена в основу одного з перших документів Радянської влади – декрету Раднаркому РСФРР про пресу від 10 листопада 1917 року, в якому недвозначно говорилося: "Кожен знає, що буржуазна преса є однією з наймогутніших озброєнь буржуазії. Особливо в критичний момент, коли нова влада, влада робітників і селян, лише зміцнюється, неможливо було цілком залишити цю зброю в руках ворога, в той час як вона не менш небезпечна, ніж бомби і кулемети". Згідно декрету, підписаного Головою Раднаркому В.Леніним, передбачалося закриття всіх органів друку, що закликали "до відкритого опору і непокори робітничому і селянському урядові" та поширювали "смуту явно наклепницького перекручення фактів"5.

На практиці декрет легалізував відкриті розправи над органами друку, які повсюди проводилися озброєними більшовицькими загонами. Як згадував П.Мальков <майбутній комендант Московського Кремля – Авт.>, в жовтні 1917 року йому з товаришами було достатньо рішення Центробалту, щоб закрити в Петербурзі газету "Биржевые ведомости", та власного бажання, щоб розпустити редакцію журналу "Огонек"6.

В січні 1918 року озброєні загони М.Муравьйова після захоплення Києва не тільки припинили вихід опозиційної газети "Киевская мысль", але й реквізували приміщення, майно і папір редакції для виготовлення власної друкованої продукції6. Через декілька днів муравьйовці закрили і редакцію "Киевлянина" – видання, яке редагував відомий діяч партії кадетів В.Шульгін7.

Наприкінці грудня 1917 р. – початку січня 1918 р. органами ВНК на території Росії було заарештовано ряд журналістів – лівих есерів. Враховуючи відсутність в радянському законодавстві мір покарань журналістів за професійну діяльність, ліві есери, нарком юстиції І.Штейнберг та його заступник А.Шрейдер звернулися 24 січня 1918 року з протестом на дії ВНК до Раднаркому РСФРР, пропонуючи негайно звільнити заарештованих співробітників газет8. Проте у своїй відповіді Раднарком не заперечив право Комісії по боротьбі з контрреволюцією та інших органів влади "піддавати арешту осіб, друковані виступи яких свідчать про наявність активної контрреволюційної боротьби з їх боку"9.

Фактично рішення уряду засвідчило пріоритет революційної доцільності перед радянською законністю, який стосовно до заарештованих журналістів – лівих есерів голова ВНК Ф.Дзержинський сформулював наступним чином: "Звільнення їх… в умовах, коли контрреволюцією влаштовуються заколоти, неможливо"10.

Водночас конфліктна ситуація між ВНК і Наркомюстом спонукала Раднарком видати 28 січня 1918 року декрет, яким Революційному трибуналу

преси дозволялося карати грошовим штрафом, призупиненням виходу та конфіскацією друкарні не лише видання, але й персонально редакторів – у вигляді позбавлення волі та політичних прав11.

За ініціативою Ф.Дзержинського 18 березня 1918 року колегія ВНК ухвалила рішення про негайну організацію на місцях надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, посадовими злочинами і зловживанням пресою. Утворений при ВНК інформаційний відділ збирав і обробляв різноманітні газетні матеріали, направляв у редакції офіційні повідомлення комісії, давав дозволи на друк статей, що містили інформацію про її діяльність. При відділі було організоване бюро по боротьбі з контрреволюційною пресою, яке здійснювало репресивні заходи щодо газет, які "розповсюджували наклепницькі відомості про Радянську владу"12.

Діяльність бюро набрало таких масштабів, що керівництво Московської Ради було змушене вимагати від ВЦВК обмежити активність ВНК в цьому напрямку. Майже одночасно, 8 травня 1918 року, Ф.Дзержинський вніс пропозицію віднести всю справу боротьби із зловживаннями в пресі до компетенції ВНК, як "органу, найбільш поінформованому і технічно пристосованому до проведення в життя необхідних заходів з належною повнотою і швидкістю"13.

Клопотання Ф.Дзержинського було підтримане ВЦВК та Раднаркомом. 11 травня президія ВЦВК затвердила постанову про закриття газет, що "сіяли серед населення паніку і збуджували невдоволення" Радянською владою. Як захід покарання ВЦВК встановив штрафи від 25 до 50 тисяч карбованців, а також віддачу редакторів газет до суду Ревтрибуналу. Безпосереднє виконання цієї постанови було доручене ВНК14.

Накладення на редакції грошових штрафів, передбачене декретами Раднаркому, стало не надто поширеним засобом впливу на опозиційно налаштовані газети і застосовувалося швидше епізодично. Зокрема, в грудні 1918 року в Харкові владними структурами було оштрафовано меншовицьку газету "Наш голос", за те що остання напередодні взяття міста частинами Червоної Армії оголосила більшовиків завойовниками, які розорили своїм господарюванням Південь і тепер претендують на залишки багатств України15.

Основним же засобом впливу більшовиків на опозиційну пресу залишалося суцільне закриття її редакцій. Всього в 1917 – 1918 рр. було заборонене видання 170 газет, що належали помітним в політичному житті несоціалістичним партіям і угрупуванням, серед яких – "День", "Новое время", "Утро", "Речь", "Русская воля" і 167 есерівських та меншовицьких видань – "Голос солдата", "Единство", "Земля и Воля", "Лучь", "Заря"16. Така ж доля спіткала російські газети "Анархия", "Новая жизнь", "Великая Россия", "Свобода России", "Слово народа", "Наша Родина", "Заря России", "Наше слово", "Наш голос", "Раннее утро", "Возрождение", "Вечерние новости", "Новости дня", "Четвертый час", "Искра", "Народная мысль",

“Северная область” та багато інших17. За той же період в Україні перестало виходити або було закрито біля 50 видань, серед яких “Вісті”, “Нова громада” тощо18.

Починаючи з 1919 року, коли основна маса опозиційної до більшовиків преси була знищена, доля існувавших небільшовицьких газет все частіше вирішувалася у високих партійних кабінетах. Так, незважаючи на велике службове навантаження, Голова Раднаркому Радянської Росії В.Ленін в написаному власноручно 22 лютого 1919 р. проекті постанови ВЦВК РСФРР пропонував закрити меншовицьку газету “Всегда вперед”, яка публікацією статті “Прекратите гражданскую войну” довела більшовицькому керівництву “своє контрреволюційне спрямування”. 26 лютого 1919 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет повністю схвалив подані йому пропозиції19. В іншому своєму листі до Ф.Дзержинського, від 23 серпня 1919 р., В.Ленін настійно радив взяти під ретельний нагляд газету “Народ”, що мала “тісні зв’язки з правими есерами”20.

Одночасно і в Україні, починаючи з середини 1919 року, вище політичне керівництво республіки на своїх засіданнях, часто в індивідуальному порядку, вирішувало подальшу долю окремих видань. Так, в липні 1919 р. був закритий орган українських соціал-демократів (незалежних) – газета “Червоний стяг”21. Тричі в липні – серпні 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У розглядало можливість випуску в світ меншовицької газети “Начало”, висунувши перед редакцією як умову її існування “повне і рішуче відмежування” від харківської організації РСДРП та вимагаючи відповідної декларації на ім’я першого секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора22. Остаточне рішення, схвалене постановою вищого політичного керівництва від 4 серпня 1919 р., не залишало ніяких надій – “газету закрити негайно”23.

В якості превентивного заходу по обмеженню видавничої діяльності опозиційних партій в травні 1919 р. президія Ради народного господарства України оголосила націоналізацію всього паперу, що знаходився на складах м. Києва і передачу його під завідування Київської губернської РНГ24.

Забороняючи іншим партіям видавничу діяльність, більшовики інколи робили виключення, вирішуючи при цьому декілька стратегічних завдань як то: залучення до співпраці у критичні моменти на зовнішніх фронтах колишніх і майбутніх політичних опонентів, внесення розкольницьких настроїв в ці організації та демонстрації для міжнародних спостерігачів елементів пролетарської демократії. Таким чином, в умовах організації опору білому рухові в липні 1919 року з метою консолідації навколо більшовиків представників “м’якої” опозиції політбюро ЦК КП(б)У дозволило відкрити партійні друковані органи РСДРП та лівим есерам (інтернаціоналістам)25. В жовтні 1920 року політбюро ЦК КП(б)У дає дозвіл на випуск всіх махновських видань26, з яких в першу чергу виділялися "Известия Военно-Революционного Совета армии имени батьки Махно" і "Набат" – партійний орган Конфедерації анархістів "Набат", яка знайшла притулок у військових

формуваннях Н. Махна27 і була декілька разів заборонена рішеннями радянських державно-політичних органів28. Дещо раніше, в березні 1920 року, оргбюро ЦК КП(б)У дозволило Бунду видання власної газети з символічним накладом в 2 тисячі примірників29.

Проте ці дозволи були тимчасовими і лише підтверджували загальну тенденцію до ліквідації більшовиками опозиційної преси. Так, дозволивши 6 лютого 1919 року меншовикам випуск власної газети "Наш голос", політбюро ЦК КП(б)У відразу доручило Харківському губпарткому "закрити газету, коли він знайде це запотрібне"30, а вже через сім днів поставив завдання зменшити наклад газети до 2 тисяч примірників і закрити її взагалі протягом найближчого тижня, "підшукавши для цього найбільш зручний привід"31. Вихід же газети Бунду за рішенням ЦК КП(б)У від 26 жовтня 1920 року був поставлений в залежність від її здатності "вести кампанію за перехід Бунду організовано в Комуністичну партію"32.

Декларуючи політичний курс більшовиків на знищення опозиційної преси, в квітні 1919 року керівник Комуністичної партії Радянської держави В. Ленін попереджав колишніх опозиціонерів, що склали зброю перед більшовиками: "Якщо ти прийшов сюди допомагати нам – будь ласка, а якщо ти будеш друкувати газети і підбурювати робітників на страйки... то ти, може, маєш рацію з точки зору учредилкі, але з точки зору нашої боротьби і відповідальності, яку ми несемо, ти не правий, ти не можеш нам допомагати, забирайся… або ти сидітимеш у тюрмі"33.

Неодноразово протягом 1919 – 21 років різні партійні організації зверталися до партійно-державного керівництва України з проханням дозволити видання свого періодичного органу, але, як правило, вони не отримували позитивної відповіді.

В липні 1919 року політбюро ЦК КП(б)У відмовило в заснуванні партійного друкованого органу революційним комуністам34. 12 липня 1920 року, на черговому засіданні, воно прийняло рішення закрити газету УКП "Червоний прапор", діяльність якої "набула справді шовіністичний характер і веде демагогічну кампанію"35. Цікаво, що це рішення було спровоковано самим редактором "Червоного прапору" М.Авдєєнком, який наважився скаржитися ЦК КП(б)У на дії органів військової цензури, що конфіскували одне число газети за інформацію про розгром більшовиками Кубанської партійної організації укапістів36. Рішення політбюро було виконано через декілька годин. В ніч з 12 на 13 липня 1920 р. співробітниками Харківської губНК було зроблено трус в редакції та вилучено її печатку37. Неодноразові клопотання ЦК УКП перед ЦК КП(б)У про дозвіл на випуск власної газети і журналу завершувалися відмовою. Вище політичне керівництво республіки на своєму засіданні 4 грудня 1920 року визнало прохання укапістів "несвоєчасним"38. В іншому випадку політбюро ЦК КП(б)У своєю постановою від 12 листопада 1920 р. заборонило Всевидаву друкувати видання УКП39. В червні 1920 року воно відмовило в проханні меншовиків

повернути їм націоналізовану друкарню40. 21 серпня 1920 року оргбюро ЦК КП(б)У схвалило принципове рішення припинити вихід газети "Борьба", дозволивши "у випадку необхідності в різний час випустити 1-2 примірники"41.

Декілька рішень вищого політичного керівництва торкалися обмежень видавничої діяльності єврейських політичних партій. 22 липня 1920 року оргбюро ЦК КП(б)У відмовило ЄКП в праві видавати журнал "Накануне", вважаючи це "зайвим"42, а 17 серпня заборонило ЄСДРП (Поалей-Ціон) володіти власною друкарнею43. На початку 1921 року політбюро ЦК КП(б)У спочатку припинило друк відозви про об'єднання лівих есерів – синдикалістів та інтернаціоналістів44, а потім відмовило лівим есерам в праві випускати журнал і відкрити книговидавництво "через паперову кризу"45.

Водночас в 1919–20 роках долю більшості опозиційних газет продовжували вирішувати в оперативному режимі місцеві органи влади: парткоми, ревкоми, органи ВУНК, військове командування. Зокрема, в Кам'янці-Подільському, наприклад, професором М.Грушевським в грудні 1918 року була заснована газета "Життя Поділля" – орган місцевої організації УПСР. З встановленням у Кам'янці в квітні 1919 року Радянської влади часопис спробував виходити і далі. В одному з чисел газети, як пригадував співробітник тогочасної редакції А.Животко, був надрукований матеріал на захист прав українського народу в опануванні власною культурою. На другий день було видано наказ голови ревкому М.Барана та секретаря Самулевича про закриття газети і конфіскацію її останнього числа46.

20 лютого 1919 року співробітниками НК було проведено обшук в типографії лівоесерівської газети "Борьба", внаслідок якого газета була закрита, а ряд її працівників – заарештовано47. 7 січня 1920 року Реввійськрада 14-ї Армії закрила газету харківських боротьбистів "Пролетарская правда" і заарештувала її редактора за розміщення замітки під назвою "Чем объяснить?", у якій "містилися злочинні заклики до червоного українського війська вичистити по закінченню війни з Денікіним Україну від російських комуністів"48.

20 січня Прилуцький ревком заборонив видавати партійний орган Прилуцького повітпарткому боротьбистів49. 21 січня своєю постановою Київський губревком обмежив випуск видання щоденної газети ЦК УКП(б) російською мовою "Красное знамя" до трьох разів на тиждень. Відкидаючи мотивування рішення відсутністю паперу, боротьбисти відмітили у скарзі Всеукрревкомові, що це обмеження не торкнулося видань більшовиків50. Симптоматично, що ЦК УКП(б) скаржився не тільки і не стільки на скорочення періодичності виходу свого друкованого органу, скільки на те, що це обмеження здійснив Київський, а не Всеукраїнський ревком, за яким деморалізовані боротьбисти таке право вже визнавали.

В березні 1920 року політком Каряк телеграмою повідомив Всеукрревком про закриття ним газети укапістів "за друкування статейки, у

якій вони нас називають людьми, що діють разом з Брусиловим з метою окупації України і проведення русифікаторської політики”51. Одночасно було припинено друк газети ЦК ЄКП “Накануне” російською та єврейською мовами, через те що спочатку “єврейська друкарня була зайнята друкуванням літератури на замовлення єввідділу при ЦК КП(б)У”52, а потім С.Косіор відмовив редакції в отриманні паперу53.

Через чотири місяці Катеринославський губпартком КП(б)У, не дозволивши друк 6-го примірника газети ЦК ЄСДРП (П-Ц) “Дер Геданг”, фактично припинив її діяльність54. Архівні матеріали також містять свідчення про закриття в 1920 році у Харкові органів Головного комітету РСДРП – газет "Начало"55 та “Наш голос”56. В липні 1921 року в Чернігові місцевими органами влади закрито орган ЄКП (П-Ц) “Коммунистическая мысль”57. А наприкінці 1921 року Харківською НК було захоплено гектографи, на яких праві есери друкували свою газету "Голос социалиста-революционера"58.

Крім закриття газет більшовики здійснювали інші відповідні заходи, що обмежували можливість незгідних з офіційним курсом політичних сил. В січні 1920 року Бахмутський повітовий ВРК видав наказ “Про встановлення твердого революційного порядку”, який містить попередження, що “ні окремі особи, ні організації, ні професійні спілки і установи як цивільні, так і військові не мають права видавати і випускати які б то не було розпорядження і вивішувати плакати без дозволу ревкому”59. В той же час Житомирською НК було заарештовано члена редакційної колегії газети “Стрілецька думка” Кочерижка – за роботу в “контрреволюційній газеті”. Пізніше останнього було відправлено до Москви і засуджено до ув’язнення в концентраційному таборі60. Роком раніше в Харкові були ув'язнені члени у УПЛСР Карелін, Вершинін та Саблін за випуск нелегальної партійної газети61.

Обмежуючи можливість опозиційних партій репрезентовувати свої політичні погляди, більшовики одночасно використовували всі вивільнені технічні потужності для проведення власної агресивної агітаційно-пропагандистської кампанії. Як відмічав в вересні 1919 р. член УСДРП Д.Дмитріенко, "театри, кінематограф, пароплави, потяги — все було використано більшовиками як засіб пропаганди. В кожному більш-менш житловому осередку були розкидані склади літератури, агітаційні читальні пункти. Сотні будинків, забори, афішні тумби — все це, було рясно обліплено агітаційними плакатами, відозвами, написаними прозою і віршами. Плакати ці та відозви, безперечно, відігравали певну роль в "збільшовиченні" та затуманенні рядового мешканця"62.

Цілком зрозуміло, що каральні заходи більшовиків щодо опозиційної преси викликали протести з боку різних політичних партій. В січні 1919 р. Катеринославський комітет РСДРП висловив протест губкому КП(б)У з приводу закриття газет "Приднестровский край" та "Слово". Як зазначалось у

протесті, "переслідування вільного слова ніколи ще не досягали мети і нова влада робить глибоку і тяжку помилку становлячись на шлях переслідувань і репресій щодо невгодної преси"63. 3 квітня 1919 р. ЦК УПЛСР констатував, що внаслідок "нечуваних гонінь та переслідувань" з боку більшовиків партія "позбавлена можливості видавати власні друковані органи"64. Через тиждень на III Гуляйпольському районному з'їзді було проголошено анархістську платформу з вимогою "повної свободи слова і друку "65. Головний комітет РСДРП в лютому 1921 року з сторінок свого бюлетеня вимагав від влади дозволу на відкриття друкованого органу, оскільки протягом року партія "позбавлена можливості перед широкими робітничими масами шляхом друкованого слова розвивати свої політичні погляди і захищатися від кривди і наклепу"66. В липні 1920 року ЦК ЄСДРП (П-Ц) у своєму зверненні до ЦК КП(б)У оцінював ставлення до себе з боку більшовиків як неприпустиме і вимагав припинення утисків в роботі своєї партійної преси67. У квітні 1921 року ЦК УКП вимагав від ЦК КП(б)У припинення політики репресій та встановлення "вільного існування нашої преси"68. Скарги УКП, фактично єдиної української легальної партії, крім КП(б)У, продовжувалися аж до її ліквідації. Так, в травні 1923 року Київський губком УКП в листі губкому КП(б)У протестував проти заборони друкованого слова і вимагав "фактичного дозволу видавництва та преси у вигляді періодичного органу губкому УКП"69. В липні 1923 року Катеринославський губком УКП в листі губкому КП(б)У протестував проти травлі партії і вимагав "дозволу преси і видавничої справи"70. А ЦК УКП в травні 1924 року звернувся до прокурора республіки з протестом проти позбавлення його можливості видрукувати нове видання своєї програми. Укапісти домагалися "дослідження в терміновому порядкові факту незаконної заборони друкувати програму, скасування цієї заборони... притягнення винних до відповідальності"71.

Обмеження прав і свобод викликало найнегативнішу реакцію на Заході як серед відвертих супротивників радянської влади, так і їх симпатиків, які не хотіли миритися з подібним становищем на теренах першої в світі соціалістичної держави72. Так, в першій половині 20-х років в радянських республіках різними шляхами розповсюджувалася листівка "Розвал РКП(б) і завдання робітничого класу Росії". В ній наголошувалося: "Півстоліття боровся російський робітник з гнітом царизму, півстоліття кращі сили робітничого класу гноїлися в цій нерівній боротьбі. Півстоліття час за часом перед лицем самодержавства зростав грізний ворог, і, врешті-решт, в 1917 р. цей ворог зламав царя. Але на момент перемоги пролетаріат виявився неорганізованим класом, він не зміг одразу взяти владу в свої руки. Влада потрапила до рук найбільш організованої її частини — до рук РКП(б). А коли РКП(б) отримала владу, вона не захотіла з нею розстатися. РКП проголосила на весь світ, що в Росії диктатура пролетаріату, але в Росії не диктатура пролетаріату, а диктатура однієї партії"73.

На подібні звинувачення В.Ленін відповідав, що свобода в умовах жорсткої класової боротьби означатиме “свободу політичної організації буржуазії”, а це теж саме, що “допомога класовому ворогу”74. А більшовицький пропагандист М.Лан у брошурі “Хто такі комуністи і чого вони хочуть”, надрукованій для закордонної української діаспори в 1921 році, пояснював знищення опозиційної преси так: “Всі свободи виборів, друку, недоторканості належать тільки робітничому класу. Що було б, коли б цими всіма свободами користувалася й буржуазія? Вона скоро звалила б пролетаріат і знову запанувала... Дозвольте буржуям хоч одну якусь свободу, скажімо, видавати їм свої часописи, то вони ж розпустять такі брехні і поведуть таку агітацію проти робітничої влади, що затурканий, забитий бідняк зіб’ється з пантелику й не зможе розібратися, де правда й де кривда”75.

Серйозність роботи більшовиків по знищенню опозиційної преси засвідчують наступні цифри: з 212 газет, що виходили в Україні в 1918 році, через три роки залишилося лише 73, серед яких 63 належали більшовикам. А ще через два роки з 77 видань вже 75 були органами осередків КП(б)У76. Крім того, більшовики активно використовували матеріально-технічну базу закритих редакцій та вивільнені ресурси для розбудови власної преси. 4 січня 1922 року секретаріатом ЦК КП(б)У було прийняте рішення довести протягом місяця наклад газети “Комуніст” до 100 тисяч примірників77. А постановою політбюро ЦК КП(б)У від 19 жовтня 1923 р. редакції “Комуніста” були передані виробничі потужності редакцій газет “Пролетарій”, “Український економіст” та “Торгово-промышленная газета”78.

Таким чином, в 1921–1922 роках в Україні фактично було знищено партійну небільшовицьку пресу і встановлено монополію КП(б)У на засоби масової інформації. У подальшому акценти боротьби з проявами публічності опозиційних політичних сил все більше переміщалися в площину обмеження їх прав використовувати інші канали розповсюдження та поширення інформації, проведення агітації і пропаганди, що втілилося у створенні і розвитку потужної мережі органів політичної цензури.

Література:

1. Ветров Р. Політичні партії України на початку XX століття (1900-1935 р.р.). – Днепродзержинськ, 1997. – С. 10. 2. Животко А. Історія української преси. — Мюнхен, 1989. – С. 220, 222-224. 3. Ленін В.І. Партійна організація і партійна література // Повн. зібр. тв. — Т. 12. – С. 93. 4. Скуленко М. История политической пропаганды. — К.: Лыбедь, 1990. – С. 121. 5. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: РОССПЭН, 1997. – С. 27. 6. Мальков П. Записки коменданта Московского Кремля. — М., 1961. – С. 36. 7. Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Архив русской революции. — М., 1991. — Т. 6. – С. 206. 8. Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография. Под ред. А.Велидова. — М.: ИПЛ, 1987. – С. 139. 9. Декреты Советской власти. — М.: Госполитиздат, 1957. — Т. 1. – С. 434. 10. Феликс Эдмундович Дзержинский… — С. 139. 11. История советской

политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: РОССПЭН, 1997. – С. 29. 12. Феликс Эдмундович Дзержинский… — С. 145. 13. Там само. — С. 146. 14. Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР: В 2-х кн. — М.: Политиздат, 1986. – Т. 1. – С. 191. 15. Волин С. Меньшевики на Украине (1917—1921 гг.). — Вермонт, 1990. – С. 75. 16. Скуленко Вказана праця… – С. 121. 17. История советской политической цензуры... – С. 412-413. 18. Кузеля З. Рік 1918 на Україні. — Зальцведель, 1918. – С. 5. 19. Декреты Советской власти. — М.: Госполитиздат, 1968. — Т. IV. – С. 440. 20. В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922 гг.). — М.: Политиздат, 1987. – С. 249. 21. Центральний Державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 6, спр. 1. – Арк. 57 зв. 22. Там само. – Арк. 63-67. 23. Там само. – Арк. 68. 24. Червоний стяг (орган тимчасового комітету УСДРП (незалежних лівих). — 1919. — 29 травня. 25. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 6, спр. 1. – Арк. 41. 26. Там само. — Спр. 7. – Арк. 95. 27. Герасименко К.В. Махно // Революция и гражданская война в понимании белогвардейцев. — М.: Отечество, 1991. — С. 212-254. 28. Набат (орган конфедерации анархистов “Набат”). — 1918. — 1 сентября. 29. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 5. – Арк. 25. 30. Там само. — Спр. 57. – Арк. 6. 31. Там само. – Арк. 8. 32. Там само. — Ф. 1, оп. 1, спр. 13. – Арк. 17. 33. Ленін В.І. Доповідь на надзвичайному засіданні пленуму Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів // Повн. зібр. тв. — Т. 38. – С. 247. 34. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 328. – Арк. 41. 35. Там само. — Оп. 6, спр. 7. – Арк. 44. 36. Там само. — Оп. 20, спр. 194. – Арк. 30. 37. Там само. — Спр. 196. – Арк. 14. 38. Там само. — Спр. 7. – Арк. 110. 39. Там само. — Ф. 1, оп. 7, спр. 5. – Арк. 119. 40. Там само. — Оп. 6, спр. 7. – Арк. 42. 41. Там само. — Спр. 5. – Арк. 72. 42. Там само. – Арк. 60. 43. Там само. – Арк. 69. 44. Там само. — Ф. 1, оп. 6, спр. 13. – Арк. 10. 45. Там само. – Арк. 28. 46. Животко А. Вказана праця. — Мюнхен, 1989. – С. 228. 47. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 328. – Арк. 54. 48. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (збірники документів і матеріалів): В 2-х т. — К.: Вид. Ак. Наук УРСР, 1957. – Т. 1. – С. 42. 49. ЦДАГО України. — Ф. 43, оп. 1, спр. 71. – Арк. 8-9. 50. Там само. — Спр. 72. – Арк. 2. 51. Там само. — Ф. 1, оп. 20, спр. 242. – Арк. 174. 52. Там само. — Спр. 94. – Арк. 202. 53. Там само. – Арк. 209. 54. Там само. – Арк. 196. 55. Волин С. Меньшевики на Украине (1917—1921 гг.). — Вермонт, 1990. – С. 95. 56. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 194. – Арк. 218. 57. Там само. — Ф. 41, оп. 1, спр. 153. – Арк. 36. 58. Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного комитета, Совета Народных Комиссаров, наркоматов, уполнаркоматов и центральных учреждений УССР VI Всеукраинскому съезду Советов РКиК депутатов. — Х., 1921. – С. 10. 59. Радянське будівництво на Україні... – Т. 1. – С. 223. 60. ЦДАГО України. — Ф. 43, оп. 1, спр. 65. – Арк. 17. 61. Революционная борьба (орган Киевского комитета УПЛСР). — 1919. — 9 апреля. 62. Робітнича газета (центральний орган УСДРП). — 1919. — 19 вересня. 63. Рабочее дело (орган Екатеринославского комитета РСДРП). — 1919. — 5 января. 64. Революционная борьба (орган Киевского комитета УПЛСР). — 1919. — 3 апреля. 65. Голинков Д.Л. Вказана праця. – Т . 2. – С. 307. 66. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 20, спр. 657. – Арк. 1. 67. Там само. — Спр. 94. – Арк. 196. 68. Там само. — Ф. 1, оп. 6, спр. 20. – Арк. 23. 69. Там само. — Ф. 8, оп. 1, спр. 96. – Арк. 138. 70. Там само. — Спр. 95. – Арк. 41. 71. Там само. — Спр. 100. – Арк. 2. 72. Державний архів Одеської області. — Ф. 7, оп. 1, спр. 1037. – Арк. 31, 31 зв. 73. Державний архів Донецької області. — Ф. 3, оп. 1, спр. 1906. – Арк. 5. 74. Ленін В.І. Лист Г.М’ясникову // Повн.

зібр. тв. — Т. 44. – С. 73. 75. Лан М. Хто такі комуністи і чого вони хочуть. — Вінніпег, 1921. – С. 11. 76. Животко А. Вказана праця. — Мюнхен, 1989. – С. 238. 77. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 7, спр. 20. – Арк. 1. 78. Там само. — Оп. 6, спр. 40. – Арк. 127 зв.

М.П. Олійник
докторант Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ІНСТИТУТ ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ НЕПу

Принципи історичного пізнання зумовлюють необхідність очищення від міфів, якими така багата історична свідомість пересічних українців. Компартійна пропаганда за десятиліття змогла вкоренити в неї уявлення про те, що запровадження нової економічної політики «значно зміцнило союз робітників і селян на новій основі», а «селяни-середняки після скасування продрозкладки допомагали Радянській владі боротися з куркульськими бандами» [1, с. 247]. Відтак, повністю ігнорувалися розмах та характер антирадянської боротьби на початку 20-х років минулого століття. Замовчувалися й способи її придушення.

Лише з відновленням державної незалежності України стали можливими об'єктивні наукові дослідження, включаючи й форми і методи утвердження радянської влади в Україні загалом та в регіонах, зокрема, й на Поділлі, в період НЕПу. Окремі аспекти даної проблеми розкриваються в роботах В.М. Даниленка, В.Г. Касьянова, С.В. Кульчицького, В.Й. Жезицького, В.А. Нестеренка, О.А. Посвістак та інших [2]. Разом з тим, питання використання інституту відповідальних як одного з методів упокорення селін ще не досліджувалися в українській історіографії. Автор ставить за мету проаналізувати роль інституту відповідальних в утвердженні радянської влади на Поділлі.

Після завершення І світової війни, іноземної інтервенції та громадянської війни, як відомо, в краї встановилась радянська влада. Про ставлення влади до місцевого населення, а того до влади яскраво свідчить лист селянина з Поділля до товариша за кордон, опублікований в травні 1921 року емігрантським журналом «Трибуна»: «Ви скажіть: яка така власть коли збирала по селу курячі яйця? Мабуть, і татари цим не турбувались. А тут вінтовкою тебе підлякує, як я неприятель який, і требує яєць. Ти, каже, буржуй, а я робочий. Сидимо з бабою дома й боїмось, що ось прийде хтось із Калуцької губернії й поубиває нас. Сорочки, яйця, курей – все позабирали. Нас мучають, щоби ми були не ми, а якась машина і корились безпрекословно новим панам – комуністам, шоб ми вклонялись їм. Большовизм єднає до купи усе сміття людей: ворів, карманщиків, розбишак і всяких темних людців. Ясно стало, що большовизм не несе людям ніякого

порядку, а несе гибель людей, худоби, хозяйства, всього життя»[1] [3]. Відтак, цілком природним став масовий повстанський рух проти більшовиків. За свідченнями авторитетного подільського краєзнавця Сергія Єсюніна навесні 1921 на Поділлі діяв 21 повстанський загін із чисельністю до 1500 багнетів [4]. На теренах теперішньої Хмельницької області масові селянські повстання в 1921 році відбулись у Вихрівці Дунаєвецького району, Зінькові Віньковецького, Савинцях Ярмолинецького; Чорнокозинцях Кам'янець-Подільського. В 1922 році – у с. Привороття Староушицького району (нині затоплене Дністровським водосховищем) [5, с. 7].

З метою протидії повстанському рухові, влада вдалась до застосування класичної практики колонізаторів – колективної відповідальності шляхом запровадження інституту відповідальних (в документах – «ответчиков»), тобто заручників. Такий крок пояснювався тим, що «агенты Петлюры и друг. прикрываясь уголовным бандитизмом повсеместно вели темные агитации и видя что эта мера еще больше укрепляет власть перешли на более гнусный путь борьбы за свержение Рабоче-Крест. власти путем террора.

Случаи террористических актов над советскими работниками начали учащаться и переходить в массовые» [6, с.128].

Безпосередню мету взяття заручників розкриває наказ №48 від 1 червня 1922 року Полонського повітвиконкому та повітвоєнради: «Для искоренения гнустной цели бандитов Полонское Уездное Военное Совещание ПРИКАЗЫВАЕТ:

§ 1

Уезд об'явить не благополучным по бандитизму, особенно выделив Краснопольский, Чудновкий, Романовский и Миропольский районы.

§ 2

В пресечении обманутых бандитами граждан поддерживающих бандитов повсеместно борьбу с бандитизмом возложить на население вводя институт ответчиков.

§ 3

С сего числа население уезда (как то: голода, местечка, сел, деревень, хуторов и вообще населенных пунктов) об'является ответственными за спокойствие своего уезда пункта.

§ 4

Каждый случай террора над советским работников где бы таковой не произошед в селе на поле и лесу относится к селу владеющему таковыми,

ПРИМЕЧАНИЕ: Если же место случая террора прилегает к нескольким селам ответственными являются все прилегающие села.

§ 5

На каждую единицу террористического акта – берется ПЯТЬ ответчиков, которые караются мерой наказания применяемой к бандитам.

[1] Тут і далі збережено стиль документів

§ 6

В целях искоренения гнустной работы развивающегося бандитизма всем властям уезда и гражданам заподозревшим сомнительных лиц немедленно задерживать и передавать на местах милиции. При появлении вооруженных частей, команд и одельных лиц проверять документы и при обнаружении сомнения немедленно доносить в г. Полонное Упономоченному Г.П.У. и Начуездучастка.

§ 7

Сельсоветам под ответственностью граждан на собраниях обяснить сомнительных граждан села в бандитизме а также причастных к бандитизму взять на учет и списки на таковых представить в пяти дневный срок в г. ПОЛОННОЕ Уполномоченому Г.П.У.

§ 8

Принимая во внимание, что влиянию бандитов агентов могли поддаться не чуждые элементы Рабочее Крестьянской власти, добровольно сделавшим бандитам с вооружением и об'является помилование. Срок явки устанавливается по 20 июля.

Явка должна произвоиться в управлении Уполномоченного Г.П.У. в г. Полонном.

§ 9

К пойманным бандитам Полищуку Трофиму совершившему ряд убийств и все время продолжавшему гнустные акты бандитизма (пойман в с. Выгнанке на кладбище в склепе с винтовкой немецкого образца бомба с двумя капсулями и 25 шт. патронов) сознавшемуся в совершении убийств и его участнику Клименко Радиону, совершившему те же убийства, как злостным врагам Рабоче Крестьянской власти и не исправимым бандитам терроризировавшим своими действиями населения постановлением Полонского Уездвоенносвещания применена высшая мера наказания –

РАССТРЕЛ.

Постановление приведено в исполнение.

Исполнение сего приказа возлагается на все власти уезда и граждан под страх суровой ответственности.

Получение сего приказа подтвердить немедленно.» [6, 128-129]

За радянською традицією, для запровадження інституту відповідальних, створювались комісії. Зазвичай до їх складу призначалися голови повіт і волвиконкомів, волнаглядачі (міліціонери) представники ДПУ, повітвоєндільниці, військових частин, комнезамів, уповноважені по боротьбі з бандитизмом [6, с. 71, 110, 216,]. Спеціальними розпорядженнями увага членів комісій зверталась на недопустимість залучення до складу відповідальних «братмеистеров пожарных команд» [6, с.165]. Окремо підкреслювалося, що допризовників потрібно виключати із списків, якщо місцева ячейка запевнить, що вони вороже не налаштовані проти радвлади та не належать до куркулів [6, с. 165].

Доцільно звернути увагу на спроби влади привернути населення на свій бік шляхом звільнення з-під арешту відповідальних, які підлягали розстрілу. При цьому на них накладався лише штраф. Одночасно з громади бралась підписка про те, що у випадку повторної появи «банди», ці відповідальні будуть розстріляні без суду та слідства [6, с. 71]. Зазначимо, що і до цього рішення про розстріл зазначених осіб ухвалювалось не судом, а повітвійськнарадою з наступним затвердженням губвійськнарадою. У випадку, якщо громада несвоєчасно повідомляла у волость про появу «бандитів», відповідальних за рішенням повітвійськнаради, після санкції губвійськнаради, ув'язнювали в Допр[2] на два роки [6, с. 154]. Якщо ж і такі заходи не давали результатів, то повітвійськнаради ухвалювали рішення, як наприклад, це зробила Новоушицька 17 вересня 1922 року, «Предложить комиссии по введению института ответчиков 19 сего Октября немедленно выехать в первый район Осламовскую волость, где приступить к работе давая еженедельные сводки о ходе работ через Начуездвоенучастка и ГПУ, для каковой надобности предложить Начуездвоенучастка выделить отряд в количестве 20 человек» [6, с. 172].

Загалом вжиті заходи, в поєднанні з іншими репресивними методами, дозволили радянській владі до початку 1923 року придушити масовий активний опір на Поділлі та оманливо проголошувати про підтримку населенням лінії комуністичної партії.

Література:

1. Истрия Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. – М.: Госполитиздат, 1953. 2. Даниленко ВМ, Касьянов В.Г. Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К.: Либідь, 1991; Політичні репресії на Поділлі (20–30-х рр. XX ст.). – Вінниця: Логос, 1999; Жезицький В.Й. Репресивна політика на Поділлі в 20-х – першій половині 30-х років. – К.: Рідний край, 1997; Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20-ті роки XX ст. // Кам'янеччина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1997; О.А.Посвістак Витоки і першопричини репресивної політики щодо культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля в кінці 20-х – 30-х роках XX. ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Onkp/2009_13/13.48_Poswistak.htm. 3. 359 человек как злостных активных бандитов – расстрелять// Країна. Тижневий журнал [Електронний ресурс] – Режим доступу: /http://gazeta.ua/articles/history-journal/409889. 4. С. Єсюнін Провісники волі: до історії українського повстанського руху на Поділлі // Хмельницька обласна газета Є Поділля, 2011. – 19 серп. 5. Політ-економічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / Автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. Хмельницький, 2010. 6. Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / Автор-упорядник, передмова, коментарі М.П.Олійник. Хмельницький, 2008.

[2] Дім примусових робіт – в'язниця.

В. В. Поліш
студент магістратури Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН ПІДЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-33 РОКІВ

Голод – це явище, яке спостерігалось протягом всієї історії людства в одних країнах частіше, а в інших рідше. В Україні це було дуже нечастим явищем, і незважаючи на родючість земель в 1932–33 рр. він виник і на її теренах, не обминувши, зокрема і Поділля. Багато десятиліть події 1932–33 років замовчувались, але покоління XXI століття повинно дізнатись і усвідомити величину цієї трагедії, та шкоду, що була нею завдана. І це усвідомлення повинно відбуватись не тільки в масштабі всієї України, а і окремих регіонів, районів і навіть сімей що від неї постраждали.

Якщо говорити про причини початку голоду, то більшість істориків головною з них називають хлібозаготівлю. За даними "Доповідної записки про хід хлібозаготівельної кампанії" на 1 березня 1932 року в районі річний план уже було виконано на 79, 8 % [1], що спричинило до появи голоду, через який у 1932 році весняна посівна кампанія досить сильно затримувалась, і була здійснена не повністю. У Погребищенському районі на 26 квітня було засіяно тільки два гектари, що становить 19 % від усіх посівних площ. Згідно з висновками вінницького обласного відділу ДПУ 15 червня 1932 року посівну кампанію в області було зірвано через: "а) вкрай незадовільний стан тяглової сили; б) поганий стан, і перебої в роботі транспортного парку; в) незабезпеченість, особливо одноосібників посівним матеріалом; г) незадовільна організація на місцях громадського харчування при важкому становищі, що подекуди межує з голодом" [2].

Таке становище спостерігалось і в Погребищенському районі: "Положення в усіх обстежених селах з громадським харчуванням, сівом, тяглою силою і продовольством в селі в цілому однакове:

а) Тяглова сила в незадовільному стані. Відсутня її норма… Не дивлячись на економію кормів запаси їх зникають через 2–3 дні… За останні пів року в районі вмерло близько 2500 коней, що становить близько 20 % загальної кількості коней в районі.

б) В усіх селах організоване громадське харчування (гарячі страви, борщ з м'ясом або суп, каша – видаються по два рази в день, за виключенням Жидівців, у всіх селах видають від 200 до 400 грам хліба… Їжа видається виключно тим, хто виходить на роботу… Відмічається тяга до роботи не тільки у працездатних, а і у непрацездатних. В деяких колгоспах їм надають роботу за що і годують" [3]. Якщо майже усі, навіть непрацездатні селяни ішли працювати заради колгоспної столової, то це вже є неабияким доказом масовості голоду. Також були зафіксовані випадки опухання від голоду не

тільки серед одноосібників та непрацюючих колгоспників, які не отримували громадського харчування, а й серед працюючих які мали по 200–300 трудоднів: “Так в с. Богданівці колгоспник мав 300 трудоднів, його дружина 360, в с. Новофастів члени комуни мали від 200 до 300 трудоднів, в с. Морозівка, Старостинці від 150 до 200 трудоднів. Голод в цих сім’ях пояснюється слідуючими причинами: отримавши хліб, в середньому по кілограму на трудодень розбазарювали його, інша частина – не встигла отримати повністю зароблено хліба, так як він був вивезений на хлібозаготівлю” [4]. З цього також видно, що голод почав набирати масового характеру і навіть ті селяни які працювали у колгоспі не були повністю забезпечені громадським харчуванням, і що найцікавіше хлібозаготівля тут визнавалась як один із чинників нестачі хліба, наслідком якого був голод. Наведені вище факти датовані 26 квітня 1932 року, коли факти голоду набули великого поширення і масовості, а коли ж вперше люди почали голодувати? Щодо дати початку голодомору серед істориків існують різні думки, наприклад І. Г. Шульга посилаючись на архівні документи говорить про початок голоду у лютому-березні 1932 р. [5]. Станіслав Кульчицький вважає початком голоду серпень-вересень 1931 р., що на його думку було зумовлено хлібозаготілею [6]. Відносно Погребищенського району то архівні документи говорять про те, що голодувати селяни почали весною 1932 року. Вже у квітні 1932 р. за даними надісланими до Обкому КП(б)У (21.4. 1932) “в селах Круподеренці, Старостинці, Черемошне, Сніжна, Іваньки, Булаї, Юнашки, Педоси й ін. 2–3 бідняка середняка, в більшості одноосібники опухли з голоду” [7]. В іншому документі – “Докладній записці про становище в Погребищенському районі” на ім’я секретаря обласного партійного комітету від 26 квітня говорилось: “Зареєстровано в с. Черемошки 5 випадків опухання від голоду, с. Морозівка – 3 випадки, в с. Богданівках – 4 випадки опухання і ОДИН ВИПАДОК СМЕРТІ ДИТИНИ ДВОХ ДОРОСЛИХ ОДНООСІБНИКІВ, в с. Новофастівка – один випадок опухання індивідуальника, 4 – членів новофастівської комуни І ДВА ВИПАДКИ СМЕРТІ ВІД ГОЛОДУ ІНДИВІДУАЛЬНИКІВ” [8].

Через нестачу продовольства селяни харчувались різними “суррогатами”, найчастіше зрізались бруньки на деревах, для того щоб вижати сік з якого разом з примерзлою картоплею готували собі їжу. Досить часто спостерігались міграції селян у пошуках не викопаної восени картоплі. “Люди нападали на кагати буряків і трощили їх. Сторожі погрожували розправою. На що голодний натовп відповідав: “Вбивайте, нам всерівно помирати” [9].

Також селяни збирали біля колгоспних столових лушпиння від картоплі, готуючи із них суп, або розтирали для іншої їжі. Збирали черепах і листя в лісі, розривали скотомогильники використовуючи в їжу м’ясо мертвих тварин. Голод набув таких великих масштабів, що в колгоспах не вистачало сторожів і об’їждчиків для охорони посівів, значно зросли випадки

крадіжок.

Особливо важкими на Поділлі видались травень і червень. У доповіді секретарю Облбюро КП(б)У від 17 червня 1932 року говориться: "Напружене становище, що відчувається в Погребищенському районі з продовольством, за останній час значно загострилось… Повністю використана продовольча допомога що надана району з області… В окремих колгоспах взагалі не мають хліба для громадського харчування (Морозівка, Жидовеці та ін.)" [10]. Значно збільшилась кількість опухлих та померлих. Якщо в квітні реєструвались 2 випадки опухання на ґрунті недоїдання, то тепер в таких селах відмічено 8–10 випадків, тобто кількість опухлих та померлих менш ніж за 2 місяці зросла в 4–5 разів.

Унаслідок нереалізованої повністю посівної кампанії урожай 1932 р. був значно менший за минулорічний, тому план хлібозаготівлі не було викононано. Щоб змусити селян віддати усе зерно, що у них було, і за рахунок цього виконати хлібозаготівлю Вінницький обком зобов'язав облспоживспілку не завозити в райони області промислові товари, а також припинити торгівлю в крамницях до того часу, поки не будуть виконані плани хлібопоставок. Все зерно з колгоспів і селянських комор було вивезене, але підняти рівень хлібозаготівлі так і не вдалось. Створювались спеціальні бригади для виявлення та вилучення зерна у селян та колгоспних господарствах. Над селом запанував терор. І навіть у такій скрутній ситуації дехто хотів нажитись на голоді – в ряді колгоспів були відмічені факти продажі продуктів перекупщиками, скупка худоби з метою перепродажу на інших ринках [11].

Радянська влада не зважала на становище селян, головне було виконати план хлібозаготівель, який ціною величезних жертв вже на початок грудня було виконано, а подекуди перевиконано [12]. З того часу і розпочався найстрашніший період голодомору. За словами професора І. Шульги, який і сам пережив цей жахливий період "в січні-лютому люди, знесилені злиднями і знущаннями, ходили мовчазні, наче німі. В багатьох опухали ноги, набрякало обличчя, в дітей роздулись животи, повсихали ручки, ніжки ставали тонкі, як патички" [13]. Особливо жахливе було становище безпритульних дітей, і якщо погребищенські безпритульники отримували допомогу від працівників цегельного заводу, то сільські були покинуті на призволяще. Особливо гостро і виразно проявлялись як найкращі так і найгірші риси характеру людей. У той час як одні будучи на грані смерті відривали від рота останню крихту, іноді заради чужих дітей, інші звіріли до нестями коли хтось посягав на їхнє.

З приходом весни люди вкрай виснажились і борючись за своє життя подекуди переступали усякі межі. Ось один із прикладів цього: "На базар люди виносили все що мали. Не втримавшись прийшла сюди і Люба. Мабуть на той час голод зовсім потьмарив її розум, бо тільки підійшла до людей, що виставили на продаж свої нехитрі товари, одразу ж мовчки кинулась на купку

картоплі. Прямо так, сиру немиту і почила їсти. Спочатку її стусанами і криком хотіли відігнати, але коли вона на це не зреагувала, знавіснілий натовп бив її несамовито руками і ногами. Так і померла небога голодною смертю" [14]. Це спогади Ганни Костюк, яка в той час мешкала у Погребище, і незважаючи на те, що була учителем і отримувала допомогу від профспілкового комітету сповна відчула на собі що таке голод.

Найбільше голод "косив" людей в кінці весни на початку літа. Незважаючи на величезні труднощі посівну кампанію було проведено, але у населення уже не залишилось ні харчів ні сил. Доведені до відчаю селяни рятуючись від смерті крали навіть недостигше зерно, на що одразу ж відреагувала влада, посиливши нагляд за колгоспним і радгоспним зерном та каральні методи.

Голод 1932–33 років завдав величезних матеріальних і особливо людських жертв кількість яких неможливо точно встановити, а у психіці тих хто вижив залишив глибокий і жахливий слід на все життя. У "Національній книзі пам'яті…" кількість загиблих у Погребищенському районі під час голодомору становить 8380 чоловік [15]. 22 листопада 2008 року в територіальних громадах Погребищенського району відбулися заходи по вшануванню пам'яті жертв Голодомору в Україні У виступі на мітингу-реквіємі біля пам'ятного знаку, що у м. Погребище, голова районної державної адміністрації Василь Осадчук посилаючись на архівні документи та зібрані свідчення очевидців Голодомору назвав число загиблих близько 14 тисяч жителів району – що на 4 тисячі більше, ніж проживає тепер у м. Погребище [16]. Ці дані, документи і свідчення очевидців переконливо доводять, що цей голод був спрямований на винищення нації, це була війна проти беззахисних і безправних людей, масовий геноцид. Ті часи були найстрашнішим і найжахливішим періодом в історії України. Історію потрібно пам'ятати, щоб не повторювати помилок, і як сказала очевидиця тих подій, "Що не кажіть, а навіть зараз, хоч багато хто нарікає, жити можна. Не дай нам Боже, ще раз таке пережити. Не дай Боже".

Література:

1. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 14 А. – Арк. 118. 2. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 45. 3. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 6–7. 4. Там само. – С. 8. 5. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. – Вінниця : Контингент-ПРИМ, 1993. – С. 28. 6. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. Як геноцид: труднощі усвідомлення. – К. : Наш час, 2007. – С. 198. 7. ДАВО. – Ф .136. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 3. 8. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 7. 9. Шульга І. Г. Вказана праця. – С. 36. 10. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 23. – Арк. 10. 11. ДАВО. – Ф .136. – Оп. 3. – Спр. 6. – Арк. 140. 12. ДАВО. – Ф .136. – Оп. 3. – Спр. 87. – Арк. 45. 13. Шульга І. Г. Вказана праця. – С. 36. 14. Не дай, Боже, ще раз таке пережити // Колос. – 1993. – 24 липня. – С. 30. 15. Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–33 років в Україні. Вінницька область. – Вінниця : ДП "ДФК", 2008. – С. 672. 16. До 75-х роковин Голодомору 1932–1933 р. // http://www.vin.gov.ua.

Н. М. Марущак
студентка Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ: ОЧИМА СПОСТЕРІГАЧІВ І ДИПЛОМАТІВ ЗАХОДУ

Голодне лихоліття в Україні 30-х років ХХ століття привертає увагу не лише вітчизняної, а й світової громадськості. І це не випадково, адже ця страшна сторінка історії має багато аспектів, є вкрай важливою та болючою для держави. Нині нам необхідно знати правду, щоб дати належну оцінку тогочасним подіям та організаторам знищення українського народу сталінським тоталітаризмом. Знання правди історії є передумовою здійснення належних висновків

На Заході ця проблема вивчається тривалий час. Зокрема, варто згадати про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні. Підсумковий звіт цієї організації вийшов друком у Канаді в 1990 р., а також у Києві – в 1992 р. Експертами комісії були відомі на Заході дослідники української трагедії, зокрема Д. Мейс (США), М. Царинник (Канада), Р. Конквест (Великобританія). Члени Міжнародної комісії проаналізували документи, свідчення очевидців голоду, пояснення експертів. Комісія ставила за мету встановити причини і наслідки голодомору, визначити його основних винуватців, мотиви замовчування цієї трагедії урядом СРСР [1].

Після тривалої дискусії члени комісії дійшли висновку, що в 1932–1933 рр. проти українського народу було вчинено акт геноциду. При цьому вони спиралися на Конвенцію про геноцид, ухвалену Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р., а також цілий ряд міжнародних угод щодо прав людини. Об'єктивний аналіз постанов ВКП(б) та КП(б)У, директив і наказів державних органів, а також архівних документів свідчить про антинародну політику тодішнього керівництва. Жертвами тоталітарного режиму стали мільйони людей, які репрезентували різні національні, етнічні та релігійні групи.

Дані висновки мають велике науково-практичне значення для з'ясування причин і наслідків голоду. Комісія вперше дала правове тлумачення голоду як акту геноциду в Україні, що є важливим кроком до міжнародного визнання трагедії [10].

Зрозуміло, що навіть установи, пов'язані з сільським господарством, здебільшого оминали тему голоду в діловій документації. Тому велику цінність являють собою свідчення нечисленних іноземних спостерігачів, здебільшого дипломатів, а також різнопланова інформація переправлена дипломатичною поштою про економічне становище, викликане безуспішними сталінськими спробами розв'язати накреслені завдання методами воєнно-комуністичного штурму. М. Царинник, Л. Луцюк, В.

Кордан, які працюють в університетах Канади, проглянули архіви Форін офіс – британського міністерства закордонних справ, і підготували надзвичайно цікавий збірник, що вийшов у Кінгстоні (Онтаріо) 1988 р. Даний документ є зверненням однієї з організацій канадських українців до прем'єр-міністра Великобританії Р. Макдональда з проханням організувати міжнародну допомогу потерпілому населенню України. Тут наведені цікаві відомості про торгівлю в Україні: "Здається, люди намагаються збути все, що тільки можна: на довгих дощатих прилавках, або й просто на землі, де сидять навколішки менш привілейовані торговці, знайдеш і склянку проса за карбованець чи зернят за 65 копійок і загорнуту в хустину жменьку пшеничного борошна з висівками – єдиний скарб якоїсь бабусі... Становище в Україні було доволі складне вже 1930 р., а 1931р. воно стало справді критичним. Тепер там практично немає хліба й картоплі (весь посівний матеріал поїли); немає м'яса, цукру, одне слово, відсутні основні життєво необхідні продукти. Всі коти й собаки зникли: частина загинула, частину поїли голодні селяни... Люди переловили й поїли польових мишей і жаб... Багато селян вдаються до самогубства, переважно вішаються, чимало божеволіють..." [2].

Чудову промову виголосив Ален Безансон. Хоч він і професор Сорбонни, проте зізнався, що довгий час не знав, що голод був насправді: "Особисто я довідався про геноцид лише 1970 року при читанні (за два роки перед появою його французького видання) прекрасних сторінок роману Василія Ґросмана "Все минає", проігнорований французькими комуністами і нині бібліографічна рідкість". Газети Франції присвятили кілька рядків цій події, але цим і обмежилися, ніякої полеміки не відбулося. Проте інтелектуали на цьому не зупинилися. 1982 року тридцятилітній журналіст Ґійом Малорі написав у співавторстві з Емманюелем Терре книжку "Процес Кравченка", яка вийшла у видавництві "Робер Лаффон". Як писав журналіст згодом, він сприйняв голод 1932–1933 років, "як стихійне лихо" [3].

Вплив різних французьких виступів залишається дуже обмеженим, особливо при зіставленні з тим, що відбувалося водночас у Північній Америці – Канаді та Сполучених Штатах. Теле- і радіопередачі, газетні статті, колоквіуми, свідчення, зібрання сколихнули широку громадськість. І коли перед посольством СРСР у Вашингтоні проходила маніфестація в пам'ять геноциду, вона зібрала 18 000 – 20 000 учасників, а не 8000, як писала газета "Монд" у невеличкій замітці [8].

Чудовий знавець архівів і всіх написаних на цю тему публікацій, Джеймс Мейс береться за проведення колоквіумів, виставок і зустрічей для привернення уваги широкої громадськості до історії цього голоду, і тепер, ставши одним із найбільших дослідників цього питання, він пише численні статті для спеціалізованих журналів, навіть якщо європейські дослідники не помічають його великої діяльності протягом 80-ти років.

Так, дуже повільно люди Заходу усвідомлюють масштаб голоду 1932–

1933 років в Україні. Північноамериканці ведуть активні дослідження, починаючи з 80-х років XX століття. Наявність у Сполучених Штатах і Канаді великої й активної української громади, так само як обставини кінця холодної війни, добре пояснюють це явище. З середини 90-х років починає з'являтися щирий інтерес до цього питання у деяких французьких авторів. Йде серйозне і ґрунтовне вивчення. Однак треба ще багато зробити, щоб у Західній Європі, як у Північній Америці шкільні програми та засоби масової інформації відвели голоду 1932 – 1933 рр. і взагалі сучасній історії України те місце, на яке вони заслуговують.

Німецькі дипломатичні звіти, свідчення дипломатів дають підставу стверджувати, що в Україні був не голод, а голодомор. Тобто до об'єктивних чинників – неврожаю 1932 року та негараздів, пов'язаних з політикою радянської влади на селі, додавалася цілеспрямована антиукраїнська діяльність кремлівського центру. Остання, як свідчать німецькі архіви, жодним чином не була спрямована на зменшення страждань мільйонів людей, особливо сільської місцевості. Навпаки, Москва робила все так, як нібито голод не забирав мільйони людей. Коригування політики щодо примусових хлібозаготівель у колгоспах та радгоспах, оподаткування приватних одноосібних сільських господарств у бік зменшення, з огляду на надто тяжке становище, не було. І якщо порівнювати цю діяльність радянської влади з діяльністю в аналогічних голодних роках як в Україні, так і в Росії, зокрема в Поволжі, то кидається у вічі відсутність цілеспрямованих державних заходів щодо підтримки голодуючих районів та його мешканців [4].

Доказами такого висновку є:

- реакція влади на голодні бунти, що відбулися на Волині (нині Житомирська область) в останні тижні квітня 1932 року;
- запобігання влади щодо виїзду сільських жителів до міст України та до інших регіонів Радянського Союзу;
- прийняття закону від 7 серпня 1932 року "Про охорону соціалістичної власності", який у народі називали "законом про колоски";
- направлення в Україну "кремлівським центром на чолі зі Сталіним у Харків уповноваженого Москви П. П. Постишева", який "діяв з залізною енергією, активно викорінював "націоналістів" і "сепаратистів" [5].

У повідомленнях від 2 травня та 9 вересня 1932 року німецький консул Зоммер порушує питання щодо дефіциту продуктів харчування та обсягів справжнього голоду. Стверджуючи його великий масштаб, він аналізує офіційні повідомлення про те, що колгоспи виставляють нічну вахту, охорону полів та комор, що картопляні посадки нищаться, бо висаджену вдень картоплю вночі вибирають голодуючі селяни, а на ринках користуються попитом різні, ледве їстівні відходи фабрик, а також лушпиння картоплі [9].

На інші факти надто важкого становища в Україні звертає увагу німецький консул Хунке з Києва в повідомленні від 2 листопада 1933 року. Він підкреслює: “В останні тижні в Києві знову дуже поширилась епідемія висипного тифу. Щоденно до лікарень міста доставляють до 110 осіб... чисельність госпіталізованих сягає до 200 осіб” [6].

Треба зазначити, що деяка допомога голодуючим України надавалася з-за кордону. Зокрема, від громадян Німеччини, Канади, Швеції, Швейцарії. Допомога надходила поштовими переказами, пакетами, бандеролями з продуктами, посівним насінням тощо. Так, у Німеччині допомогою голодуючим в Україні в той час опікувались такі організації: “Допомога братам, які бідують”, “Комісія по пересилці пакетів до СРСР”, “Центральний комітет німців Чорномор’я”, “Союз закордонних німців” та ін. Обсяги допомоги були чималі. Так, лише комітет “Допомога братам, які бідують” станом на серпень 1933 року зібрав 500 тис. рейхсмарок. За даними Державного політичного управління України, розмір допомоги з квітня 1933 року по квітень наступного склав 487825 рублів золотом.

Наводяться факти і про те, як ставилася компартійна влада до цих акцій допомоги. Спочатку радянському керівництву було вигідне розширення валютних надходжень. Потім секретар ЦК партії Л. Каганович запропонував організувати на місцях “добровільну відмову” наших громадян від благодійництва з-за кордону на користь Міжнародної організації допомоги революціонерам. Проте толерантне ставлення влади до одержувачів допомоги з Німеччини наприкінці 1933 року різко змінилося. Розгорнулася рішуча боротьба з “гітлерівською допомогою, яка підривала авторитет соціалістичної держави”. Станом на червень 1934 року до в’язниць потрапило понад 100 осіб – організаторів допомоги, влада заборонила діяльність благодійних організацій [7].

Німецькі дипломати оцінювали тогочасне становище як катастрофу, коли державне насилля над людьми, фізичні й психічні тортури вичавлювали із знедолених “більшовицькі успіхи”, хлібозаготівля проводилася завдяки шаленому тиску та боротьбі не за життя, а на смерть. Звичайно, такий жахливий перебіг подій не міг не позначитися на настроях як звичайних громадян, так і партійних кадрів. Страх і відчай стали постійними супутниками наших співвітчизників.

Таким чином, важливо долучити до цієї справи найширше коло науковців, увесь масив документів, а також архівних матеріалів із зарубіжних країн. Адже консульські установи в Україні у той період були не лише Німеччини, а й Польщі, Чехословаччини, Туреччини та інших країн. Варто пам’ятати, що знання історичної правди стане запорукою того, що ми глибше усвідомимо, що з нами трапилося і що слід зробити, щоб доля нашого народу і країни не повторилася у найтрагічніших її проявах.

Література:

1. Марочко В. І. Про діяльність Міжнародної комісії для розслідування голоду

в Україні 1932 – 1933 рр. // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 47 – 52; 2. Сергійчук В. Голодомор – геноцид українського народу в 1932 – 1933 роках // Культура і життя. – 2008. – 19 листопада (№ 47). – С. 2 – 3; 3. Кудряченко А. Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: свідчення німецьких дипломатів // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 153 – 161; 4. Музиченько Я. Голодомор і Голокост: погляд з Америки // Україна молода. – 2006. – 18 серпня (№ 151). – С. 8 – 9; 5. Тевнен Е. Голод 1932 – 1933 років в Україні очима французів, американців та інших людей Заходу (сучасний погляд) // Всесвіт. – 2003. – № 1 – 2. – С. 151 – 160; 6. Зятьєв С. Люди вмирали цілими селами... // Українське слово. – 2008. – 22 – 28 жовтня (№ 43). – С. 6; 7. Кульчицький С. Голодомор 1932 – 1933 рр.: вердикт учених // День. – 2008. – 27 серпня (№ 151). – С. 4; 8. Кульчицький С. Про найголовніше // День. – 2008. – 3 червня (№ 96). – С. 4; 9. Савченко М. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні // Історія України. – 2008. – № 13. – С. 7 – 11; 10. Сірук М. Уроки Голодомору // День. – 2007. – 6 листопада (№ 191). – С. 4.

О. Головко
студент Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного
університету імені Михайла Коцюбинського

ГОЛОДОМОР 1932-33 рр. У СЕЛІ ДЖУЛИНКА БЕРШАДСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ)

Голодомор 1932–1933 років став найбільшою трагедією українського народу за всю її багатотисячну історію, бідою, яка не має аналогів у світі. Вістря цього жахливого нелюдського апокаліпсису було спрямоване в першу чергу проти українського селянства. Не змігши ні економічними, ні політичними важелями (розкуркулення, виселення та розстріли сотень тисяч українських хліборобів, так званих "куркулів") примусити селянство змінити свій світогляд і методи господарювання, які вони вели з діда-прадіда, сталінський тоталітарний режим таким жорстоким методом перетворив волелюбних, економічно незалежних селян-землевласників (тих, хто вижив) на покірливих наймитів в одержавлених колгоспах.

На тлі нещодавніх політичних суперечок в нашій державі щодо визнання голодомору 1932–1933 рр. геноцидом ця тема має особливе значення. Щоб зрозуміти суть загальної історії України потрібно починати з вивчення історичного поступу її окремих регіонів, містечок та сіл. Тому дана проблема є досить актуальною, адже питання голодомору у с. Джулинка Бершадського району зовсім не висвітлене ні в науковій літературі, ні в пресі. Автором статті робиться перша спроба змалювати картину страшного голоду за допомогою свідчень очевидців, безпосередніх жертв голодомору 1932–33 років.

Метою даної статті є підсилити джерельну базу, а також

загальновідому наукову інформацію про голодомор 1932–1933 років свідченнями очевидців-односельчан с. Джулинки Бершадського району Вінницької області.

Основними *завданнями* дослідження є – охарактеризувати історіографію проблеми голодомору на Вінниччині; збагатити джерельну базу дослідження голодомору на Вінниччині свідченнями очевидців.

Тематиці голодомору на території України присвячено величезну кількість серйозних історичних праць, існує й ряд тих, що стосуються окремо Поділля або ж Вінниччини, але ще й досі не створено окремих ґрунтовних історичних розвідок, які б обширно змальовували події голодних років по кожному району Вінницької області, зокрема і в Бершадському.

Щодо джерельної бази, то вона є досить багатою. Найбільш достовірною, звісно, постає архівна документація. І, хоча в цих документах немає жодної прямої згадки про визнання факту голодомору, все ж там можна знайти безпосередньо зафіксовані його прояви. Окремі документальні відомості також містяться в збірниках "Колективізація і голодомор на Україні 1929–1933 рр. Зб. докум. і матер." [1], а також "Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів" [2]. Певні наробки, що торкаються теми статті, зробили такі відомі історики, як І. Шульга [3], Ф. Винокурова та Р. Подкур [4], С. Маркова [5] та ін.

Із здобуттям незалежності України настав час глибокого вивчення цієї теми. Вже написано чимало праць, які відкривають нам причини та наслідки цієї трагедії. На Поділлі одним з перших дослідників даної тематики був професор ВДПУ ім. М. Коцюбинського Ілля Гаврилович Шульга. З його ініціативи ще в січні 1989 р. в обласній газеті "Вінницька правда" (нині "Вінниччина") з'явилась публікація "Мовою документів: голод 33-го на Вінниччині". У 1993 р., у рік смерті вченого, побачила світ його монографія "Голод на Поділлі".

Особливо інформативний, багатий на реальний фактаж збірник документів і матеріалів "Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область: документи і матеріали", підготовлений та впорядкований працівниками Державного архіву Вінницької області Ф. Винокуровою та Р. Подкуром. Значну його частину складають маловідомі офіційні документи з фондів Вінницького обкому партії та виконкому Вінницької обласної Ради депутатів трудящих.

Цікаві відомості про голодомор на Бершадщині містять і збірник документів "Голод 1932–33, 1946–47. Вінницька область", матеріали науково-практичної конференції "Голодомор як засіб політичного терору". Публікації з даної теми мають також А. Бондар, О. Горбунь, О. Рябокінь, С. Гальчак [6].

Голодомор 1932–1933 рр. за своїми масштабами та сутністю рівнозначний єврейському холокосту та вірменській різанині 1915 р. Досить сказати, що на Вінниччині тоді померло від голоду людей більше, ніж під час

гітлерівської окупації.

Якщо говорити про його причини, то слід відразу відкинути посилання на несприятливі погодні умови. Хоч 1933 р. справді виявився надміру дощовим, а літо на Поділлі пізнім і прохолодним, що, безумовно, не могло не позначитись на врожайності сільськогосподарських культур, але не кліматичний фактор виявився причиною соціальної біди. Бідою для українського народу обернулася політика тодішньої держави, амбіції диктатора Й. В. Сталіна та бездумство його оточення.

Документи наукових досліджень стверджують, що Поділля (сучасні Вінниччина та Хмельниччина) були одним із епіцентрів винищення людей: від голодомору загинуло від 781 тис. 574 до 1 млн. 127 тис. 761 особи.

Не обминуло це велике лихо і села Джулинка Бершадського району. На жаль, офіційні цифри жертв голодомору не зможуть передати того страху, болю, нікчемного існування, ворожості один до одного, що бачили і про що ще можуть розказати очевидці трагедії. У 1932–33 роках вони були ще маленькими дітьми, однак запам'ятали на все життя те нестримне відчуття голоду, жертовність батьків заради власних сімей, включно аж до канібалізму.

Зі свідчень Степового Олексія Пилиповича – сільського художника, громадського діяча, особистого друга Солженіцина, 1927 року народження, ми дізнаємося, що в кінці 1932 року почався сильний голод. Вийшов указ уряду, відповідно до якого треба було виконати хлібоздачу. Ходили спеціальні люди і збирали хліб, а пізніше хліб вже почали шукати по хатах, шукали списами.

На моїй вулиці у старій хатині жив дуже кволий чоловік, то коли їздили на возі, щоб зібрати трупи по селі, то заїхали до нього. Він був ще живий, але щоб не вертатись другий раз за ним, його кинули на воза до мертвих і повезли до ями.

Моя мама, Катерина Олексіївна, добувала їжу як могла: вночі ходила збирати колоски – приносила по півстаканчика, а приходила аж рано. Їли все, що могли. На городах розпорпували торішню бараболю, листя з липи. Деякі люди їли молоде жито, але багато з них помирали.

Нас у сім'ї було троє дітей. З мене прозивалися "сухий", бо важив 20 кілограмів. Весною 33-го стали садити бараболю. Тим, хто садив бараболю, давали біленьку водичку – воду з мукою. Не можна було взяти ні одної бараболини. А моя мама пришила до спідниці кишеню і клала туди маленькі біленькі черепки. Коли садила бараболю, то замість одної кидала дві, а зверху біленький черепок. Потім вночі, коли сторож засипав, йшла по видніючих черепках і забирала одну бараболину, а одну залишала, щоб росла. Додому приносила по кілька бараболинок.

Весною відкрили дитячий садок, їсти там давали дуже мало, хліба як спічечна коробка.

Коні здихали від голоду, а їх мастили "карболкою" і закопували. Люди

викопували їх, і хто, що вхопив, те ніс додому і їв. Моя мама раз принесла голову, з неї зварила холодцю, то ми кілька днів їли. А м'ясо зверху було в "карболці", то мама мила в десятьох водах і кілька разів виварювала, аж потім їли.

Моя мама – свята жінка була, все що могла і не могла для нас робила. А я знав таких людей, які не могли знайти собі їжі, то лежали в хатах і лиш кричали: "їсти, їсти!", поки не вмирали. Мати прожила 102 роки, брат і сестра теж вижили, а батько, якби не був побитий, то може жив би. 33-й – страшна, жива історія! Не дай, Боже, вам такого пережити!" [7].

Про трагедію пересічної селянської сім'ї можна дізнатися зі слів Заміхори Ксенії Яківни, 1929 року народження. Вона згадує: "нас у мами було шестеро. Двоє померли ще зовсім маленькими. Батька забрали, як куркуля. І мама Явдоня залишилася з чотирма малолітніми дітьми у землянці, бо хату у нас забрали і зробили з неї сільський клуб. Коли прийшов голод, мені було чотири роки. Пам'ятаю, як мама брала мене найменшу в мішок на плечі, щоб я збирала колоски на колгоспному полі. Дуже боялася, що як приїде об'єжчик на коні, то буде бити нагайкою, або забере у темну. А мама все наказувала, щоб я не їла зерно, бо помру.

А коли старша сестра Катя знайшла на сусідській клуні велику фасолину, то вирішили віддати мені, бо я найменша, щоб не померла. Хоч мала була, а помню як жадібно на мене дивилися брат і сестра, як я гризла фасолю. Господи, щоб ніхто не пережив такого страхіття більше, як нам прийшлося..." [8].

Про смертність у роки голодомору свідчить і розповідь Крамар Євгенії Сергіївни, 1928 року народження.Звичайно, будучи на той час 4-річною дитиною, ця жінка майже не пам'ятає тих подій, однак розповіла все, що змогла згадати: "У 1932 році мені було чотири роки. Тоді я ходила в ясла, мати була на роботі у полі, а батько був слабий, у нього попухли ноги від голоду. У мене ще була старша сестра Нюра з 1917 року. Вона також захворіла від голоду і померла майже в один день з батьком.

Пам'ятаю, як мама пішла на роботу в поле. Вона наварила супу, і понасипала сестрі і батькові, і сказала дати їм вдень їсти. Я тоді гралася надворі. Як перший раз вбігла в хату – сестра спала, то я пішла знову гратися. Я ще не розуміла, що вона вже померла. Але до нас тоді зайшла сусідка і спитала мене за Нюру, а я сказала, що вона спить. Сусідка зайшла в хату і сказала, що Нюра померла. Батько помер на другий день, бо дуже хотів їсти. Тоді трунів не було, то померлих завивали в рядна і так везли на цвинтар, та й закопували в малі ями. У нашому селі померло багато людей з голоду.

Прийшли жнива, люди позбирали жита і на круподерках дерли на куліш. Після цього люди почали потроху оживати. Більше нічого не пам'ятаю" [9].

Ще більш реалістичну картину голодного існування змалювала Кіцул Віра Яківна, 1924 року народження: "В 32-му році був страшний голод, тоді

ходили спеціальні люди і шукали хліб по хатах, забирали все до грама. Люди спочатку пухли з голоду, а потім висихали, в них з рота текла слина, бо вони дуже хотіли їсти. А коли їздили ті, що збирали мертвих, то забирали і тих, хто не міг рухатися, щоб другий раз не повертатися.

Я також дуже намучилась, і пухла, і голодувала. Моя мама добувала для мене все, що могла. Вночі кудись ішла, а під ранок приносила одну бараболину чи жменьку пшенички, то була велика радість. Ми перекопували весь город, щоб щось знайти з'їсти – торішню бараболю. Їли жаливу, листочки липи, цвіт акації.

Весною почали садити бараболю, а за цю роботу давали воду з мукою, але лише на одного. На жнива мама іноді приносила додому по 3–5 бараболин. Ходила вночі, коли сторож засипав, бо за ту бараболю могли і вбити. А ще їли худобу. Коли коні дохли від голоду, то їх облуплювали і обмащували якоюсь гидотою, а потім закопували. Люди находили тих коней, роздирали і несли додому, а потім, незважаючи на сморід від того м'яса, варили і їли. Їм мусило пахнути, бо вони дуже хотіли їсти" [10].

Чимало фактів повсякденного життя в часи голодомору подає у своїх свідченнях Кравченко Софія Юхимівна: "Страшні роки голодомору я зустріла одинадцятирічним дівчам. Наша сім'я складалась із п'яти чоловік. Рік був неврожайним. І для того, щоб прогодувати сім'ю моя мати ночами пряла мітку, ткала на верстаті, щоб на ранок пішки піти до Гайворона (сусіднє місто в Кіровоградській області. – Авт.) і продати свою роботу. За вторговані гроші купувала кусочок хліба, десь вагою 200–300 грамів, трішки круп.

Зерно, яке селяни мали про запас, вилучали під час обшуку члени, так званих "трійок". Маючи в руках металеві шпички, вони ними проколювали печі і груби. Якщо хтось там замурував зерно, то його повністю вилучали. Також брали квасолю, крупи і залишали людей без нічого.

Мама шукала на городі люцерну, кропиву, листя буряка і з цього варили "бевку", яку заправляли жменькою муки. А якими ж нам були смачними млинчики, спечені із тертого буряка та цвіту акації. Маленькому Гаврушеві купували півлітра молока. Таким чином ми вижили. Наша сім'я не втратила нікого.

У нашому селі були сім'ї, де повмирали і батьки, і діти, їх, опухлих, вмерших вивозили на кладовище і там ховали в одну яму всю сім'ю. Якщо із сім'ї чудом залишалась дитина живою, то її, вже сироту, забирали в колгоспні приюти – патронати. В цьому приюті були мої родичі.

Дякуючи нашим батькам, ми залишились живими. В наш час ми живемо в достатку. Нехай таке горе, яке мені довелося пережити в дитинстві, оминає нашу державу, всіх людей!" [11].

Отже, голод 1932–1933 рр. надовго залишиться в пам'яті народній. Для Сталіна це був злочинний експеримент з придушення селянського бунтарського духу, він все більше переконувався, що найкраще руйнує

свідомість людини, робить її слухняною, покірною саме голод. Справді, голодомор ламав людину як особу, відбивав у неї бажання брати участь в громадському і політичному житті, руйнував основи селянської громади. Мільйони загиблих та ще більше тих, котрі пройшли муки голодом, не дають забути це страшне лихоліття, котре докорінно змінило долю майже кожного українця. Ніхто краще не розкаже про цей геноцид, як безпосередні його жертви – очевидці, які пронесли біль і страх через усе життя і застерігають нас, нащадків, щоб таке більше не повторилося.

Література:

1. Колективізація і голодомор на Україні 1929–1933 рр. Зб. докум. і матер. – К., 1992. 2. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. 3. Шульга І. Голод на Поділлі. – Вінниця,1993. 4. Винокурова Ф., Подкур Р. Голод 1932–1933, 1946–1947. – Вінниця, 1998. 5. Маркова С. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі. – К., 2003. 6. Гальчак С. Д. Білі плями скорботи. – Вінниця, 1999. 7. Свідчення Степового О. П., 1927 р. н., жителя с. Джулинка Бершадського району Вінницької області, записано автором. 8. Свідчення Заміхори К. Я., 1929 р. н., жительки с. Джулинка Бершадського району Вінницької області, записано автором. 9. Свідчення Крамар Є. С., 1928 р. н., жительки с. Джулинка Бершадського району Вінницької області, записано автором. 10. Свідчення Кіцул В. Я., 1924 р. н., жительки с. Джулинка Бершадського району Вінницької області, записано автором. 11. Свідчення Кравченко С. Ю., 1921 р. н., жительки с. Джулинка Бершадського району Вінницької області, записано автором.

В. В. Гусєва
студентка Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного
університету імені М. Коцюбинського

ЗАТАВРОВАНІ ЗНАКОМ “OST” (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ)

В історії України стільки плачу і суму, стільки невдач і трагедій, що іноді аж подив бере, яким же незбагненним чином цей народ ще й досі живий? Не відзначилося особливою лагідністю до українського народу і XX століття, принісши на своїх теренах величезну низку горя, бідувань і трагедій. Перша світова війна, що точилася на українській землі, лихоліття громадянської війни, три голоди, безперервні репресії сталінської доби, насильницька колективізація, Друга світова війна, ворожа окупація Німеччиною – все це обезкровило українську націю, породило занадто багато безіменних могил. Та низка всенародної трагедії доповнюється ще однією травмою, тією, що принесла на Україну війна з Німеччиною та ворожа окупація – примусова депортація працездатних людей. Таке явище нечуване з часів середньовіччя. Так німецький фашизм встановив “новий порядок”, що здійснювався згідно з планом “OST”, відродивши на окупованій території України систему рабсько-кріпосницької праці.

Вже 5 серпня 1941 року рейхсміністр окупованих східних областей А. Розенберг видав наказ про запровадження обов'язкової трудової повинності для місцевого населення. Ухиляння від неї каралося тюрмою або каторжними роботами. Тож наприкінці 1941 – початку 1942 років було розгорнуто пропагандистську галасливу кампанію в усіх окупованих областях України. Жителів міст і сіл закликали брати участь у "будівництві нової Європи та якнайшвидшому завершенню війни" [1].

Німецькі агітатори намагалися спокусити людей принадами усяких благ, які очікують їх у Німеччині: високими заробітками, набуттям цінних спеціальностей. Людям було обіцяно, що після повернення їх також чекатиме гідна винагорода – земельні наділи, матеріальна компенсація, різні пільги. Тому агітація була досить різноманітна: плакати і листівки, що вабили смачною і ситною їжею, гарною роботою після повернення на Україну. В міських кінотеатрах демонструвався широкий вибір кінопродукції.

Спочатку люди вірили у щасливе життя – буття на території Німеччини, та й засоби масової інформації з тією ж агітаційною агітацією вміщували листи остарбайтерів. Так, газета "Летичівський вісник" за 9 червня 1942 року вміщувала листи дівчат із Вербки. Ось що писала Ольга Моторна з Обердорфу: "…Я вже на другому місці і дуже мені добре…їсти скільки хочеш, хліба досить, тільки робота тяжка…". Дівчина не пише, яка саме у неї робота. Деталей не пропускала цензура. Та швидко поширювалася чутки про реальну картину . Лист Кошеля Івана своїм батькам зі Ставра, 24 грудня 1942 року, с. Погоріла: "…Харчі погані. Дають мені кіло хліба на 4 дні, а мені вистачає на два дні. Я дуже вириваюсь додому, а не знаю чи вернусь…". Лист Зінишиній Ользі від племінниці Ксені з Майсена, 1 лютого 1943 року, с. Івонинці: "Робота тяжка. На заводі роблю 10 часов. Тут я вже така стала , що ви мене не пізнали б..." [2].

Курс на хижацьку, рабовласницьку експлуатацію "східних робітників" знайшов утілення в декреті Гітлера від 21 березня 1942 року, згідно якого було створено спеціальну установу – "Імперське бюро з використанням робочої сили" на чолі з Ф. Зацкелем, особисте кредо якого було: примусове залучення до трудової повинності в рейху є залізним законом. Під час наради в Рівно 25–28 серпня 1942 року гауляйтер України Ерік Кох наголошував, інструктуючи своїх підлеглих: "Рейх має одержати все, що йому потрібно для перемоги! Коли для Європи не вистачатиме харчів, то ні в якому разі не має голодувати німецький народ… Ніякої вільної України не існує. Мета нашої праці – змусити українців працювати на Рейх , а не робити цей народ щасливим. Україна має постачати все, чого не вистачає Німеччині. Це завдання має бути виконане, незважаючи на жертви…" [3]. Настрій щодо "трудових відряджень" до Німеччини різко змінився. Німці змінили форми і методи агітаційної роботи – стали застосовувати репресивний каральний апарат і військові частини у проведенні крупномасштабних операцій по захопленню і вивезенню людей. У лиху годину для українського народу своє

справжнє обличчя показали різні людці. Колишня “остарбайтера” М. Карнаух з Гайсина згадувала: “Під час окупації для нас, простих смертних багато наших земляків були страшнішими за німців. Бо німець всього знати не міг, це ж свої видавали, виловлювали, гнали до Німеччини . Особливо старалися поліцаї і старости” [2].

З настанням першої окупаційної зими, – пригадує Тамара Федорівна Дармограй (Кашперська) із с. Козинці Липовецького району Вінницької області, – почалися розмови про те, що будуть забирати до Німеччини [5]. Появились і перші друковані агітки про тамтешнє “красиве життя”. А весною 1942 року розпочався і перший набір до рейху. Проживала вона з батьками в с. Суслівці Летичівського району Хмельницької області. Коли сільський староста, зі списком від’їжджаючих у руках, завітав до домівки Тамари Федорівни, дівчині ледь виповнилось 14. Слинячи хімічний олівець і роблячи помітку на аркуші паперу навпроти прізвища дівчини, попередив, щоб вона ішла до приміщення сільради-управи з речами і то швиденько. В іншому разі будуть неприємності. Там німці є. А вони люблять “орднунг”. Поступово біля управи збирався натовп з від’їжджаючих і проводжаючих. Стояли підводи, на яких невільники мали добиратися до Вовковинець. Тих, хто запізнювався або думав пересидіти лиху годину у схованці, приводили під конвоєм. Прийшла хвилина прощання, і натовп застогнав суцільним плачем. Плакали всі – і хлопці і дівчата. Матері голосили і приказували над ними, як над покійниками. Під охороною поліцаїв прибули у Вовковинці. Зупинилися спочатку біля колишнього райвійськкомату, де був своєрідний збірний пункт. Потім наказано вишикуватись у колону по три і натовп рушив до залізничної станції. Людей повантажили у вагони-товарняки і рушили. Вагони були переповнені людьми. Люди спали на голих дошках. В дорозі кожен міг харчуватись тим, що зміг прихопити з собою в дорогу. Свої потреби чоловіків і жінок німці примушували справляти разом. Спочатку прибули у Ганновер до спеціального ринку-“арбайтцант”, потім відправили у місто Гальберштад. Це був табір військовополонених. Новоприбулих розмістили у бараках на території табору, огородженого колючим дротом і під охороною поліцаїв. Кожному прибулому нашили на верхній одяг знак “OST”, який вони були зобов’язані носити на грудях праворуч. Разом із цим знаком дівчина одержала № 124. Дисципліна у таборі була жорстка і сувора. За найменшу провину – карцер, кам’яний мішок, з якого мало хто повертався живий і здоровий. Працювала на військовому заводі на токарному станку. Виготовляла запчастини до торпедних мін. Працювала з 6 години ранку до 6 години вечора. Спали на дерев’яних нарах. Кожному остарбайтеру видавались дві тонкі ковдри. В бараці була пічка-буржуйка, яку взимку дозволялось злегка пропалювати. Харчували так, щоб не охляли і зовсім не вибились із сил: вариво із брукви або кропиви, яке називали супом, одна буханка хліба (на половину з тирсою) на 7 днів. За роботу одержували платню 2,5 марки в місяць. В короткі хвилини відпочинку, вихідні недільні

дні, збиралися в гурти, згадували рідну Україну, співали рідних пісень. Були і пісні складені тут, у Німеччині:

Ой журавко, журавко,
Чого кричиш так жалко?
– Як же мені не кричать,
Як так високо літать.
На листочок я стану –
Свою маму згадаю.
Десь у мене мама є,
Вона мене згадує,
Як обідать сідає.
“Одна ложка лишня є ,
Десь у мене дочка є,
Відбилась від роду
На чужую сторону…”
А в чужій стороні
Не роду при мені.
Не дай , боже, заболіть,
Нема кому пожаліть.
Не дай , Боже, помирать,
Нема кому поховать.

Тут у таборі зустріла свою долю Івана. Хлопець завжди допомагав. Часто, щоб працювати в одну зміну, йому доводилось мінятись, працюючи дві підряд. Ділилися останньою крихтою. На території табору була закинута соляна шахта. У ній німці ховали колоди тканин, з яких шили парашути. Одного разу вночі, ризикуючи своїм життям, хлопець дістав колоду білого шовку. У неділю остарбайтерам дозволялось покидати територію табору. Там серед німкень хлопець зустрів жіночку, що погодилась пошити сукню нареченій в обмін на решту матерії. Ось таке було їх весілля.

Марії Марківні Гнатюк пощастило трохи більше. Вона потрапила до Австрії. Хазяї виявились суворі, нелюдяні. Працювала наймичкою. Доглядала худобу, працювала в полі. Від голоду спасала худоба. Не раз під час доїння худоби дівчина вхитрялася через соломинку закропитись молоком.

З наближенням фронту до кордонів Німеччини почастішали нальоти американської та британської авіації. На голови в’язнів з неба летіли фугасні бомби. Горіла земля, горіли бараки, бо були оброблені смолою. Злітало все у повітр’я – люди, будівлі, техніка.

Розповідь про нелегку долю українських остарбайтерів не можна закінчити без висвітлення теми їх повернення на Батьківщину. Кожна країна по своєму зустрічала колишніх в’язнів фашистських таборів, тих, хто був забраний на роботи у Німеччину. У Франції , наприклад, було повідомлення у газетах про прибуття військовополонених і підневільних робітників. Як

тільки потяг прибув до перону, прикрашеному вітальними гаслами, зустрічаючі кинулись до вагонів, виносили прибулих на руках. Скрізь лунала музика, пісні, сльози радості. Звучав гімн Франції.

Зустрічала своїх героїв їх Батьківщина в особах каральних загонів МГ-НКВД, “смершів”, “особых отделов”.

Коли Тамара Федорівна і Іван Терентійович Дармограї ступили на радянську землю, мали привід про це пошкодувати. Гнітила недовіра влади. Неодноразово згадується молодий радянський офіцер, що двадцять разів одне і теж кричав: “Що, шкура продажна? Де ти була, що ти робила?”. Заступився інший офіцер, що був поруч.

В. Ф. Рудківського після перевірок перехресних допитів “смершів” мобілізовують до лав Червоної Армії. Та підірване у фашистському таборі здоров´я дало взнаки. Помер у 1948 році від малярії, так і не переступивши поріг рідної домівки [5].

А от Д. Клименку з Новосинявщини пощастило більше. Він отримав після фашистського концтабору 10 років таборів у сталінському ГУЛАГу. Повезли його беріївські опричники на лісоповал у Сибір. Вижив і повернувся. Помер у рідній стороні [2].

Вивезення робітників до Рейху не було передбачено фашистськими окупаційними планами. Однак, коли стало зрозумілим, що швидкої перемоги на Східному фронті не буде досягнуто, в листопаді 1941 розпочалася насильна депортація робітників до Німеччини. За 1941–44 рр. загальна кількість остарбайтерів становила 2,8 млн чоловік, у тому числі 2,2 млн українців. Більшість остарбайтерів працювали на приватних підприємствах. Продуктивність остарбайтерів була досить високою і становила серед чоловіків 60 – 80% у порівнянні з продуктивністю німецьких робітників, а серед жінок – 90 – 100%. У Німеччині остарбайтери жили в спеціальних таборах під суворим наглядом адміністративно-поліцейських спецслужб. Заробітна плата становила 30% платні німецького робітника, з чого більша частина йшла на оплату харчування і житла. За спробу втечі остарбайтери каралися смертю або ув’язненням у концтаборі.

Після повернення у рідні краї всі остарбайтери були взяті на облік дільничними НКВД. У кожному з них бачили шпигуна і ворога народу. Заповнюючи різноманітні документи, вони змушені вказувати на цю “темну пляму” біографії кожного. У репатріантів так і залишилася в глибині душі образа на рідну “владу”. Більшість з них, хто не дожив до наших днів, боялися розповідати навіть рідним і близьким про те, чого зазнали, що пережили. Наче про злочин, якого не вчиняли.

1994 р. німецький уряд виділив значні матеріальні кошти для компенсації колишнім остарбайтерам. Суми виплат українцям при цьому були в 5 разів менші ніж, наприклад, полякам. У 2006 р. виплати були припинені [6].

Література:

1. Борисов В. Велика Вітчизняна війна // Летичівська гзета. – 2004. – 9 грудня – С. 2–3. 2. Сєвастьянова Т. Привіт з Німеччини // Летичівська газета. – 2001. – 5 серпня – С. 3. 3. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. і матер. – К., 2004. 4. Записано автором зі слів розповідача – Дармограй Тамари Федорівни. 5 Борисов В. Острабайтери // Подільські вісті. – 2006. – 14 червня – С. 8. 6. Пожарський П. Подальша доля острабайтерів // Подільські вісті. – 2009. – 1 березня – С. 5.

О. В. Хропун

краєзнавець, студент факультету журналістики
Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

ГОЛОДОМОР 1932–1933 років У СПОГАДАХ МЕШКАНЦІВ ЛЕТИЧІВЩИНИ

Голодомор 1932–1933 років в Україні – не історичне минуле, а трагічна реальність, яка не має терміну давності і забуття. Вона була і залишається незагоєною раною генетичної пам'яті українського народу. Мільйони українців заморили штучним голодом для досягнення злочинної політичної мети: ослаблення та винищення українського народу.

Відходять у небуття свідки злочину, залишаючи по собі письмові докази, згасає історична пам'ять, а натомість залишаються лише безіменні кам'яні плити та дерев'яні хрести. Про неймовірно злочинні дії комуністичного уряду проти українського народу на теренах Летичівщини ми нині дізнаємося із найдостовірніших джерел відомостей про страшні часи голоду в Україні з численних свідчень очевидців:

Так, *Коваль Акулина Петрівна, 1921 року народження (село Ставниця),* згадує: "Коли почався голод мені було 12 років. Тоді врожай був, а потом не стало нічо. То ше так сяк, хто мав. От мої батьки. Мали корову, то вони зарізали корову. То так, візьмемо кусочок і на шпичку, і на вогонь.

А зерно забирали в тих, хто не хтів йти в колгосп, то в цих забирали і вигонили з хатів. Отаке. Ото забили чоловіка, поховали і ніхто нічо не скаже. Шо хто знає? Шо робиться?

А другі люди як виживали. Їли листя з черешні. Шукали таку бараболю гнилу, по городі. Тоді ше не садили. Шукали бараболю, їли... Отак, найдеш цілу барабольку, роздираєш її, а там мука. Так вона спріла, шо аж мука. Трошки водички, трошки оливи і такі млинчики пекли.

А забирали тіки в тих, хто не хтів йти в колгосп. Може хто й хтів цього, а хто знає.

А ми це так і вижили від тої корови. Або пішли... А в нас був посєв, не колгоспний, а собствєнний. То ми так, нарвем колосків, вибираєм зернятка і дзьобаєм.

Люди вмирали. В Шрубкові особєнно. Все одно шо хтось викосив. Прямо покотом падали.

Тоді просто був неврожай. Шо буду брехати. Неврожай.

От в нас був коло Головчинець кусок города. То ми сіяли кусочок пшениці, кусочок жита, а то садили бараболю, а то капуста. То пшениця не вродила й жито. І зовсім вигоріло. Вигоріло, нічо не змолотили. А так і в кожного. Не вродило.

А як забирали, то тільки в того хто не хтів йти в колгосп. Хто не хтів на нього робити. А забирали прям свої. Було їх п'ять душ. Штири душі чоловіки і жінка з ними. Та жінка звалась так як я, Акимія. А як її фамілія то не скажу. Гладкий Петро ше ходив. А тих других не знаю. Прості селяни були. Свої. Хтось їх назначив, бо в кожному селі такі були і ходили. А хто їх назначив то не знаю.

В нас скоро поспіла жито, в кого була пшениця. То доп'яли до колосків і це так сидиш, вибираєш зернятка ті і їсиш.

Шо голод був ніхто не винен, неврожай. А бараболя, навіть така як камінчик не вродила. Гичка велика, а бараболі нема. Викопаєш, то тільки бадилля є" [1].

Свистун Ганна Миколаївна 1923 року народження (село Требухівка) розповідає: "Коли був голодомор це 10 рік мені був. Я ходила, помагала, не вмерти ж всім в сім'ї. Я ходила разом з іншими дітьми в Головчинці, по тій дорозі де на Марківці. Вона обсажана та дорога була акаціями, високими-високим. І саме вони зацвіли, і ми ходили з торбами. Нарвали того цвіту. І так високо лізли, колючки. І це дівчатка. І злізли, і принесли додому. Посушили його.

А тоді жорна в кожній хаті були, бо в млин треба було мішком везти, шоб молоти, а як ми мали пригорстку, жменю яку, то мололи на жорнах. А жорна тяжкі. Я помню я не могла крутити стоя. То я впиралася ногою, шоб піднятися вище, ставила руку і крутила. І мукичка сипалась. А скільки ви думаєте сипалось? Стакан, два всипиться. Більше нє! Бо нема шо сипати в ту дирку, шоб камінець крутив.

То з цієї мукички з акації я сама лічно, маленька, вдома пекла млинці. Я їх колотила. А в нас була корова, через те ми не попухли були. Ми її разом з своєю сестричкою Марфою доїли. То те молоко, скільки ми видоїли, вляли туди ще багато води, більше як того молока. І те що ми на жорнах намололи всипали, розколотили. Його ніде не видно, але воно там є. Якби стільки лікарства пустити в середину, то шось там є. То тоді назвали ми той суп тандюся. І ми його хльобали, пили як воду. Ні хліба, ні барабольки. І ви думаєте, шо ми ситі були? Ми тільки від миски і хочемо ше. Ми його висьорбаємо і тоді ходимо голодні, шукаєм ше.

А ше ходили туди не раз. То другий раз я колотила густіше. То спекла дві пательні млинців. А одна жінка, баба Фрося, брала в нас молоко. То заким я пустила корову, то вона з'їла ті млинці. І шо ж ти скажеш. Вона голодна. І

вона пішла, ше й молоко взяла. Потом я сижу плачу і Марфа плаче. Стільки праці. Руки в колючках. Дуже були подзьобані руки від тої акації. Ноги, всьо. Босі ж ходили.

Потім другий епізод ше був, ше до акації. Город був неораний. То ходили в тридцять другому році... Недород був. Сильний недород був. Тому й голод настав. Бараболька дрібненька була, яка вродила. То ходили шарувати сапою ту землю. Вишаровували гнилу замерзлу барабольку. І несли додому. З неї тоже. Оббирали, мили її, цю шкірку з неї. І в макітру. Макогоном терли. А воно слизьке дуже, ще й воняло додачі. Кидали солі трішечки. І такі млинці пекли. А пекли млинці так, на сковородці. Може колись була яка пляшка з голії, то вишукували її. То брали клоччя трошки... А клоччя це сіяли коноплі. І тіпали, прали на нитки і робили полотна. А з того полотна шили одежу. То тим клоччям на паличку накрутили і в пляшку встрімляли. І мастили пательню. І ті млинці їли тоже.

А другі люди ходили по липу шляхом. Шлях аж до Летичева засажений липами. То листки липи зелені такі вибирали і тоже сушили. І терли як на муку. А дехто зелені тер, прямо зразу. То млинці ті були такі зелені.

А треті люди брали кріп. Обривали цей кріп прямо коло коріння. І тоді це стебло з листям. То кидали тоже в макітру. Терли тоже так само. І з кропу млинці, і з липи млинці, і з акації. Ну і люди вдарялись до чого хоч.

Інші ходили в річку і черепах збирали. І то їли. Ми не їли із-за того, шо в нас була корова.

З моїм батьком дружив Петренко Микола. То він не дружив, а це була їхня комісія така. Назначена десь від Сталіна чи звідки. Такі було 34 чоловіки. Може й більше їх було. Був Варцаба Петро, Петренко, був Кучерук.

То як батько лежав мій слабий, Кучерук прийшов та й каже: “Дай налог!” Він же каже: “Як же я тобі дам налог, коли я сам не маю. Бачиш, лежу осьо”. Тяне від нього подушку й каже: “Ти здихай, а налог дай!” Це Кучерук.

А Петренко Микола дружив з моїм батьком. Він так дружив, свєрхповерхово, на свою сторону. Так сєкрєтно не дружив з батьком. Но як щось на батька скаже хто, то він тихенько міг донести йому. То вони лучше жили, не пухли, але ж вони служили державі. По-лисячи, з хвостом. То вони комнезамами називались були. Ше була жінка Палагея Горпина. Тоже комнезамка. Ходила з цими чоловіками. Ходили вони з шпичкою. Шукали хліба, шукали бараболі.

І були люди находились, шо знає сусід сусіда і підказували, шоб в них забирали. Бо в них не було, то хай в нього не буде. Отакі були люди!

В нас самих була закопана яма бараболі під грушою в дворі. А Вуликова Паранька заявила тихенько. І прийшли до нас. І шо ж цей Петренко тоже заходив. Він батькові нічого не підказав. То бачте який був... Не друг, але чого він друг був такий? Як вони виходять на роботу в село, то він вперед

їде. Зустрів де батька і каже: “Там підкажи своїй жінці хай приготує обід. На обід прийдемо”.

А на обід шо. Раз корова є, молоко є, то значить і сир повинен бути. Думає шо всьо є так. Але мама находила десь кілька барабольок і ріденький борщ зварить. Це вже так шо корова помагає. І ж вони приходили поїдали.

А попросили раз млинців шоб мама спекла. Вона каже: “Ні, я не маю бараболі, шоб спекти”. То не знаю, де вже їм пекли ті млинці. А це ж сама сита їжа. І мама не спекла, бо бараболі не було.

А вони ж забрали ту шо закопана. То на споді, в ямі осталось може два відра. І ми обидві з Марфою плачем і кажем: “Дядю, оставте хоть ту нам”. А він ні слова! Вибрали всю і тільки голу яму залишили. Видно був приказ не тільки зерно забирати, а й всю їжу. А тепер, як ми вже зважуєм в своїй голові, роздумуємо, то це тільки тоді пошесть держави! Сталінський закон! Вони боялися сами Сталіна [2].

Шинкарук Василь Васильович 1922 року народження (село Ставниця) згадує: “Я двадцять другого року народження. Коли був голод мені було 11 років. Тоді був дуже трудний рік. Врожай був, але в людей позабирали всьо. Комісія ходила по хатах і забирали все що було, особливо зерно, кукурудзу. Забирали свої, але під вищим керівництвом. Мали такі шпички, залізні, як голка тоненькі і встромляли в землю. Шукали.

Люди виживали як могли. Шо хоч їли. Батько мій працював сторожом на свинофермі. То як йде додому на шляху нашморгає з липи листочків і несе додому. Вдома розставляє ці листочки і вони сушаться. Потім їх здрібнювали і виходило таке як мука. А потім трошки води і мішали. І пекли такі млинчики. Називались вони липляники. Ну і я коли йду пасти корову, то мама дає мені в торбинку цих липляників і пляшку молока. То я лиш і думаю, шоб чим по скоріше вивести корову, шоб вона попаслась, шоб добратися до тієї торби, бо голодний дуже.

А коли вже корова пасеться, я витягую пляшку молока, а липляники вже розлізлися січка вже з них вийшла. Не тримається купи. Отакі липляники.

Пекли ше млинці картопляні. Йдем на городи, туди де була бараболя. І там вже шукали мо’ зосталось де замерзла картопля. Як находили, то вона була така біла-біла. Ну і з цієї бараболі пекли млинці тоже. Я навіть зараз чую запах тих млинців. Які вони є.

Але це ше було добре. От шо їли. Ракушки їли. В мене старші сестри крім мене були. То вони підуть на річку, там назбирають цих ракушок, поприносять їх додому. Потім ставили баняки з водою в піч. І коли окріп закипить кидали в баняки ті ракушки. А вони як тільки їх кинути в окріп, зразу розкриваються. І так легко виймати те м’ясо, шо в середині. А потом ці шкварки жарили і їли. Дуже добрі то шкварки були.

Дуже багато тоді людей померло. В мене сусід був такий як я хлопець, кривий. Коли навесні горошок вже був молодий, пішли вдвох з ним на шлях,

горох ламати. Ну то він наївся тих стручків і вже не міг встати, і додому йти. Так і там скончався.

От тоді так їли.

Лободу ше тоді їли, ну як лободу, борщ із лободи.

Одного разу сестра моя, старша пішла бавити діти в Новокостянтинів. І прийшла якось додому звідти та й принесла дві хлібини, то ми так зраділи, шо ці дві хлібини принесла вона додому. То вона як принесла, то всім по кусочку роздала. Ми їмо цей хліб та й раді дуже, бо хліб той дуже добрий був.

Всього в нас в сім'ї було братів і сестер шість душ. Але з голоду ми не пухли і пережили голод всі тому, що нас мама спасала дуже.

Я думаю, шо голод стався не через те, шо неврожай був, бо врожай тоді був, а через те, шо позабирали все. В людей ж нічого і так не було, а шо було то й те все позабирали. А хто забирав? Наші забирали, під якимось керівництвом. Хтось керував цим.

Аж страшно як тоді люди виживали. Ну нема шо їсти, ну шо ти зробиш. От як є крупа, як є картопля. То можна варити їсти. То якось можна жити. А як нічого немає?

То мусили люди помирати. Як є хліб то всьо є, а нема хліба то... Хліб, картопля. А за сало, олії вже й мовчиш" [3].

Література:

1. Записано 27.08.2009 р. від Коваль Акулини Петрівни, 1921 року народження, село Ставниця. 2. Записано 16.08.2009 р. від Свистун Ганни Миколаївни, 1923 року народження, село Требухівка. 3. Записано 20.07.2009 р. від Шинкарука Василя Васильовича, 1922 року народження, село Ставниця.

Д. В. Павлюк
студентка Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного
університету імені М. Коцюбинського

ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ТЕМУ "ГОЛОДОМОР НА ПОДІЛЛІ 1932–1933 рр."

Найжахливішим злочином тоталітарної системи проти українського народу став штучний голод 1932–1933 рр. Наслідки, без сумніву, дають право історикам віднести голодомор до найбільш трагічних подій в історії людства. Він аналогічний злочинам, вчиненими фашистами в роки Другої світової війни. Голод 1932–1933 рр. – це історична минувшина, що живе у пам'яті очевидців, жагучим болем відгукується у їхніх душах, у серцях нинішніх поколінь українців.

Вже минуло понад 65 років від часу національної трагедії в Україні. Однак мученицька смерть мільйонів людей від голоду на теренах

найродючіших чорноземів досі вражає кожну мислячу людину. Згубність такого явища важко усвідомити. Страшна доля українців у цій величезній катастрофі найбільше приголомшує розум і не може бути виправдана з будь-якого погляду. Що ж до історичного розвитку країни, то чисельне зменшення цілої генерації призвело до наслідків, котрі відчуваються й досі.

Цілком природно, що будь-якого офіційного розслідування подій 1932–1933 рр. у радянські часи не було. Більшовицька влада жодним словом не відгукнулася на наслідки безпрецедентних втрат людських життів, так само, як і довгі роки не відкривала архівів для незалежних дослідників [1].

Лише після здобуття Україною незалежності вчені отримали можливість неупереджено досліджувати явища голодомору. Але для повного висвітлення проблеми в історичних джерелах потрібна не одна тисяча документальних свідчень. Без них не може бути правдивої розповіді і про винуватців трагедії на місцях, і про масштаби і наслідки голоду та його вплив на політичне, господарське, демографічне та духовно-релігійне життя народу. Особливо важливо показати регіональні особливості голодомору, вплив на людей місцевих обставин. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі – важлива трагічна сторінка української історії, яка вимагає поглибленого наукового вивчення не лише для показу реальної картини подій минулого, а й для застереження повторення помилок у майбутньому [2].

Наукову літературу, яка стосується досліджуваної проблеми, умовно можна розділити на дві групи. До першої віднесено загальні праці з проблеми передумов, перебігу та наслідків голодомору 1932–1933 рр. в Україні. За останні роки кількість праць названої проблематики неухильно зростає. Крім того, українські дослідники отримали можливість знайомитися з роботами зарубіжних істориків, які вже тривалий час працюють над дослідженням цих проблем. В українській діаспорі досить активно публікувалися праці про голодомор 1932–1933 рр. в Україні (М. Вербицького, Г. Герасимовича, П. Глушаниці, В. Гришка, М. Лавренка, Р. Млиновецького).

Чималий внесок у висвітлення голоду в Україні 1932–1933 рр. зробив відомий західний дослідник радянської історії Р.Конквест. Спираючись на документальні джерела, автор розкриває жахливі картини колективізації та голодомору 1932–1933 рр. [3].

Своєрідним поштовхом для наукового вивчення голоду в Україні стали оголошені у 1989 р. висновки Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. із числа провідних правознавців світу про те, що в Україні упродовж 1932–1933 рр. вчинено акт геноциду.

В українській історичній науці першим масштабно, неупереджено голодомор 1932–1933 рр. став досліджувати С.Кульчицький. Протягом 1989-2001рр. з'являються десятки публікацій автора, у яких дано характеристику передумов голоду, самого голоду та жахливих наслідків його для України.

Українські вчені з'ясовують причини, виявляють винуватців та дають оцінку жахливому явищу в історії українського народу. Проте однозначної

оцінки кількості жертв голодомору немає. У різних авторів вона коливається від 3,5 до 9 млн. чоловік, що свідчить про складність досліджуваної проблеми. Важливе місце серед тих, хто розпочинав вивчати голод 1932–1933 рр., посідають імена В. Маняка і Л. Коваленко.

Інтерес викликають статті вчених В. Ботушанського, П. Брицького, С. Дібрової, В. Марочко, В. Пирога, Ю. Шаповала, О. Шевчука, Є. Юрійчук, М. Якименка, Є. Яценка.

До другої групи віднесено праці, які безпосередньо стосуються Поділля. В узагальненому плані проблема голоду на Поділлі вперше була розглянута у посібнику для вчителів "Нариси історії Поділля," розділ "Соціально-економічні і політичні перетворення на Поділлі у 1928–1941 рр".

Історичним довідником про трагедію голодомору у селах Поділля є літературно-художнє видання В. Мацька. Невідомі сторінки голоду в окремих районах Вінницької області були розкриті у книзі подільського науковця І. Шульги. Одним із перших він зробив спробу оцінити втрати населення під час голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі [4].

Про трагічні сторінки в історії Поділля, пов'язані з політичними репресіями, розповідає брошура В. Жезицького. У брошурі С. Гальчака аналізуються причини трагічних подій і визначається кількість жертв голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі в межах 1 мільйона чоловік.

Окремими питаннями голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі займалися науковці В. Васильєв, Л. Віола, О. Воронцов, О. Завальнюк, В. Малий, Л. Місінкевич, А. Філінюк, П. Ящук [5].

Підсумовуючи огляд історіографії з теми, можна констатувати, що у вивченні голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі нагромаджено певну кількість літератури, яка торкається різних аспектів проблеми. Однак ця література не охоплює проблему в цілому. Назріла потреба окремого цілісного дослідження голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі як важливої складової частини голоду 1932–1933 рр. в Україні на базі широкого кола архівних та друкованих джерел.

Література:

1. Гальчак С. Д. "Білі" плями скорботи: Причини голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 років на Поділлі. – Вінниця : Логос, 1999. – 51 с. 2. Маркова С. В. Голодомор 1932–1933 років на Поділлі: Монографія. – К. : МАУП, 2003. – 116 с. 3. Маркова С.В. Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі: Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. – Чернівці, 2002. – 20 с. 4. Маркова С. Голодомор 1932–33 рр. на Поділлі: морально-психологічні випробування та культурно-світоглядні трансформації українського села: Метод. матеріали до вивчення курсу "Історія України". – Хмельницький, 2008. – 28 с. 5. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. : Зб. док. та матер. – Вінниця : ДП ДКФ, 2007. – 704 с.

Г. В. Лісовик
студентка Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного
університету імені М. Коцюбинського

ГОЛОД 1946–1947 рр. НА ВІННИЧЧИНІ

Відбудова Вінницької області після закінчення Великої Вітчизняної війни почалась у важкий період, пов'язаний з голодом 1946–1947 років, що ускладнило розвиток економічного рівня життя. В 1946 р. у складі Вінницької області було всього 45 районів. Особливості голоду були зумовлені її географічним положенням, природними умовами та політикою уряду на даній території. Голод на Вінниччині мав ряд особливостей, яких не було в інших регіонах, але разом з тим було ряд спільних рис.

Після закінчення війни з території Вінницької області до 31 грудня 1946 року було вивезено близько 131727 тонн збіжжя [1, с. 151]. Отже, опираючись на факти, загарбники вивезли з області більшість урожаю попереднього року. Гостро не вистачало також робочої худоби. Так, перед весняною посівною кампанією 1946 р. зооветеринарна служба Вінниччини констатувала, що переважна частина колгоспного кінського поголів'я не придатна для роботи, а 39196 тварин взагалі не піднімалися. В Томашпільському районі, наприклад, річне навантаження на одну тяглову одиницю складало 21 га, або в 3,5 рази більше передвоєнного. От чому в 1946 році в районі залишилися необробленими 8756 га родючого чорнозему, а план посіву озимих виконано на 91,5%. Таке ж явище спостерігалося на Поділлі повсюдно [2, с. 151]. Під час підготовки та проведення посівної кампанії були порушені правила агротехніки. Через це частина посівних площ була необроблена, а якість виконання плану бажала кращого.

Із початком хлібопосівної кампанії 1946 року виявилась недостатня кількість посівного матеріалу, добрив. У Козятинському районі під ярину 1946 р. внесено всього лиш 680 тонн органічних та 190 тонн мінеральних добрив, менше одного центнера на гектар. В Тульчинському районі в лютому 1946 р. з'ясувалося, що половину площі засівати було нічим. У південних районах Вінниччини становище виявилося ще гіршим [3, с. 3].

Практично не було кому обробляти землю. Кількість працюючих істотно зменшилася. У Вінницькій області гітлерівцями знищено 123350 мирних громадян. Серед загиблих від рук фашистів переважало хліборобське чоловіче населення. Основною робочою силою стали змучені війною жінки, питома вага яких в аграрному секторі економіки республіки становила тоді 80%. У колгоспах в 1947 р. працювало 792,8 тис. підлітків віком від 12 до 16 років [4, с. 33].

Кліматичні умови 1946 року, які були вкрай несприятливими, негативно вплинули на урожайність в області. Температура навесні і влітку 1946 року на 2–8 градусів перевищувала середню місячну температуру

попередніх років, а кількість опадів утричі, а подекуди і в 5-6 разів була нижчою середньої норми. 20 серпня 1946 року у Вінниці температура досягла позначки 36,5° С, а в південних районах області в затінку до 40° С [5, с. 178].

Унаслідок посушливого літа врожайність у колгоспах знизилась до 3,8 ц, а в радгоспах – до 4,5 ц. Валовий збір зернових у республіці становив 1946 року 531 млн. пудів, що було у 3–5 разів менше, ніж 1940 року. Із 26397 колгоспів, які діяли влітку 1946 року в Україні, 5500 не зібрали навіть тієї кількості зерна, яку засіяли. Із врожаю 1946 року Вінниччина здала в план хлібозаготівель 375923 тонн збіжжя, або стільки ж, як у 1932 році, коли область займала вдвічі більшу територію [6, с. 8].

У Жмеринському районі пшениця на площі 5554 га вродила в колгоспах по 4,2 ц, в радгоспах по 10,5 ц, жито на 4540 га відповідно по 4,9 і по 10 ц, ячмінь на 5597 га – по 4,3 та 5 ц, просо на 1277 га – по 6,8 та по 6 ц на гектар [7, с. 152]. Так, в колгоспі "Нове життя" с. Кайдашиха Вінницького району намолотили жита по 11,65 ц, пшениці – 7,13 ц, ячменю – 14 ц, вівса – 11,2 ц, гороху – 6,5 ц, проса – 23 ц. У с. Позирках планували на круг одержати по 9 ц збіжжя, а зібрали по 13,92 ц. Врожай картоплі досяг 50–70 ц з га [7, с. 152].

Навіть за таких умов Вінниччина могла б виконати помірну хлібопоставку і забезпечити населення продуктами харчування. Але державні хлібозаготівлі вимагали здачі максимальної кількості зерна. Питома вага заготівель зерна від валового збору досягла неймовірних розмірів. Заготівлі 1946 року в порівнянні із 1945 р. були менші, а відсоток вилучення зерна – більший.

Вінницький район, наприклад, до 28 серпня вивіз 112226 ц збіжжя, виконавши план на 104,9%. Керівництво району постаралося вилучити навіть зерно, вирощене на присадибних ділянках колгоспників. Замість планових 380 ц селяни здали майже в два рази більше – 667 ц [8, с.153].

Почався масовий голод. Кількість голодних, хворих на дистрофію, померлих постійно збільшувалась. Житель села Сокиринці Вороновицького району на Вінниччині, інвалід війни Ремлюга причину голоду висловив так: "Якщо б нам дали землю, то було б краще. Я б обробляв би землю так, що врожаю було б достатньо і для мене, і для держави. Працювати ж у колгоспі немає ніякої рації тому, що там доводиться трудитись на куркулів і п'яниць" [9, с. 338].

З метою будь – що, але не допустити "злочину перед партією і державою", 27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) видали постанову "Про економію витрачання хліба". У відповідь на неї 31 жовтня того ж року Вінницька обласна влада прийняла аналогічну, більш конкретизовану постанову під такою ж назвою. В ній, зокрема, говорилося:

"Совет Министров СССР и ЦК ВКП(б) в своем постановлении от 27 сентября 1946 г. "Об экономии расходования хлеба" в целях обеспечения экономного расходования хлеба в соответствии с постановлением... исполком

Облсовета депутатов трудящихся и бюро обкома КП(б)У постановляют: Сократить отпуск муки, крупы и зернофуража на октябрь 1946 года по области на 764 тонн против уровня расхода по плану на сентябрь, установленному в размере 2835 тонн, или на 27%. Снять с пайкового снабжения хлебом в городах и рабочих поселках неработающих взрослых иждивенцев, кроме учащихся и лиц, связаных с уходом за счет упорядочения карточной системы и ликвидации злоупотреблений в деле выдачи карточек, что вместе даст экономию хлеба 32,2 тонны в месяц...” [10, арк. 94]. Попередні факти свідчать про недостатність зерна та спроби скоротити видачу муки населенню. Можемо зробити висновок про ліквідацію пайкового режиму для жителів міста, крім тих, хто доглядає за малими дітьми та навчається, скорочувався і випуск муки та круп. Хоча, зважаючи на політику Радянського уряду тогочасного періоду, ці дані могли бути неправдивими. Крім того, названа постанова не була втілена в життя в повній мірі.

Початок збиральної кампанії 1946 року почався 25–27 червня для швидкого виконання плану. Зібраний урожай суворо охоронявся. Знову, як і в 1933 році, був введений закон про п’ять колосків. За планом чистки поля загальна кількість обробленої землі повинна була складати 61645 га. Станом на 20 вересня 1946 року комбайнами було оброблено 46422 га, що становить 75% від загальної кількості [11, с. 87].

Взимку 1946–1947 рр. почався масовий падіж худоби. У січні в області загинуло 2057 коней, 556 голів великої рогатої худоби та 996 свиней. В колгоспних стайнях, короварнях, свинарниках лежали і не мали змоги піднятися виснажені тварини: коней – 6104, великої рогатої худоби – 4200 голів, свиней – 2023 штуки [12, с. 112].

Почастішали крадіжки на залізничних, заводських складах, в колгоспах. Із вантажних дворів станцій у Вінниці, наприклад, викрали бочку олії, в Козятині – 1830 кг борошна, в Гречанах – 300 кг пшениці. Траплялися випадки збройних нападів на цукрові заводи. В одному з листів секретаря обкому партії секретареві Крижопільського райкому говорилося, що за останню декаду лютого 1947 р. у Вінницькій області збільшилася кількість крадіжок і пограбувань колгоспних комор, де зберігався посівний матеріал. Обком зобов’язував секретарів райкомів створити в кожному селі спеціальні групи кількістю 15–20 осіб із партійного і радянського активу для охорони колгоспного майна, організувавши їх нічне і денне чергування [13, с. 172].

Свідченням відхилення поведінки людини в умовах голоду від норм життя став канібалізм. Узимку 1947 року з’явилися перші дані про випадки людоїдства в області. Так, 9 лютого 1947 року на околиці міста Гайсин Вінницької області люди натрапили на труп літньої жінки з перерізаним горлом і ножовими ранами на обличчі і на пальцях рук. Сліди привели в Гайсин на квартиру громадянки Валентини Петрової, вдови, матері двох дітей, чоловік якої загинув на фронті. У неї знайшли закривавлену наволочку, хустку і ніж. Вона розповіла, що вбила вночі свою маму – Анастасію

Єфремову, яку утримувала, щоб позбутися зайвого рота, бо не було чого їсти [14, с. 43]. Заради порятунку люди переступали межі людськості і, щоб прогодуватися, вбивали власних чи чужих дітей, членів своїх сімей, жебраків, дехто їв уже померлих родичів. Вбивали навіть 12–13-річні діти. При цьому не всі з тих, то наважувався на подібні вчинки були виснажені [15, с. 64].

З повідомлення начальників УМВД на 27 березня в районах області зареєстровано випадки захворюваності дистрофією. В Бершадському районі – 3695 чоловік, з них дітей до 14 років – 803 чоловіка. Смертність 54 чоловіка. В Ямпільському районі – 4023 чоловіка. Смертність – 129 чоловік. В Немирівському ройоні – 1477 чоловік. Смертність – 57. По Джулинському районі – 2780 чоловік. Смертність 89 чоловік [16, арк. 79]. Можемо зробити висновок про те, що загальна кількість померлих сягала 330 чоловік, поступово збільшувалась кількість хворих на дистрофію. Проте це лише офіційні дані. Насправді ж ці цифри були набагато більшими.

Кількість хворих на дистрофією невпинно збільшувалась. У кожному населеному пункті ситуація була неоднаковою. Найгірший стан був у Джулинському районі. В Калинівському районі на 26 березня 1946 року було зареєстровано 1164 хворих. Найбільше хворих у селі Старий Пиков – 227 чоловік [17, арк. 10–11].

На 27 березня 1947 року хворих на дистрофію Вінницькій області було зареєстровано: [18, арк. 87–88].

Наименования района	Всего	В т. ч. детей	Взросл.	Госпит.	Умерло
Винница	526	299	227	151	10
Могилёв-Подольский	4217	2418	1799	536	97
Бершадь	3834	871	2963	79	52
Брацлав	2570	1200	1370	60	–
Винницкий	208	115	93	38	–
Вороновица	579	335	244	60	–
Гайсин	1374	598	776	72	4
Дашев	1270	–	–	72	–
Джулинка	2253	1136	1117	98	–
Джурин	1982	987	995	82	15
Жмеринка	1578	129	449	290	41
Ильинцы	652	369	283	86	7
Козатин	123	85	38	48	14

Ці дані можуть бути неточними, зважаючи на тогочасну політику приховування та замовчування інформації.

Голодували не тільки селяни, а й працівники підприємств та організацій. Щоб хоч якось поліпшити це становище, керівники Гайсинського цукрозаводу виділяли по 60 грамів круп на 44 чоловік для

варіння супу. Надана харчова допомога населенню недостатня [19, с. 46]. У містах Вінницької області економічне становище було вкрай важким. Керівники намагалися покращити ситуацію на підприємствах, але це не приносило бажаних результатів.

За даними завідуючого облздороввідділу на липень 1947 року народжуваність сягала 1,7 осіб на 1000 населення. У порівнянні: у 1939 році на 1000 населення народилось 17,9 осіб, померло на 1000 населення – 6,9. В цілому природній приріст населення складав плюс 11. На першу половину 1940 року народилось 15,5; померло на 1000 населення – 6,7. Природній приріст населення становив плюс 8,8. На першу половину 1945 року на 1000 населення народилось 7,7; померло – 3,4. Природній приріст населення – мінус 0,7. У перші половині 1946 року на 1000 населення народилось 8,8, померло – 3,4. Природній приріст – плюс 5. Відповідно, на першу половину 1947 року народжуваність становила – 10,6; смертність – 13,7. Природній приріст – мінус 3,2. На липень 1947 року на 1000 населення народилось 1,7; померло – 2,4. Природній приріст становив – мінус 0,7 [20, арк. 237].

Голод 1946–1947 років мав для Вінниччини тяжкі наслідки. Вони виявились, перш за все, у значній кількості померлих від голоду. У ході повоєнного голоду в області загинули 35 тисяч осіб, сотні захворіли на дистрофію та інші розлади організму. Наслідками голоду слід також вважати занепад сільськогосподарського виробництва, безпритульність, втечу селян у міста, падіння моралі, зокрема, трудової, злочинність, загальне порушення правосвідомості населення. В наслідок масових жертв голоду зникли десятки сіл з адміністративної карти області. Голод негативно відбився на всіх сферах життя суспільства, він мав як безпосередні, так і опосередковані наслідки. Частина з них залишилася не подоланою і через багато років після завершення голодної трагедії.

Становище населення Вінницької області у період голоду 1946–1947 років було надзвичайно важким, спричинене як природним фактором у вигляді несприятливих кліматичних умов в цей період, так і людським фактором у вигляді надзвичайно жорсткої, економічно необґрунтованої, угодливої московському керівництву політики місцевої влади як на рівні області, так і на рівні республіки.

Література:

1. Шульга І. Голод на Поділлі: до 60-річчя голодомору 1933. – Вінниця, 1993. 2. Там само. 3. Дарчук С. Солдатські сухарі і сльози: [Голодомор 1947 в обл.] // Народна газета. – 1997. – № 16. 4. Гальчак К. С. “Білі плями” скорботи: причини голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 рр. на Поділлі. – Вінниця, 1991. 5. Кононенко В. В. Оцінка голоду 1946–1947 років населенням Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Серія: Історія. – 2000. – Випуск ІІ. 6. Сарахан Т. Північ їм не співали[текст]: [про голодомор 1946–1947 рр. Розповідає калинівчанин М. Сарахан] // Вінницькі відомості. – 2008. – 27 лютого. 7. Шульга І. Там само. 8. Там само. 9. Там

само. 10 Білас І. Г. Голод 1946–1947 років та діяльність карального апарату // Білас І. Г. репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. – К., 1994. 11. ДАВО. – Ф. 2700. – Оп. 7. – Спр. 56. 12. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 13. – Спр. 94. 13. Рибак І.В. Голод на Поділлі в 1946–1947рр. // Тези доповідей десятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції // ВДПІ ім. М. Островського. – Вінниця, 1991. 14. Шульга І. Там само. 15. Білас І. Г. 1947-й і знову голод // Літопис Червоної калини. – 1991. – № 4. 16. Воронцов О. Роки розрухи: до 50-річчя голоду на Поділлі 1946–1947 // Камертон-ікс. – 1997. – № 2. 17. ДАВО. – Ф. 136. - Оп. 13. – Спр. 129; 18. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 13. – Спр. 129; 19. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 13. – Спр. 129; 20. http://memorial.kiev.ua/content/view/307/46/. 21. ДАВО. – Ф. П.136. – Оп. 13. – Спр. 129.

О. М. Кравчук
м. Вінниця

ПРИРЕЧЕНИЙ НА ЗАГИБЕЛЬ: ГЕТЬМАНСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ СТАРОСТА С. КИСЕЛЬОВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Одним з напрямків сучасної історичної науки є дослідження біографій суспільно-політичних діячів першої половини XX ст., періоду трансформації всіх сфер життя українського суспільства. Особливу зацікавленість в цьому аспекті викликають представники управлінської еліти різних форм української державності, їх долі в радянський час. У випадку подільського діяча Сергія Івановича Кисельова (1877–1937 рр.) зазначений період в його біографії, за винятком статей С. Єсюніна [16] і К. Завальнюка [17], не досліджувався, що актуалізує вивчення даної теми як прикладу долі людини "колишнього" режиму в неоднозначні і важкі часи 20–30- рр. XX ст. З огляду на це, мета статті – розкрити головні аспекти життя і діяльності С. Кисельова в умовах радянського суспільства.

В історію подільського регіону С. І. Кисельов (1877–1937 рр.) увійшов як судовий слідчий Проскурівщини, гласний Проскурівських земських зборів і голова Проскурівської земської управи (1912–1917 рр.), очільник міського відділу Подільського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості [7, арк. 4–5], Проскурівський повітовий комісар УНР (1917–1918 рр.) [17, с. 87]. За політичними вподобаннями він був лібералом, членом конституційно-демократичної партії [15, с. 2]. За соціальним станом С. І. Кисельов був службовцем. За словами Кисельова, на ім'я його дружини її батько придбав 1903 р. маєток "Пашківці" у Проскурівському повіті [10, арк. 11], хоча А. Крилов у праці про населені пункти Подольської губернії у 1905 р. писав, що с. Пашківці належало С. І. Кисельову [20, с. 61]. Йому також належав маєток у с. Заруддя – 322 десятини землі, що на квітень 1918 р. був закладений в Державному Дворянському банку за невчасні виплати [25, с. 87]. За національністю Кисельов був росіянином [10, арк. 9]. Його друга дружина Зайцева Варвара

Павлівна 13 квітня 1939 р. писала, що "*знала завжди його людиною чесною, відданою справі і люблячої свою батьківщину"*. Цікаво охарактеризував Кисельова голова Подільської земської управи В. Приходько: *"Звичайно, "ідеологічно" він вповні відповідав новому режимові, не дурно був призначений губерніальним старостою. Але – треба признати, був розумніший і обережніший, ніж інші – "ідеологи" гетьманського перевороту. З походження Кисельов не був приїзжий великорос, а скоріше малорос і діяв більш обачно. Крім того, він був "земець", а не урядовець-бюрократ і з ним можна було легше порозумітись… Кисельов, як мешканець Проскурівського повіту, знав українську "простонародню" мову і старався говорити зі мною по українськи"* [27, с. 18–19].

Вершиною кар'єри С. Кисельова було призначення на посаду Подільського губернського старости в добу гетьманату, яку обіймав з 13 травня до 20 листопада 1918 р. Головну мету своєї діяльності він вбачав у стабілізації розбурханого революцією життя краю. Через загальнополітичні помилки режиму П. Скоропадського цього йому здійснити не вдалося. В час повстання Директорії УНР Кисельов не став боротися за владу. Незважаючи на це, після передачі повноважень представнику Подільського Українського Національного Союзу Г. Степурі і виїзду з Кам'янця-Подільського, він був арештований отаманом В. Біденком у Проскурові. Не дивлячись на прохання Проскурівського і Вінницького земств [28, с. 4] його не було звільнено.

Лише після захоплення Проскурова Червоною армією 6 квітня 1919 р. Кисельова вийшов на волю. Як здібний фахівець і організатор він був призначений новою владою членом колегії повітового продовольчого комітету [17, с. 92]. Крім того, за спогадами І. Розгона, С. Кисельов у 1919 р. був головою Проскурова і очолював Проскурівський осередок Червоного Хреста. Саме втручання Сергія Івановича допомогло взимку 1919 р. звільнити заарештованого денікінцями одного з діячів Проскурівської "Просвіти", комісара освіти за Директорії УНР, члена земської управи, Василя Мудрого (1893–1966) [29–30]. Залишивши Поділля, у 1920–1930-х рр. він був діячем львівської "Просвіти", депутатом польського парламенту (віце-маршалком сейму), засновником УНДО [22, с. 561–562].

Прихід Радянської влади приніс зміну соціального майнового статусу С. Кисельова. У нього було конфісковано маєтки (це передбачав закон від 5 лютого 1920 р. [23, с. 247]), а також нерухомість, яка належала йому в Проскурові [10, с. 16 зв.].

Очевидно на початку 1920-х рр. С. Кисельов переїхав до Вінниці, де працював у різних радянських торгівельних установах. Попри лояльність до режиму і аполітичність, більшовицькі спецслужби не випускали з поля зору колишнього державного службовця УНР і Української Держави. За 1919–1922 рр. С. Кисельов 5 разів арештовувався за свою колишню громадсько-політичну діяльність. У 1922 р. він був заарештований за "службу у гетьмана" у складі групи з 23-х осіб. Лише клопотання родичів, які мали

близьких знайомих у кремлівській верхівці, врятувало йому життя. Своєму звільненню С. Кисельов зобов'язаний одному з більшовицьких "вождів" – Леву Каменєву, якому він згодом, перебуваючи у Москві, висловив щиру подяку. Щоправда, звільнення було б неможливе без допомоги інших людей. Зокрема, про арешт Сергія Кисельова повідомив сестрі Ользі, яка на той час була завідувачкою Рум'янцівською бібліотекою у Москві, старший брат Володимир (до революції – член Кишинівського окружного суду). Ольга звернулась за допомогою до свого далекого родича Олексія Кисельова, який з 1924 р. був секретарем ВЦВК і членом його Президії. Останній передав записку до Генерального прокурора СРСР. Достеменно не відомо, чи вдалося побувати у нього на прийомі Ользі Кисельовій, оскільки через деякий час вона зустрічала свою двоюрідну сестру Варвару Корчевську, котра доводилася сестрою дружині відомого радянського архітектора Олексія Щусєва. Та ж направила її до своєї подруги – дружини Л. Троцького, який передав зазначене клопотання Л. Каменєву. Останній своєю телеграмою і домігся звільнення С. Кисельова [17, с. 92].

Певний час після цього С Кисельова не чіпали, проте постійний нагляд радянських спецслужб продовжувався. Наприкінці лютого 1923 р. В. Ленін направив ДПУ циркуляр з вимогою постановки політичного терору на "наукову основу" відповідно до категорій населення: перший етап – усі колишні члени дореволюційних партій; другий етап – усі колишні члени монархічних спілок та організацій; третій етап – усі колишні представники старої аристократії та дворянства і їх прибічники; четвертий етап – усі, хто не поділяє політики ВКП(б). Всі, хто належали до цих категорій, проголошувались таємними ворогами режиму і підлягали ліквідації [18, с. 31].

Певний час С. Кисельов працював юристом в "Рабтресті" [10, арк. 16]. 1926 р. Кисельов став членом професійної спілки працівників державної торгівлі [10, арк. 27]. Останній його місцем роботи був Облвнуторг – торгівельний відділ Вінницького обласного виконавчого комітету, де він очолював юридичну частину. Посвідчення С. Кисельова, що він працює юрисконсультом Облвнуторгу підписано 22 грудням 1934 р. [10, арк. 27].

Стосовно політичних прав С. Кисельова, то вони були обмежені. Він за конституцією УССР 1919 р. був позбавлений виборчих прав, як і всі інші представники панівних верств колишньої Росії, службовці УНР, Української Держави, священики тощо [21, с. 21]. Таких осіб було доволі багато. Під час виборчої кампанії 1923 р. в губернії 53634 особи були позбавлені виборчих прав (4,1% виборців). Зокрема, у Вінницькій окрузі виборчих прав було позбавлено 9634 особи (3,8%) [19, с. 129]. У Вінниці 1926 р. права голосу було позбавлено 3182 особи (11,8% виборців) і, зокрема, 11 колишніх поміщиків [3, с. 68–69].

У 1928 р. Сергій Іванович влаштував своє особисте життя. Його другою дружиною стала Варвара Павлівна Зайцева, яка працювала

бухгалтером у будівельній конторі. У Вінниці в тому році цей шлюб, як засвідчують архівні матеріали [13; 13; 14], зареєстрований не був. Можливо, вони жили в громадянському шлюбі, що тоді було поширеним явищем, або шлюб було зареєстровано пізніше чи в іншому місці.

Вони проживали у м. Вінниці по вулиці В. Чубаря у будинку № 57 [17, с. 93]. Цей будинок в районі Старого міста вони знімали у Єфросинії Юхтимовни Грабової [10, арк. 4–5]. Прикметно, що в сусідньому будинку № 58 знімав кімнату ще один «колишній», діяч УНР, кооператор і просвітянин – Ілля Олександрович Бржозовський (1886 – після 1957), який у революційну добу в Немирові був учасником антигетьманського повстання, членом місцевої філії УНС, одним з організаторів 56 Немирівського полку. Він на допиті в управлінні НКВС розповів, що поселився в Старому місті у зв'язку з тим. що квартиру в іншій часині Вінниці було важко знайти [8, арк. 16, 16 зв., 44, 53].

Про життя Кисельова у 1930-х рр. можна лише здогадуватися за загальновідомою інформацією. Так, у період голодомору 1932–1933 рр. в Вінниці склалася напружена ситуація з продовольством. Робітники на добу отримували 300 грамів хліба, службовці – 200. Вільний продаж хліба та продовольчих товарів був відсутнім. Лише 1935 р. у місті було скасовано карткову систему розподілу продовольчих товарів [31, с. 158–159]. 1933 р. У Кисельова виникли певні фінансові труднощі і він звернувся до своїх братів у Польщі по допомогу. Відгукнувся лише І. Кисельов, який передав йому 30 доларів [10, арк. 12].

Матеріали "розстрільної" архівної справи С. Кисельова свідчать, що 1933 р. він отримав паспорт, який тоді видавали на 5 років. 19 червня 1937 р. Вінницьке міське відділення міліції видало йому новий паспорт серії ЕС № 686191 [10, арк. 9].

Згідно обслідуванню обласного відділу внутрішньої торгівлі облвиконкому, здійсненого за дорученням Вінницького обкому КП(б)У від 28 березня 1936 р., С. Кисельов працював на посаді завідуючого юридичною частиною, був одним з 58 осіб технічного обслуговуючого персоналу. Він мав затверджену місячну ставку у сумі 407 крб. [5, арк. 26–27]. Зазначена сума була дещо вищою ніж прожитковий мінімум, який становив більше 300–350 крб. [32, с. 35], вдвічі меншою від посадового окладу завідуючого відділом Я. Діхтярева (750 крб.) [4, арк. 9].

"Великий терор" на Вінниччині розпочався за оперативним наказом № 00447 наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова "Про операції по репресіях колишніх куркулів, кримінальних елементів та інших антирадянських елементів", який політбюро ЦК ВКП(б) затвердило 31 липня 1937 р. [1, с. 17] і оперативним наказом наркома внутрішніх справ СРСР за № 00486 про репресії проти зрадників батьківщини, членів право троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій від 15 серпня 1937 р. [26, с. 133].

Репресії в торгівельній мережі розпочалися з арештом 11 липня 1937 р.

заступника голови Облвиконкому Станіслава Михайловича Михайліва. Як людина, що перебувала у дружніх відносинах з ним, Яків Йосипович Діхтярев (15.12.1894–25.11.1937) [9, арк. 143, 149], був арештований 28 липня 1937 р. [9, арк. 7]. Діхтярев був звинувачений у приналежності до створеної Михайлівим контрреволюціної організації правих (ст. 54–10, 54–11 Карного кодексу [9, арк. 3–4]). 28 липня 1937 р. Я. Діхтярев був виключений з лав КП(б)У як ворог народу [9, арк. 13].

На допиті 6 серпня 1937 р. [9, арк. 58–66] Діхтярьов під час застосування методів примусу фізичним визнав, що нібито "*Заруцький Олександр Мойсейович – директор Облвінницяторгу, колишній бундовець. Завербований Михайловим, Заруцький при мені в кабінеті Михайлова неодноразово оббріхував політику – говорив про неправильність лінії партії в області"* [9, арк. 62]. Також він твердив: *"Шкідницька діяльність в області торгівлі мала своєю метою викликати незадоволення серед населення політикою комуністичної партії і її нинішнього керівництва ЦК ВКП(б), довести на практиці правильність лінії партії"* [9, арк. 66].

А 2–5 серпня 1937 р. відбулися загальні збори співробітників Вінницького Облвнуторгу [9, арк. 14]. Про них 7 серпня 1937 р. начальника Вінницького Обласного Управління НКВС повідомила дружина співробітника НКВС Юнанова, яка працювала з 15 жовтня 1935 р. в Спецвідділі Облвнуторгу [9, арк. 31]. У листі вона писала: "*Після арешту Діхтярьова на загальних зборах Облвнуторга які тривали три дні з виступів (а висловилось багато товаришів) я зрозуміла, що про те що Діхтярьов був шкідником всі знали, але мовчали боялися…Також на цих зборах говорили про Директора Вінницького Облторга тов. Заруцького, ким він оточив себе, хто працює у нього тут у Вінницькому Облторзі і на перифері"*. Серед інших було згадано і Кисельова [9, арк. 32 зв.].

У "Протоколі загальних зборів співробітників Віницького Облвнуторгу, Держпосередконтролю, Конвенцбюро і Держторгінспекції" від 2–5 серпня 1937 р. стверджується про присутність 50 осіб. У Президії зборів були Гомолко, Шугаєв, Лєхтман [9, арк. 34]. На цих зборах невідомо, чи був С. Кисельов, але в протоколі немає його виступу. Незважаючи на це він двічі згадувався. Так, у виступі Тененбаума:

"У Вінницяторзі не все гаразд. Зажим самокритики, грубість з боку Заруцького, переслідування людей з боку Заруцького. Потрібно перевірити ким себе оточив Заруцький. У нас є дані, що Заруцький оточив себе такими людьми:

Мільнер – син колишнього орендатора млина, який прикривав неподобства в роботі Віннцяторгу за Розенберга, Кисельов – колишній поміщик і губернатор, розповсюджувач антирадянських анекдотів, Прімак – колишній член партії боротьбистів, Гербановський – акцизний чиновник, Монгера – колишній офіцер, він же Васильєв, він же Маунер" [9, арк. 35].

У виступі Грінштейна було зазначено: *"Коли запитали Кисельова чому*

черги, то він відповів, що Діхтярьов сказав, що черги створюються перед святами коли селяни йдуть більше в місто. Взуття давно вже немає в місті, а під час переоцінки стільки з'явилось взуття, яке вже пліснявіло... " [9, арк. 42].

Член Президії Гомолко відзначив: *"нам потрібно очиститись від непотрібних нам людей. Цю роботу потрібно почати"*.

Зрештою, збори "*ПОСТАНОВИЛИ: 1) Доручити тов. Шугаєву за участю парторганізації перевірити роботу відділів Облвнуторга продовольчого, планового, обліку торгової мережі і переглянути особовий склад апарату облвнуторга і Райвнуторганів з метою очистки такого від класово ворожих людей"* [9, арк. 44–45]. Саме після цього в управління НКВС могли повідомити про "антирадянські" висловлювання Кисельова та інших згаданих осіб. Так, 7 вересня 1937 р. було арештовано П. Р. Мангеру – заступника директора бази Обласного вінницьторгу [11, арк. 1; 7], якого теж згадували у критиці на зборах поряд з Кисельовим [9, арк. 32 зв.].

Слідча справа на С. Кисельова мала внутрішній номер 58588. У постанові на арешт від 26 жовтня 1937 р., затвердженій начальником управління НКВС по Вінницькій області капітаном держбезпеки І. Морозовим зазначалося, що він *"систематично здійснює націоналістичну контрреволюційну агітацію, у різко ворожій формі здійснює наклеп на Радянську владу"* [10, арк. 2]. Означене формулювання автоматично підпадало під дію статей 54–4 і 54–19 Кримінального кодексу УРСР з усіма відповідними наслідками. Обласний прокурор Я. Тернівський погодився з клопотанням НКВС про арешт С. Кисельова 27 жовтня 1937 р. Того ж дня С. Кисельов був заарештований співробітником НКВС. Сторожуком. М. Мелешко на основі спогадів свідків репресій у Вінниці так описав процедуру арешту: *"Над ранок приїздило НКВД чи міліція. Робили в хаті обшук, забирали всі документи і чоловіка. Часом дозволялося взяти з собою дещо з одягом, а часом казали, що цього не треба. Арештованого везли в район, а дальше в обласний центр НКВД і там садили в тюрму…"* [24, с. 49].

Постанова про початок слідства була підписана 29 жовтня 1937 р. Під час обшуку енкавеесівці не знайшли цінних речей, не було виявлено будь-якого компромату. Були вилучені та, можливо, знищені рукописи статей "Про інтелігенцію" та "Про спогади", підготовлені Кисельовим до друку і які, можливо, містили цінну інформацію історико-краєзнавчого характеру [17, с. 93]. Також було конфісковано облігацій державної позик на суму 3240 карб., які передали в фінансовий відділ управління НКВС.

Слідство над юристом з 36-річним стажем, Кисельов отримав диплом Імператорського університету Св. Володимира 1901 р., було надзвичайно коротким і поверхневим. 1 листопада 1937 р. зі слів Кисельова було заповнено анкету арештованого [10, арк. 9 зв.]. 5 листопада 1937 р. було проведено єдиний допит, під час якого Сергій Іванович розповів про деякі подробиці свого життя, водночас, жодним словом не обмовивши будь-кого.

Він, зокрема, розповів про свою родину. На той час у нього були діти: син Олександр (працював бухгалтером у Сокілецькому млинарському комбінаті в Немирівському районі) та доньки Ірина (заміжня за завідуючим спецсектору шляхової дільниці Борисом Олександровичем Тепловим) і Наталія (чоловік – Семен Павлович Кирієнко, начальник штабу 18-ої дивізії, служив у м. Мерв в Узбекистані). Також він мав братів Івана (з 1919 р. мешкав у Львові, де працював бухгалтером у мануфактурній фірмі "Маєр і К"), Володимира (виїхав до Польщі у 1927 р., жив у Варшаві), Олександра (юрист за освітою, проживав у м. Бердянськ), а також сестер Ніну (заміжня за військовим викладачем Івіцьким Олександром Михайловичем, мешкала у Проскурові) і Ольгу, яка згодом завідувала Рум'янцівською бібліотекою в Москві [17, с. 87].

На запитання слідчого, чи належав він до "контрреволюційної націоналістичної організації", С. Кисельов категорично відповів: *"Це звинувачення я категорично відкидаю, так як в жодній контрреволюційній організації я не був і не є і ніколи контрреволюційної роботи не здійснював"*. Щоправда, С. Кисельов все-таки визнав свою провину, яка полягала в тому, що він "іноді очорняв Радянську владу шляхом розповіді різних анекдотів". Також у провину йому ставили і цілком нейтральні висловлювання про "ворогів народу" Троцького, Тухачевського і Якіра [17, с. 93].

10 листопада 1937 р. уповноважений 3 відділу УДБ управління НКВС у Вінницькій області Покрамович пред'явив йому звинувачення за ст. 54–4–54–19 Карного кодексу УРСР, яке полягало в тому, що він "*при гетьмані займав посаду Губернського старости Поділля, в минулому – поміщик, підтримував зв'язок з родичами, які проживають у Польщі, здійснював антирадянську агітацію"* [10, арк. 10].

Свідчення про "злочинні дії" С. Кисельова в управління НКВС 14–15 листопада 1937 р. надали С. С. Левенець, Х. С. Еманкіна, Р. С. Баброва, Т. Ю. Лівшиць, А. О. Островський [10, арк. 15, 28]. Зокрема, Тодій Лівшиць, пригадав, що коли у їхньому колективі відбувалися збори з нагоди вироку над *"ворогами народу" Тухачевським і Якіром, то один із виступаючих, технік Райкіс, говорив, що за зраду їх мало розстріляти, – потрібно рвати на шматочки. У відповідь йому Сергій Іванович начебто не без сарказму заявив: "Почекайте, може бути Ви, тобто Радянська влада, ще захочете їсти їх м'ясо"*. У свою чергу, на допиті Кисельов стверджував, що його слова перекрутили. Насправді ж він говорив, що "*цим м'ясом торгувати будете"* [17, с. 93]. Подібну інформацію повідомила і С. Левенець[10, арк. 16 зв.] і Р. Баброва [10, арк. 21 зв.]. Їх допити були проведені 14–15 листопада 1937 р., а допит Кисельова – 5 листопада, тому можливо саме свідки попередньо повідомили цю інформацію в управлінні НКВС.

Крім того, Т. Лівшиць згадав, що Сергій Іванович виступав проти державної позики оборони і заявив: "*Коли вже кінець буде цим підпискам?"* [10, арк. 20 зв.].

За словами Х. Еманкіної, "*Кисельов завжди прагне висловити своє незадоволення проти існуючого ладу – але говорить це дуже хитро – за допомогою антирадянських анекдотів… Кисельов взагалі дуже обережний але все ж іноді висловлює контрреволюційні погляди – після того як був здійснений вирок у справі ворогів народу Тухачевського і Якіра він говорив ось розстріляли 8-9…"* [10, арк. 18, 18 зв.].

С. Левенець заявив, що після суду над Зінов'євим і Камєнєвим Кисельов сказав: *"Ці великі люди жодного злочини не зробили, а просто не спрацювалися зі Сталіним і ось їх судять" і тут же добавив що це до добра не приведе і які будуть наслідки невідомо. Крім того, свідок сказав наступне: "Був і такий факт що Кисельов висловлював незадоволення, що у нього забрали будинки в Проскурові і тут заявив "В моїх будинках живуть нові сучасні "пани", тобто комуністи"* [10, арк. 16 зв.].

А. Островський, заступник С. Кисельова в облвнуторзі, показав, що про процес над Якіром і Тухачевським Кисельов заявив, "*що свої розстріляли своїх, тобто 8 судили 9"* [10, арк. 22].

Зрештою, попри відсутність будь-яких вагомих доказів "контрреволюційної" діяльності, доля Сергія Івановича була заздалегідь вирішеною. Звинувачувальний висновок, складений без зазначення дати, стверджував, що С. І. Кисельов: "*1. У минулому був великий поміщик. за гетьмана посідав посаду губернського старости. 2. Підтримував письмовий зв'язок зі своїми родичами, які проживають в Польщі. 3. Будучи арештований* [в 1922 р. – авт.]*, завдячуючи зв'язку був з-під арешту звільнений ворогами народу Троцьким і Каменєвим. 4. Відкрито обурювався вироками над ворогами народу Зінов'євим, Каменєвим, Тухачевським, Якіром і іншими. 5. Хвалив життя у фашистській Польщі, здійснював антирадянську агітацію до підриву заходів, здійснюваних партією і урядом"* [10, арк. 24]. Звинувачення підписали оперуповноважений 3 відділу УДБ Покрамович, начальник цього відділу Толчинський, заступник начальника УДБ облуправління НКВС Донець і в. о. обласного прокурора Я. Тернівський [10, арк. 24].

Розгляд справи відбувався в позасудовому порядку. Матеріали відправили до Москви. Рішенням Наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР від 22 листопада 1937 р. С. Кисельова було засуджено до розстрілу. Вирок було виконано у Вінниці 2 грудня 1937 р. о 24 годині [10, арк. 25].

Загалом, під час масових репресій проти «ворогів народу», санкціонованих Політбюро ЦК ВКП(б) з 1 серпня 1937 р. до 17 листопада 1938 р. було заарештовано у Вінницькій області 13021 осіб. З них 7774 особи (59,7% арештованих) було розстріляно [1, с. 20].

Вбивство здійснювалося переважно на території обласного управління НКВС. В'язнів знищували вночі під шум автомобільних двигунів, попередньо зв'язуючи їм руки мотузкою. Вбитих перевозили в нічний час

вантажними автомобілями для поховання в масових могилах. Ями засипали самі в'язні, готуючи одночасно чергову могилу. Після поховання страчували тих, що залишалися свідками злочину, про що засвідчує окремий верхній пласт тіл похованих [2, с. 186].

Місце захоронення Кисельова залишається невідомим. Розстріляних ховали в трьох місцях: міському парку культури і відпочинку, на кладовищі (за базаром Каліча, ближче до лікарні ім. Пирогова), в районі колишнього таємного об'єкту НКВС на Підлісній, 1 (неподалік від сучасного кладовища по в. Хмельницьке шосе) [6, арк. 1].

Тривалий час офіційна влада приховувала від родичів правду про долю С. І. Кисельова. Більше того, Варварі Павлівні Зайцевій було облудно повідомлено про перебування її чоловіка у "таборах далекої Півночі". Зрештою, усі намагання вдови С. Кисельова дізнатися про долю чоловіка у вищих інстанціях (листи у Президію Верховної Ради СРСР, до голови Ради Народних Комісарів СРСР В. М. Молотова, Генерального прокурора СРСР та Прокурора УРСР) завершилися постановою Вінницької обласної прокуратури від 10 вересня 1940 р. про відмову у перегляді справи. Реабілітований С. І. Кисельов був лише 22 березня 1989 р. за висновком Прокурора Вінницької області [17, с. 94].

Про масові вбивства ні в чому не винних людей у Вінниці, здійснені НКВС у 1937–1938 рр., стало відомо усьому світу. В період фашистської окупації, в травні-жовтні 1943 р., тут було розкопано 95 могил, в яких виявлено 9439 тіл [2, с. 186]. Але серед 679 ідентифікованих осіб ім'я Кисельова не згадувалося [24, с. 168–211].

Література:

1. Васильєв В. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 20–30-ті рр. / Валерій Васильєв // Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.) – Вінниця : Логос, 1999. – С. 9–23. 2. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця : Книга-Вега, 2007. – 304 с. 3. Гонтар О. В. Вінницька міська рада у 20-ті рр.: вибори, структура та соціальний склад / О. В. Гонтар // Тези доповідей восьмої вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1990. – С. 68–69. 4. ДАВО. – Ф. П. 136. – Оп. 9. – Спр. 169. 5. ДАВО. – Ф. П. 136. – Оп. 9. – Спр. 175. 6. ДАВО. – Ф. П. 138. – Оп. 6. – Спр. 342. 7. ДАВО. – Ф. Р. 2734. – Оп. 1. – Спр. 20. 8. ДАВО. – Ф. Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 4017. 9. ДАВО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 7548. 10. ДАВО. – Ф. Р. 6023. – Оп. 4. – Спр. 16611. 11. ДАВО. – Ф. 6023. – Оп. 4. – Спр. 25107. 12. ДАВО. – Ф. 6129. – Оп. 5. – Спр. 108. – Арк. 1–209. 13. ДАВО. – Ф. 6129. – Оп. 5. – Спр. 109. – Арк. 1–180. 14. ДАВО. – Ф. 6129. – Оп. 5. – Спр. 110. – Арк. 1–184. 15. Дорошенко-Савченко Н. Початки національної революції на Проскурівщині (Спогад) (2) / Н. Дорошенко-Савченко // Сводоба. Український щоденник. – 1955. – №. 250. – 29 грудня. – С. 2. 16. Єсюнін С. М., С. Кисельов: від "молодшого юриста" до губернського старости / С. М. Єсюнін // Матер. X Подільської іст.-краєз. конф. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 365–371. 17. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Подільський губернський староста доби гетьманату (1918 р.) С. І. Кисельов / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 86–94. 18. Комісарчук

М. Х. Українська інтелігенція і відродження національної еліти / М. Х. Комісарчук // Наук. запис. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Зб. наук. пр. – Вінниця, 2006. – Вип. XI. – Серія: Історія. – С. 31–33. 19. Кравченко М. М. Вибори до Рад 1922–1924 рр. на Поділлі як засіб утвердження нового режиму / М. М. Кравченко // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матер. XX Вінниц. наук. іст.-краєз. конф. 27–28 жовтня 2005 р. – Вінниця, 2005. – С. 128–131.20. Крылов А. Населенные места Подольской губернии / А. Крылов – Каменец-Подольский, 1905. 21. Кузьмінець Н. П. Місцеві Ради Поділля в умовах становлення тоталітарного ладу на Україні (1920–1925 рр.) / Н. П. Кузьмінець // Актуальні питання вітчизняної та всесвітньої історії. – Вінниця, 2004. – Вип. 2. – С. 20–24. 22. Малюта О. "Просвіти" і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. Малюта – К., 2008. – 840 с. 23. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. / В. І. Марочко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Випуск XVIII. – С. 244–255. 24. Мелешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938 /Михайло Мелешко. Зредагував Василь Верига. – Нью-Йорк–Торонто–Лондон–Сідней : "Новий шлях", 1991. – 212 с. 25. Подільські губернські відомості. – 1918. – № 26. – 8 квітня. 26. Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.). – Вінниця : Логос, 1999. – С. 9–23. 27. Приходько В. Під сонцем Поділля. Продовження Частини 2. Зошит 3. Машинопис // Архів Української вільної академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В. Приходька. 28. Республіканські вісті. – 1918. – № 7. – 7 грудня. – С. 4. 29. Розгін І. Деякі епізоди боротьби з большевиками на Поділлі / І. Розгін // Свобода. Український щоденник. – 1955. – № 86. – 6 травня. – С. 3. 30. Розгін І. Деякі епізоди боротьби з большевиками на Поділлі І. Розгін // Свобода. Український щоденник. – 1955. – № 87. – 7 травня. – С. 3. 31. Тучинський В. А. Місто Вінниця в період голодомору 1932–1933 рр. / В. А. Тучинський // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX ст. у контексті національної пам'яті. Матер. обл. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 24 листопада 2005 р.). – Вінниця : Книга-Вега, 2006. – С. 157–160. 32. Шульга І. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920–1932 рр. / І. Шульга – Вінниця, 1997. – 154 с.

О. В. Гордійчук
студентка магістратури Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету
імені М. Коцюбинського

ГОЛОД 1946–1947 рр.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

В умовах тоталітарної держави тема післявоєнного голодомору була закрита. Будь-яка згадка про третій у XX ст. голод в Україні цензурою рішуче викреслювалася. Документи з грифом "цілком таємно", "таємно", "конфіденційно", "тільки особисто", "тільки адресату" були надійно заховані в архівах органів державної безпеки, міліцейських структур, партійних і виконавчих комітетів рад з областей, міст, районів. Можливість добратися до цих документів у дослідників з'явилася лише в умовах незалежної Української держави.

Актуальність теми даної роботи обумовлена тим, що про післявоєнний голод в Україні відомо ще недостатньо, але його наслідки досі болісно озиваються в пам'яті живих свідків

Метою роботи є дослідження основних причин та наслідків голодомору 1946-1947 рр., однієї з трагічних сторінок історії України.

Голод 1946–1947 рр. є *предметом* дослідження багатьох вчених та спеціалістів з історії України: Рабенчука О. П., Воронова І. О., Пилявця Ю. Г. та ін.

Серед широкого кола малодосліджених проблем історії України є чимало й таких, що стосуються повоєнної відбудови сільського господарства республіки. Раніше ця відбудова здебільшого зображалася як суцільний, безперервний трудовий ентузіазм селянства і тривалий час замовчувався голод, що лютував в Україні в 1946–1947 рр., і муки й поневіряння хліборобів, які віддавали останнє, щоб прогодувати розорену війною країну.

Голод 1946–1947 рр. в Україні відбувався у складних соціально-політичних умовах. Після кривавої, руйнівної війни республіка знаходилася у стані страшної розрухи. Колосальних збитків зазнало сільське господарство. Було зруйновано і пограбовано близько 30 тис. колгоспів, радгоспів і МТС, 28 тис. сіл. Матеріально-технічна база аграрного сектора економіки виявилася вщент зруйнованою. Це була одна з головних причин, що викликали голод.

Крім цього, до голодомору призвела імперська політика правлячої верхівки колишнього Союзу РСР щодо України. Селу нашої республіки центр майже нічого не давав, а лише забирав з нього вироблену сільськогосподарську продукцію, особливо зерно, незалежно від того, врожайним чи неврожайним був той чи інший рік [3, с. 118].

Післявоєнний голод виник у той час, коли адміністративно-командна система вже міцно утвердилася. Сталін та його найближчі соратники здійснювали керівництво сільським господарством, розвиваючи ідеї "безтоварного" соціалізму, що обмежувало дії економічних законів. Сільське господарство згідно з цією лінією мало відігравати роль донора для інших галузей економіки, зокрема промисловості. В такому ж напрямку здійснювалася й фіскальна політика держави. Селянство сплачувало їй не лише звичайні прямі і непрямі податки, а значно переплачувало за товари промисловості за цінами, що встановлювалися державою. Ця невідповідність під назвою "ножиці цін" невпинно зростала.

Широко застосовувався жорсткий централістсько-адміністративний тиск. Не сприяла розвиткові аграрного сектора економіки й практика підміни функцій радянських органів партійними. Надцентралізована система планування в післявоєнні роки залишалася такою ж, як і раніше, орієнтуючи керівні кадри на посилення командно-примусових методів управління сільським господарством.

Однією з головних причин післявоєнного голоду була сильна засуха в 1946 р. і 1947 р., що охопила майже всі зернові райони півдня та сходу України. Замість передбачуваних для освоєння 80% довоєнних посівів зернових 1946 р. фактично було засіяно 77,2%, чимало посівів озимих культур загинуло від сильних морозів. Крім того, відсутність посівного матеріалу не дала змоги організувати підсів чи пересів. Усе це призвело до того, що в колгоспах України в 1946 р. загинуло майже 350 тис. гектарів посівів зернових. Особливо постраждали вони в Одеській, Полтавській, Ізмаїльській областях. У республіці загинули або дали дуже низький урожай картопля й овочі [3, с. 113].

Серед цілого комплексу причин виникнення голоду все ж визначальною була сталінська політика хлібозаготівель. ЦК ВКП(б) та Рада Міністрів СРСР вимагали беззастережного виконання надзвичайно напружених планів цих поставок.

В Україні, яка після війни, повертаючись до мирного життя, терпіла від засухи і неврожаю, розгорталася справжня "битва за першу заповідь державі". Директиви щодо організації й проведення жорстких хлібозаготівель ішли безпосередньо від Сталіна. Він був головним режисером і диригентом їх проведення. Сталін діяв через своє найближче оточення: Маленкова, Молотова, Жданова та ін. Указівки "вождів" щодо практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у формі постанов ЦК ВКП(б) та Ради міністрів СРСР, як правило, за підписом Сталіна, який уособлював усю партійно-державну владу в тоталітарній імперії.

Одержуючи директиви від "батька народів", ЦК КП(б)У та Рада міністрів УРСР в свою чергу доводили завдання областям. Уся ця вертикаль рішуче спрямовувала партійні та радянські органи на вилучення зерна із села незалежно від його становища. Для "успішного проведення" кампанії хлібозаготівель використовувалася ціла низка відпрацьованих ще в 30-х роках засобів репресивного характеру: від визначення "біологічної врожайності" з кожного гектара посівів до різних видів покарань партійних і радянських працівників, голів колгоспів, рядових селян за затримку хлібоздачі [2, с. 113].

Засушливого, неврожайного 1946 р. Україні був встановлений нереальний хлібозаготівельний план, що становив 340 млн. пудів зерна. Згодом він був збільшений до 362 млн. 750 тис. пудів. Однак, як показала осінь, через вкрай несприятливі природні умови врожайність зернових у тому році виявилася значно нижчою.

Неодноразові прохання Хрущова до Сталіна знизити заготівельний план позитивного результату не дали. Навпаки, 1946 р. центр висунув вимогу про проведення повторної перевірки колгоспів, радгоспів та індивідуальних господарств з вилучення усього зерна, засипаного в будь-які фонди. Невиконання планів хлібопоставок у постановах ЦК КП(б)У вважалося

злочином перед партією і державою. Але, незважаючи на те, що під репресивним тиском колгоспи здавали майже все вирощене, надходження хліба було дуже повільним, план виконаний трохи більш як на 62%. Центр вважав, що плани державних поставок не виконувалися не через об'єктивні причини, а тому, що партійні та радянські органи не вели більшовицької боротьби за хліб: проявляли терпимість до несумлінного ставлення до державних інтересів деяких керівників на місцях, примушували голів колгоспів брати підвищені зобов'язання по поставках державі хліба [2, с. 114].

З метою вилучення хліба ЦК, обкоми партії звинувачували трудівників села у "приховуванні", "розкраданні" зерна, "саботажі хлібозаготівель". Для "допомоги відстаючим районам" у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його фізичну відсутність, туди направлялися уповноважені. Посилювалися репресивні заходи щодо колгоспів з боку районних партійних та державних органів.

Вилучене силою з господарств зерно, ігноруючи поширення голоду в Україні, можновладці щедро відправляли в зарубіжні країни. Численні джерела підтверджують, що воно відвантажувалося до Польщі, Чехословаччини, Болгарії, навіть Франції.

Причини голоду крилися й у неоплаті праці колгоспників, знятті з пайкового постачання хлібом за картками великої частини міського й переважної більшості сільського населення. Пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну і літо 1947 р. Від нього в останньому році в Україні померли понад 1 млн. чол. Це було переважно сільське населення. Архівні документи дають підстави говорити про особисту причетність Сталіна та його найближчого оточення до виникнення в республіці голодомору [2, с. 115].

В перший післявоєнний 1946 р. Й. Сталін і його політичне оточення шляхом максимального розширення посівних площ та підвищення норм хлібоздачі всіма категоріями господарств розраховували отримати кількість зерна, яка б забезпечила амбіційні плани зростання промислового і оборонного потенціалу СРСР, надання продовольчої допомоги країнам із табору "народної демократії" та скасування карткової системи постачання населення, введеної у період війни [7, с. 87].

Тому вже з весни 1946 р. керівництво республіки, виконуючи вказівки союзного центру, розпочинає "битву за врожай", спрямовану проти колгоспів і районних ланок управління. Для кожного господарства і районів у цілому, відповідно до видової оцінки врожаю, доводились плани хлібозаготівель. Реакція низової ланки господарських управлінців на такі плани виявилась неоднозначною. Розуміючи, що ці плани надто перебільшені і з господарств доведеться в майбутньому вилучати увесь зібраний урожай, деякі голови колгоспів та представники районних партійних і радянських органів намагалися знизити видову оцінку. Про таку тенденцію ЦСУ УРСР доповіло

ЦК КП(б)У та Раді Міністрів республіки і для протидії організувало повторну перевірку видової врожайності в Україні [4, с. 18].

У ході жнив усе ж таки виявилося, що план врожаю, навіть за зменшеними прогнозами голів колгоспів і районного керівництва, виконати буде неможливо. Оцінюючи критичність ситуації, до керівництва республіки у липні 1946 р. звертаються голови партійних організацій ряду областей із проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель для господарств, які знаходилися у регіонах, що найбільше постраждали від посухи. Проте такі звернення залишились поза увагою партійного центру республіки. Натомість пленум ЦК КП(б)У, який відбувся того ж місяця й розглянув питання збирання врожаю й проведення хлібозаготівель, зажадав від партійного і радянського керівництва усіх рівнів безумного виконання плану, а також повернення боргів із насіннєвої, продовольчої та фуражної позик [4, с. 19]. Таким чином, почалася справжня "битва за врожай", де по один бік "фронту" були вищі посадові особи республіки та армія сумлінних виконавців їх наказів, аз іншого – мільйони голодних селян, що стали заручниками політики ВКП(б). У цій кризовій ситуації вкотре за роки існування радянського державного устрою змінюються життєві орієнтири, система мислення, настрої людей, що, в свою чергу, позначилося на пріоритетах у поведінці населення, його взаємодії із владою.

Перш за все перед владою постала проблема голів колгоспів та управлінців районного рівня, від яких залежало, наскільки швидко і як буде виконуватись план хлібоздачі. Виявилось, що сумлінність низових працівників була далеко не такою, якою її хотіли бачити в ЦК КП(б)У та Раді Міністрів УРСР. Більшість із них, звичайно, з ентузіазмом намагалися виконувати спущені з гори плани, деякі, використовуючи своє службове положення, займалися крадіжками зерна для власного збагачення, але були й такі, які в масовому порядку почали приховувати частину зерна від хлібозаготівель, хоча знали і переконувались на прикладі інших, що в разі виявлення подібних фактів численними уповноваженими та перевіряючи ми, вони будуть засуджені.

Навесні 1946 р. Мешканці села почали потерпати від голоду, оскільки на вироблені трудодні майже не отримували зерна. Про свою скруту й біди селяни висловлювались у листах, зокрема, до родичів, що служили в армії. Повідомлялося про примусову позику державі, відбирання продуктів, худоби, речей, масове опухання і смертність від голоду.

Частина населення, яка вважала, що причини голоду лежать у некомпетентності місцевих можновладців, зверталася із проханням допомоги в органи КП(б)У, ВКП(б) та особисто до керівників республіки чи держави. Один із таких листів колгоспники села Попелюхи Піщанського району Вінницької області у червні направили до секретаря ЦК КП(б) України М. Хрущова, називаючи його батьком та заступником: "Никита Сергеевич, …люди наши с голоду мрут, …у нас сил уже не хватает, а из области нас

никто не слышит, …колхозу все равно, как ни работай, а гарантии нет, что получишь. …В газетах пишут, что все хорошо, а где это хорошо, а у нас все плохо… Люди все изменились – худые, черные, злые, говорят, что теперь правды нет, но правда должна быть…". Попри очевидне погіршення життя і наступ голоду, у деяких селян все ж залишалась надія, що центральна влада зарадить їх становищу [7, с. 90].

Із посиленням голоду у наступні місяці висловлювання людей у листах стають усе гострішими. Серед населення, і не лише сільського, наростало розчарування політикою ЦК ВКП(б) і прийшло розуміння, що від радянської влади, за яку люди боролися на фронтах війни, не надійде ніякої допомоги.

Іншим більш дієвим виявом реакції людей на нестачу продовольства і голод став масовий виїзд населення із районів, що страждали від посухи, у Західну Україну за сільськогосподарськими продуктами. Він почався ще в лютому 1946 р., а влітку почав становити загрозу для влади не лише за масштабами явища, а й за його наслідками. Населення з Харківської, Дніпропетровської, Херсонської, Полтавської, Вінницької та інших областей України, а також ряду областей Білорусії й Росії переїжджало із села в село західного регіону, який не був колективізований і розповідало правду про становище в колгоспах, голод, невиплати за вироблені трудодні, сильно заважаючи таким чином проведенню агітації "переваг" колгоспного ладу [7, с. 91].

Деякі із приїжджих тимчасово наймалися на роботу за харчі, деякі залишалися назовсім, але більшість, побувши два – три місяці і скупивши за гроші чи вимінявши за речі хліб, крупу, картоплю чи інші продукти, поверталися додому. Серед них, звичайно, була категорія людей, які їздили не з крайньої потреби, а з метою наступного перепродажу цих продуктів на місцевих базарах, на що влада звертала особливо свою увагу.

Для протидії напливу населення в Західну Україну керівництво республіки вживало заходи, які були направлені не на усунення причин, що спонукали людей на масовий виїзд за продуктами, тобто голод, а лише ті, які б дозволили зменшити потік мас і ліквідувати шкоду, що завдавали приїжджі авторитету радянської влади у західному регіоні.

31 липня 1946 р. Рада міністрів УРСР заборонила продаж хліба на базарах колгоспами, колгоспниками й одноосібниками аж до виконання ними плану хлібоздачі державі із врожаю 1945–1946 рр. Тож для боротьби із тепер уже незаконним перевезенням селянами хліба залізницею органи транспортної міліції УРСР почали організовувати на великих залізничних станціях спеціальні загороджувальні загони, які не дозволяли продавати й купувати на базарах зерно й борошно. Крім цього, райкомам КП(б)У на місцях давалися вказівки посилювати масово – політичну роботу серед селян, щоб "нездорові висловлювання окремих приїжджих осіб негативно не впливали на морально – політичний стан колгоспників і селян". Органам МДБ і МВС при виявленні людей, які поширювали антирадянські й

“наклепницькі” розмови, спрямовані проти колгоспного ладу, доручалось арештувати й судити [7, с. 92].

У той час, як частина населення їхала за продуктами й поверталася, інша намагалася врятуватися від голоду втечею із села. Поодинці або цілими сім’ями селяни кидали свої домівки й направлялися у міста чи менш постраждалі від засухи райони. За даними Міністерства сільського господарства УРСР, із 1 січня 1946 р. по 1 січня 1947 р. кількість працездатних жінок і підлітків до 16 років у колгоспах України зменшилася на 283,9 тис. осіб. Хто ж не наважувався тікати, але й не бажав помирати з голоду в колгоспах, влаштовувався працювати на місцевих підприємствах чи установах, які забезпечували своїх робітників картками на продовольчі товари. Однак такий шлях порятунку виявився недалекоглядним, оскільки держава суттєво зменшила у вересні 1946 р. кількість осіб, особливо у сільській місцевості, які забезпечувалися пайком [4, с. 27].

Щоб завадити селянам самовільно залишати колгоспи й повернути тих, хто так учинив, Міністерство сільського господарства УРСР пропонувало Раді міністрів УРСР та ЦК КП(б)У прийняти постанову про заборону відпуску колгоспникам із села та прийняття їх на роботу керівниками підприємств, організацій чи установ. Однак, як не дивно, останні на такий крок не пішли, оскільки вважали, що прийняття подібної постанови суперечить положенням сільгоспартілі та Конституції СРСР.

Екстремальні умови голоду мали стресовий характер впливу на суспільство, вони несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров’ю особи. У ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка людей, яка призвела до руйнації соціальних, правових, моральних норм та ціннісних орієнтацій.

Одним із проявів такої руйнації стало залишення батьками своїх дітей, причому робилося це часто привселюдно. Дітей кидали на дорогах, у сільрадах, у райздороввідділах, в яслах, лікарнях, біля дитбудинків, у райвиконкомах, відділах МВС. В основному це були малюки від народження до чотирирічного віку.

Проте свідченням ще більшого відхилення поведінки людини в умовах голоду від усталених норм життя став канібалізм та вживання у їжу людських трупів. Із метою виживання дехто переступав межу людськості і, дехто їв уже померлих родичів. Траплялися випадки, коли вбивства людей чинились для виготовлення і наступного продажу продуктів харчування. Убивали навіть 12–13-річні діти. При цьому не всі з тих, хто наважувався на подібні вчинки, були виснажені чи у стані, близькому до божевілля. Виявити справжню кількість подібних фактів у той час, коли люди вмирали сотнями тисяч, було неможливо, проте навіть ті випадки, які влада зафіксувала, свідчать, що це страхітливе явище було поширене у всіх регіонах України, де панував голод [7, с. 92].

Пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну 1947 р. Від недоїдання населення масово хворіло на дистрофію, особливо страждали діти й літні люди. Лікарні були переповнені, хоча потрапляння туди не гарантувало врятування життя, оскільки у цих установах теж катастрофічно не вистачало продуктів харчування. Та ж сама ситуація існувала в переповнених дитячих будинках. Населення масово зверталося по допомогу в органи місцевої влади, багато хто з регіональних працівників просив з центру продовольчої позики, проте для вищого керівництва республіки головною проблемою був не голод, а невиконання плану хлібоздачі. Тому вся допомога, яка надходила, усі заходи, які формально сприяли поліпшенню ситуації, зокрема, організація на місцях їдалень для голодуючих, налагодження по селах харчової взаємодопомоги, виловлювання риби у річках і ставках, навесні – вирощування ранньої городини – кардинально змінить існуючий стан речей не могли.

Незважаючи на голод і скрутне становище більшості населення України, влада досить успішно провела у лютому 1947 р. таку важливу політичну кампанію, як вибори до Верховної Ради УРСР. Із остраху перед можливими протестами людей, оскільки лунали висловлювання невдоволення, або про те, що "голосувати будете без нас, ми не доживемо до виборів" по республіці скликалися спеціальні пленуми і наради парткомів усіх рангів, збори пропагандистів та агітаторів із метою нейтралізації негативних настроїв. У результаті вибори пройшли спокійно і за "блок комуністів і безпартійних" проголосувало 99,47% виборців. Люди висловлювали своє невдоволення не стільки недемократичністю процедури голосування за єдиних кандидатів, скільки нестерпними умовами життя. Воно виражалось у формі написів на виборчих бюлетенях, які виявляли після відкриття виборчих урн. Частина громадян у такий спосіб намагалася звернути увагу посадовців на своє вкрай важке становище6 "Нагодуйте народ", "Приділяйте більше уваги трудовому народу", "Врятуйте від голоду" [7, с. 93].

Влада досить дієво відреагувала на ситуацію із настанням літа, коли почались масові крадіжки зернових голодним населенням. Однак знову її метою було не поліпшення продовольчого забезпечення, а чергове посилення покарання людей за їх спроби врятуватися від голодної смерті. До "закону про п'ять колосків" від 7 серпня 1932 р., яким передбачалося покарання 10-річним ув'язненням того, хто самовільно зрізав чи зібрав на полі десяток колосків, узяв кілограм зерна, додавалися укази президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного й суспільного майна" та "Про посилення охорони особистої власності громадян". Відповідно до них мінімальний строк позбавлення волі за крадіжку, привласнення чи розтрату державного майна складав від 7 до 10 років, а за повторний чи здійснений групою осіб подібний злочин – до 25 років виправно-трудових робіт. Розпочалася небувала кампанія боротьби із

розкрадачами і в найкоротший термін суди провели сотні й тисячі показових процесів. Тож через півроку, внаслідок того, що населення не припиняло крадіжок зерна навіть попри загрозу довготривалого позбавлення волі, тюрми й табори країни були переповнені. Всього ж за кримінальні злочини у 1947 р. у СРСР покарали більш ніж 1,3 млн. осіб. Найбільш поширеним вилом злочинів стали дрібні крадіжки, що стосувалося у першу чергу зерна [1, с. 339].

Реакція населення на нову хлібозаготівельну кампанію 1947 р., маючи досвід минулого року, була набагато різкішою й різнобічною за своїми проявами. Усі боялися найстрашнішого – повторення голоду, тому змінюється характер настроїв, посилюється критика дій влади, стає агресивнішою поведінка. Про ворожі антирадянські прояви керівництву республіки регулярно доповідали спецслужби та секретарі обласних комітетів КП(б)У у звітах про політичні настрої людей.

Особливістю поведінки населення під час хлібозаготівельної кампанії 1947 р., на відміну від більш голодного 1946 р., є те, що набуває поширення така форма опору політиці влади на селі, як вбивства голів колгоспів та партійно-радянського активу, якщо останні були надто заповзятими у виконанні розпоряджень цієї влади. Офіційно такі дії класифікувалися керівництвом держави як терористичні акти. Основним мотивом убивства та замахів була помста за активне проведення хлібозаготівлі й за переслідування тих, хто вимушено займався крадіжками зерна. Крім цього, спалювалися помешкання, господарчі будівлі, нищилась домашня худоба активістів і голів. Іншою загрозою для влади стали загони ОУН і УПА, які проникали із Західної України і також убивали місцевий актив та голів колгоспів, грабували токи, зерносховища, кооперації. Представники спецслужб і слідчих органів намагалися будь-що встановити виконавців чи завадити подібним терористичним актам і їм це часто вдавалось, оскільки нерідко наміри вбивства проголошувались відкрито ти при свідках, або в очі тому, кого мали вбити [7, с. 96].

Як і попереднього року, 1947 р. владі прийшлось зіткнутися під час хлібозаготівлі із небажанням деяких керівників колгоспів, районних партійних і радянських органів сумлінно виконувати розпорядження республіканського та союзного центру. Цих керівників звинувачували у саботажі, оскільки вони затягували молотьбу і здавання зерна державі, знову приховували його, заплутували облік, списували, залишали як втрати на полях, видавали на трудодні та використовували на внутрішні потреби більше дозволених 15%.

Також, як і влітку 1946 р., практикувались диверсії: навмисно псувались комбайни, молотильні агрегати, у покоси чи у робочі частини машин підкидались металеві предмети, міни, гранати.

Але й цими засобами арсенал народної непокори не вичерпувався. Влада зіткнулася ще й із проблемою анонімних листів, агітаційних листівок

та відкритої агітації громадян проти радянського устрою. В анонімках та агітаційних листівках виражалися протестні настрої людей, які не бажали миритися зі своїм важким становищем та політикою, що на той час домінувала республіці. Анонімки надсилалися як на адресу місцевих керівників, так і в центральні органи влади. Часто їх регулярно писали одні й ті ж особи, причому дехто, не обмежуючись цим, вдавався ще й до відкритої агітації своїх поглядів, направлених проти колгоспного ладу, хлібозаготівлі тощо. Подібна "нерозсудливість" останніх сприяла владі у здійсненні заходів з їх швидкого виявлення і нейтралізації шляхом арешту [7, с. 98].

Досить небажаним для влади було також поширення впродовж 1947 р. чуток про наближення чи початок війни з капіталістичними країнами (в основному із США, Англією та Туреччиною), в якій Радянський Союз мав неминуче зазнати поразки. Ці чутки існували в багатьох областях України, не населення потерпало від нестачі продовольства і голоду. Незважаючи на те, що минуло лише два роки від закінчення виснажливої війни з фашистською Німеччиною, в якій був значним прояв патріотизму, у свідомості багатьох людей, внаслідок несправедливої політики радянської влади, визріло переконання, що потрібна нова війна, яка б призвела до знищення колгоспів і звільнення селян від їх експлуатації.

Із метою протидії зростанню антирадянських проявів і настроїв та поширенню чуток, крім власне репресивних кримінально-процесуальних заходів, у республіці проводилась маса зборів та роз'яснювальних бесід із селянами й робітниками силами тисяч агітаторів і пропагандистів, які переконували населення у перевагах радянського способу життя над ворожим капіталістичним. Успіху цих кроків сприяло й те, що під кінець 1947 р. план хлібозаготівлі внаслідок кращого врожаю, ніж попереднього року, виконувався, у селян перестали відбирати останнє, тож поступово вияв народної непокори почав затихати і морально-психологічний клімат суспільства ставав "здоровішим", тобто адекватним радянським ідеологічним настановам. Вдовольняючись мінімумом, який давала держава, більшість населення поверталася до звичного життя, і тих, хто наважувався висловити свою незгоду з діями влади, ставало все менше [6 с. 20].

Голод 1946–1947 рр. залишив значний відбиток на демографічному розвитку України.

Внаслідок голодомору серед сільського населення поширилася дистрофія. За офіційними повідомленнями на початку 1947 р. в Україні нараховувалося 448 тис. хворих на дистрофією, серед яких 150 тис. перебували у важкому стані й потребували термінової госпіталізації. На травень 1947 р. вже було зареєстровано понад 900 тис. таких хворих. За іншими (неповними) даними, до літа 1947 р. на Україну було зареєстровано більш як 1 млн. хворих на цю хворобу. Поширювався й тиф. Так, лише на Дніпропетровщині за листопад 1947 р. було виявлено близько 1,6 тис. таких хворих [4, с. 44].

Що ж до людських втрат, то їх визначити важко, оскільки масштаби трагедії, попри те, що вони були меншими ніж у 1932-1933 рр., надто великі. Лише органи ЗАГСу УРСР зафіксували у 16 східних та Ізмаїльській і Чернівецькій областях 1946 р. 282 тис. померлих, а 1947 р. – більш ніж 528 тис. [4 с. 29].

Вже з грудня 1946 р. почався падіж худоби. На 1 січня 1947 р. поголів'я великої рогатої худоби зменшилося порівняно з 1 січня 1946 р. на 46,4 тис. голів, свиней – на 1001,8 тис., овець і кіз – на 125,9 тис., коней – на 35,7 тис. голів. Скорочення поголів'я продовжувалося аж до появи зеленого корму [3, с. 88].

Голод значно ускладнив і без того важкий процес відбудови України. Скорочувалися трудові ресурси, треба було поповнювати капіталовкладення в сільське господарство. Негативно вплинув голод і на моральний стан суспільства, що поставило Україну в невигідні умови порівняно із західними країнами.

Період голоду негативно сказався на свідомості, психології людей, що позначилось на їх поведінці та вчинках як під час продовольчої скрути 1946–1947 рр., так і в подальші роки. Багато хто бачив та розумів сутність існуючої державної системи, однак продовжував покірно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє невдоволення при собі. Голод засвідчив, що позбавлене державної підтримки населення було змушене рятуватися самотужки, часто йдучи на злочини та нелюдські вчинки, переступаючи моральні норми. В основному, протест проти дій влади виражались у розмовах чи у листах до рідних. Проте серед безпартійних і партійців траплялися й ті, хто відкрито чинив опір влади, знаючи, що за свою непокору, буде жорстоко покараний. Ця категорія, попри пасивність та аполітичність більшості населення, становила потенційну загрозу радянській владі, оскільки при нагоді завжди виражала своє невдоволення нею вчинками та антирадянськими висловлюваннями [6, с. 23].

Голод суттєво вплинув на криміногенну ситуацію, особливо збільшилась кількість грабунків особистого майна громадян і запасів продовольства. У ІІ половині 1946 р. та І половині 1947 р. кримінальні злочини такого характеру у країні становили 70%. Усе нагадувало війну за шматок хліба голодних проти голодних, оскільки городяни грабували село, а сільські мешканці – місто. Об'єктами нападів ставали магазини, сховища, бази, а також помешкання і господарчі будівлі жителів міст і сіл. Ішли грабувати, часто зі зброєю в руках, організовуючись у групи, робітники, службовці, колгоспники, військовослужбовці, члени ВКП(б), комсомольці і вчорашні фронтовики, які до цього не вчиняли навіть дрібних крадіжок [7, с. 94].

Спецслужби фіксували у висловлюваннях людей недовіру до влади й розуміння того, що голод був спричинений не посухою, а радянським державним устроєм. Разом з цим, замість реальної допомоги в голодні 1946–

1947 рр. посилюється кримінальне переслідування “розкрадачів” соціалістичної власності, які за статтею 131 Конституції 1936 р. кваліфікувалися як “вороги народу”, а 18 статтею Статуту сільськогосподарської артілі – як “зрадники загальної справи колгоспів” [2, с. 347].

Отже, мізерний заробіток, необхідність красти чи тікати з колгоспу були єдиним, але не широким арсеналом засобів для селянина, щоб прожити у післявоєнному колгоспі. Вияв реакції людей на цю ситуацію знайшов своє відображення також в народному фольклорі.

На “допомогу” колгоспам у виконанні тих чи інших постанов, проведені сільськогосподарських кампаній були надіслані уповноважені з різних радянських і партійних організацій. Головна функція цих уповноважених, які нерідко не мали аж ніякого відношення до сільськогосподарського виробництва, зводилася до того, аби будь-якою ціною добитися виконання державних планів. Вони несли відповідальність за свою діяльність лише у тому випадку, коли плани заготівель не виконувалися. Зрештою, такий спосіб керівництва колгоспами завдавав великої шкоди розвиткові сільського господарства. Негативні кризові явища в сільському господарстві продовжували наростати аж до вересня 1953 р., коли фактично було визнано крах сталінської аграрної політики [4, с. 22].

У результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Історія тяжких повоєнних літ, зокрема голодомору 1946–1947 рр. на Україні, не писана ще в такому обсязі, як історія страшних 1932–1933 рр. Аналіз відповідної літератури свідчить про наявність невеликої кількості досить скупих публікацій письменників, публіцистів та істориків, присвячених даній темі.

Серед цілого комплексу причин виникнення голоду визначальною була сталінська політика хлібозаготівель, що вимагала безумовного виконання надзвичайно напружених планів поставок. Здійснення планів домагалися засобами репресивного характеру. Також однією з головних причин післявоєнного голоду була сильна засуха в 1946 р. і 1947 р., що охопила майже всі зернові райони півдня та сходу України.

Сталін і його оточення використали засуху з пропагандистською метою, відзначивши боротьбу з нею як ще одну перемогу колгоспного ладу, який нібито зовсім безболісно зміг подолати всі наслідки засухи. Реальної допомоги від влади населення України майже не отримувало.

Екстремальні умови голоду несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров’ю людей. У ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка людей, яка призвела до руйнації норм та ціннісних орієнтацій.

Голод 1946–1947 рр. залишив значний відбиток на демографічному розвитку України. Він забрав сотні тисяч людських життів. Разом із тим, голод посилив критичні настрої у радянському суспільстві, викликав прихований та відкритий опір як безпартійних, так і партійних громадян існуючій політичній системі й похитнув авторитет Й. Сталіна. Голод мав стресовий характер впливу на моральні настрої суспільства, що поставило Україну в невигідні умови порівняно із західними країнами і значно ускладнило і без того важкий процес післявоєнної відбудови країни.

Література:

1. Білас І. Г. Голокост на Україні в 1946–1947 рр. Особливості діяльності карального апарату // Наук. зб. Українського Вільного Університету. Ювілейне вид. з приводу 70-ліття УВУ. – Мюнхен. – 1992. 2. Білас І. Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: у 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с. 3. Веселова О., Панченко П. Ще одна трагічна сторінка історії України // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С. 112–123. 1996. – № 1, 2. 4. Воронов І. О., Пилявець Ю. Г. Голод 1946–1947 рр. – К. : Знання, 1991. С. – 48. 5. Голод в СССР 1946–1947 годов: Происхождение и последствия. Монография. – М. : Институт Российской истории РАН, 1996. 6. Маковійчук І., Пилявець Ю. Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 8. – С. 18–29. 7. Рабенчук О. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87–100.

А. С. Поліщук
студентка магістратури Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету
імені М. Коцюбинського

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Українською катастрофою XX століття називає сучасна громадська думка голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Терор голодом, запроваджений сталінським тоталітарним режимом в Україні, заподіяв смерть мільйонам хліборобів. Адже від голоду, масових репресій і депортацій Україна втратила більше ніж за роки Першої світової та громадянської воєн.

Вважаємо очевидним, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був результатом спланованих системних заходів та виступив одночасно інструментом знищення соціальної бази народного опору Радянській владі в Україні, всесоюзної індустріалізації, застереженням Українському радянському урядові проти намірів проводити порівняно самостійну політику.

Депутат Верховної Ради від Партії регіонів В. О. Кисельов подав на розгляд парламенту проект Закону, яким запропонував внести зміни до статті 1 Закону України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні", вилучивши з неї слово "геноцид". Цей депутат у пояснювальній записці твердить, що ухвалення його поправок "*сприятиме підвищенню авторитету України на*

міжнародному рівні". Важко, звичайно, зрозуміти, яким чином зросте авторитет України у разі відмови від визнання Голодомору як геноциду.

Насамперед належить з'ясувати: чому проблема є важливою і в наш час, адже відтоді минуло вже багато років. Та й зміни, які запропонував внести В. О. Кисельов, на перший погляд, є не такими значними. Замість слова "геноцид" у законопроекті йдеться про трагедію. Цей термін загалом не викликає заперечень, адже смерть мільйонів українців у 1932–1933 рр. справді була великою трагедією для всіх, проте він ставить Голодомор в один ряд з численними катаклізмами, які пережили ми впродовж XX ст. А ця катастрофа потребує окремого розгляду, оскільки її масштаби і результати значно більші, ніж інших трагедій.

Соціальна значущість зазначеної проблеми, її недостатнє висвітлення в формуванні історичного процесу, у редагуванні громадської думки зумовили вибір *мети* даного дослідження – визначення Голодомору 1932–1933 років в Україні як геноциду.

Ентузіасти-дослідники голоду-геноциду – автори-упорядники збірників-свідчень Ю. Авраменко [2], М. Булда [1], Т. Демченко [3], Т. Поліщук [11], В. Рудий [6], Б. Ткаченко [7],Ю. Мицик [12], В. Смолій. [5], П. Ящук [4] за останні роки підготували книги свідчень людей, які пережили неймовірно жахливий голод, і вижили. Спираючись на комплекс джерел, основними з яких є документи архівів, переписи населення, листування, мемуари тощо відмітимо, що інфомація щодо обговорення масовості геноциду ретельно приховувалась, замовчувалась очевидцями. Загальні репресії, втлумачення у свідомість населення ленінсько-сталінської ідеології призвели до залякування народних мас – країна мовчала…

В Україні стало можливим говорити про голодомор лише після грудня 1987 року. І тільки через дев'ять років, 26 листопада 1998 року, Указом Президента України було встановлено День пам'яті жертв голодомору (кожна четверта субота листопада). У травні 2003 року Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала голодомор 1932–1933 років актом геноциду [12, с. 296].

Визначний дослідник голодомору 1932–1933 років в Україні Джеймс Мейс вважав, що його наслідки українці не подолали донині. Він назвав наше суспільство *"постгеноцидним"* і заявив, що сталінська політика "*до певної міри знищила Україну як таку, в сенсі, що вона зробила кардинальний розрив у процесі нормального розвитку українського народу*." З цими словами перегукується твердження одного із найбрутальніших сталінських ставлеників секретаря Дніпропетровського обкому комуністичної партії Менделя Хатаєвича: *"Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!* ". То хто ж правий Мейс і багато інших українських істориків чи

чільники Партії регіонів, які, до речі, представляють терени, що постраждали від голоду [10, с. 189].

Кількість прямих та непрямих жертв Голодомору точно встановити на сьогодні досить важко. Між істориками тривають дискусії, скільки саме людей загинуло: 5, 7, 9 чи 10 мільйонів? Але так чи інакше йдеться про МІЛЬЙОНИ безвинних жертв. Для порівняння: сучасне населення Данії складає 5,2 млн. осіб, Австрії – 8 млн.; Болгарії – 8,5 млн.; Бельгії – 10 млн.; Угорщини – 10,3 млн. Тобто, під час Голодомору зникла ціла європейська країна.

За даними вчених, найбільш постраждали від голоду тодішні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). На них припадає 52,8% загиблих. Смертність населення тут перевищувала середній рівень у 8–9 і більше разів. У нинішніх Вінницькій, Одеській, Дніпропетровській областях рівень смертності був вищий у 5–6 разів, у Донбасі – у 3–4 рази. Фактично голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України.

Важливо зазначити, що головною причиною Голодомору на наш погляд, стала політика тоталітарного сталінського режиму. Для зміцнення своєї влади тоталітарний режим знищував усіх, хто міг хоч якось порушити монополію тоталітарної держави на право вирішувати, як має жити держава. Українська нація, яка була другою за чисельністю в СРСР, мала величезний культурно-історичний спадок, власні славетні традиції державотворення, досвід національно-визвольної боротьби, а тому становила серйозну загрозу для цього імперського утворення, його геополітичних намірів. З огляду на це сталінський режим вдався до відкритої війни проти українців [9, с. 153].

Розглянемо політично-правововий ланцюг творення історичного процесу тогочасної верхівки влади, яка зумовила масове знищення української нації. Серед них відмітимо Йосипа Сталіна (Генерального секретаря ВКП(б), першу особу в комуністичній ієрархії), В'ячеслава Молотова (голову Раднаркому СРСР, тодішнього радянського Уряду, відповідаючого за хлібозаготівлі в Україні), Лазара Кагановича(у 1925–1928 рр. – секретаря ЦК КП(б)У, 1928–1939 рр. – секретаря ЦК ВКП(б), вірного соратника Сталіна, спеціального посланця, який керував хлібозаготівлями на Північному Кавказі та здійснював ревізії в Україні, зокрема на Одещині), Павла Постишева(у січні 1933 р., направленого в Україну як 2-го секретаря ЦК КП(б)У з особливими повноваженнями, головним завданням, якого було "безумовне виконання плану хлібозаготівель", після чого він став головним ініціатором і безпосереднім керівником репресій проти української інтелігенції), Станіслава Косіора (у 1928–1938 рр. – першого секретаря ЦК КП (б)У, фактичного керівника Української РСР), Власа Чубара (у 1923–1934 рр. – Голову Раднаркому УРСР, тодішнього радянського уряду, друга особа серед керівників України), Менделя Хатаєвича (у 1932–1933 рр. – 2-й секретар ЦК КП(б)У, що займав "особливі повноваження" стосовно

хлібозаготівель), Станіслава Реденса (керівника ГПУ УРСР, який "відпрацьовував" перші справи, пов'язані з Голодомором), Всеволода Балицького (повноваженого представника ОГПУ в Україні, який потім очолював ГПУ УРСР). Фактично саме він ініціював більшість наказів, за якими голодних селян або осіб, які намагалися допомогти їм, засуджували до смертної кари через вигадані звинувачення. Також відіграв одну з провідних ролей у винищенні української інтелігенції.

Роль цих осіб в організації Голодомору в Україні була різною. Якщо Сталін був головним ідеологом розправи, Каганович, Балицький і Постишев проявляли найбільшу активність, то деякі українські керівники, особливо Чубар, намагалися інколи подавати голос на захист голодуючих селян. Однак їхні дії не були послідовними і навряд чи могли бути успішними. Бо за Голодомором стояла СИСТЕМА. Тих, хто намагався їй хоч якось заважати у проведенні терору, як, наприклад, народний комісар освіти Микола Скрипник, самі ставали жертвами цього терору. Звичайно, згадані особи нічого не змогли б зробити самотужки. Їм активно або пасивно допомагали сотні тисяч соратників, значна частина яких вірила, що вчиняє правильно [3, с. 57].

Здійснювався злочин геноциду щодо українського народу московським центром радянської імперії – СРСР. З'ясовано вже основні характерні особливості голодомору. Він був штучний, рукотворний, породжений тоталітарним режимом за відсутності в Україні власної держави. Голодовий мор став наслідком масової форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, селянства України – рядових колгоспників і одноосібників, цілковитого пограбування села.

Радянський уряд масово продавав збіжжя та інші сільськогосподарські культури за кордон. Відомо, що лише у Польщі українськими буряками годували свиней, бо цих буряків було багато і вони були дуже дешеві. А коли від голоду щодня вмирали тисячі людей, майже на повну потужність працювали спиртові заводи, які переробляли дорогоцінний хліб на горілку. Так сталінський режим добував додаткові ресурси для проведення індустріалізації. Тоталітарна влада не лише не припинила примусове відбирання їжі або хоча б прийняла допомогу інших країн, а навпаки, всі сили кинула на те, щоб ізолювати голодуючі райони. Армія, загони НКВС оточили українські міста (бо селяни намагалися врятуватися там від голодної смерті) та залізничні станції. Мешканцям сіл забороняли виїжджати в інші регіони СРСР. Цьому сприяло запровадження паспортної системи, яка фактично вдруге закріпачила українських селян. Спеціальними розпорядженнями було заборонено продаж залізничних квитків для них. Такі дії важко пояснити якимось збігом обставин [5, с. 10].

Не маючи можливості виїхати за межі України, люди блукали її теренами. Як описав один закордонний комуніст, що відвідав у той час території, охоплені голодом: "*Брудні юрби заповнюють станції, купи чоловіків, жінок та дітей, що чекали на бозна-які потяги. Їх виганяють, і вони повертаються, не маючи ні грошей, ні квитків. Вони сідають у будь-який потяг, на який тільки вдається, і залишаються там, аж поки їх не викидають звідти. Вони мовчазні та пасивні. Куди вони прямують? Просто в пошуках хліба, картоплі чи праці на фабриках… Хліб – це велика рушійна сила цих юрб…*" Голодні селяни прагнули будь-що дістатися міст, однак не знаходили там порятунку. На вулицях міст можна було бачити моторошні сцени. Люди, як звичайно, поспішали у своїх справах, а поміж ними, на землі, повзали діти та дорослі, знесилені голодом.

Очевидець тогочасної загарбницької політики Росії італійський консул у Харкові Сержіо Граденіго своєму послу в Москві (за книгою Б. Ткаченка "Під чорним тавром") скаже: "Наслідком теперішнього лиха в Україні буде російська колонізація цієї країни, яка призведе до зміни її етнографічного характеру. В майбутньому і, либонь дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну чи про український народ, а то ж і про українську проблему, бо Україна стане де факто територією з переважно російським населенням". Це був геноцид української нації [7. с. 175].

Генеральна Асамблея ООН 2003 року поширила заяву, у якій визнала Голодомор 1932–1933 років "національною трагедією українського народу". Факт геноциду українців сталінським режимом у 1932–1933 роках було офіційно визнано 11 урядами країн світу, серед яких Австралія, Угорщина, Ватикан, Литва, Сполучені Штати Америки. 4 листопада 2005 року Президент України В. А. Ющенко в Указі „Про вшанування жертв і постраждалих від голодоморів в Україні" назвав голодомори 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 років геноцидом українського народу. За поданням Президента Верховна Рада України 28 листопада 2006 року ухвалила Закон „Про Голодомор 1932–1933 років в Україні", у якому голодомор 1932–1933 років, відповідно до Конвенції ООН від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, кваліфіковано як акт геноциду українського народу (згідно зі ст. 2 Конвенції, під дефініцією „геноцид" мається на увазі „будь-яке з діянь, які вчиняються з наміром знищити повністю або частково яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку").

Література

1. Булда М. Ні могили ні хресного знаку. Голодомори 1932–1933 і 1946–1947рр. у Чорнухинському районі на Полтавщині: Документи і матеріали. – К., Інститут історії України НАН України, 2004. – 480 с. 2. Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. (Упоряд.: Авраменко Ю. В., Гнатюк В. М.). – Київ–Нью-Йорк, 2000. – 445 с. 3. Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд.: Т. П. Демченко, Л. О. Легецька,

І. Г. Карпова. – Чернігів, 2006. – 96 с. 4. Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали. У 2-х кн. /Упоряд. – П. Ящук/. – Київ–Нью-Йорк, 1999. – Кн. 1, – 707 с., Кн. 2. – 612 с. 5. Пам'ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення / Упоряд.: О. Веселова, О. Нікілєв; відповід. ред. В. Смолій. – К. : ВД "КАЛИТА", 2009. – Кн. 1. – 936 с. 6. Рудий В. Тричі розп'ята Тиврівщина. – Вінниця, 2005. – 68 с. 7. Ткаченко Борис. Під чорним тавром: Документи, факти, спогади. – Лебедин, 1994. – 464 с. 8. Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.) // О. М. Веселова, В. І. Марочко. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К. : Нью-Йорк, 2000. – С. 82–151. 9. Мейс Дж. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 150–154. 10. Мейс Дж. Штучний голод 1993 в Радянській Україні: що сталося і чому? // УЇЖ. – 2007. – № 1. – С. 188. 11. Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упоряд. Т. В. Поліщук/. – Харків–Нью-Йорк–Львів, 2006. – 416 с. 12. Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив /упоряд. Юрій Мицик/. – К., 2003–2008. – Т. 1 – 296 с., Т. 2 – 450 с., Т. 3 – 432 с., Т. 4 – 504 с., Т. 5 – 324 с., Т. 6 – 692 с.

Любов Сердунич
член Асоціації дослідників голодоморів в Україні,
Національної спілки краєзнавців України,
Національної спілки журналістів України,
член ВУТ "Просвіта" ім. Т. Шевченка
смт. Стара Синява

ТРАГІЧНІ ПОДІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (20–80-ті роки ХХ ст.): ДУХОВНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

НАРОДНА ПРАВДА – КОЛЮЧА (УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРІВ)

Пам'ять людська не повинна дати себе приспати. Проте коли іноді чуєш оті ностальгійні нотки жалю за Радянським Союзом, за Москвою, з якою нам було так уже добре, що просто був ну... рай – у вигляді пекла! – то хочеться нагадати нашим шановним людям похилого віку, а то й молодим, яких часто зомбують байками про ті часи, що ж воно було таке: радянська влада. Бо молодим розповідають про безкоштовне навчання, але ні слова правди, наприклад, про голодомори, організовані Москвою, та про те, що радянська влада за роки свого панування винищила близько 40-а млн. українців. Ті, хто процвітав при радянській системі біля комуністичної годівниці, агресивно не хочуть визнавати голодомор як геноцид, радять не оглядатися на історію, а самі ворушать нею, як тільки їм це вигідно. Коли ж н<u>і</u>чого сказати на виправдання злочинців, які творили голодомори, то просто некоректно й агресивно переходять до нападу на тих, хто прагне донести правду до людей. Подібні прибічники "неворушіння минулого" добре

розуміють, що промине ще кілька років, і прямі очевидці голодоморів відійдуть у небуття, а тоді в хід підуть напівправда і сумніви, а з ними – брехня, перекручування, які завжди були вигідні комуністам. Бо визнати голодомори в Україні – це для Московії означає підтвердити свою провину і виплатити Україні компенсацію за втрати мільйонів українців. А цього Московська імперія ніколи не дозволить, більше того, вона не дозволяє й іншим країнам світу визнати голодомори в Україні геноцидом. Прибічники неворушіння минулого не люблять теми голодоморів. Ще б пак! Вони ж або їхні родичі їх і створювали! Проте нині мова саме про них. А точніше – про народну творчість тих років, позаяк саме у фольклорі відбита правда про наших недругів і катів.

Ми повинні повертатися до цієї теми. Задля пробудження пам'яти. Бо хіба таке можна простити? Невже старші люди, які пережили голодомори, уже не пам'ятають, хто їх творив, під керівництвом якої партії і яке місто керувало мором? Невже простили катам смерті своїх рідних? Складається враження, що забули, що простили. А якщо й пам'ятають, то кому потрібна і вигідна пасивна пам'ять? Лише нашим катам і недругам. А це небезпечно настільки, що забути злодіяння злочинців, простити і здатися – значить спричинити подібне, значить згинути, якщо не фізично, то згинути як нація. Бо ж і геноцид голодоморами був спланованою більшовицько-сталінським режимом і втіленою в життя спробою упокорення, а ні – то знищення української нації. Упокорювали, знищуючи документи чи засекречуючи архіви, навіть переписавши історичні книги. І досі упокорюють, заперечуючи свої злодіяння. Проте пам'яттю людини, як і думкою, не скеруєш. А пам'яттю народу – й поготів.

"Якби ти знав, як много важить слово...", – писав велет праці і духу Іван Франко. Важить воно нині, важило і в чорні роки людомору. Автори цих словесних шедеврів – це вже не фанати Сталіна, а люди, які прозріли, які чітко розуміли причини виникнення голоду, а тому у своїх усних словесних витворах аналізують дії влади, називаючи винуватців голодомору прямо і конкретно. Багаторічна заборона говорити на тему голодомору мала за мету знищити і людську пам'ять. Однак ні найсуворіші заборони, ні знищення документів та засекречення архівів, ні спотворення Москвою історичних книжок не змогли викреслити із пам'яті страшних комуністичних злодіянь.

Голодомор 30-их років був першим радянським голодомором в Україні і другим – за роки більшовицької політики. Якраз роки голодомору – а це 1931–34-ий, подекуди ще й 1935-ий – спровокували цілий сплеск народної творчості. Жахливі потрясіння народу не могли не відбитись у його слові. І слово боролось! Ті коротенькі зразки усної народної творчості – то свідки людиновинищувальної епохи ленінсько-сталінської тиранії, позаяк нині є неоціненними свідченнями народного прозріння, свідченнями страхіть, які творили сталінські сатрапи з українцями.

ВІРШІ, ПІСНІ

Злободенне слово ставало справжнім твором мистецтва – мініатюрною, мобільною, але такою дошкульною, кусючою і правдивою піснею. Людям же, як кажуть, рота не затулиш. Грабунки лише збагачували фольклорно-пісенний репертуар села:

Нема правди, нема долі, бо Москва панує,
Хліб останній забирає, хазяїв грабує.
З більшовицького Кремля холодом подуло –
Українських хазяїв колгоспами взули.
Ой Росія ти, Росія, сука благородна,
Німцям хліб весь віддала, а сама голодна.

Розбій червоного більшовизму, штучний голод породжували безліч критичних віршів і співанок. У творах цієї групи – імена конкретних організаторів штучного голоду та репресій. Імена катів українського народу повинні знати нинішні і прийдешні покоління. Це: Володимир Ілліч Ульянов (Ленін), Лев Давидович Бронштейн (Троцький), Л.Каменєв (Розенфельд), Г.Алфельбаум (Зінов'єв), Йосип Віссаріонович Джугашвілі (Сталін), Станіслав Косіор, Павло Постишев, Лазар Каганович, Григорій Максиміліанович Маленков, В'ячеслав Скрябін (Молотов), Григорій Петровський, Мендель Хатаєвич, Дорфман, В.Балицький, Шепілов, Є.Бош, Гроднес, Шпігельман, Френкель, Ієзуїтов, Ш.Грузман, Я.Епштейн, І.Шварц, М.Рухімович, Д.Лебедь і їм подібні. Їхні імена залишились у фольклорі, який не має недомовок ачи лукавства.

Пам'ятаючи кращі часи в історії України, розуміючи, з появою яких зайд почалися пограбування, і міркуючи глобальніше, народ залишив немало творів про причини нещасть. І в цих розвінчувальних творах народ прямо вказує на винуватців голодомору: "москалі, жиди, комуністи":

Як приперлись москалі, стало страшно на селі.
А як стали комуністи, то й полову мусим їсти.
– Тату, лізуть чорти в хату!
– Дарма, аби не московська орда.
Подивися, Сталін, хоч їдненьким оком,
Як в нас порядкує москаль кривобокий.
Україно ти моя, мамо хлібородна.
Москві хліб весь віддала, а сама – голодна!

Іронічно-сатиричні вірші й пісні прямо, відверто і промовисто свідчать про грабунок селян московинською владою та її керманичами:

Показились у Москві – така у них ласка:
Сталін хоче паляниць, а Крупська – ковбаски.

Біду стару й нову нерідко пов'язували із сумнозвісною подією, що спричинила Україні всі лихоліття, – Переяславською т. зв. "радою" (насправді – зрадою), внаслідок якої Україна втрапила, мов у лабети, у

багаторічну кабалу Москви. Пісня “Уже років з двісті”, очевидно, складена ще в XIX ст., що видно із самої назви. Її згадали у роки голодоморів XX століття:

Уже років з двісті, Як козак в неволі.
Понад Дніпром ходить, Викликає долю.
Гей, гей, вийди, доле, із води,
Визволь моє серденько із біди.
Не вийду, козаче, Не вийду, соколе.
Ой рада б я вийти, Та сама в неволі.
Гей, гей у неволі, у тюрмі,
Під московським караулом, у ярмі.

В іншій пісні звинувачували і гетьмана Богдана за зловісну злуку із Москвою, що призвела до численних бід:

Ой пане Богдане, вражий, сучин сину,
Занапастив Польщу, ще й нашу Вкраїну.
Гей, гей занапастив, зруйнував,
Бо в голові розуму мало мав.

У хвилини відчаю ошукані й пограбовані селяни зверталися до Великого Пророка українського народу – Т. Шевченка:

Встань, Тарасе, подивися, до чого ми дожилися:
Нема хліба, нема сала – все Москва собі забрала.
Як в московському Кремлі щурі завелися.
Все поїли і погризли, за людей взялися.

Сатиричні народні твори складалися навіть на совєтські державні символи, позаяк ті були народжені не з природних, історичних умов, а примусово, штучно. Якраз із їхнім пришестям та нашестям почалися розбої новою владою і голодомори. Словесна творчість людей не мала меж, вдавалися навіть до нецензурщини, принесеної, до речі, тим же московством. І в цих соромітницьких “словесах” – також сатира і протест:

Збереглася пародія (перетекстівка) на гімн УРСР, що також довго не сприймався людьми:

Сумує Вкраїна, нещасна і бідна,
В Радянськім Союзі недолю знайшла.
Між рівних – не рівна, між вільних – не вільна,
Під гнітом московським голодна злягла.
Нам завше у битвах за волю народу
Був недругом, катом московський набрід.
І нелюд пархатий неволі походом
Під прапором крови привів нас до бід.

У трагічні роки війни подолянам згадалася і давня пісня:

Що татари не добили, Те забрав кацап і жид,
Все у краї сплюндрували, А нам ганьба, плач і встид.

“Пісня про горожанську війну (чи “гражданську” – ?)” записана 1930 р. Її виконували переважно старці-співці.

Як московський соловей тільки защебече,
То люд наший, український, підставляє плечі.
Як московський попугай тільки що і скаже,
То люд наший, український, без подушки ляже.

ПРИСЛІВ’Я ТА ПРИКАЗКИ

Знищити фізично, якщо ні, то духовно – такою була мета Москви щодо українців. Тож знищення фізичне вело за собою і знищення духовне. Проте душі народної остаточно вбити не вдалось. І в цьому пекельному горнилі смерти вона не кориться, не здається і... творить. Крім віршів і пісень (частівок, приспівок, примовок, коломийок), сувора дійсність народжує ще й короткі, але такі влучні вислови – прислів’я та приказки, які не лише констатують факти тодішнього буття. Збереглися вони завдяки пам’яті згорьованого українського народу.

Як і інші жанри усної народної творчості, прислів’я та приказки завжди слугували вихованню людської моралі. Ті ж, що були народжені під час голодоморів, ставали сумною констатацією фактів людиновинищувальної політики ленінізму-сталінізму та совєтського комунізму. Народні примовки дають лаконічну оцінку побаченому, пережитому значною кількістю людей. Один короткий, але правдивий, точний рядок – і не треба великих трактатів.

Прислів’я і приказки періоду голодоморів переконливо засвідчують, як сприймали селяни “нове життя” і сталінські порядки. Прозріння щодо політики Москви та нашого сусіда московина, який сам себе називає старшим нашим братом, а відтак і протест, не завжди, до речі, пасивний, – в народжених у той час прислів’ях і приказках:

Без Москви жити – Україні служити.
Без Москви – як без лихої мачухи.
Були люди, поки не прийшли московські юди.
Велике лихо в селі: порядкують москалі.
Від московської біди – ні туди і ні сюди.
Гіркий мед із московського глека.
Де москаль, там зубів не скаль.
Де Москва панує, там люд бідує.
Де ступають москалі, там голодні балі.
Для Москви щастя – робити нещастя.
За Москвою пішли – неволю знайшли.
Запросили москалів за стіл, а вони й ноги – на стіл.
З Кремля тої правди – як кіт наплакав.
Злодійські дороги ведуть до Кремля.
З Москвою поведешся – лиха наберешся.
*З Москвою рàзом – на вік**и** зараза.*
З *Москвою тяжка неволя прийшла.*

З рідного гнізда зігнала кремлівська звізда.
Зубів не скаль: іде москаль.
Кого Москва пригортає, того біда чекає.
Кремлівський пес лає – Україну роздирає.
Кругом чорти, а посередині – нечиста сила: Москва.
Ліпше мати діло з чортами, ніж із москалями.
Марна спокуса: надіятись на кремлівського Йсуса.
“Масква слєзам нє вєріт!”.
Москалі ділять по-братськи: або все собі, або собі все.
Москалі – не люди, а іуди.
Москалі – чужі юди, роблять лихо з нами.
Москаль в очі заглядає, а тоді душу виймає.
Москва верствою далека, а голодом близька.
Москва вміє цілувати і до нитки обдирати.
Москва дивиться на Україну, як вовк на ягницю.
Москва заправляє – Україна з голоду помирає.
Москва з обіймами – ділами лиходійними.
Москва іде – злидні веде.
Москва не може не брехати.
Москва радіє, коли Україна животіє.
Москва світ дивує, коли людей грабує.
Москва страшна не снігами, а голодними животами.
Москва України тримається, як вош – кожуха.
Москва як ступить, то злупить.
Москву, як і діда з торбою, ніколи не нагодуєш.
Московська наруга на коня і плуга.
Московська правда – як ціла брехня.
Московським возом далеко не заїдеш.
*Московські “мед**и**” – повна хата біди.*
Московські пси Україну терзають.
Московському голові – хоч кілки теши на голові.
Московську пельку не наситиш.
На колгоспні хліби – москальські торби.
Не бійся чортів – бійся москалів.
Не були б ми голодранці, якби не з Москви зас ...(ла)нці.
Незваний москаль гірший за татарина.
Нема зими без морозу, нема лиха без москаля.
Нема зими без москаля, нема лиха без Москви.
Нема хліба, нема кіки, лиш кремлівські кукуріки.
Не суньте, москалі, носа до нашого проса!
Підлі “хахли” волю Москві продали.
Покарав нас Бог Москвою – сусідою лихою.
Попа пізнають по здачі, а кацапа – по натурі свинячій.

Прийшли москалі – жити стало страшно на селі.
Продажні хахли Москві під ноги лягли.
Москві продалися – гірше, як в полон здалися.
Раз москаль, значить брехун (злодій).
Сила Москви – у нахабстві.
Спершу Москва обіймає, а потім до нитки обдирає.
Сумний баль, коли в хаті москаль.

І таких прислів'їв безліч. Їх не придумаєш зумисне. Їх творило саме життя, а життя творили північні зайди, наш молодший "брат". Але чи брат? Бо хіба так ставляться до братів, як московини ставились до нас?

Україна сльози ллє, а Москва кров'ю п'є.
Українські калачі їдять москвичі.
У Кремлі маячать, а в Україні голодні діти плачуть.
Татари кляті, а москалі ще гірші.
У Москви очі завидющі, а руки загребущі.
У московському Кремлі завелися курвалі.
Хай би вже й турок, тільки б не москаль.
Хіба в Москви коли совість була?
Хіба ми не знали, що москалям усього мало?
Ховайтеся, люди: йдуть московські юди!
Хто з москалями злиґається, той вошей набирається.
Хто з Москвою злягається, той у ногах валяється.
Цить: у сільраді московський чорт сидить!
Як зайде кацап, то буде цап-царап.
Як москалі завітали – усі жижки задрижали.
Як москаль дує – Україну задує. (Тут *москаль* – півн. вітер).
Як Москва йде визволяти, то чекай неволі.
Як Москва скаженіє, то світ німіє.
Якщо є москалі, то чортів не треба.
Якщо з Москви паскуда, то лихо буде.
В Кремлі собачому наше горе не побачили.
В Україні голод, бо з Москви пре холод.
До Москви пристали – собаками стали.
З москалями жити – по-московському вити.
З Москвою злиґалися – блекоти набралися.
Кремлівський пес добрався до Одес.
Куди Москва покаже, туди й дорога ляже.
Москаль дує – Україна бідує.
Москва гавкає, а сонце світить.
Москва панує – Україна голодує.
Московська порода – тюрма народів.
Московські забороди принесли горе народу.
Нема хліба, нема сала – все Москва позабирала.

У Москви сорому, як у курки м'яса на лапах.
Як Москва почне визволяти, то буде голо в хаті.
Як із Москви гукнеться, так в Україні відгукнеться.
Як Москва клянеться у вірності – чекай зради.
Була козацька сила, поки Москва не скосила.
Від Москви добра, як від цапа – молока.
Второпали лиш тепера, яка Москва ненажера.
Діда з торбою нагодуєш, а Москву – ніколи.
Захланну Москву не нагодуєш.
З дороги збились – до Москви притулились.
З Кремльовських гор почався голод і терор.
З приблудою Москвою – та вниз головою.
Ліпше загубити, ніж із Москвою знайти.
Москва москву й плодить. (Тобто лиходіїв).
Москва про нас так подбала, що ми ледве не сконали.
Москва така мила: Україну голодом заморила.
Москва так любить Україну, як собака – калину.
Москві привіт – обкакалась на весь світ.
Московське болото так смердить, що не хочеться жить!
Московський привіт – ярмо на сотні літ.
Не знали броду, а полізли в московську воду.
Не така вже та Москва сильна, як затильна.
Під Москвою – не життя, а ниття.
Не той москаль, що морозить, а той, що людей вивозить.
Пожалієш москаля – будеш мати в серце ухналя.
По-московському навчився – від рідної відбився.
Розперезались москалі – нема правди на землі.
Українців кацапи любили – не одному печінку відбили.
У Кремлі стелиться – в Україні змелиться.
У Москви свобода одна: або куля, або тюрма.
Хоч круть, хоч верть, а Москві прийде смерть.
Як Москва клянеться в любові, то готуй торби спадкові.

Суворе життя складало і <u>загадки.</u> Ось кілька з багатьох:

– Яка найбільша держава у світі?
– Україна. Бо кордони її – за Карпатами, столиця – в Москві, а населення – в Сибіру.

ХТО ВРЯТУЄТЬСЯ?

Сталін, члени Політбюро КП та Уряду їхали на пароплаві. Хто врятується, якщо пароплав із цими пасажирами потоне?
– Народи СРСР.

*** * ***

– Яка найдовша вулиця в світі?
– Совнаркомівська у Харкові: на ній будинок НКВД – аж на Соловки веде.

*** * ***

– Яка найбільша держава у світі?
– Україна. Бо кордони її – за Карпатами, столиця – в Москві, а населення – в Сибіру.

*** * ***

– Що таке СССР?
– Три Сруля й один руский.

У той час, коли по радіо звучали пісні на замовлення про Сталіна і партію, вимирала Україна. А опухлі люди ще й творили. Бо слово – це Бог. І слово – це зброя. Народжувалися цілі твори. Різних жанрів. Це – сміх без сміху, позаяк він мав ознаки відчаю, а ще, звісно, – прозріння, а тому водночас був і своєрідною зброєю. Народжуючись із самого життя, опухлі анекдоти багатьом слугували за справжню зброю, якої боялася влада, тому й знищувала творців і носіїв подібних творів.

Твори, народжені 30-ми й іншими сумними роками сталінського режиму, застерігають і вражають, спонукаючи міркувати, аналізувати і прозрівати. Хай же вони спонукають міркувати і нас, нинішніх...

Усна творчість про голодомор, як і фольклор загалом, – то бездонна криниця, занурюючись у яку, дістаєш усе нові й нові словесні шедеври. Зібрані зразки фольклору про голодомори, як і людські свідчення, доносять до нащадків правду про масштаби голоду в Україні. Відходять у небуття живі свідки голодомору, та залишаються на папері сумні шедеври тих часів: народні твори про голодомор 30-х, а також 1921–1923 та 1946 – 1947 років. Вони виникали на кожному кроці, розвінчуючи риси комуно-сталінської доби і тих, хто старанно служив компартії і виконував вказівки Москви. Український фольклор 30-х років не мав рис подібности не тільки з жодним із фольклорів народів світу, а й із народною творчістю сусідніх союзних республік – Білорусії і т. зв. Росії, позаяк подібного геноциду останні не зазнали. Людська пам'ять – невичерпна. Безперечно, наведені зразки фольклору – лишень частка створеного тоді словесного відображення буття. І вони, на щастя, вийшли з активного ужитку, на відміну від інших тематичних груп словесної народної творчости. Проте ця творчість нашого народу становить неабияку цінність серед досліджень і теж свідчить про голодомор 1932 – 33 й інших років, про терор і репресії. Фольклорні джерела, як і архівні документи, є й повинні бути предметом нашої невпинної уваги.

Нам постійно нагадують, що треба бути толерантними. Але хто нагадує? Колишні комуністи або ж їхні діти, себто діти тих, хто здійснював голодомори, хто нас винищував. А як же свобода слова, яку ми відстояли, як же любов до правди? Звісно, їм вигідно, аби про не зручні їм теми мовчали, аби ми були толерантними. А слово це (толерантність), між іншим, є ще й медичним терміном і означає *здатність переносити погане*. То до чого нас

закликають: мовчки переносити в собі погане, аби воно повторилось? Аби люди забули страшні лихоліття і знову допустили до влади партію зі старою, вже добре знаною нам ідеологією? Толерантно терпімо? Ні, просто пам'ятати – ще мало користі. Важливіше, коли пам'ять стає уроком, коли навчає чомусь, навчає не повторювати помилок. Тож не мовчімо, а називаймо факти своїми іменами. Бо кому потрібна і вигідна пасивна пам'ять? Лише нашим катам і недругам. А це небезпечно настільки, що забути злодіяння злочинців, здатися – значить спричинити подібне, значить згинути. Якщо не фізично, то згинути як нація. Відкриваймо правду і частіше говорімо її. Яка б влада не була. Не даваймо приспати самі себе! Бо у правді – і пам'ять, і честь та гідність, і віра у краще майбутнє, і право народу на життя.

Література:

1. Голодомори в підрадянській Україні (Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні) / Ред.: Веселова О. М. та ін. – Київ – Львів – Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2002. 2. Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні) / За ред. Вавринчука М. П., Завальнюка О. М., Баженова Л. В. та ін. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2008. 3. Сердунич Л. "А пухкутень ніс капутень..." (словотвори доби голодомору) /Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки/ Міжвід. зб. наук. пр. – Випуск 18, спеціальний: "Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу" [Відп. ред. С. Кульчицький. Упоряд. О. Веселова] – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – С. 362–364. 4. Куліш А. Книга пам'яти українців / А. Куліш. – Харків : "Просвіта", 2000. 5. Нюрнберг-2 / Л. Лук'яненко – К. : Нора-прінт, 2001. 6. Різників О. Їдло 33-го: Словник голодомору. – Одеса : Юридична література, 2003. 7. Український політичний фольклор /Упоряд., передмова, коментарі Є. М. Пащенка. – К.: Видавець М. Дмитренко, 2008. 8. Дорош М. Чорні покоси. Публіцистика. Документи. – Вінниця: О. Власюк, 2007. 9. Пащук І. Г. Свічки пам'яті не погасли (Про голодомор 1932 – 1933 рр.). – Рівне : ВАТ "Рівненська друкарня", 2008. 10. Сердунич Л. Барва смерті – 33-ій. (Статті, власні твори, свідчення, фольклор про голодомор). – Хмельницький: Хмельницька міська друкарня. – 2004. 11. Сердунич Л. Вустами правди і болю (фольклор періоду голодоморів); Київ – Хмельницький: Вид-во С. Пантюка, 2009. – С. 120. 12. Ткачук П. Суд совісти. – Вінниця : ФОП Данилюк В. Г. – 2008. 13. Олесь Воля. Мор. Книга буття України. – Київ : Кобза. – 2002. 14. Народна пам'ять.

Любов Сердунич
член Асоціації дослідників голодоморів в Україні,
Національної спілки краєзнавців України,
Національної спілки журналістів України,
член ВУТ "Просвіта" ім. Т. Шевченка

МОНОЛОГ ІЗ 33-ГО

Вертаюся я спогадами вашими
У рік той, де мені навіки сім.

Я так хотів посмакувати кашею!
Мене не треба в яму – ту, де всі.
Там, може, хтось, не вмерши, заворушиться,
А я злякаюсь... Ні, ще не несіть!..
Хай я спочину вдома – он, під грушею,
А ви мене землею притрусіть.
Щоб чув я, чи матуся скоро вернуться,
Чи, може, хтось просити щось прийде.
Не йде ніхто... Лиш ніч шепоче вербами.
Голодна ніч!.. Нестерпно довгий день...
Приходили! В шкірянках. Та пішли ні з чим.
А на одному – татків був кожух.
Всі хатні – так далеко: аж за глинищем.
Я з грушею домівку стережу.
Для кого? А-а-а... Не знаю, чи буде життя,
Чи, може, завтра прийде судний день.
І чим зустріне хата? Не одежею,
Не скибочкою, не теплом людей.
У хаті порожньо... Лиш образочок світиться.
Над ним ясніє, мов хлібина, німб.
Дай хліб насущний, Отче, і... дай відповідь:
Чому спинився рід наш на мені?!!

ХТО ВІДПОВІСТЬ?..

Стискається серце, холонуть долоні,
Як лиш уявляєш ті втрати без війн.
Це ж скільки Вкраїни померло ще в лоні!
І хто за ті чорні діла відповість?

Червоні "конателі" то, торбохвати,
Сатрапи, іуди – голодна мара!
Могли на могилах вони святкувати,
Як люд український ущент вимирав.

Людей у кагати кладе моровиця.
Вже трупень, капутень, могилень – зима.
А нива, пахучий хлібець тільки сниться
О чим закропитись? Ні крихти ж нема.

А там – людоїдень вартує на чатах.
Не квітень – капутень, не червень – чума.
Укрились навіки барвінком хрещатим.
Немов не було. Півсела вже нема.

Конає в погибелі пів-України,
Бо зверху, при владі, кацапи й жиди.
Забрали худобу і все – до зернини,
Лише не забрали повітря й води.

І пухли, й потухли, нема і схорону.
І падали тихо навіки в траву.
Люцифера ми допустили до трону!
Його дитинчата понині живуть.

Хвалять ту епоху, бо їх годувала,
За плани давала посади, грошву.
Хто більше погавка, в того більша ставка,
Та бач', не розпре ненажеру Москву.

Стискається серце, холонуть долоні,
Як лиш уявляєш ті втрати без війн.
Це ж скільки народу померло ще в лоні!
І ХТО за ті чорні жнива відповість?

ХАЙ ВІДПОВІСТЬ МЕНІ МОСКВА!!!

За людопад без поховань,
За зниклі назви цілих сіл
Хай відповість мені Москва:
Її керманичі усі.
За пекло райської землі,
За пухлень, чумень, за терор
І за приписані нулі,
Що приховали людомор.
За три пшеничні колоски
І той комуністичний рай,
Де за півслова – Соловки.
Де кожен третій помирав.
За те дитя, що в лоні ще,
Не народившись, висохло.
За цей болючий в серці щем!
За все, що, вмерши, не збулось,
Перед судом за ті жнива,
За найстрашніший злочин свій
Хай стане нинішня Москва,
Допоки свідки ще живі.
Невизнання, мовчання – глум

Над пам'яттю мільйонів жертв!
Лиш допусти – й новий Валуй
Вже незалежних нас пожер.
За все хай відповість Москва:
Її керманичі усі.
Щоб пам'ять – вічна і жива
Щоб на столі повік – хліб-сіль.

О.А. Дацюк
кандидат богослов'я, протоієрей, секретар Хмельницької єпархії УПЦ, завідувач кафедри теології Хмельницького інституту МАУП

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В 1970-1980-ТІ РОКИ: ВІД ДИКТАТУ ДО ВІДРОДЖЕННЯ

Шановні учасники конференції. Тема моєї короткої доповіді про стан Православної Церкви у 70-80-ті роки ХХ ст. була обрана мною не випадково, адже саме у ці нелегкі роки мені довелося навчатися у світських і духовних вищих навчальних закладах та служити в соборах і на парафіях Білгородської єпархії, Вінниччини і Хмельниччини.

Що й казати – роки були важкими. З 30 листопада 1971 року по 3 травня 1990 р. нашою Церквою керував нині покійний Святійший Патріарх Пімен (Ізвеков), якому приходилося нелегко. У першій половині 70-х років церковне життя порівняно з 60-ми роками проходило спокійно, але кількість храмів продовжувала стабільно скорочуватися. За п'ять років – з 1971 по 1976 рр. кількість храмів РПЦ скоротилася з 7274 до 7038, у середньому закривалося 50 храмів щорічно. До 1981 р. наша Церква мала лише 7007 парафій.

Роки були важкими в усіх вузах вивчали предмет "науковий атеїзм", а про будівництво нових храмів годі було й мріяти – не дозволяли навіть зробити у храмі поточний ремонт, так церковні споруди приходили в аварійний стан і їх зі спокійною душею закривали, посилаючись на те, що в них вже не можна перебувати людям через небезпеку обвалів та руйнації. Звісно, усе це робилося навмисне в руслі боротьби з релігією в СРСР, але, водночас, не порушуючи номінально існуюче право на свободу совісті, яке було прописане в Конституції.

Продовжувала залишатися серйозною кадрова проблема: далося в знаки різке скорочення кількості вихованців семінарій на початку 1960-х рр. Так, з 1971 р. по 1975 р. кількість священиків зменшилася з 6234 до 5994. Деякі священнослужителі правили на 4-х, 5-ти парафіях, що не могло не позначитися на регулярності здійснення ними Богослужінь. Підбір кандидатів у священство також був дуже ускладненим. У духовні семінарії поступали таємно, з кандидатами працювали робітники спецслужб, всіляко

відмовляючи їх від зробленого вибору. Внаслідок цього знизився освітній рівень духовенства, майже половина священнослужителів не мала тоді навіть середньої освіти.

Рукопокладення нових священиків і дияконів також здійснювалися рідко, що не могло перекрити навіть природну нестачу священиків, яких більше помирало, ніж рукопокладалося. Вік священнослужителів тоді був переважно похилим, складаючи в середньому більше 60-ти років. За 1972-1974 рр. Духовні школи направили на парафії усього 219 священнослужителів, що склало менш як 2/3 випускників.

Не дивлячись на те, що кількість парафіян у храмах уменшувалася через те, що більшість населення країни складало покоління, яке виховувалося поза Церквою, хрещення дітей все ж відбувалося регулярно. Як відомо, хрестили таємно, у протилежному випадку отримуючи догани на виробництвах і зборах трудових колективів.

“Скільки ж вірних об’єднує сьогодні Церква? – говорив Патріарх Пімен у доповіді, яку він виголосив на урочистому засіданні з нагоди 60-річчя відродження патріаршества 25 травня 1978 року, - Паства наша багатомільйонна…”. Ці слова Святійшого Патріарха свідчили про те, що не дивлячись на утиски зі сторони атеїстичного режиму, вплив Церкви на суспільство продовжував бути вагомим, що яскраво підтверджувало її неземне походження і існування всупереч законам світу цього.

Часте порушення прав релігійних організацій зі сторони органів влади заставляли багатьох ієрархів тоді мужньо діяти на захист Церкви. Так, 26 жовтня 1977 року нині вже покійний тодішній єпископ Полтавський Феодосій (Дикун) звернувся до Глави держави Л. І. Брежнєва з листом, у якому сміливо виразив протест проти образливих дій багатьох представників влади в їх спілкуванні з віруючими людьми і вимагав припинити принизливу реєстрацію треб, які виконували парафіяльні священики; надати можливість архієреям рукопокладати таку кількість священнослужителів, яка є необхідною для повноцінного духовного життя в єпархіях; не чинити опір реєстрації нових релігійних громад; звільнити Церкву від диктату уповноважених у справах релігій при облвиконкомах; не припускати ображення почуттів віруючих на сторінках періодичних видань; припинити практику примусового закриття храмів; дозволити розширення видавничої діяльності Церкви, тощо.

У ті роки позитивно впливали на стан Церкви міжнародні стосунки церковної ієрархії з церквами-сестрами інших країн – у СРСР завжди побоювалися міжнародного скандалу і не могли остаточно заборонити здійснювати закордонні поїздки архієреям для візитів на Святу землю, до Константинопольського патріарха, для участі у засіданні Всесвітнього Союзу Церков, тощо – це склало чималу користь, визволивши Церкву в СРСР від остаточної ізоляції та ще більшого знищення. На поприщі зовнішніх Церковних зв’язків немало потрудився тоді видатний ієрарх, нині покійний

митрополит Никодим (Ротов), при якому відбувалося духовне формування нинішнього патріарха Кирила (Гундяєва).

Друга половина 70-х, початок 80-х років ознаменувалися деяким потеплінням взаємин між Церквою та державною владою внаслідок чого збільшилася кількість учнів Духовних семінарій і Академій, за період з 1975 по 1985 рр. вона збільшилася майже вдвічі – з 750 до 1200.

У 1976, 1979, 1983 рр. Московська Патріархія до 100-річчя Синодального перекладу Святого Письма на російську мову, який тривав 60 років і був завершеним у 1876 р., випустила Святу Біблію загальним тиражем 300 тисяч примірників.

Величною подією церковного життя явилася канонізація просвітителя Америки та Сибіру – митрополита Інокентія (Веніамінова), яка стала результатом діянь Св. Синоду у відповідь на прохання Синоду Православної Церкви в Америці 6 жовтня 1977 р.

У 1979 році до лику святих Харківської єпархії було причислено і свт. Мелетія (Леонтовича).

Наближався Великий Церковний Ювілей – 1000-річчя Хрещення Русі, який став переломним моментом у Новітній історії Церкви, ознаменувавши перехід до відродження духовності, відбудови храмів і монастирів. Так, Священним Синодом у 1981 році була створена Ювілейна комісія, яка під керівництвом Святішого Патріарха Пімена розпочала підготовку ювілейних урочистостей.

У 1983 році здійснилася ще одна важлива подія – Церкві повернули один із найдавніших монастирів – Даниловський монастир м. Москви. У монастирі одразу розвернулися відновлювальні та реставраційні роботи, сам же він став адміністративним центром Православної Церкви та резиденцією Патріарха і Священного Синоду.

Весною 1985 року політичним керівником СРСР став М. С. Горбачов. Зміни в усіх сферах, які набули назви “перебудови”, позначилися і на Церкві, перед якою відкрилися нові можливості після обнародування беззаконь 1930-х – 1950-х років та гострої реакції на них широких кіл нашого суспільства.

Як відомо, у 1988 році ЮНЕСКО закликала світ широко відзначити 1000-річчя Хрещення Русі як видатну подію в усій Європейській культурі. У перед ювілейні роки було проведено ряд науково-практичних богословських конференцій у Києві (1986), Москві (1987) та Ленінграді (1988). Завдяки цим подіям Ювілейний 1988 рік приніс у церковне життя суттєві зміни.

Першою проблемою була нестача парафій, адже з 1981-го по 1986-й роки їх кількість зменшилася ще на 213 храмів.

Так, у 1988 році було відкрито понад 1000 церков, а у кінці 1989-го року їх кількість сягнула десяти тисяч, що становило суттєву різницю з 1986 р., коли Православних парафій в СРСР налічувалося лише 6794.

В Україні з’явилися нові єпархії: Тернопільська та Сумська, які припинили існування на кілька десятиліть. У Росії повернули Церкві відому

Оптину пустинь, а в Україні почався процес повернення законному власнику Києво-Печерської Лаври.

У 1988 році був збільшений прийом абітурієнтів до Московської, Ленінградської і Одеської Духовних Семінарій, а в 1989-му р. відновили існування Духовні Семінарії у Києві та Мінську. Почали з'являтися й перші Недільні школи. Двері деяких світських навчальних закладів також відкрилися для священнослужителів, які проводили там катехізичні бесіди, лекції та семінари.

У 1989-му році також почалися роботи по будівництву Свято-Покровського кафедрального собору м. Хмельницького, який був тоді чи не першим новим великим храмом в Україні.

На Ювілей Хрещення Русі у 1988 році з'їхалося чимало закордонних гостей – Патріархи інших Церков і представники інославних конфесій та офіційні гості зі всього світу.

Святіший Патріарх Пімен на урочистому зібранні виголосив тоді історичну промову, в якій зазначив, що настав час великого торжества Православної Церкви та новий період у Церковній історії. На Ювілейному Помісному соборі у 1988 році було канонізовано нових святих, серед яких були блгв. Кн. Дімітрій Донський, прп. Андрій Рубльов, блж. Ксенія Петербурзька, свт. Ігнатій Брянчанінов, прп. Амвросій Оптинський, свт. Феофан Затворник та ін.

Окрім того були прийняті нові конструктивні поправки до діючого Статуту Православних парафій, а також постановлено активізувати видавничу діяльність Церкви, відродивши видання катехізичної, богословської, історичної та ін. літератури, необхідної для налагодження повноцінного духовного життя; відроджено благодійницьку діяльність і курси для церковних художників-реставраторів.

Підводячи підсумок аналізу стану Православної Церкви у 1970-1980-ті роки, хочу зауважити, що, як видно із вищезазначеного, вказаний період був нелегким для Православної Церкви, яка, не дивлячись на серйозні труднощі, в будь-яких умовах продовжувала турбуватися про духовність нашого народу. На мою думку, сьогодні нам дуже корисно більш ретельно вивчати та частіше згадувати недавню історію нашої Церкви, щоб плідно використовувати і цінувати сьогоднішній благодатний час, який Всемилостивий Господь дарував усім нам для відродження порушеної духовності – цінуймо це, бо, як відомо, так було не завжди і старше та середнє покоління громадян України добре про це пам'ятає!

В. Г. Байдич
кандидат історичних наук,
директор Державного архіву Хмельницької області

РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ДОБУ ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ"

Після рішень листопадового пленуму 1954 р. у житті римо-католицьких громад України відбувалися певні пом'якшення. Римо-католики відчули зміни насамперед у питанні розширення можливостей духовенства у відвідуванні громад, які не мали постійних настоятелів.

Уже на середину 1950-х рр. на одного офіційно зареєстрованого римо-католицького священика в Україні припадало дві-три зареєстровані парафії, не кажучи про громади, яким влада відмовляла в реєстрації, і які ксьондзи знаходили способи відвідувати нелегально. Діючі священики, за умов зняття попередніх обмежень на обслуговування релігійних громад, мусили працювати з великим навантаженням і перевантаженням. "Ми намагаємося, – свідчив ксьондз А. Борісевич із с. Гречани Хмельницької обл., – задовольнити всі вимоги віруючих. Раніше ми бували у тих костелах, де немає ксьондза один-два рази на рік, а тепер доїжджаємо щомісяця й залишаємося у такому костелі не один день, як це було раніше, а три дні й більше". Уповноважений РСРК по Хмельницькій області зауважував, що ксьондз Ольшанський з Городка "з 1956 р. почав регулярно відвідувати ті громади, де немає постійного ксьондза, тобто не менше одного разу на місяць".

Така напружена діяльність римо-католицького духовенства кваліфікувалася владою як активізація релігійної діяльності й релігійного життя громад, що, згідно з панівною ідеологічною парадигмою, мали зникати, а не розвиватися й посилюватися. Конфлікт між практикою, що містила елементи лібералізації, і теорією на подолання "релігійних пережитків" був очевидним, так само, як і неможливість його розв'язання на користь першого чи другого.

Республіканська влада інформувала центральну владу про позитивну реакцію місцевого населення на послаблення умов, за яких ксьондзам дозволялося відвідувати парафії без настоятелів, і наводила відповідну цитату з листа-подяки, що його підписали 104 представники римо-католицької громади с. Залісець Дунаєвецького району: "Від імені народу, який брав участь у радості при богослужінні з ксьондзом, висловлюємо безмежну вдячність нашому Уряду…" [1, арк. 228–229].

Уперше в звітах уповноваженого РСРК по УРСР з'являється негативна оцінка фактів порушення законодавства про культи з боку виконавчих і партійних органів влади на місцях.

Піддавалися осуду з боку республіканського керівництва дії керівників Городоцького райкому Компартії України і райвиконкому за те, що вони

просили надати їм допомогу “згори” для усунення з парафії шанованого серед віруючих молодого ксьондза Ольшанського під приводом того, що той розгорнув надто активну душпастирську діяльність: “глибоко пустив корені, організував релігійний актив і разом ведуть роботу серед віруючих”. Засуджувався на обласному рівні інший випадок: у с. Струги Новоушицького району Хмельницької області сільрада ще в 1951 р. без дозволу місцевої РСРК вилучила в релігійної громади приміщення костелу й перетворила будівлю на зерносховище. Обласна Рада у справах релігійних культів опротестувала дії сільради. Облвиконком рішенням від 27 грудня 1954 р. зобов’язав Новоушицький райвиконком повернути будівлю костелу віруючим [2, арк. 230–237].

Про випадки порушення законодавства, про культи на місцях республіканська РСРК інформувала найвищі партійні та виконавчі органи влади УРСР. Так, про інцидент, що з ксьондзом Ольшанським було сповіщено секретаря ЦК КПУ і заступника голови Ради міністрів УРСР.

Про деякі випадки порушення законодавства, про культи республіканська виконавча влада інформувала також і Москву, насамперед коли партійні органи влади перебирали на себе повноваження виконавчих і вдавалися до протизаконного адміністрування релігійно-церковної сфери.

Так трапилося 16 червня 1956 р. під час інциденту в с. Гвардійському Хмельницького району Хмельницької області, куди ксьондз А. Борісевич прибув на прохання місцевої громади для здійснення треб на кладовищі, після чого згідно з поминальною традицією він пригостив присутніх цукерками. Ксьонзда негайно було допроваджено до секретаря райкому партії, який доводив священику, що роздавання цукерок є протизаконною дією на тій підставі, що в такий спосіб до участі в обряді залучалися діти і самого цього факту достатньо, аби позбавити ксьондза реєстрації. Місцеву владу в подібного роду конфліктах непокоїла насамперед вкрай негативна реакція віруючих на її свавільні та протиправні дії. Факт, що віруючі висловлювали свій протест під будинком райкому партії доти, доки ксьондзу не було дозволено піти з райкому, інтерпретувався владою як антирадянський виступ [3, арк. 168–173].

Представники католицького духовенства навіть у період відносно ліберальних 1953 – середини 1957 рр. легко могли бути позбавлені офіційної реєстрації, яку саму по собі вкрай не просто було від влади отримати. Так сталося з ксьондзом А. Хоміцьким з Полонного. Його за допущення грубих порушень законодавства про релігійні культи в 1955 р. позбавили реєстрації [4, арк. 91–96].

Тавро політично неблагонадійних міцно закріпилося за духовенством, яке поверталося в Україну з місць позбавлення волі, навіть якщо декому з них удавалося домогтися реабілітації. Так, наприклад, на рівні республіканського керівництва вирішувалося у 1953 р. питання про можливість надання реєстрації у м. Полонному Кам’янець-Подільської

області ксьондзу А. Борісевичу. Перед обласним уповноваженим А. Стецюком висувалося завдання "точно з'ясувати чи дійсно він [ксьондз. – Авт.] проживає в Полонному, чому він туди приїхав і звідки приїхав, чим займається, коли судився, за що, на скільки років був засуджений і де відбував покарання, де працював служителем культу до адміністративного заслання. […] Доведіть до відома сусідів про перебування цього ксьондза в Полонному. […] Усі зібрані матеріали про ксьондза Борісевича повідомте нам, після чого дамо Вам необхідні вказівки". Після проведеної бесіди обласного уповноваженого з ксьондзом А. Борісевичем у центр надійшла якнайдетальніша відповідь на порушені питання, і лише після цього Київ дозволив надати ксьондзу реєстрацію [5, арк. 31–36].

У поданнях до союзної Ради в справах релігійних культів на дозвіл на реєстрацію тому чи тому священику Римо-католицької церкви, що надходили від уповноваженого РСРК по Україні, незмінно була присутня інформація про арешти такого священика, ув'язнення, заслання. Наприклад, у поданні на реєстрацію ксьондза С. Щипти зазначалося: засуджений на 5 років за ст.ст. 54–1а, 54–11 Карного кодексу УРСР; звільнений із заслання 6.07.1954 р. із зняттям судимості й отримав паспорт [6 арк. 151–151 зв.].

Подібного роду відомості ретельно збиралися владою на кожного ксьондза. У районах традиційного компактного проживання римо-католиків місцеві уповноважені РСРК керувалися вказівками П. Вільхового від 16 грудня 1954 р. про контроль за діяльністю ксьондзів, які поверталися в Україну після відбуття термінів покарання.

Відсутність прописки найчастіше слугувала за привід для відмови ксьондзам у реєстрації, особливо тим, які приїжджали до України на прохання громад або в пошуках місця праці з Білорусі, Литви, Латвії.

З другої половини 50-х років XX ст., часу, коли починають повертатися в Україну з місць позбавлення волі окремі греко-католицькі священики, зароджуються паростки солідарності між українським греко-католицьким і польським римо-католицьким кліром на ґрунті необхідності продовжувати душпастирське служіння серед віруючих у надзвичайно складних умовах зазначеного періоду. Водночас і певна частина греко-католицького віруючого люду знаходить шлях до римо-католицьких костелів, аби не залишатися поза Церквою, що також не проходило повз уваги влади: "Зараз деякі ксьондзи вже не приховують того, що костели почали у великій кількості відвідувати віруючі колишньої греко-католицької (уніатської) церкви. Саме з огляду на зміну етнонаціонального складу римо-католицьких громад за рахунок українців греко-католиків ксьондзи почали порушувати перед владою питання про необхідність видання молитовників не лише польською, але й українською мовою [7, арк. 310–20].

В офіційних звітах уповноважені РСРК приділяли вимогам громад щодо повернення костелів. Скарги надходили переважно з Вінницької та Хмельницької областей [8, арк. 230–237]. Найчастіше в звітах уповноважених

фігурували громади з таких населених пунктів: м. Кам'янець-Подільський, м. Красилів, с. Тинна, с. Струги, с. Зіньків, с. Смотрич, с. Зінківці, Летичів, м. Славута, с. Кутковець (тут заяву підписали 1500 членів громади), с.Тарноруди, с. Шарівка (Хмельницької область).

Як правило, намагання представників римо-католицьких громад повернути конфісковані в них владою храми не мали успіху. У найкращому випадку влада замість конфіскованих костелів пропонувала громадам переобладнати під молитовний будинок якесь інше приміщення.

Римо-католицькі громади в середині 1950-х рр. продовжували зберігати свою переважно польську етнічну й національно-культурну ідентичність. Польськість римо-католицьких громад часом недоречно педалювалася деякими їхніми представниками (на емоційному рівні, єдино доступному для них у відносинах із владою), що лише зміцнювало владу в її підозрах щодо "націоналістичних елементів" у складі громад.

До прикладу, віруючі з м. Красилова на Хмельниччині, вимагаючи від влади повернення конфіскованої під базу райспоживспілки у 1937 р. будівлі костелу, не відокремлювали у своїх заявах релігійних і етнонаціональних вимог, що дозволяло владі переводити ці вимоги в політичну площину. У заявах віруючих із Красилова лунали такі твердження: "…До вас звертається не яка-небудь "чорна сотня", це звертається польський народ"; або:"…Польський народ залишився беззахисним… Польський народ немає своїх друкованих засобів, також шкіл, маємо лише один-єдиний костел, у якому користувалися поляки своєю рідною мовою, і тепер ми позбавлені й цього, ось яка кривда польського народу…" [9, арк. 125–126].

Отже, утиски, яким партійно-державний апарат піддавав римо-католицьку церкву в Україні в середині 1950-х рр., мали системний характер. Римо-католицька церква в Україні, на відміну від інших республік СРСР, залишалася обезголовленою, позбавленою ієрархічної структури, управлінського центру, адміністративного апарату, закладів освіти й виховання кадрів духовенства, її нечисельне духовенство зазнавало утисків і переслідувань, храми відбиралися у віруючих, громади позбавлялися реєстарації, а контроль за діяльністю римо-католиків, утиски й покарання сягали рівня приватного, родинного життя, коли старше покоління було позбавлене можливостей передавати молодшому власну систему вірувань і цінностей, культурно-національних традицій, коли різко обмежувалися можливості спілкування з родичами за кордоном, а можливість спілкуватися з одновірцями було виключено.

Література:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі-ЦДАГО України), оп. 24, спр. 4038, 302 арк. 2. Там само. 3. Там само. 4. Там само. 5. Там само, спр. 121, арк. 222. 6. Там само, спр. 122, арк. 217. 7. Там само, спр. 4494, арк. 368. 8. Там само. 9. Там само, спр. 4263, арк. 300.

О. П. Григоренко
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародної інформації
Хмельницького національного університету

ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ (КРАЙОВОЇ) ОРГАНІЗАЦІЇ НРУ В БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У багатовіковій історії українського народу особливо помітне місце займає ХХ ст. Правда про більш як 70-літнє перебування при владі комуністичного режиму жахає цивілізований світ.

На складному і суперечливому шляху національного державотворення на початку ХХ ст. жорстока і тривала боротьба за Українську державу зазнала невдачі. УНР загинула, поглинута своїми сусідами. Надто нерівні були сили, надто несприятливо складалася міжнародна обстановка. Найбільш активні борці за національне визволення змушені були емігрувати або загинути – на фронтах чи пізніше, в ході репресивних акцій, які тривали десятиріччями. Здавалося, що не тільки УНР була знищена, – стерта була сама пам'ять про визвольні змагання, сплюндрована сама ідея незалежності. Тавро "українського буржуазного націоналізму" прикладали до всіх, хто мав мужність добиватися хоча б обмежених державних прав для свого народу (Микола Скрипник) чи просто оспівував свою любов до України (Максим Рильський), (Володимир Сосюра).

Період радянського тоталітарного режиму був особливо важким для України як найбільшої національної республіки Радянського Союзу. Центральна влада з величезною підозрою ставилась навіть до українських комуністів, постійно піддаючи їх репресіям. Репресії і голод оберталися мільйонними жертвами, особливо в середовищі українського селянства та інтелігенції. Друга світова війна, в орбіту яких Україна потрапила з перших днів, викликала нові мільйони жертв. Однак за лаштунками радянської України – безправної частини фактично унітарного Радянського Союзу – перебував народ, який пам'ятав свою славну історію та її героїв, свою мову і культуру, свій національний прапор і гімн. Це стало ясно, коли системна криза радянського тоталітаризму змусила керівників СРСР змінити політичний курс в напрямі лібералізації і оголосити так звану "перебудову".

Кардинальні зміни у внутрішній і зовнішній політиці СРСР розпочалися по смерті К.Черненка (початок березня 1985 р.), коли на позачерговому пленумі ЦК КПРС було обрано нового лідера – 54-річного М. Горбачова. Із метою оновлення застарілої тоталітарної системи, поліпшення економічної та політичної ситуації у країні новий партійний лідер на квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС проголосив курс на "перебудову" радянського суспільства, прискорення соціально-економічного розвитку і розширення гласності у СРСР. Складовими цього курсу, на думку

“архітектора перебудови”, були науково-технічний прогрес, технічне переозброєння машинобудування, активізація “людського фактора”. Проголошення гасел побудови “гуманного, демократичного соціалізму” у СРСР, що мав забезпечити політичний плюралізм, “виправлення деформацій” у національному питанні, збільшення ролі державних органів в управлінні народним господарством, розширення економічних прав підприємств при збереженні основ існуючого режиму стимулювали стрімку демократизацію суспільного життя в УРСР.

В умовах поглиблення у другій половині 1980-х рр. системної соціально-політичної, економічної, ідеологічної кризи та розгортання у радянському суспільстві під час “перебудови” демократичних процесів для партійно-державного керівництва СРСР ставала дедалі очевиднішою необхідність перегляду тактики й стратегії боротьби з опозиційним рухом. Усталені методи придушення опозиції на тлі перебудовчих гасел демократії та гласності кидали тінь на імідж Радянського Союзу. Правлячий режим під тиском світового співтовариства просто змушений був відмовитися від насильницьких методів боротьби з інакомисленням, звільнити з тюрем і заслання політичних в’язнів, дозволити існування неформальних груп та організацій різноманітних політичних і релігійних напрямків.

Протестний потенціал почав зростати, насамперед, у письменницькому середовищі. Хоч курс на “перебудову” був оголошений одразу після приходу М.Горбачова до влади, масштабна лібералізація в політичній сфері почалася тільки з 1988 р. Тоді в Україні й народилася ідея створення масової суспільно-політичної організації. За аналогією з національно-визвольним рухом була запропонована назва для такої організації – Народний рух. На звітновиборчих партійних зборах Київської організації СПУ вирішили створити ініціативну групу сприяння перебудові у складі І. Драча (голова), В. Маняка, О. Мусієнка, Ю. Мушкетика, Б. Олійника, П. Осадчука, Д. Павличка, В. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка і В. Терена[1, с. 95]. Пленум правління СПУ наприкінці листопада розробив проект програми Народного руху України за перебудову і вирішив організувати подібні групи в областях. 31 січня 1989 р. у Будинку кіно зібралася майже половина київських письменників, які схвалили цей проект. Інша половина членів письменницької організації висловилася проти утворення Руху. У листі-доносі першому секретарю ЦК Компартії України В. Щербицькому забутий ще при житті поет Данило Бакуменко рекомендував: “Хоч нині й рік змії, але таку змію необхідно нищити негайно, доки вона не виповзла з яйця” [2, с. 71–72].

16 лютого 1989 р. проект програми був опублікований у газеті “Літературна Україна”. Рух був однією з перших громадських організацій, які виникали в умовах “перебудованої” лібералізації, тобто без попереднього розгляду цілей, програм, структури і кадрового складу в партійних комітетах і КДБ. Такі організації дістали назву “неформальних”. Смисл, який вкладався

у цей "перебудовний" неологізм, був охарактеризований у листі, надісланому в ЦК КПРС 4 травня 1989 р. В. Щербицьким. Перший секретар ЦК Компартії України повідомляв, що "відбуваються спроби створення в республіці т. зв. "Народного руху України за перебудову" (НРУ) – широко розгалуженої, за задумом її ініціаторів, політичної структури, яка ставить себе над партійними і радянськими органами" [3, с. 58]. Така організація була чужорідною для радянського суспільства, тобто антирадянською й антисуспільною, за словником В. Щербицького, через те, що всі наявні громадсько-політичні організації перебували під партійними і радянськими органами.

Публікація проекту програми Руху викликала значний суспільно-політичний резонанс, вочевидь неприємний для партійної верхівки. Незважаючи на зливу критики в республіканській пресі, організовані обласними осередками КПУ заходи, що мали на меті дискредитувати, продемонструвати неспроможність та шкідливість цілей і завдань НРУ, ідея його організації ставала дедалі більш популярною серед українства. Інтерес до створення Руху на кінець квітня 1989 р., окрім Києва, спостерігався у Дніпропетровській (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Нікополь, Новомосковськ), Київській (Обухів, Глеваха, Гребінка), Кримській (Сімферополь, Севастополь, Ялта) областях, а також у Вінниці, Харкові, Хмельницькому, Черкасах тощо. На установчих зборах, мітингах, зустрічах, в яких брали участь різні верстви населення – інтелігенція, студенти, робітники, пенсіонери – жваво обговорювався проект програми НРУ, збиралися підписи на його підтримку.

Поглиблення політизації українського соціуму, сприятлива атмосфера для просування ідеї Руху всерйоз непокоїла правоохоронні органи республіки. У доповідній записці на адресу президії Верховної Ради УРСР прокурор УРСР П. Осипенко, голова КДБ УРСР М. Голушко, міністр внутрішніх справ УРСР І. Гладуш, міністр юстиції УРСР В. Зайчук просили законодавчий орган за допомогою місцевих рад реально вплинути на керівників підприємств, установ, організацій, навчальних закладів, вимагаючи від них дотримання громадського порядку в колективах із метою "недопущення пропагандистської та організаційної роботи по створенню осередків НРУ". Очільники силових відомств рекомендували керівництву Верховної Ради УРСР звернутися до президії Верховної Ради СРСР із проханням щодо прискорення ухвалення загальносоюзного закону про добровільні громадські організації, в якому чітко мав бути прописаний єдиний порядок реєстрації самодіяльних організацій, їх статутів та програм, що дозволило б правоохоронним органам у разі потреби поставити надійний заслін "екстремістським устремлінням ініціаторів створення розгалуженої мережі цього руху на місцях", запобігши можливим незаконним, антигромадським діям і вчинкам громадян [4, с. 39].

8–10 вересня 1989 р. у Києві пройшов установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Делегати з'їзду по-різному формулювали свою

відповідь на основне питання: в якій формі має проявитися реальний суверенітет України? Однак різниця у поглядах, яку відзначив В. Чорновіл, не мала, на його думку, істотного значення на початковому етапі діяльності Руху. "Від того, – зазначав він, – що Лук'яненко чи Чорновіл бачать майбутню Україну незалежною, демократичною державою, а Драч і Яворівський хочуть більшого суверенітету її в реорганізованому Союзі, що перші обстоюють політичний плюралізм, а другі поки що воліють тільки лібералізації партії, до якої вони належать, – ще не підстава до роз'єднання. Якраз Народний рух і покликаний об'єднати всіх, кому болить доля України, для конкретних щоденних справ" [5, с. 282].

В Україні, як і в багатьох інших національних республіках, лібералізація режиму призвела до стрімкого наростання визвольного руху. Відразу захиталися підвалини СРСР, побудовані, здавалося б, на віки. Українська правляча еліта, яка впродовж десятиліть вірою і правдою служила центру, спробувала протистояти національно-визвольному руху, але швидко переконалася в тому, що це цілком марна справа. Тоді вона повернулася обличчям до власного народу. Спочатку інстинктивно, а потім все більш усвідомлено ця еліта почала засвоювати державотворчу спадщину демократичної УНР. 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет. З цієї точки відліку починається процес утвердження України як європейської держави, що вийшла на шлях самостійного розвитку.

Дедалі очевиднішою ставала неможливість збереження без істотних змін існуючих у СРСР порядків, що висувало на передній план необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Уже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тисяч неформальних об'єднань. Найактивнішими були суспільно-політичні, культурно-історичні та екологічні громадські формування, які поклали в основу своєї діяльності вирішення важливих суспільних питань: утвердження ідей демократизму, формування національної свідомості, висунення альтернативних лідерів, проектів та програм. Своєю діяльністю ці об'єднання суттєво розширили базу демократичного руху, надали йому національного спрямування. Саме на цьому ґрунті й постав феномен НРУ.

В Україні, як і на пострадянському просторі взагалі, важливу роль в ліквідації старої політичної системи зіграли не політичні партії, котрих як таких на той час не було, а громадські організації політичної орієнтації. Згодом це вплинуло на формування уявлення про громадські організації і громадську діяльність як опозиційну до держави і сприяло політизації громадянського суспільства, формуванню в Україні моделі демократичного громадянського суспільства. Однією з наймасовіших громадсько-політичних організацій, що згодом перетворилася на впливову політичну партію, був НРУ, що виник і діє як вияв народної ініціативи за оновлення суспільства, державну незалежність України, побудову національної демократичної

держави. “Ідея створення Руху виникла спонтанно, вона йшла знизу. Прийшов час “розвалу імперії”, так званої перебудови, – напише згодом голова НРУ, Герой України В. М. Чорновіл. – Він закликав низи до дії, а серед інтелігенції, колишніх політв’язнів, політичних діячів виявилися люди, які вирішили очолити цей рух… Наприкінці 1988 р., зайнявши національно-демократичні позиції, нашу ідею підтримала більшість членів Спілки письменників України. Завдяки цьому нам легше було захищатися від свавілля влади. Ми змогли виголосити програмні положення НРУ. Почалося інтенсивне зростання організацій Народного Руху в областях. У вересні 1989 р. відбулися Установчі збори НРУ. 1993 р. НРУ був перереєстрований на політичну партію, бо, будучи громадсько-політичною організацією, ми не могли брати участь у виборах” [6, с. 7].

Організовані дій Хмельницьких неформалів, що були пов’язані з виникненням культурно-просвітницьких товариств, діяльність яких згодом трансформувалась в осередки НРУ, датуються весною 1988 р. Центром організаційного національно-культурницького бродіння став Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування (тепер Хмельницький національний університет), де викладачі-науковці Г. Сіренко, В. Керзюк, І. Клюс ініціювали створення культурно-просвітницького товариства “Спадщина”. Невдовзі навколо “Спадщини” у Хмельницькому вже згуртувалася патріотично налаштована інтелігенція міста та ближніх райцентрів, тож товариство стало головним болем не лише керівництва інституту та його парткому, але й обкому та міськкому партії. Політична ситуація тоді на Хмельниччині, як і в усій країні, була складною. Обласний комітет партії заборонив проведення обласної установчої конференції осередків НРУ. Жорсткий пресинг силових структур відчули на собі багато керівників ВНЗ. З висоти сьогоднішнього дня особливо помітно, що тоді молоді демократи недооцінювали тих ризиків, які випали на ректора інституту, відомого вченого Радомира Сіліна, який попри шалений тиск на нього з боку обкомівських і міськкомівських кабінетів, таки не допустив “виселення” “спадщанців” за межі свого ВНЗ. Нині вчений з світовим іменем доктор технічних наук, професор, Почесний громадянин міста Хмельницького, академік Академії інженерних наук, Української технологічної академії, Міжнародної академії інформатизації, Академії триботехніки, Президент Національного комітету України з питань машинознавства, заслужений працівник освіти України, ветеран Другої світової війни, орденоносець, громадсько-культурний діяч, ректор першого ВНЗ в місті Хмельницькому Радомир Іванович Сілін на посаді радника ректора Хмельницького національного університету плідно працює в ім’я розбудови молодої Української держави [7, с. 35–36].

Хмельницький обласний комітет правлячої ще тоді Комуністичної партії заборонив проведення установчих зборів. Через це рухівці змушені були проводити свій з’їзд на стороні [8, с. 1]. За домовленістю з керівництвом

НРУ Хмельницька обласна установча конференція відбулася в Києві 2 грудня 1989 р. у першій половині дня в приміщенні Київського політехнічного інституту, а потім в приміщенні Спілки письменників України. 110 делегатів від Хмельницької області обрали керівні органи, затвердили трьох співголів, а також прийняли рішення про створення обласної газети "Пробудження". Співголовами були обрані відомий на Хмельниччині поет П. Гірник, сьогоднішній редактор Хмельницької міської газети "Проскурів" Б. Теленько, літератор і видавець В. Басиров. Після закінчення установчої конференції делегація НРУ від Хмельницької області взяла участь у велелюдному мітингу біля київського Республіканського стадіону, де з засудженням дій Хмельницького обкому Компартії стосовно хмельницьких рухівців виступив Д. Павличко. В містах Кам'янці-Подільському, Нетішині, Старокостянтинові, Шепетівці виникають чисельні осередки, які об'єднують всіх, хто ставить за мету встановлення незалежної України. З боку комуністів починається шельмування самої організації і її членів. В області поширювалися провокаційні чутки, до селян приїжджали провокатори під виглядом рухівців, які закликали їх не сіяти і не садити. Але комуністи в області дедалі більше втрачали свій вплив на людей. В серпневі дні 1991 р., під час спроби державного перевороту, штаб Хмельницького Руху працював цілодобово – листівки, агітація, підтримка словом людей, які вже впали в паніку. Під час всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. Хмельниччина в числі перших дає один із найбільших відсотків за самостійність України.

Як зазначає відомий сучасний історик С.В.Кульчицький "слід докласти зусиль для того, щоб покоління громадян, яке народилося вже у вільній Україні, знало і шанувало засновників та активістів Народного руху, розуміло їх визначальну роль в утвердженні національної самосвідомості народу, у відродженні української державності" [9, с. 20]. В своїй повсякденній діяльності НРУ особливу увагу приділяє вихованню підростаючої зміни, адже майбутнє не лише Руху, але й усієї країни належить молодим. Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ у своїй багатогранній діяльності особливу увагу приділяє роботі з студентською та учнівською молоддю. У 2005 р. в Хмельницькій школі № 18 імені В. Чорновола була заснована стипендія для старшокласників. Стипендія присвоюється учням 9–11 класів за успіхи в навчанні, спорті та громадському житті. Цій школі вже виповнилося півстоліття. Вона завжди була україномовною і сьогодні входить в п'ятірку кращих шкіл міста Хмельницького. Школа славиться зразковим танцювальним ансамблем "Козацькі джури". Школярі пропагуючи багату українську культуру гастролювали в багатьох країнах світу, серед яких Канада, Італія, Німеччина, Польща, Росія, Китай, Португалія. Наприкінці 2008 р. 18 кращих учнів школи були відзначені премією імені В. Чорновола[10, с. 3]. Завдяки діяльності активістів НРУ у Хмельницькому національному університеті функціонує громадська організація "Молодий Народний Рух". Метою цієї організації є

допомога у вирішенні проблем, що стосуються молоді. Наприклад, допомога малозабезпеченим студентам, влаштування на роботу після закінчення навчання, безкоштовне розповсюдження газет "Час" та "Голос громади" [11, с. 3]. В роботі з молоддю акцентується увага на важливості ознайомлення з життєвим шляхом Героя України В. М. Чорновола, з його титанічною боротьбою за державне самоствердження України. Він є моральним орієнтиром для молодого покоління українців. Адже В.М. Чорновіл ніколи не співав з чужого голосу, нікому не підспівував; говорив, що думав, – думав, що говорив. Він був і залишився опозиціонером до всього, що гальмувало шлях до незалежності, до моральної людини, до Бога. Молодь сьогодні якраз і потребує таких авторитетних лідерів, які здатні згуртувати навколо себе, виховуючи кращі людські почуття: патріотизм, порядність, взаємодопомогу, взаємоповагу, безкорисливість, самовідданість. Цілком актуальним залишається завдання подолання стереотипів, імплантованих у свідомість поколінь.

У день народження В. М. Чорновола і в річницю його трагічної загибелі молодь Поділля вшановує пам'ять цієї видатної постаті в новітній історії України. Щорічно в липні місяці молоді рухівці проводять таборування в Карпатах. Там вони вдосконалюють свій фізичний гарт, а 16 липня, в чергову річницю прийняття Декларації про державний суверенітет України, здійснюють сходження на найвищу вершину країни гору Говерла. Очолює обласну організацію молодих рухівців краю А. Дячук, недавній випускник Хмельницького національного університету, голова Волочиського лісгоспу. Участь в масових та локальних громадсько-політичних акціях, вшанування національних героїв на місцях їх звитяги, аргументовані дискусійні змагання навколо актуальних тем зовнішньої та внутрішньої політики, фізичний гарт, заходи культурницького змісту – все це рухівська зміна, Рух XXI століття, Рух нової, звільненої з пут ідеологічної зашореності, впевненої у власних силах України.

За час свого існування Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ випускала газети "Пробудження", "Джерело РУХ", "РУХ". Сьогодні органом партії є газета "Голос громади", тираж якої досягає трьох тисяч екземплярів.

Хмельницьку обласну (крайову) організацію НРУ очолює авторитетна в наукових колах нашої держави людина, відомий громадський і політичний діяч І. Клюс. В 1960 р. він закінчив середню школу з срібною медаллю. Випускник Львівського університету, кандидат фізико-математичних наук, доцент. Працює на посаді доцента кафедри фізики Хмельницького національного університету. 16 років керував науково-дослідними роботами в промисловості колишнього СРСР, автор понад ста наукових робіт і винаходів. У 1997 р. заснував громадську організацію "Хмельницький обласний комітет сприяння реалізації положень Конституції України", а в 2000 р. "Громадський обласний комітет підтримки земельної реформи", які

надають населенню безкоштовну юридичну допомогу. Як публіцист часто виступає в засобах масової інформації. Надзвичайні організаторські і інтелектуальні здібності він також проявив як голова редакційної колегії книги "Великий терор на Хмельниччині". Спонсор ряду видань літературної спілки "Поділля", благодійних програм на підтримку організацій "Союз українок" та "Меморіал" імені В. Стуса. За подвижницьку працю у справі розбудови Української держави І. Клюс у 2004 р. нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України "За особливі заслуги перед українським народом". В 2006 р. за вагомі наукові здобутки і багаторічну професійну діяльність йому присвоєно почесне звання "Заслужений працівник освіти України" [12, с. 63]. У цьому ж році І. Клюс заснував обласну премію в галузі технічних і фундаментальних наук. У 2008 р. за його ініціативою заснована ще одна обласна премія за наукові досягнення молодих вчених у всіх галузях науки. На відзначення особистого внеску у відродження Української держави та з нагоди ХХ-річчя НРУ рішенням Політичної Ради НРУ І. Клюс 1 вересня 2009 р. нагороджений вищою відзнакою НРУ "За заслуги перед українським народом" І ступеня. Вже впродовж багатьох років Ігор Петрович підтримує тісні ділові контакти з такими відомими в усій країні вченими і громадсько-політичними діячами як з Президентом НАН України Б. Патоном, народними депутатами України Б. Тарасюком, А. Гриценком, М. Томенком, І. Кириленком, А. Яценюком, В. Кравчуком, О. Лукашуком, лідером Об'єднаної демократичної опозиції Ю. Тимошенко, колишнім послом України в США і Канаді Ю. Щербаком, послом США в Україні Д. Тефтом, ректором Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка професором О. Завальнюком, директором Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені І. Огієнка академіком Л. Баженовим, академіками НАН України В. Смолієм і П. Троньком, народним художником України М. Мазуром, керівниками сільгосппідприємств, Героями України П. Іващуком та В. Петринюком. І. П. Клюс – великий українець, державотворець, який усім своїм єством відданий Україні. Його життя і громадсько-політична діяльність слугують моральним прикладом для молодих поколінь українців як взірець мужності і непохитності служінню молодій Українській державі.

На сьогодні Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ є потужною політичною силою. В її рядах налічується майже п'ять тисяч членів. Структурно вона складається з двадцяти районних організацій, шести міських організацій міст обласного підпорядкування. Найбільші організації, де налічується понад 400 членів є в місті Хмельницькому, Хмельницькій, Деражнянській і Красилівській районних організаціях. На сьогодні в Хмельницькій області депутатів-рухівців всіх рівнів налічується 83 особи. Це на 53 особи менше в порівнянні з попередніми виборами до місцевих рад. Немає жодного депутата-рухівця в обласній раді, тоді як в попередньому

скликанні було 3 депутати від НРУ. Звичайно, це не просто несприятливий збіг обставин, а цілий ряд серйозних об'єктивних і суб'єктивних причин. Всі вони були детально проаналізовані на обласному проводі і прийняті відповідні рішення щодо активізації роботи всіх структурних підрозділів НРУ в житті краю.

За більш як двадцятирічний період свого існування в Хмельницькій обласній (крайовій) організації НРУ справжню школу політичного гарту пройшла значна кількість подолян усіх соціальних прошарків, віку та освіти. Частина з них досягла особливо вагомих успіхів в різних галузях матеріального виробництва, освіти, науки, спорту, управління, культури. Серед них Л. Бірюк, народний депутат України; П. Гірник, лауреат Шевченківської премії 2009 р.; Р. Карташов, доктор технічних наук, професор, працював заступником голови НРУ В. М. Чорновола; Б. Теленько, редактор Хмельницької міської газети "Проскурів"; Г. Параска, доктор технічних наук, професор, проректор з наукової роботи Хмельницького національного університету; М. Кутей, Заслужений тренер України; А. Дубілей, майстер спорту міжнародного класу з вільної боротьби; В. Бучний, втретє поспіль обраний головою Правдівської сільської ради Ярмолинецького району; П. Кицун, публіцист, культурно-освітній діяч; видатний вчений в галузі теорії машин і механізмів доктор технічних наук, професор Хмельницького національного університету Я. Кіницький.

Український народ, який століттями географічно був розділений між різними імперіями, а згодом опинився в складі радянської тоталітарної держави, неодноразово народжував у своїх надрах Героїв, які мали наснагу вести людей до свободи, єдності, побудови своєї власної, національної держави. Саме такою людиною був В. М. Чорновіл. Недарма під час президентських перегонів 1991 р. він наголошував, що немає серед українців "бандерівців" і "москалів", а є єдиний український народ. На Хмельниччині свято бережуть пам'ять Героя України, засновника НРУ В. М. Чорновола. З ініціативи Хмельницької міської організації НРУ в обласному центрі в 2001 р. на його честь названо одну з найбільших вулиць. На одному з її будинків встановлено меморіальну дошку з барельєфом В. М. Чорновола. Крім того, такі ж меморіальні дошки встановлено також в містах Славуті і Нетішині, а 20 серпня 2010 р. з ініціативи Полонської районної організації НРУ в урочистій обстановці при велелюдному зібранні відкрито меморіальну дошку В. М. Чорноволу на приміщенні районного Будинку культури. З ініціативи обласної (крайової) організації НРУ за поданням її голови І. П. Клюса в 2007 р. на одній з мальовничих вулиць міста Хмельницького встановлено пам'ятник В. М. Чорноволу, на якому викарбувані його слова "Україна починається з тебе". В ряді районів іменем В. М. Чорновола названі вулиці сільських населених пунктів краю.

Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ гідно вшановує пам'ять жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. – одного із

наймасштабніших цивілізаційних злочинів в історії людства, скоєних злочинною за своєю суттю і природою комуністичною тоталітарною системою на родючій українській землі. Не дати забути цей страхітливий злочин проти українського народу – без перебільшення, громадянський обов'язок не лише членів НРУ, а й кожного, хто хоче бачити Україну вільною і незалежною. Саме Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ тривалий час виступає ініціатором вшанування безневинних жертв голодоморів та політичних репресій. В усіх своїх друкованих виданнях періодично друкуються матеріали, присвячені народній трагедії, даючи можливість жителям краю більше дізнатись про трагічне лихоліття. Представники НРУ щорічно беруть активну участь в скорботній ході до пам'ятних знаків жертвам Голодомору-геноциду в усіх місцевостях області.

У травні 2010 р. провід Хмельницької обласної (крайової) організації НРУ у відповідь на заяву Президента України В. Януковича 27 квітня 2010 р. у Страсбурзі "визнавати Голодомор як факт геноциду щодо того чи іншого народу, ми вважаємо, буде неправильно, несправедливо" [13, с. 11], висловив рішучий протест і оприлюднив заяву в якій сказано, що В. Янукович "не лише вчинив протиправне діяння, – а й цинічно, на державному рівні вчинив наругу над пам'яттю мільйонів замучених українців" [14]. Одинадцята обласна (крайова) конференція НРУ висловила рішучий протест проти підписання угоди, яка передбачає продовження перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України до 2042 р. Рухівці розцінили це як порушення В. Януковичем відповідних статей Конституції України. "Жодна країна не платить суверенітетом за газ чи нафту, не міняє свободу на хліб. Нищиться все, що робить нас українцями: мова, культура, історична спадщина. Відбувається здача національного інформаційного простору, триває наступ на українську освіту, і нарешті, продовження оренди Чорноморського флоту Росії порушує Державний суверенітет України. Здійснення цього антиукраїнського сценарію стане вироком нашому європейському вибору, нашим сподіванням на вільну, сильну і справедливу Україну. Ми закликаємо місцеві ради всіх рівнів дати належну оцінку діям влади. Закликаємо всіх громадян України підтримати акції на захист незалежності. Разом станемо на захист національної гідності і волі".

Вибори Президента України 2010 р. та подальші дії підтвердили, що НРУ діє в інтересах народу. 10 травня представники позапарламентських та парламентських політичних сил підписали установчий акт про створення Народного Комітету захисту України для координації спільних дій у відстоюванні національних інтересів країни [15, с. 3]. НРУ бере участь у діяльності Комітету без будь-яких умов. Голова НРУ Б. Тарасюк на XIX Всеукраїнських позачергових зборах НРУ закликав обласні (крайові) організації утворювати місцеві Комітети захисту України в кожному місті, районі, селі. Розуміючи, що всі антиукраїнські заходи важко здійснювати без підтримки місцевої влади, Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ 2

червня 2010 р. разом з керівництвом дев'яти інших обласних організацій політичних партій заявила про перехід в опозицію до виконавчої влади та створення Хмельницького обласного Комітету захисту України. Метою діяльності Комітету є протидія прийняттю владою області рішень, які можуть призвести до зупинення розвитку демократії, погіршення соціальних стандартів життя хмельничан [16, с. 1].

Разом з усім НРУ Хмельницька обласна (крайова) організація пройшла складний більш як двадцятирічний шлях свого поступального розвитку. Як зазначав в січні 1996 р. В. М. Чорновіл "кожний новий рік утверджує нашу незалежність не тільки в політиці й економіці, а й – що важливіше – в людській психології. Руйнуються старі стереотипи мислення. Підростає молодь, що не відчула на собі мертвотного впливу комуністичного режиму. Усією державою і кожний сам по собі вчимося покладатися тільки на себе. Якщо навіть при не найкращій владі з'явилися проблиски світла в кінці тунелю, то це свідчить, що Україна вистоїть, що її чекає світле майбутнє" [17, с. 14]. Попри всі випробування Рух вистояв, загартувався і продовжує свою діяльність, спрямовану на мобілізацію та єднання українського суспільства навколо патріотичної демократичної національної ідеї. Протягом свого існування Рух став справжньою школою для молодих політиків нового, демократичного ґатунку. Рухівські організації на місцях неодноразово давали змогу соціально-активним молодим українцям відстоювати законні права громад від посягань нечистих на руку ділків та корупціонерів.

Сучасний стан розвитку українського суспільства цілковито засвідчує, що роль НРУ не тільки не зменшується, а, навпаки, зростає. Збереження територіальної цілісності нашої держави, зміцнення єдності всіх її регіонів, велика розмаїтість і відмінність яких склалися внаслідок об'єктивних історичних обставин, продовжує залишатись не тільки актуальним, але й невідкладним завданням. Надзвичайно актуальними залишаються питання надання допомоги населенню у відстоюванні своїх законних прав, які цинічно ігнорує влада. Духовні фактори забезпечення незалежності держави, формування політичної культури громадян в історичному контексті, виховання молодого покоління на кращих традиціях українського народу, відстоювання національних інтересів країни вимагає активізації зусиль в своїй повсякденній діяльності організацій НРУ на всіх без виключення рівнях.

28 червня 2011 р. виповнилось 15 років з часу прийняття Конституції України. З нагоди цієї важливої події Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ посилила свою діяльність з метою консолідації мешканців області на захист своїх конституційних прав. Очільник обласних рухівців І. П. Клюс особисто підготував кілька пропагандистських матеріалів, в яких у дохідливій формі пояснює населенню необхідність сказати своє вирішальне слово у відстоюванні своїх життєвих інтересів. У прокламаціях "Шановна Хмельницька громадо!", "Досить терпіти знущання влади", "Ударна "праця"

податківців", "Знущання влади над пенсіонерами – дітьми війни" [18] він чітко проводить думку про те, що лише об'єднавшись навколо патріотичних сил, контролюючи владу, можна змінити ситуацію в країні на краще.

Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ й надалі залишатиметься генератором суспільно-політичного життя на Поділлі. 2011 р. – це двадцята річниця незалежності України. Незалежність України – це велике досягнення, до якого має пряме відношення і Хмельницька обласна (крайова) організація НРУ.

Проголошення державної незалежності України 24 серпня 1991 р. із подальшим підтвердженням цього рішення волею Всеукраїнського референдуму 1 грудня того ж року спричинило появу на політичній мапі світу нового державного утворення, що за розміром своєї території стало найбільшою державою в Європі. Значну роль у цьому величному історичному акті відіграв НРУ, який об'єднав українських патріотів та домігся відновлення державної незалежності України.

Завдяки НРУ нова Україна взяла курс на демократизацію, утвердження загальнолюдських цінностей, відродження приватної власності як матеріальної основи суспільного життя, політичне зближення й економічне співробітництво з країнами Заходу. НРУ міг існувати як масовий лише в добу революційного піднесення. Коли воно вичерпало себе, він закономірно перетворився з широкого руху на політичну партію і почав згасати як політична сила і вже давно випав з політичних баталій. На політичній авансцені вже інші політичні гравці. Проте сучасна Україна сформувалася саме за діяльної участі НРУ. НРУ вписав себе в історію національно-визвольної боротьби на її останньому, переможному етапі. Він заслуговує на те, щоб увійти в історичну пам'ять громадян України.

Література:

1. Литвин В. Україна: від бюрократичної "перебудови" до народної революції (1985–1991). – К., 2005. – С. 95. 2. Бойко О. Україна у 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К., 2002. – С. 71–72. 3. Провісники свободи, державності і демократії. Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – С. 58. 4. Бажан О.Г. Спроби протидії КДБ УРСР становленню та функціонуванню Народного руху України за перебудову // Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С. 39. 5. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого. Матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. – К., 2000. – С. 282. 6. В'ячеслав Чорновіл. Біографія. Статті. Цитати. – К., 2007. – С. 7. 7. Григоренко О. Радомир Іванович Сілін. Життєвий шлях і творчі вершини вченого. – Львів, 2011. – С. 35–36. 8. Клюс І. П'ятиріччя Руху на Хмельниччині // Джерело Рух (вісник ХКО НРУ). – Грудень, 1994. – С. 1. 9. Кульчицький С.В. Народження Народного руху України // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 20. 10. Воронцова О. Школі – півстоліття // Майбуття (газета управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації). – 2009. – № 1. – С. 3. 11. Твій погляд (Хмельницька обласна молодіжна газета). – 2009. – № 2. – С. 3. 12. Ігор Клюс. Меценат // Хмельницький в іменах. Прозаїки. Поети. Журналісти. – Хмельницький,

2006. – С. 63. 13. Віктор Янукович пообіцяв виконати зобов'язання держави перед Радою Європи до травня 2011 року // Голос України. – 2010. – 28 квітня. – С. 11. 14. Біжучий архів Хмельницької обласної (крайової) організації НРУ. Заява від 8 травня 2010 р. 15. Створено Народний Комітет захисту України // Час Руху (часопис НРУ). – 2010. – 22 травня. – С. 3. 16. Біжучий архів Хмельницької обласної (крайової) організації НРУ. Декларація про створення Хмельницького обласного Комітету захисту України. – С. 1. 17. В'ячеслав Чорновіл. Біографія. Статті. Цитати. – К., 2007. – С. 14. 18. Біжучий архів Хмельницької обласної (крайової) організації НРУ. – Документи за 2011 р.

С. В. Маркова
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Кам'янець-Подільськогонаціонального університету
імені Івана Огієнка

ЖІНОЧА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: КОНСТРУЮВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИМ РЕЖИМОМ НОВОГО ОБРАЗУ СЕЛЯНКИ-КОЛГОСПНИЦІ

Ідеологічна складова роботи більшовицької партії з жінками включала маніпулятивну та імперативну (директивну) стратегії. На погляд І. Юкіної, "в 20-х рр. закінчилася коротка епоха "радянського фемінізму", у 30-х рр. практика самостійного жіночого руху була рішуче зупинена директивами "згори", державна політика стосовно жінок почала формуватися без впливу жінок на прийняття рішень" [1].

Дана тема знаходиться у площині міждисциплінарних досліджень: історії, політології, соціології та субдисциплін: соціальної історії, жіночої історії України, гендерної історії.

Мета даного дослідження: виявити механізми залучення жіноцтва до державного будівництва та розширення соціальної бази радянської влади; дати аналіз характеру, засобам, формам роботи радянських партійних органів влади, що сприяли зміні суспільного статусу жінки; дослідити основні етапи створення нового соціально-рольового образу селянки-колгоспниці проаналізувати наслідки трансформацій традиційної української сім'ї.

Аспекти даної проблеми у наукових працях досліджували Т. Арзуманова, Н. Бондаренко, В. Гайденко, Н. Гогохія, Г. Журбелюк, Б. Кравченко, О. Лабур, О. Лукашевич, О. Луценко, М. Музичка, Н. Пушкарьова, І. Романюк, О. Сапицька, О. Стасюк, О. Стяжкіна, Ю. Терещенко, О. Хасбулатова, Д. Шалигіна, Н. Шевченко, І. Юкіна та ін. Проте комплексної праці, де було б проаналізовано та узагальнено зазначену проблему, немає.

У листопаді 1918 р. за ініціативою І. Арманд, О. Коллонтай, К. Самойлової було скликано перший Всеросійський з'їзд робітниць і селянок,

на якому спробували визначити концептуальні напрямки розвитку жіночого руху та "місце жінки у боротьбі за соціалізм". Восьмий, дев'ятий, одинадцятий, дванадцятий та тринадцятий з'їзди РКП(б) у своїх програмних документах надавали важливого значення "звільненню жінок від тягаря домашнього господарства, втягнення їх в усі суспільні сфери нової держави, державному захисту материнства і дитинства, надання неформальної рівності між чоловіками і жінками тощо" [2].

Жінки нової більшовицької держави отримали повноту формально-юридичних прав і свобод відповідно до Конституції 1918 р. Українські радянські Конституції 1919 та 1929 років зрівняли жінок і чоловіків у громадянських та політичних правах. Остаточно принцип рівності прав жінок і чоловіків було включено до Конституції Української Соціалістичної Радянської республіки 1929 р. Стаття 5 проголошувала забезпечення політичних прав для трудящих мас "без різниці статі, віри, раси і національності" [3]. Дані права були репрезентовані новою владою як дарунок: "якого ж кращого й ціннішого дарунку ще треба жінкам" [4].

Нова влада надала жінкам рівні права із чоловіками в отримані освіти, виборі професій, зрівняла жінку і чоловіка у подружньому житті. На думку Н. Гогохії, "в очах жінок, що до революції мали обмежені громадянські права, емансипаційні зрушення практично сакралізували нову владу, що надала їм нечувані до того можливості" [5].

У своїй промові на XIII з'їзді РКП(б) у 1924 р. Й. Сталін виділив пріоритетні напрямки щодо необхідності залучення жінок до органів місцевої влади: "З огляду на особливу важливість питання про залучення до радянської і партійної роботи робітниць і селянок, не зайвим буде простежити процент участі робітниць і селянок у професійних органах, у Радах, в губернських і повітових комітетах партії. В сільських радах у минулому році жінок було всього близько 1% (страшно мало). В цьому році 2,9% (теж дуже мало). У волвиконкомах було 0,3% жінок в минулому році, в цьому році 0,5% (ріст мінімальний). В повітових виконкомах в минулому році було близько 2% жінок, а в цьому році трохи більше як 2% <…>. Треба визнати, що половина населення нашого Радянського Союзу – жінки – все ще лишаються осторонь від великого шляху радянського і партійного будівництва" [6].

Партія видавала одну директиву за іншою щодо "максимального залучення" жінок у радянське будівництво. У 1927 р. по шести республіках разом голосувало 10846243 жінки, у 1929 р. – 18907407 жінок, що на 74,3% більше [7].

Таблиця 1

Активність жінок на виборах

Союзні республіки	**У сільській місцевості (%)** 1924 р., 1925 р., 1926 р., 1927 р., 1929 р.	**У міській місцевості (%)** 1926 р., 1927 р., 1929 р.

РРФСР	–	19,9	28,7	29,9	46,9	42,9	50,5	64,4
УСРР	–	–	–	38,6	53,7	–	–	68,5
БРСР	18,9	18,4	24,7	26,4	42,4	36,9	46,4	61,7
ЗРФСР	–	–	30,9	33,5	57,4	–	47,4	62,2
Турк. РСР	–	–	–	2,5	60,9	–	43,7	50,2
Узб. РСР	–	–	7,8	15,7	45,5	–	37,9	55,0

Звітна інформація подавалася у центральні органи влади та у пресу. Правда, вона лише частково відображала реальний стан речей. Показники часто об'єднували так, щоб вони дозволяли збільшити загальні цифри.

Жінки отримали можливість впливати на внутрішнє життя нових соціальних інститутів. Так, жінки-активістки Артемівського округу відкликали зі складу рад "членів, котрі втратили своє обличчя" [8]. Правда, чоловіки не завжди були готові сприймати жінок як рівних. Були зафіксовані випадки публічних висміювань виступів жінок, побиття активісток, їх переслідування й навіть вбивства. Частина жінок-активісток почала відмовлятися від передвиборчої роботи.

Влада закликала жінок до активних дій щодо підтримки диктатури пролетаріату, вимагала "не бути "мертвим" членом, а бути активним робітником" [9]. На заклик влади, у Теплянському районі у 1932 р. 60 жіночих штурмових бригад вирушили у похід за міцний колгосп. "Жіночі штурмові бригади займалися мобілізацією коштів, маслозаготівлями та м'ясозаготівлями. Ударні бригади також перевіряли, як застосовано відрядність у колгоспах, організовано працю, розподіляються прибутки". Ударниці діяли настільки активно, що "з їх почину було виділено буксирну хлібозаготівельну бригаду до с. Миколаївки," а "63 ударниці закріпилися постійними конюхами" [10].

У 30-ті роки поширення набув один із видів жіночого руху – "оволодіння чоловічими спеціальностями", серед активісток якого були трактористка П. Ангеліна, П. Розгардіяш, машиністка потягу З. Троїцька. В. Хетагурова заснувала рух "хетагуровки" – жінки обживали простори Далекого Сходу. Влада вимагала від жінок-ударниць здійснити п'ятирічку за чотири роки. Жіноча преса закликала до все нових трудових звершень. Мова звернень була різкою, не передбачала розмірковувань та відповідей – із жінками розмовляли як із солдатами на війні. Соціалістичні методи праці – ударництво, соцзмагання, преміювання кращих, на думку влади, мали заохотити до понаднормової праці усіх без винятку жінок, зайнятих у сфері виробництва: "Делегатки-ударниці, активістки міста й села мусять повести всі трудящі жіночі маси на штурм за соціалістичну готовність до третьої більшовицької сівби, у похід за мобілізацію внутрішніх ресурсів <…> на фронт боротьби з темрявою" [11].

Радянська влада, виокремивши активну частину жіночого населення та просуваючи її "на гору", отримала прошарок жіночого населення, який

повністю підтримував владу. Жінки отримали можливість потрапити до нового прошарку населення – сільської інтелігенції.

На селі жінки-активістки обіймали посади голів або заступників голів колгоспів, членів правлінь колгоспів, бригадирів, ланкових організаторів, завідуючих колгоспними товарними фермами, трактористів тощо. Працювали жінки й поза колгоспами: у клубах, хатах-читальнях, медичних пунктах, крамницях, дошкільних навчальних закладах, школах, громадському харчуванні. Їх відряджали у місто на курси вихователькок, санітарок, поварів, найактивніші ставали інструкторами, санітарними уповноваженими, керували громадськими пральнями та ін. Збори, наради, пропагандистські лекції робили життя пересічних громадянок більш активним, ніж до революції. У 1928 р. активно працювали курси для жінок-членів рад, де вивчалися такі предмети: ленінізм, радянське будівництво, економічна географія та ін. Активісток навчали будувати новий побут, вони слухали доповіді "Про воєнізацію України," "Про фізкультуру та участь у ній дівчат," "Про шлюб у новій сім'ї". Молодих дівчат агітували вступати у стрілецькі гуртки та гуртки першої допомоги. Взамін на преференції горизонтальної та вертикальної мобільності держава вимагала від жінок беззаперечної самопожертви заради побудови комунізму.

Проте суспільство досить негативно реагувало на жінок-активісток, особливо в сільській місцевості. Чоловіки звинувачували нову владу у тому, що вони поширюють "бабське царство". До середини 20-х рр. процес втягнення жінок у громадсько-політичне життя не набув масового характеру. На погляд О. Лукашевича, "після подій суцільної колективізації, образ активіста в народній свідомості почав асоціюватися з мародером, що отримав індульгенцію на свою діяльність" [12].

Жінки досягали найвищих щаблів республіканської влади, проте ці досягнення носили поодинокий характер. До прикладу, чи не найбільшого соціального статусу в Україні першої половини ХХ ст. досягла О. Іваненко. Вона обіймала посади начальника конструкторського відділу, головного конструктора та головного інженера Київського заводу електротехнічної апаратури (1934–1941 рр.), другого секретаря Київського обкому партії, секретаря ЦК Компартії України (1954–1965 рр.) [13]. Проте серед 152 членів і кандидатів у члени Політбюро ЦК Компартії України за всю її історію існування жінок було не більше 2% від загальної кількості усіх членів. Говорячи сучасною термінологією, гендерна нерівність (як соціальна категорія) не дозволяла жінкам обіймати найвищі посади нарівні з чоловіками. Жінкам для реалізації професійних навичок, кар'єрного зростання практично повністю була залишена сфера освіти, особливо шкільна.

Як зауважує В. Гайденко, "розвиток жіночого руху в СРСР контролювався й ініціювався "згори" (феномен П. Ангеліної, В. Терешкової та ін.) і був частиною реалізації пропагандистських штампів про всезагальну

рівність… Іншими словами, “жіноче” існувало у якості ілюстративного матеріалу, розглядалось як екзотичне. Таким чином, “жіноче” виступало не просто як “іншість”, але як вторинне, як об’єкт патріархальних маніпуляцій” [14].

Окремо варто зупинитися на різниці між матеріальним, психологічним, моральним станом жінки, котра мешкала у місті й селі. Насильницька колективізація, розкуркулення, масові порушення прав людини, знищення церкви, масова афективна напруга кінця 20-х – початку 30-х років формували негативну громадську думку жінок про владу та нівелювали усі позитивні результати політики більшовиків щодо сільського жіноцтва. Радянська влада намагалася соціалізувати жінку на селі переважно насильницькими методами.

Кінець 20-х – початок 30-х років характеризувався самовідданою боротьбою українського жіноцтва проти сталінських кампаній із колективізації та розкуркулення. Масові виступи за участю жінок влада називала “бабськими бунтами”, “жіночими демонстраціями”, “волинками”. Так, у доповідній записці голови ДПУ УРСР В. Балицького про причини та хід селянських виступів у прикордонних округах України від 30 березня 1930 р. зазначалося: “в 11 прикордонних округах з кінця лютого мали місце масові хвилювання, а то й збройні виступи селян <…> Масові хвилювання розпочиналися із виступів жінок в 200-300 осіб, а іноді й більше, що збиралися біля сільрад із вимогою виходів з колгоспу, видачі зерна та усуспільненого майна <…>” [15].

На початку 1930 р. у Шепетівському окрузі в ході колективізації запроваджувалися репресивні заходи, які викликали селянські заворушення <…> Навесні в прикордонних з Польщею селах Плужнянського району селяни за умовним сигналом збігалися в ночі до колгоспів і почали забирати назад своє усуспільнене майно <…> (Прим. авт. У бунті приймали участь близько 2000 осіб, половину складали жінки). Цей селянський бунт, що став відомий під назвою “волинка”, як вітер пронісся по селах [16]. Жінки німецької колонії Дерманка на Шепетівщині оголосили виступ проти колективізації та рушили у бік кордонів [17].

10–11 серпня 1929 р. “в с. Женишківці виявлено опір з боку частини мешканців села в справі нарізки землі колективу. Протягом трьох днів група 100–150 осіб, здебільшого жінки, озброєні палицями та ціпами, не давали землемірам провадити роботу” [18]. Жінки відігравали активну роль майже у всіх селянських заворушеннях.

Ситуація загострилася на початку 30-х рр. на всій території Правобережної України. Над селянами, у яких вже не було що забрати і які були повністю виснажені, активісти глумилися, знущалися. Так, наприклад, масово навішували дошки на ворота селянських дворів з образливими написами: “Марічка – ледар” (виснажена від голоду жінка не могла вийти в поле працювати); “Тут живе той, хто злісно не здає хліба” <…> За

невиконання хлібопоставки примушували сім'ї розлучатися [19].

Державних та місцевих керівників на селі громадська думка ототожнювала з ворогами та чужинцями. Жінки боялися свавілля місцевої верхівки, боялися залишати оселі без нагляду, бо "влізе якийсь член комісії та щось вкраде". Селяни досить часто називали між собою районне і вище керівництво "буржуями". Представники влади власноруч відкривали хати, вилучали продукти харчування. Так, член комісії Нечай "прийшовши надвечір до гр. Зайцевої, в якої чоловік виїхав на роботу, хотів залишитися ночувати, після відмови виламав вікно, погрожував забрати подушки" [20]. Активіст села Яцьків Ф., зайшовши до гр. Горбатюк з метою вилучення хліба, не знайшовши нічого, забрав 2 кг. сухих сливок. Після прохання їх залишити почав її бити, говорячи: "На селі закон я, і ніхто мені нічого не зробить" [21].

У с. Підлісному-Мукарові Кушлінська М. та Колісник А. зрізали на колгоспному полі 20 кг. колосків. Кушлінську було ув'язнено на 10 років в далеких таборах, Колісника – на 8 років. У с. Корначівці – Ніколаєва Л. вижала 0,03 га й була засуджена до 8 років [22]. Сільська жінка була повністю беззахисною у правовому сенсі перед викликами нового колгоспного покріпачення.

Насильницька радянізація українського села, переслідування церкви, яка завжди були місцем, де жінка могла отримати допомогу, призвели не лише до фізичних страждань, але й до руйнування психіки. В жінок зникали механізми психологічного захисту. Важко описати жіночі емоції, діти яких голодували. Плач жінок у голодні 30-ті нагадував виття поранених тварин, світ навколо них переставав існувати, втрачав кольори, вони навчилися без сліз ховати своїх дітей та ні про що не мріяти. "Другий день Різдва. Але у всіх людей важко на серці. Хліб забирають до фунта…. Я вийшла з себе і кричала, що треба залишити хліб для дітей до нового врожаю…. Всі незадоволені у відчаї," – писала 8 січня 1932 р. Олександра Радченко, яка 25 жовтня 1945 р. була звинувачена в антирадянській агітації за ведення щоденників та позбавлена волі з відбуттям у виправно-трудових таборах терміном на десять років [23].

О. Лукашевич подає матеріал дослідження відділу соціальної гігієни Київського інституту Охматдиту за 1931 р., у якому "витрати часу селянки, що працювала в колгоспі, становили від 11 до 13 годин, догляд дітей – від 4 хв. до 1 год. 20 хв…" Ненормований робочий день не залишав жінкам часу на догляд за дітьми, приготування їжі, прибирання оселі тощо. Особливо від цього страждали сільські дітлахи, які через надмірне використання жіночої праці у колгоспах були позбавлені материнської ласки [24].

На початку 30-х рр. влада продовжила політику соціалізації сільських жінок, роблячи ставку на пропаганду та підтримуючи активізацію жінок-сількорок. "Сількорки – нове слово, одні до них ставляться з повагою, інші із скреготанням зубів. Це почесна робота. Жіноча преса відіграє велику роль

для втягнення в суспільство трудящих жіночих мас" [25]. Спеціально були засновані журнали для жінок "Комуністка," "Селянка України," "Колгоспниця України," "Робітниця," "Делегатка", що постійно анонсували звернення до громадян про очікування від них матеріалів щодо трудових звершень, буденних подвигів, викриття ворогів радянської влади тощо. Радянська влада культивувала нові соціальні образи жінки: жінка-товариш, жінка-помічник, жінка-воїн, жінка-стахановка, жінка-трактористка, жінка-основна робоча сила в колгоспах, селянка-колгоспниця.

Образ старенької мудрої сільської матері нова влада замінила на образ затурканої баби, що всім заважає та є беграмотною. До сільських жінок, котрі не хотіли вступати до господарств колективної форми власності нова влада вживала образливі політичні кліше "темні", "поплічники куркулів", "куркульки", "відстаючі" та ін. Старіння жінок, котрі мешкали у селах, відбувалося рано. Наприкінці 20-х рр. вік старіння становив 35-40 років: "вони були не просто старими, а й часто інвалідами" [26].

На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у 1933 р. Й. Сталін закликав до продовження соціалізації жінок на селі: "Жіноче питання в колгоспах – велике питання. Я знаю, що багато хто з вас недооцінює жінок <…> Жінки в колгоспах велика сила <…> Тільки в колгоспі мають жінки можливість стати на рівну ногу з чоловіком. Без колгоспів – нерівність, у колгоспах – рівність прав"[27].

Нові соціальні ролі вимагали від жінки відповідних якостей. В офіційній пропаганді чітко формулювався перелік особистих якостей та рис характеру, якими влада наділяла уявний ідеал жінки. Перш за все, рішуче відкидались традиційні уявлення про слабку тендітну жіночість [28]. Поєднання ролей матері і трудівниці розглядалося в СРСР як стандарт. Жінки, які працюють, не маючи сім'ї та дітей, засуджуються громадськістю. Жінки, які мають дітей і не працюють, засуджуються державою. При цьому сам спосіб життя в СРСР був постійно зорієнтований на жертовність [29].

Образ чоловіка, котрий мешкав на селі та належав до одноосібників, середняків, священиків нова влада теж подавала у негативному контексті – "відсталий", "куркуль", "підкуркульник", "непман", "бандит", "петлюрівець", "п'яниця". "Господарські покрівлі, наче ребра в здохлої тварини, голими латами світяться. На площі під кооперативом у багнюці, мов ті свині, лежать селяни з пляшками в руці. У повітрі повно матюків, лайки. Так, виглядає село…" [30].

Отже, і чоловіки, і жінки були лише "гвинтиками" у величезному новоствореному соціальному механізмі. Шукаючи порятунку, українські селяни почали тікати у міста. На початок 1933 р. масовими виїздами було охоплено 215 районів та виїхало 94433 особи [31]. Найбільше селян виїхало з Київської області. Так, із 47 районів виїхало 26344 особи. Із 19 районів Харківської області – 20129 осіб, із 42 районів Дніпропетровської області – 12421 особа. У Дніпропетровській та Вінницькій областях було ліквідовано

3255 господарств [32]. Були зареєстровані села, з яких виїхали на заробітки усі дорослі працездатні чоловіки. Так, із Градижського району Харківської області виїхали майже всі глави сімей [33]. Було зруйновано підвалини традиційної української багатодітної родини, у якій завжди було прийнято піклуватися про людей похилого віку та з любов'ю й турботою виховувати дітей.

До більшовицької революції українська сім'я була єдиним поліфункціональним інститутом. Після революції сім'я втратила ряд функцій на користь таких інститутів як робота, освіта, партія, комсомол та ін. Ми бачимо серйозний конфлікт завдань більшовиків і призначення жінки. За переконанням О. Апанович, "Саме в родині виявлявся нахил українця до індивідуального землеволодіння і до утримання своєї власності. Це глибинне відчуття відповідальності за долю родини вело до ощадності, яка мала запевнити нащадкам умови розвитку. Жінка-мати зі своєю ніжністю, любов'ю й сердечністю була найтісніше пов'язана з дитиною. Вона в українській родині займала головне місце, що випливало також опосередковано з прив'язанням українців до землі" [34]. Просімейний вплив у 20-х – 30-х рр. як соціальна норма знижується. За сім'єю радянська влада залишила функцію вирощування дітей та забезпечення їх доглядом. Влада сім'ї як соціального інституту була втрачена. Фамілізм української селянської родини поступався місцем новим комуністичним цінностям.

Окремо варто зупинитися на конструюванні нового образу радянської жінки за допомогою плакатної пропаганди. Пропагандистські плакати в СРСР займали окрему нішу у нормативному формуванні громадської думки. Плакати друкувалися величезними об'ємами, що дозволяло забезпечити ними державні установи, контори радгоспів, колгоспів, пересічних громадян та ін. На плакатах із жіночими образами домінували: образ взірцевої колгоспниці, образ жінки-комуністки, образ жінки-активістки, котра зможе завжди замінити чоловіка на виробництві, на тракторі. Образ жінки-матері на плакатах не культивувався. Д. Шалигіна зауважує, що "для жіночого образу характерна певна маскулінізація – невиразна одежа, гіперболізовано сильні руки, прості риси обличчя, широкі чоловічі плечі. Таким чином, плакатна пропаганда Радянського Союзу відображала офіційне ставлення до жінки та її ролі в суспільстві як до фізично та морально сильної особистості, ставлячи її на один щабель із чоловіками" [35] (Рис. 1, 2, 3, 4).

Успіхи в індустріалізації, освіті, культурі, розвитку суспільно-політичної активності громадян, зокрема, жіноцтва переплітались із жахливими сталінськими кампаніями, голодомором 1932–1933 рр., грубими порушеннями законності. Як наслідок, на думку Б. Кравченка, "було встановлено тоталітарний режим, за якого держава та її репресивний апарат зруйнувала все те, що утворювало подобу громадянського суспільства" [36].

У 20-х – 30-х рр. влада провела цілу низку заходів, спрямованих на залучення сільських жінок до колгоспів та формування нового жіночого

образу селянки-колгоспниці. Було зламано звичний уклад життя української родини. Жінок почали активно використовувати для легітимізації нового режиму, при цьому вони зайняли нішу об'єкта впливу.

Рис. 1, 2, 3, 4.

Література:

1. И. Юкина. "Новая история женщин" России". Вступительная статья к "Библиографии по истории женского движения и феминизма (1850-е – 1920-е годы)". – СПб: Алетейя, 2003. – С. 41. 2. Большая Советская энциклопедия. – Москва: Изд-во "Советская энциклопедия", 1972. – Т. 9. – С. 176. 3. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренка. – Вид. 2-ге, перероб. і доп.: Том 2. – К. : ВД "Ін Юре", 2000. – С. 253. 4. Не стояти осторонь, а бути активними // Селянка України. – 1928. – 10 серпн. – № 15. – С. 17. 5. Гогохія Н. Жінка у радянському соціокультурному просторі 1930-х рр.: гендерний аспект української урбанізації // ДВНТ ім. Шевченка. – Т. 5 – Донецьк: Східний ВД, 2004. : vesna.org.ua/txt/donvisn/t5.doc. 6. Сталін Й. Промова на XIII з'їзді РКП(б) 24 травня 1924 року // Повне зібр. тв.. – К. : Укр. вид. політ. літ-ри, 1948. – Т. 6. – С. 193. 7. Выборы в Советы и состав органов власти в СССР в 1929 г. – М. : Из-во "Власть Советов" при Президиуме ВЦИК, 1929. – С. 38. 8. Там само. – С. 22. 9. Організуймо ж стрілецького гуртка (с. Ярмолинці на Проскурівщині) // Селянка України. – 1928. – 25 липн. – № 14. – С. 15. 10. Здійснимо 6 вказівок т. Сталіна – Зміцнимо колгоспне виробництво // Колгоспниця України. – 1932. – № 2. – С. 16. 11. Н. Максименкова. Новий побут. На службі третій більшовицькій весні // Комунарка України. – 1932 р. – № 10. – С. 4. 12. О. Лукашевич До питання повсякденного життя жіноцтва у 1930-х рр. – С. 142–143: history.org.ua/LiberUA/978–966. 13. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). – К. : Ґенеза, 2005. – С. 185. 14. Гайденко В. Поворот к феминистской эпистемологии: Постнеклассика – феминизм – наука: Монография. – Сумы : "Университетская книга", 2003. – С. 18. 15. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Зб. докум. та матер. / Обласна редколегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" (голова І. Гамрецький, заступник голови В. Лациба, С. Нешик та ін. / Авт.-упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Лациба, І. Мельничук, В. Петренко. – Вінниця: ДП ДКФ, 2007. – С. 176. 16. Л. Л. Місінкевич. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20–30-ті рр. XX ст.). – К., 2001. – С. 77. 17. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 277. – Арк. 27. 18. Там само. – Арк. 43. 19. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – С. 108. 20. ДАХмО. – Ф.П. 323. – Оп. 1. – Спр. 63.

– Арк. 34. 21. ДАХмО. – Ф.П. 187. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 24. 22. ДАХмО. – Ф.П. 401. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 41; 43. 23. Слободянюк П., Телячий Ю. "Чорна дошка" України (події 1930-х років). – Хмельницький, 2001. – С. 38–39. 24. О. Лукашевич До питання повсякденного життя жіноцтва у 1930-х рр. – С. 143. 25. Селькорки. Нарис Незабутнього // Селянка України. – 1928. – 25 квітн. – № 8. – С. 12. 26. Н. Попова. Допомога матері-селянці // Селянка України. – 1928. – 10 грудн. – № 23. – С. 1. 27. Сталін Й. Промова на І Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 року // Повне зібрання творів. – К. : ДВПЛ УРСР, 1951. – Т. 13. – С. 250. 28. Терещенко Ю. В. "Нова радянська жінка" в Україні в 1920-х рр.: ідеальний образ. – С. 3: www.nbuv.gov.ua/portal/soc.../20.html. 29.М. Музичка Образ ідеальної домогосподарки в СРСР: www.istpravda.com.ua/.../4d3340f6bad25/ 30. Не всюди так // Селянка України. – 1928. – 10 вересн. – № 17. – С. 11. 31. Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 68. – Спр. 228. – Арк. 139. 32. Там само. – Арк. 140. 33. Там само. – Арк. 141. 34. Українська державницька ідея: Антол. політ. традиціоналізму / Уклад. й передм.: О. Шокало, Я. Орос; Біогр. довідки: О. Шокало. – К. : МАУП, 2007. – С. 491. 35. Шалигіна Д. Жіночі образи в радянській та німецькій плакатній пропаганді. – С. 137: www-history.univer.kharkov.ua/.../Shalugin. 36. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К. : Основа, 1997. – С. 149.

Л. А. Снігур
головний бібліотекар Державного архіву Хмельницької області

ТЕМА ГОЛОДОМОРУ У ВИДАННЯХ НАУКОВО-ДОВІДКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

На сучасному етапі розвитку українського суспільства поширюється процес об'єктивного вивчення своєї історії. Все більше вчених, дослідників хочуть відкрити сторінки, які досі були невідомими.

Однією з трагічних сторінок історії українського народу є голодомор 1932–1933 років. Для розуміння подій тих часів є необхідність вивчення відповідних документів .

У фонді науково-довідкової бібліотеки Державного архіву Хмельницької області широко представлені періодичні видання 1920–1930 років, особливо це газети та журнали, які видавалися видавництвами Комуністиної партії. Це газета "Правда", журнали "Більшовик України", "Агітатор", "Агітатор для міста", "Агітатор для села", "Вестник коммунистической академии", "Гарт", "Господарство України", "Комуністична освіта", "Партактивіст". У газетах та журналах опубліковані статті та директивні документи керівництва держави тих часів. Цікавою для дослідників історії Поділля буде газета "Прикордонна коммуна", яка виходила в місті Проскурові в 1932 році. Більшість матеріалів, опублікованих у ній, присвячені хлібозаготівлям та боротьбі з такими, що не виконали планових норм заготівель, про посівну та збиральну кампанії в селах Проскурівської округи.

Представлені у фонді бібліотеки багато видань 1931–1933 років промов і доповідей членів радянського уряду та керівників партії. Це промови Косіора С. В. "Об итогах весенней посевкампании, о хлебозаготовительной и уборочной кампании и задачах организационно-хозяйственного укрепления колхозов", Молотова В. М. "Основні передумови виконання господарського плану" (1931), Кагановича Л. М. "Укрепление колхозов и задачи весеннего сева" (1933), Постишева П. "Завдання Харківської парторганізаціїв готуванні й проведенні весняної сівби" (1933), Сталіна Й. В. "К вопросам аграрной политики в СССР" (1933).

Також у фонді науково-довідкової бібліотеки є "Збірники законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України з 1924 по 1938 роки" та "Сборник постановлений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР" з 1923 по 1937 рік. За цими виданнями можна прослідкувати державну економічну політику, колективізацію сільського господарства.

Цікавим для дослідників будуть статистичні матеріали 1928–1934 років, які дають змогу проаналізувати переддень Голодомору. Ця тема представлена такими виданнями: "Весняний сільськогосподарський перепис" (1926, 1927), "Видимые хлебные запасы СССР. На 1 января 1929 г.", "Грошовий обіг селянського господарства України за 1927–1928 рр.", "Двадцять років радянської влади", "Статистичний збірник" (1937), "Колективні господарства на Україні: підсумки перепису колгоспів у 1927, 1929 роках", "Підсумки весняного обслідування сільського господарства України за 1926–1928 рр.", "Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 року" (Шепетівське окружне статистичне бюро), "Природний рух населення України у 1927 році", статистичні довідники округ за 1927–1929 роки.

У біблотеці зібрані сучасні видання, присвячені темі Голодомору в Україні та на Поділлі. Це матеріали республіканських науково-практичних конференцій "Голод 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки" (1993), "Голодомор 1932–1933 років в Україні: соціально-демографічні та економічно-правові аспекти" (2007), "Голодомор 1932–1933 років в Україні: події та факти" (2008), "Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка" (2009). Одне з перших видань про Голодомор П. Слободянюка і Ю. Телячого "Чорна дошка" України" (2001), Маркової С. В. і Вавринчука М. П. "Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини і наслідки" (2008), Василів-Базюк Л. "П'ять колосків" (2009), видання "Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні" Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Луганської, Одеської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Харківської, Херсонської, Хмельницької, Чернігівської областей, міста Києва та інші.

Т. П. Міцінська
старший науковий співробітник
Хмельницького обласного літературного музею

“І ГІРКОТНІ ПОМИНАЛЬНІ ЧАШІ ЦВІТОМ ЗНОВ ОБСИПАЛА ВЕСНА…” І. Іов

Масові репресії 1937-го та інших років дотепер не втратили наукової та суспільної актуальності. Ця тема тривалий час була закритою, а архіви органів ВГК ГПУ НКВС були недоступними для науковців і публіцистів.

З розпадом Радянського Союзу і проголошенням Україною незалежності зросла увага до з’ясування обставин трагічних сторінок історії народу, що в полум’ї громадянської війни, голоду 1921, 1932–1933 років, політичних репресій, Другої світової війни втратив мільйони людей, для яких найкращим меморіалом може бути лише правда.

В час переосмислення минулого ми повинні якомога більше зробити для всебічного, правдивого висвітлення історії нашого народу. Це наш обов’язок перед попередніми поколіннями українців та нащадками. Злочини такого масштабу не повинні лишатися непоміченими та не засудженими [1, с. 3–4].

У літературній спадщині Хмельниччини знаходимо імена письменників , які пройшли крізь пекельний вогонь сталінських репресій. Це і Микита Годованець, і Михайло Драй-Хмара, і Григорій Костюк, Леонід Лупан, Перец Маркіш, Микола Нарушевич, Валер’ян Поліщук, Клим Поліщук, Панько Педа, Володимир Свідзінський, Микола Тищук…

Соловки… це слово для мільйонів українців (і не тільки українців) звучало, як синонім жахів і смерті… Саме тут обірвалося життя багатьох визначних представників українського розстріляного відродження 74 роки тому. Тепер віднайдено і місце поховання жертв сталінських репресій – урочище Сандармох в Карелії. В цьому урочищі знайшов свій останній прихисток Валер’ян Поліщук.

Небагатьом вдалося вижити. Одним із тих, хто залишився в живих, був Григорій Костюк, видатний літературознавець, історик, уродженець села Боришківці Кам’янець-Подільського району. Арештований 1935 року, висланий до Воркути, де перебував до кінця 1940 року. Після війни жив деякий час в Німеччині, а згодом переїхав до США. Останні роки свого життя мешкав в Нью-Йорку. В 1978 році в Торонто вийшла книга спогадів Григорія Костюка “Окаянні роки: від Лук’янівської тюрми до Воркутської трагедії (1935–1940 рр.).

У спогадах читаємо: “…Свої тюремні спогади я написав на схилі свого віку. Понад сорок років відокремлює наш час від того моменту, як мене схопили сталінські агенти, запакували в київську Лук’янівську тюрму, а звідти завезли в тоді ще нікому не відомий заполярний табір Воркуту. За те моє тюремно-воркутське п’ятиріччя пережито, вистраждано й бачено. Чудом

перетривавши ту добу, ті навічно прокляті роки, вийшовши на волю й потрапивши на Захід, я довгі роки мав відразу до всього пережитого. Душа не лежала до писання спогадів про те страхітливе минуле.

Тим часом про радянські тюрми й концентраки почали появлятися спогади колишніх в'язнів різними мовами світу. Поруч із спогадами про тюрми й концентраки фашистської Німеччини, спогади про радянські тюрми почали набувати все більшого і більшого світового звучання й ставати важливою політичною проблемою світу. Разом з усе новими і новими спогадами виходять збірники документів, навіть окремі наукові дослідження цієї проблеми. Поява трьох великих томів "Архіпелаг Гулаг" А. І. Солженіцина була, можна сказати, завершенням на сьогодні цього досить солідного тому мемуарної й дослідчо-документальної літератури про ті нечувані злочини, що творилися під маркою "соціалістичної законності" [2, с. 5].

Ця сторінка історії назавжди залишиться актуальною темою для дослідників-науковців, письменників.

Не оминув цю трагічну сторінку України і поет Іван Павлович Іов. Іван Павлович належить до плеяди найцікавіших поетів-паліндромістів України.

Іов Іван Павлович народився 11 жовтня 1948 року в селі Кам'янка Апостолівського району Дніпропетровської області в родині інженера. Після закінчення одинадцяти річки працював токарем на паровозоремонтному заводі, служив у війську. Закінчив Кам'янець-Подільський педагогічний інститут (1974). Згодом був кореспондентом Івано-Франківської обласної молодіжної газети, асистентом оператора кіно корпункту "Укркінохроніки", працював в редакціях районних газет Хмельниччини (Городок, Ярмолинці) та Київщини (Бориспіль), редагував щомісячний вісник "Позиція" в м. Хмельницькому, викладав українську мову і літературу в школі.

В 1987 році прийнятий до лав Національної спілки письменників України. Автор збірок: "Стяг золотої гілки" (1983), "Світло рідної хати" (1989), "Книга перша" (1991), "Рукопис" (1995), "Чернетка" (1996), "Каліграфія", "Періодична система слів" (1997), "Невидане", "Великдень долі" (1998), "Словопис", "Вічністю живемо", "Мене вам дав Господь" (2001), "Любіть мене врожаєм і землею" (2002). Лауреат обласної літературної премії Імені Володимира Булаєнка та премії "За подвижництво у державотворенні" імені Яна Гальчевського.

Відійшов у вічність Іван Іов 4 лютого 2001 року. Похований на центральному кладовищі м.Хмельницького.

Іов був завзятим мандрувальником, невсидою, ловцем обріїв… Звичка до мандрів жила й нуртувала в його крові. Мандрував горами й степами, був в Берестечку й Пиляві, блукав острівними та європейськими мегаполісами. Саме таким Іван Павлович і залишився в пам'яті своїх сучасників.

Болючій темі репресій поет присвятив цілу низку своїх творів, які було надруковано в збірці "Книга перша". В збірку увійшли такі балади: "Балада

про цвях", "Балада про висилку", "Балада про темну", "Балада про розстріляний ренесанс", а також "Балада Ворожби", в якій із криком душі зазначено:

...бо кидали ж, неначе п'ятаки,
За Волгу і Урал малі народи…

Нікого не можуть залишити байдужими рядки з "Балади про "Чорний ворон":

Крутий в начальника конвою норов –
Тягнулася рука до кобури,
Де гальмував-спинявся «чорний ворон»,
Де нетерпляче цигарки курив.

Заводився двигун у тиші грізно,
Мигнули фари в вікнах, мов тавро.
За містом вилетять з затворів гільзи,
З кабіни в місті – гільзи цигарок.

І чорні ночі – чорною канвою –
Частіше стукіт в двері, ніж дзвінок,
Де прокляли начальника конвою
І той зловісний, ситий "воронок".

Здавалося б, машина як машина,
Та канула в густі сніги, дощі.
Глибокий слід лишили чорні шини –
Вони і досі їдуть по душі.

Звертає на себе увагу "Балада про репресованого". Прочитавши її, душа довго не знаходить спокою. В уяві спливають документальні кадри і постають документи із засекречених архівів, які ховають в собі ще не одну таємницю "окаянних" років.

У зіницях до білого розжарений біль –
Попечуся була, наразившись на погляд.
Пригасає вогонь у батьківській журбі,
Чолов'яга приходить, мов змучений спогад.

Може, сина в мені крізь роки угадав,
Може, незвично ходити йому без конвою.
Всі розлуки, мов сніг, спресував Магадан,
Та й слова заморожені теж Колимою.

Скільки зекові кривди зазнать довелось –
Звичний порух до серця – здоров'я погане…
"Тільки б глянути в вічі тому, хто доніс,
Задолизу б у вічі востаннє поглянуть…"

На півслові змовкав – не співав, не сміявсь,
Всіх зустрічних просіював, наче крізь сито.
В тридцять сьомім згубилась, пропала сім'я,
Та не рідних шукає на білому світі…

Долю-волю його розумію круту,
І прожиті літа, що холодні, мов січні…
"Перед смертю хоча б подивитись впритул
У зіниці проклятому виродку слідчому…"

І щемливо вдихаючи серцем полин,
Оглядав із відомими датами плити.
Я повірив, що погляд такий спопелив,
А пізнавши катів кабінетних – міг вбити! [6, с. 13–25].

Одному з небагатьох з-поміж тих, хто належав до когорти української інтелігенції, яку намагались нещадно винищити, поталанило. Він зміг вийти на волю після восьми років заслання на Колимі. Цією людиною був Годованець Микита Павлович, який увійшов в українську літературу як класик сучасної байки. З 1937 по 1945 рік він перебував на Колимі. Та тільки після смерті Сталіна отримав можливість повернутися до Кам'янця-Подільського, де проживала його дружина. А в 1957 році був реабілітований.

"Балада про репресованого" Івана Іова присвячена в'язням, які вистояли і не зломилися духовно в сталінських репресіях. Серед таких був і Годованець Микита Павлович.

На протязі 2009–2010 років син Микити Годованця Анатолій передав Хмельницькому обласному літературному музею архів свого батька. На сьогодні проводиться дослідження і вивчення цього безцінного скарбу.

Серед наданих матеріалів є також листування байкаря з Іваном Іовим. Досліджуючи його, можна зробити висновок, що Годованець був першим наставником тоді ще молодого поета-початківця.

Цікаві речі містить листування Анатолія із двоюрідною сестрою Марією Хижновою з Мерефи. Марія дала прихисток Микиті Павловичу після його повернення з заслання, адже йому було заборонено повертатися до Кам'янця-Подільського. В листах ідеться про Івана Іова. Відтак, дізнаємося, що Іван Павлович мав намір підготувати матеріал для газети "Радянське Поділля" про роки заслання Микити Годованця.

Зокрема, Марія в листі від 08.02.1989. пише до Анатолія таке:

"Мої рідні незабутні!

Брат Анатолій, тітонька Сіма!

Ви світите знов і знов, горе, що ви нездужаєте. Бажаю здоров'я і всього найкращого у житті. Я зраділа твоєму листові, схопила його, як дорогоцінний скарб. Не треба бути Шерлоком Холмсом, щоб догадатись, що

ти одинокий.

Жду з нетерпінням твого письменника, починаю боятися, що він не приїде. Жаль. Ти напиши йому, я жду. Тобі не потрібно нагадувати, що в мене багатий матеріал. Я хотіла порадитися з тобою, якщо він попросить листи Микити Павловича, чи давати йому. Я листи бережу, часом їх читаю, плачу і сміюся над ними. Це мій скарб, моя родословна…"

А ось уривок з листа Анатолія до Марії від 22.01.1989:

"…оце в минулу неділю до нас завітав поет, письменник ІОВ ІВАН ПАВЛОВИЧ (виділення Анатолія – Т.М.) з міста Городок Хмельницької області.

Вчився він в Кам'янець-Подільському педінституті. Рідко, але зустрічався з батьком. Зараз він член [Спілки] письменників України. Друкується. Якось мені подзвонили з редакції "РАДЯНСЬКЕ ПОДІЛЛЯ" і запропонували написати матеріал про часи репресій Микити Павловича. Я відмовив, сказавши, що матеріалу, який би підійшов для подібної статті, не маю в потрібному обсязі, та й по змісту він уступає тому, що зараз пишуть про страшні беззаконня.

Але редакція запропонувала Іову «взяти бика за роги". Він почав з того, що показав своє посвідчення спілки письменників України, подарував свіжу газету з своїми віршами. Ось один з них:

Ходжу за плугом, в плузі – за пером,
Слова, немов живі, ворушать аркуш.
Ми на свій вік наслухались промов, –
Одна і та ж трибуна в кадрі, той же ракурс.

Кому сьогодні боляче, кому?!
Лиш не іксам, не ігрекам, ні зетам!
Пекучу правду нам про Колиму
Батьки розповідали, не газети.

І помічаєш застережний жест:
Не все, мовляв, і надрукуєш в пресі.
Чи варто зачіпати кості жертв
І виконавців сталінських репресій?

Із люлькою в руці був диригент,
І дружним хором голосили свідки.
Чіплялись ярлики: "шкідник", "агент"
Японо-англо-фінської розвідки…"

Стукач, що не одного загубив,
Цвяхований петитом, розіп'ятий,
Хоч словом чвирка, мов бичком, з губи

І все-таки очікує розплати.

У таборах ти пнувся, з шкури ліз,
Коли батожили навхрест розлуки.
Рубали у тайзі не дрова і не ліс –
Роки одголосовані та руки ("ТРУДІВНИК ПОЛІССЯ" 31.12.1988 р., ст. 3).

Я сказав Івану Павловичу, що матеріал треба робити не сенсаційний, побудований на репресіях, а на творчому та життєвому шляху Микити Павловича. Він погодився, як я зрозумів. А період 1937–1947–1957 самі по собі ввійдуть в "загальний життєвий стаж".

Посиділи за столом, побалакали з 11 до 18 години, майже робочий день. Іов писав, я розповідав, показував деякі матеріали батька.

Згадували про Панька Педу (брата Інни Кравченко з Києва), згадували тебе, про те, як ти багато зробила для дядька Микити, та й в ті часи, які в деякій мірі продовжували започатковану справу сталінського апарату, хоч прямо не вбивали.

Іван Павлович Іов виказав намір познайомитися з Інною, побалакати, згадати про те, що ще пам'ятається.

Хоче він також побувати і в тебе, познайомитися, послухати твої розповіді про дядька. Ти, Марійко, в часи продовжуваних знущань дала притулок і тепло тому, кого цькували, як раба безправного, а це допомогло вижити Людині, піднятися в українській літературі – зробити внесок в національну культуру. А вже майже були зібралися зруйнувати все національне, ну те, що зробили, тільки раніше, з релігійною культурою, як "ворожою".

Колись збирався ДУЗЬ І. І. з Одеси написати про Годованця "СПОМИНИ", просив маму, щоб написала, що пам'ятає, але мама так і не спромоглася – не вміє, немає "рівня". Про це писав Кравченко Ф. Т. з Москви, казав письменник з Вінниці – А. П. Гарматюк та інші.

Осе саме зараз Час та Оказія. Не слід упустити. Та й, думаю, тобі веселіше буде згадати, розповісти, зробити вклад, який не має ціни.

Будь ласка, не відмов ІОВУ І. П. допоможи, будь ласка…".

У статті наведена лиш невелика частина свідчень і творів, присвячених трагічній сторінці історії нашої Батьківщини. Пам'ятаймо, що історія завжди з нами – і в світлих буднях, і в сповнених великої людської трагедії сторінках. Але її не можна ні переробити, ні переписати. Тому настав час перейти від дозованої правди до глибокого, всебічного і безпристрасного аналізу трагічних явищ в історії України. Лише таким чином ми зможемо усвідомити уроки минулого, а усвідомивши, застерегти прийдешні покоління від повторення пройденого.

Література:

1. Великий терор на Хмельниччині. – Хмельницький, 2004. – С. 3–4. 2.

Григорій Костюк. Окаянні роки: Від Лук'янівської тюрми до Воркутської трагедії (1935–1940). – Торонто, 1987. 3. Остання адреса. – К., 2003. 4. Семен Підгайний. Українська інтелігенція на Соловках. – К., 2008. 5. Літературна Хмельниччина. – Хмельницький, 2005. 6. Іван Іов. – Хмельницький, 1991. – Кн. 1. – С. 13–25. 7. Архів Годованця Микити Павловича. Розділ "Листування" (листи Анатолія Годованця, Марії Хижнової). 8. Газета "Літературна Україна". – 1998 – 30 квітня.

О. А. Ткачук
молодший науковий співробітник
Хмельницького обласного літературного музею

ІЗИДОРА КОСАЧ – ПРИКЛАД СТОЇЦИЗМУ І НЕЗЛАМНОСТІ ДУХУ В ЧАСИ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ

Ізидора Косач була наймолодшою дитиною в родині Петра Косача і Ольги Драгоманової, більш знаної, як Олена Пчілка. Народилася вона 9 березня (за старим стилем) об 11 год. вечора в с. Колодяжному на Волині у "великому домі" в кімнаті "біля райської яблуньки" [1, с. 67]. На другий день уранці всі діти подружжя Косачів пішли дивитися на нову сестричку і зауважили, що вона подібна до старшої сестри Лариси – Лесі Українки.

Коли приїхав на великодні канікули з Холма брат Михайло, то вони з Лесею вибрали "сестричці" ("сестричка", "дівчинка" – так поки що вона тоді звалася) ім'я Ізидора, щоб вона була колись, як виросте, "донна Ізідора". Поки що ж її довго звали "Патя", що вийшло від "Птася", бо вона ж народилася 9 березня ст. ст., коли прилітають жайворонки. Леся, бувши на 17 років старша за цю сестру, завжди була до неї надзвичайно ніжна і дбайлива, так само й Михайло, який був її хрещеним батьком [1, с. 74]. Про таку любов і ніжність свідчать численні пестливі імена, якими вони називали сестричку, – Дора, Біла Гусь, Гуся, Гусінька, Дроздик, Дроздоньо, Патя [1, с. 906].

В юності Ізидора Косач здобула фах агронома. Спочатку вона навчалася в Петербурзі на сільськогосподарських курсах ім. Стебута, а потім закінчила агрономічне відділення Київського політехнічного інституту, де і залишилася на викладацькій роботі.

В 1912 році Олена Пчілка видала Ізидору заміж за Юрія Григоровича Борисова – земського агронома. Леся Українка писала з цього приводу: "Сьогодні я одержала великого потрійного листа і, звичайне, то була велика втіха. І вигадала ж "біла гусь" (Ізидора) – автомобілі, ресторани… Важно те, що молода пара довольна, і що родина Дориного чоловіка симпатична, – се останнє таки далеко не байдуже, хоч може вони й не житимуть укупі" [2, с. 282].

Як згодом виявилося, ці слова старшої сестри були пророчі, бо в тяжку хвилину Ізидора не покинула рідних, а навпаки, від того часу і надалі вони завжди були разом, на відміну від сестри Оксани, яка холодно зустріла

сестер-біженець, Лілю (цебто Ольгу) і Дору, у себе в Чехословаччині під час війни [2, с. 282].

З сестрою Ольгою та її родиною в Ізидори Косач склалися винятково теплі взаємини. Коли родина Кривинюків перебувала у вкрай скрутному матеріальному становищі, Ізидора Петрівна Косач-Борисова запросила їх до себе в Могилів-Подільський, хоч там у великій тісноті жила її велика родина: сама Ізидора Петрівна, її чоловік Юрій Борисов, їхня дочка Олеся, мати Олена Пчілка, родина сестри Борисова та його брати.

Неспокійна вдача, широке коло знайомств серед патріотично налаштованої інтелігенції та й саме походження Ізидори Петрівни не могли випасти з поля зору органів ДПУ–НКВС. В серпні 1929 року уповноважений Державного політичного управління НКВС здійснив трус у помешканні сестер Ольги та Ізидори Косач, які на той час проживали разом з матір'ю в Києві по вулиці Овруцькій, 16. Не наважуючись одразу оголошувати про "контрреволюційну" діяльність сестер Лесі Українки, їм винесли своєрідне застереження, заарештувавши їхніх чоловіків. Так, Борисов Юрій Григорович в адміністративному порядку був висланий на чотири роки в північний край [3, с. 11].

А в 1937 році оперативний уповноважений управління державної безпеки Київського обласного управління НКВС УРСР Бабич виніс постанову про доцільність ув'язнення в Київській тюрмі і самої Ізидори Петрівни Косач [3, с. 12]. Їй інкримінували участь в контрреволюційному націоналістичному угрупуванні та контрреволюційній діяльності. До злочинів оперуповноважений відніс також зв'язки з родичами за кордоном. Звинувачення було підтримане прокурором у спецсправах Київської області Черкесом і доповнене тим, що вона є дружиною засудженого – активного учасника "Спілки визволення України". 10 вересня 1937 року було виписано ордер на обшук і арешт громадянки Косач, що і було зроблено того ж дня [3, с. 13].

Ізидора Петрівна навідріз відмовилася визнавати себе винною, хоч і не могла заперечувати, що має родичів за кордоном, яких перша світова війна, революція і громадянська війна розкидали по світу [3, с. 13].

Доказів причетності сестер Лесі Українки до контрреволюційної діяльності не було, окрім деяких оперативних повідомлень. Однак 17 листопада 1937 року молодший лейтенант держбезпеки Колосов допитав двох свідків і виніс вирок [3, с. 15].

Тими двома свідками виявилися студенти Київського сільськогосподарського інституту: 27-річний Григорій Ворона і 34-річний Яків Сомко, що засвідчили, що нібито чули з вуст Ізидори Петрівни націоналістичні висловлювання [3, с. 15–16].

На цьому допит свідків закінчився. В обвинувальному висновку зазначено, що речові докази у справі І. Косач відсутні і винною вона себе не визнала. Незважаючи на абсурдність доказів слідства, справу передали на

розгляд судової трійки при Київському обласному управлінні НКВС УРСР [3, с. 17].

Ізидора Косач-Борисова увесь цей час перебувала в київській тюрмі.

20 листопада 1937 року трійка винесла рішення, в якому І. Косач звинувачувалася в тому, що вела серед студентів Київського сільгоспінституту "контрреволюційну націоналістичну діяльність, поширюючи провокаційні чутки" [3, с.17].

Все це без будь-яких пояснень було оцінено у 8 років виправно-трудових таборів, і 4 лютого 1938 року Ізидору Петрівну вислали в Онезький виправно-трудовий табір. Згодом вдруге заарештували і її чоловіка Юрія Григоровича [3, с. 18].

Зрозумівши, що може статися непоправне, дочка Ольга Юріївна Сергіїв написала лист на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР, підписавши конверт "Москва Кремль Николаю Ивановичу Ежову". Лист датований 23 квітня 1937 року і підписаний дівочим прізвищем Ольги [3, с. 18].

В листі коротко описується викладацька і науково-дослідницька робота її батьків, Ольга Юріївна згадує також про відзначення 25 річниці смерті Лесі Українки, про її вагомий вклад в літературу і говорить, що "народ цінує її твори за їхній революційний зміст" (хоча родичі Лесі Українки відкидали радянське трактування її творів), апелює до імені поетеси і намагається показати вагомість праці своїх батьків для блага Радянського Союзу [3, с. 18–20].

Лист так і не потрапив до Єжова, аж в травні був зареєстрований у слідчій частині Головного управління державної безпеки НКВС СРСР і долучений до справи І. Косач [3, с. 20].

Шлях Ізидори Косач до "Онеглагу" тривав понад місяць. Тут через два тижні після прибуття їй виповнилось п'ятдесят років. А в серпні преса повідомляла про відзначення сумної 25-ої річниці від дня смерті Лесі Українки [3, с. 21].

6 грудня 1938 року, відразу після звістки про призначення наркомом внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії, І. Косач пише листа до Президії Верховної Ради СРСР з проханням переглянути справу [3, с. 21].

Ще один лист був адресований Надії Костянтинівні Крупській, в якому Ізидора Петрівна волає про допомогу, говорячи про непосильний тягар важкої праці, підірваного здоров'я і відірваності від радянського суспільства, говорить, що "завжди була революційно настроєна, хоч й не була ніколи партійною" [3, с. 22–23].

Листи були зареєстровані управлінням Онезького виправно-трудового табору і разом з оформленим супровідним листом були направлені до Москви в спецвідділ НКВС СРСР [3, с. 23].

Сталося це в час, коли масові репресії і беззаконня поставили країну на грань катастрофи.

Очевидно, звільнення І. Косач сталося внаслідок збігу в часі декількох

обставин: 17 листопада 1837 року вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(Б) про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства та на її основі 26 листопада 1938 року вийшов наказ НКВС СРСР, який обмежив розмах репресій, цими документами, зокрема, скасовувались накази і циркуляри НКВС про діяльність трійок і спрощений порядок ведення слідства. Крім того, в лютому 1941 року мали святкувати 70-річчя від дня народження Лесі Українки [3, с. 24].

Аж тут і західноукраїнська інтелігенція поцікавилася долею сестер Лесі Українки, інформація про покарання Ізидори Косач-Борисової не лишилася без уваги. І в листопаді 1939 року вона була звільнена "після перегляду справи" [3, с. 24].

Ольга Петрівна Косач згадує, що Леся Українка врятувала Ізидору від смерті тричі: вдвох з Михайлом вони врятували її від дифтерії в 1890 році. Вдруге Леся врятувала сестру в 1905 році, поїхавши до Петербургу, коли та захворіла на черевний тиф. Втретє – 1939 року, коли ім'я Лесі Українки допомогло повернути її з Онезького табору [1, с. 74].

Ізидора Петрівна повернулася до Києва на початку 1940 року. І її, і Ольгу Петрівну незабаром залучили до проведення заходів, присвячених 70-річчю від дня народження Лесі Українки. Проте інформація про ці заходи висвітлювалася в пресі побіжно, головним же було показати роль партійних органів в їх організації [3, с. 25–27].

А загалом період перебування Ізидори Косач-Борисової в Києві від початку німецької окупації до виїзду за кордон є білою плямою в її біографії [3, с. 28].

Відомо, що одна з гілок українського підпілля, яке досить розгалужено діяло на території України, а саме осередок націоналістів-мельниківців, працювала у Києві під проводом Олега Ольжича, М. Луцького і А. Мілянича. 5 жовтня 1941 року вони заснували Українську Національну Раду, котра мала стати ядром майбутньої самостійної України. Членами ради були 130 осіб, з-поміж яких і І. Косач-Борисова [3, с. 29].

За даними радянських агентів, вона працювала в одному з найбільших осередків діяльності ОУН-мельниківців – тресті "Цукроцентраль" [3, с. 30].

Гестапівці арештували І. Косач і кинули в катівню по вулиці Короленка, де утримувалися члени київського підпілля. Але їй поталанило звільнитися з гестапівської в'язниці. Сестри Ізидора та Ольга вирішили емігрувати. Допомогти могла сестра Оксана, що мешкала в Празі [3, с. 31].

Ще деякий час сестри мешкали у Львові та на Лемківщині, поки потрапили до Німеччини в американську зону окупації [3, с. 32].

Інформацію про перебування Ізидори Косач-Борисової та її найближчих родичів в Німеччині дізнаємося зі спогадів Миколи Студецького (Скеля) з Вінниці, якому випало перебувати в одному таборі з сестрами Л. Українки, про що за радянських часів не надто афішувалося широкому загалу. Ці спогади зберігаються у фондах Київського музею Лесі Українки.

Вперше Микола Студецький побачив сестер Л. Українки в 1940 році в одному з коридорів Київського університету, де вони читали стінгазету. Підійти, говорити не наважився [4, с. 246].

Вдруге побачився з ними і вже познайомився в 1945 році. Ходив до сестер Л. Українки разом з Юрієм Буряківцем, який уже давно був знайомий з ними, часто гостював у них. У таборі переміщених осіб в Аугсбурзі М. Студецький був з літа 1945 по осінь 1947 року. Сестри Л. Українки жили тут же, в тому ж блоці, на тому ж поверсі [4, с. 246].

Табір містився в так званих "Літніх казармах" – триповерхових блоках, побудованих для якоїсь військової частини. Подібних таборів у Західній Німеччині було багато. Ділились вони в основному за національною ознакою. Українських таборів було декілька, люди фігурували як вихідці з Західної України, "з-під Польщі". Табір був на утриманні американської допомогової організації УНРА, з 1947 року – ІРО, яка зникла десь в 1951 р. Люди просто жили там, перебували тимчасово, ніхто не знав, що далі буде. Давали їсти і щось одягти. Ніхто ніде не працював. Люди почали організовувати своє культурне життя. Зокрема, було організовано драматичний театр, але сам Микола Студецький не пригадував, аби ставилися спектаклі за творами Лесі Українки. Ізидора Петрівна, хоч на території табору і був клуб зі сценою, ніколи лекцій не читала. Інколи в таборі, в одній з кімнат якогось з блоків Ізидора Петрівна розповідала про Лесю Українку, сам же Микола Михайлович ніколи тих виступів не чув [4, с. 246].

Обстановка табірних кімнат була скромна. Кімната сестер Л. Українки була невеликою, продовгуватою (10м^2). Ліжка були дерев'яні, двоповерхові. В кімнаті стояв столик. Над столиком були прибиті полички, на яких стояли книги. Сестри завжди возили з собою 12-титомник творів Лесі Українки. Ліжко, на якому лежала хвора Ольга Петрівна Косач-Кривинюк, стояло за ширмою. Була ще дочка Ізидори Олеся з дитям [4, с. 247].

Сестри Лесю любили, нею пишалися. Ізидора Петрівна пригадувала: "Що стосується поглядів, не так Ольга Петрівна, як я, недостатньо розуміла навіть як слід Лесиної поезії. А Леся дещо не розуміла із нашого побуту" [4, с. 247].

Там, в німецькому таборі, померла Ольга Петрівна Косач-Кривинюк, а в 1949 році Ізидора Петрівна, її діти та онуки дісталися Сполучених Штатів, де і оселилися назавжди.

В еміграції І. Косач очолювала комітет з видання праці Ольги Косач-Кривинюк "Леся Українка. Хронологія життя і творчості". Також вона опублікувала в журналі "Наше життя", що був органом Союзу Українок Америки, спогади про своє перебування на каторзі "Із минулого та пережитого" [3, с. 32–33].

Святкування 100-річчя від дня народження Лесі Українки в УРСР відбувалося без Ізидори Петрівни, хоч її офіційно запрошували на урочистості. Вона вважала, що поки в Україні панує неволя і заарештовують

невинних людей, їй нічого туди їхати [3, с. 33].

12 квітня 1980 року в м. Піскатавей І. Косач-Борисова померла. Її дочка Ольга Сергіїв у 1989–1991 рр. передала родинний архів в Україну [3, с. 33].

Література:

1. Косач-Кривинюк О. П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Препринт. вид. Вст. ст. М. Г. Жулинського. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2006. – XVI с. + 928 с.: іл. 13 с. (Проект "Літературознавча скарбниця"). 2. Олександра Шалагінова (Київ). Матеріали до біографії сестер Лесі Українки. Волинський музей: історія і сучасність /Наук. зб. Вип. 3. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. Луцьк–Колодяжне, 18–19 травня 2004 р./. – Луцьк, 2004, – 394 с., іл. 3. Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції / Василь Даниленко. – К. : Смолоскип, 2011. – 255 с., іл. 4. Алла Диба (Київ). "Сум чужинецький огортав…": документи про долю родини Лесі Українки у період Другої світової війни. Волинський музей: історія і сучасність /Наук. зб. Вип. 3. Матер. III Всеукр. наук.-практ. конф., Луцьк–Колодяжне, 18–19 травня 2004 р./. – Луцьк, 2004, – 394 с., іл.

Б.С. Кузіна

Завідувач кафедри Хмельницького інституту соціальних технологій ВНЗ ВМУРоЛ "Україна"

ІНТЕРВ'Ю ПІД ПЕКУЧИМ СОНЦЕМ ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА ВИНОКУРА ІОНИ ІЗРАЇЛЕВЧА

Іона Ізраїлевич Винокур, доктор історичних наук, академік, професор Кам'янець-Подільського державного університету, широко відомий не тільки в Україні, але і в країнах Європи та Америки. Ця особистість давно привертає до себе увагу. В часи нашої тісної співпраці, у 90-х роках, я працював проректором новоствореного інституту, організовував науково-практичні конференції. Тому часто звертався до нього. Ніколи не чув відмови. Стосунки були, як мені здавалось, – приятельські. А на одній з наукових конференцій – у Старій Синяві – навіть попросив його бути керівником моєї дисертації. У той час я тісно співробітничав з редакцією газети "Шалом Алейхем". Я давно хотів написати щось про цього великого академіка, мав навіть необережність пообіцяти Людмилі Піскровій – вправній письменниці, яка працювала у бібліотеці і була активною співробітницею газети – нарис про нього. Але мені, для повної уяви, крім фактів почерпнутих з багатьох друкованих матеріалів бракувало деталей біографії, штрихів індивідуальної характеристики .

Чим більше заглиблювався у його біографічні матеріали, то, з одного боку, все більше питань виникало, а з другого – виразніше проступала серйозність та відповідальність своєї обіцянки, написати матеріал, пов'язаний з життям цього непересічного подолянина.

Час минав, я уже краще розумів велич цієї людини і тому не раз

подумки лаяв себе за необережну обіцянку. Навіть підготувавшись до майбутньої зустрічі, склавши перелік запитань, усе ж довго був неспокійний, хвилювався, як все це має статись. Та й нагоди для зустрічі все не траплялось. Влітку, вирушивши у чергову археологічну експедицію у с. Губин, академік застудився.. Розпочалось тривале лікування.

Потім його викликали у справах до інституту історії України Національної Академії Наук, в Київ. А там – низка невідкладних чергових справ. Нарешті, перебуваючи у довготерміновому відрядженні у Кам'янці-Подільському, я вирішив покластись на можливий щасливий випадок.

І ось 21 серпня цього ж року, у сонячний полудень, під розпеченим небом ця зустріч відбулась на Кам'янецькому ринку. Неспішно крокуючи торговими рядами, академік підшукував підходящих картопель. Такі ж справи цікавили і мене. Врешті "отоварились" і задоволені ми разом повертались додому.

Із перших же хвилин спілкування Іон Ізраїлевич відкинув усі мої попередні тріпотіння. Був веселий, дружелюбний. Мажорна обстановка південного ринку придала мені сміливості.

– Іон Ізраїлевич, я пообіцяв своєму редактору інтерв'ю. — збрехав я, подумки вираховуючи чи годиться Люда Пісклова на роль редактора.

– Чи не погодитесь Ви відповісти на кілька запитань?

– Де? Тут? На базарі?

– Можемо йти з ринку і трохи погомоніти, - продовжував просити я.

– Добре! Ось лише виберемось із натовпу.

* * *

– Отже, перше запитання:

– Ваш батько, якщо я не помиляюсь, був жерстяником. Не може бути, щоб він не хотів передати Вам своєї майстерності. Що Ви можете сказати про своє відношення до цього фаху. Про свого батька.

– Вгадали батько і справді навчив мене усьому, що знав. І я відношусь до його професії з великою повагою. Річ у тім, що він був жерстяником не простим. По-перше, веселим. Його почуття гумору, як кажуть, вистачило б на чотирьох. А по-друге, він вважався у колі професіоналів високим майстром. Є в українській мові слово "характерник" — у смислі неперевершений у якійсь справі. Ось таким був батько.

Професіонали називали його професором свого фаху. Навчав він мене поступово, ніби й ненавмисне. Але, звичайно, у вправності і у фасі я йому поступався. (Наука з того часу захоплювала мене усього). Тим не менше в роки раннього парубоцтва, у повоєнний період, коли, навчаючись в університеті, я приїздив у Житомир, на канікули, я одягав робу, брав інструменти і працював під його керівництвом. Мама була проти, умовляла: "Хай би відпочила дитина".Та батько був невблагаиий:

– "Хай знає, як своїми руками гроші заробляти!"

Отож, слушно згадати, якщо вже ми заговорили про його

майстерність. Я пригадую, що не було речі, яку би не втілювали у метал батькові умілі руки.

– І лійки, ринви?

– Що там лійки, ринви, чайники, відра, покрівельні роботи! Це все – за іграшки було. Йому замовляли прилади, від яких усі житомирські майстри навідріз відмовлялися, кажучи, що такі витівки зробити ніхто на світі, ні за які гроші, не візьметься. …А він розмірковував, робив креслення і брався! За найскладніше! Запам'яталось, як одного разу викликали до головного інженера великого заводу. Треба було зробити хитромудре устаткування витяжної вентиляції.

Головний розклав креслення на столі. Батько довго роздивлявся його.

– Що, - спитав головний інженер, – дуже складне для виконання?

– Ні, не в тому річ. Якщо зробити, як накреслено, система буде недієздатна. Не буде тяги. Ось тут і тут утворяться зустрічні потоки повітря.

– Добре, – сказав головний, – принесіть схему свого приладу.

Тиждень возився із своїми кресленнями батько. Але врешті-решт його система була схвалена і затверджена. А після виконання – діяла безвідмовно*.

– Це один випадок, а скільки їх було на людській пам'яті – не перелічити…

* * *

– Іон Ізраїлевич, дозвольте ще запитання?

– Запитуйте.

– Ви майже все життя прожили на Поділлі, а житомиряни все ж вважають Вас своїм земляком. Що б Ви могли розповісти про Житомир. Що пригадується з юнацьких, дитячих років?

– Житомир – також для мене велике і славне, а головне – рідне місто. Тут пройшли моє дитинство та юність. Наша сім'я мешкала тоді на вулиці Міщанській (тепер Лесі Українки), біля Сінного ринку. Тут батьки купили дім і жили: тато, мама, я і брат, а також сестра із чоловіком.

Потім, коли померли батьки, я, одружившись, переїхав на Поділля.

(продовження буде) *Інтерв'ю підготував Борис Кузіна*

– Розповідь захоплююча. Але все ж, професоре, мені потрібні факти про Ваше життя, Ваші враження, Ваші досягнення. Ось, наприклад таке запитання:

– Ви – професор, завідувач кафедри одного із найстаріших, в Україні історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Скажіть – хто із нині відомих доцентів, кандидатів, професорів, докторів історичних наук цього університету навчався у Вас? Почнемо із професора, ректора університету Завальнюка М.О., завідувача кафедри Степанкова В.С, професорів Баженова Л.В., Петрова М.Б.? Пригадайте.

– Що тут пригадувати! – Всі!!!

– Як!?! Всі?!

– Дуже просто - всі ті, кого ви назвали, й іще з десяток-другий доцентів, кандидатів, докторів наук. Всі вони були у мене , як тепер кажуть, класними студентами, про це приємно згадувати. Всі брали участь в археологічних експедиціях, студентських наукових семінарах, симпозіумах, конференціях.

– А у кого вчились Ви? Хто допомагав Вам у науковому зростанні? Адже коли Ви працювали науковим співробітником Житомирського історичного музею і, водночас, викладали у педагогічному інституті, у Вашому житті було чимало складних моментів?

– Із таких моментів склалось все моє життя. А от долати перепони мені допомогло те, що в житті мені дуже поталанило на зустріч і дружбу людей незвичайних, безмежно відданих науці. Разом з тим — це були люди прості і сердечні. Це – доктори іторичних наук: Коваленко Л. А., Довженюк В. Й., Брайчевський М. Ю., Петров В. П.

Віктор Платонович Петров, наприклад, був одночасно доктором філологічних та історичних наук. Він володів кількома мовами. І як володів! В роки Другої світової війни він багато пережив, працюючи в тилу у німців, в глибокому підпіллі.

– Іоне Ізраїлевичу, а чим Вам запам'ятались роки тієї страшної війни? Хоча б один-два епізоди.

– Так… Чим мені пам'ятні роки війни?.. – глибоко задумавшись повторив він. – Ну що ж, кілька епізодів Вас певно зацікавлять. – У червні 1941 року в містечку Ружин Житомирської області (мені тоді було одинадцять років) я почув лемент і плач жінок, які бігали вулицями і голосили: – Ой, леле, війна! Людоньки! Війна!

Невдовзі позбігались до батька і матері всі члени нашої великої родини. Думки розділились. – Одні говорили, що треба негайно евакуюватись. Інші розмірковували: може ворога ще зупинять на кордоні, не треба панікувати. Але мати сказала твердо, а її голос був вирішальним: "Сьогодні і завтра збираймося і виїздимо! Негайно!"

Вона, як у воду дивилась. Ворог просувався дуже швидко. Вже через місяць-півтора він був під Житомиром. Ми – закарбувалось у пам'яті, евакуювались, розмістившись на просторих, відкритих залізничних платформах.

– Як зараз пам'ятаю один авіаційний наліт на наш ешелон. Це було у ясний, літній, сонячний день. Потяг проходив по безмежних пшеничних полях Подніпров'я. Ворожі винищувачі один за одним пролітали над нами, скидаючи бомби, поливаючи жінок, дітей, стариків свинцевим дощем. Їм було добре видно, що це їдуть беззбройні, беззахисні біженці, немічні люди. Звіряча личина фашизму уособлює для мене хиже обличчя пілота одного з літаків, що полював на нас. Він був без шолома. Щоб краще бачити пекельну картину зсунув на лоба льотні окуляри і, сповнений азарту, хижо посміхався. Це обличчя – втілення маски смерті для мене.

Потяг вів бувалий машиніст, він то пригальмовував, призупиняв ходу локомотиву, то стрімко посилав його вперед. Та це мало допомагало. Після кожної штурмовки літаків на платформах залишалось багато мертвих тіл, лилась кров, чулись зойки поранених, покалічених людей. Деякі, не витримавши цього жаху, стрибали на ходу потяга, в пшеницю. Але і там їх наздоганяли бомби та кулі. Мама зібрала всіх нас на одному краю платформи, обійняла зі словами: "Якщо виживемо то – всі, якщо ж помремо, то теж – всі". Але вижили... Це лише один із епізодів…

– Я вже говорив вам, що збирались ми нашвидкоруч, це означало, що не можна було запастись ні харчами ні водою – не було часу.

Якось уже у Фастові мама залишила нас із сестрою не платформі, а сама пішла із чайником не станцію, за окропом. Ми вже два дні не мали й риски в роті, були змучені до краю. Я не всидів, пішов, перелізаючи через рейки, попід днищами вагонів до перону. Може, думаю, хоч опалих яблук десь назбираю. Мені пощастило. Перелізши три колії, я побачив військовий потяг, що мав йти на фронт. Неподалік його обідали червоноармійці. Як зараз пам'ятаю, рум'яний повар великим черпаком насипав гречану кашу у червоноармійські казанки. Я стояв і дивився. Бійці, отримавши свою порцію, відходили, влаштовувались на рейках, просто неба і ласували. Нікому не було діла до хлопчика, що нічого не просив, а просто стояв і давився на них.

– Гей, хлопче, почув я. - Повар поманив мене пальцем.

– Ану підійди! їсти хочеш? – запитав він.

– Так, – відповів я. – Але я не один, зі мною ще – мама, сестричка…

– То підходь ближче, я вділю на всіх, — сказав він. – Давай котел!

Але посудини у мене не було.

– Ет, нетямущий, - покартав він мене. – скидай сорочку.

Він застібнув її на всі ґудзики, зав'язав при горловині.

– Тримай!

І щедрою рукою доверху насипав у цю імпровізовану каструлю пахучої каші.

– На всю сім'ю, – промовив, посміхаючись.

Цієї дружньої, щирої, батьківської посмішки я не забуду до кінця життя…

– Але що це ми все про мене? Я хочу декілька слів сказати про особливу гордість нашої сім'ї – мого внучатого племінника Вадима Глузмана. – От у кого доля склалась незвичайно. Його батьки — музиканти, працювали, отримавши вищу музичну освіту, в Сибіру, Згодом переїхали до нас, в Житомир. Тут Вадим закінчив музичну школу з класу скрипки. У цей час його батьків запросили у Ригу. Вадима, як такого, що закінчив музичну школу з відзнакою, без іспитів прийняли до Ризької консерваторії.

Його віртуозну гру на конкурсах високо оцінили професіонали колишнього Радянського Союзу, хоча на той час він лише закінчив перший курс консерваторії.

Був 1991 рік – період розпаду Радянського Союзу. Відношення до "мігрантів" у Латвії було більш ніж холодним.. Отож, Вадиму разом із батьками довелось переїхати в Ізраїль.

Тут, хоча й не одразу, але він домігся, щоб його прийняли на другий курс Тель-Авівської музичної академії. І от, коли він закінчував другий курс, сталась подія, яка різко змінила усе його життя.

Музичну академію відвідав Ісаак Стерн, скрипаль – світова зірка першої величини. Якось, після гучного вшанування, привітань, Вадим, зустрівши його сам-на сам, відважився попросити: Паие Стерн, будь-ласка, послухайте мою гру!

– Ні! – Різко відрубав Стери,

– Ви не уявляєте, юначе, яка у мене насичена програма! На обліку не те що – хвилини –секунди! Та й що дасть, якщо Ви декілька хвилин погаєте для мене!? Що від цього зміниться?

– Що я знаю… Але, – послухайте… Хоча б п'ять хвилин…

– От! Що ти будеш із ним робити – вигукнув маестро. – Добре! Але не п'ять хвилин, а програму! Слухати - то вже слухати! Хай по бороді тече (1).

Він завів Вадима в аудиторію. Відбувся не короткий, п'ятихвилинний концерт, а двогодинна програма. Вадим спостеріг, що з перших порухів його смичка Стерн замислився, зосередився і уважно-уважно дивився на молодого скрипаля.

Коли партію було закінчено маестро запитав:

– Скажіть, юначе, а звідки у Вас цей інструмент?

– Ця скрипка старовинна, французької роботи. Наша родина сплатила за неї величезні гроші. Казали, що це найкращий у Ризі інструмент...

– Так – так.. .найкращий інструмент, старовинна французька робота. Знайомий прийом, – замислено проговорив метр.

– Так от, знайте, юначе, що це звичайний ширвжиток. Як кажемо ми – професіонали, – звичайні "дрова"! Зрозуміли! Але давайте нашу зустріч розпочнемо з того, щоб у Вас з'явився хороший інструмент!

Він дістав із кишені мобільний телефон, зв'язався із Департаментом культури Ізраїлю. Його голос тут був відомий.

– Так, це – я, – сказав він у слухавку. – Я тут, в академії. 1 зараз послухав одного пристойного музиканта – скрипаля. Треба, щоб у нього була хороша скрипка! Так, так ви мене правильно зрозуміли – хороша – це означає з Національного фонду!

Через короткий проміжок часу Вадим отримав чудо-інструмент. Він беріг його так, як не всі батьки бережуть своїх дітей. Жартували, що він разом з інструментом лягає спати, разом прокидається. Я бачив цю скрипку, вона звучить, якщо її торкнешся долонею.

Вадим і маестро розпрощались. Стерн поїхав, Молодий скрипаль напружено відточував майстерність. Приймав участь у національних і міжнародних конкурсах молодих виконавців.

Через певний час Ісаак Стерн знову з'явився в Ізраїлі. Тепер він розшукував Вадима, розпитував про нього. А коли зустрів щиро зрадів:

– Як Ваші справи, юначе?! Наскільки Ви удосконалились?! Чи не маєте часу, щоб пограти для мене? Бачите – тепер я прошу Вас.

Знову порожня аудиторія. У ній екстра-скрипаль світу і мало кому відомий Вадим Глузман.

– Звичайно цей міні-концерт важко порівняти із попереднім. – Промовив задоволено Ісаак Стерн.

– Одне запитання до Вас, Вадиме. Чи не хотіли б Ви продовжити свою освіту?

– Звичайно, я хотів і зараз хочу. В академії я осягаю найкращу науку. Мене вчать відомі музиканти.

– Ні-ні! Ви мене не зрозуміли. Існує вища світова скрипальська школа, її назва "Джулія". Це – у Штатах. Навчаються там – два роки. Відбір – персональний. Я запрошую Вас навчатись там.

– Із радістю!! Але я повинен погодити це питання із адміністрацією, – сказав Вадим.

– Ну що ж запросимо до розмови ректора.

Ректор з'явився швидко. А коли він довідався про що мова, замахав руками, не знаходячи слів обурення.

– Ні в якому разі! – проголосив він, – Як ти можеш, Вадиме?!! Ми робимо все для тебе. Тебе прийняли на другий курс без іспитів. Віддаємо тобі все найкраще!! – Ні! Не поїдеш!!

– Здається я вже виріс з пелюшок і моя думка теж щось важить. – проявив характер Вадим.

– Я хочу вчитись, удосконалюватись. Якщо мене візьмуть, я поїду будь-що!

У розмову м'яко втрутився Стерн:

– Пане ректоре, зважте, що я сам, особисто, рекомендую хлопця у "Джулію". Це не його ініціатива. Ну, я прошу Вас! Цьому Скрипалю потрібен вищий вишкіл. Відпустіть його!

...Наступні два роки Вадим провів у США, у школі вищої скрипальської майстерності. А після її закінчення разом із дружиною - концертмейстером Анжелою він об'їздив із концертами півсвіту.

Побував в багатьох країнах Європи, Азії, в Австралії. Згодом прийняв пропозицію викладати на музичному відділенні Чикагського університету в США.

* * *

Іон Ізраїлевич перервав свою розповідь і подивився на мене:

– Знаєте, Борисе, що мене найбільше потішило в цій історії. Це остання розмова Вадима із своїм батьком, так як той переказав її мені. Адже за кілька років після всіх цих перепетій Молодому Скрипалю пощастило взяти участь у визначному конкурсі. На світовому міжнародному конкурсі,

що відбувся у Монте-Карло, Вадим Глузман виступав із повним напруженням всіх психічних і фізичних сил. Боротьба була надто важкою. Змагались найкращі скрипалі світу. Був наелектризований не тільки концертній зал, а все місто. Від туру до туру число конкурсантів зменшувалось. Ось їх -вісімнадцять. Наступного туру – дев'ять. І ось – фінал. Виступають троє: висококласна майстриня з Японії, скрипаль-віртуоз із Німеччини та Вадим. Коли літній чоловік переказував wt мені, я відчував, як дрижить його голос. В очах стояли сльози.

Батько відчув, що і Вадим при цій розмові розхвилювався так, як ніколи. Почуття переповнювали його, Батьку! – скрикнув він у слухавку. – Ти чуєш мене?! Я зіграв найкраще! Я це зробив! Зробив!

* * *

Як не радіти успіху онучати? Коли Вадим Глузман визнаний першою скрипкою світу! Коли прості люди кажуть: "Послухав Глузмана, тепер можна помирати!"

Ю. І. Блажевич
Голова Хмельницького міського відділення
Національної спілки краєзнавців

ВАЖЛИВЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ І СЬОГОДЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ

(науково-історичне видання Кузіни Б. С. "Історія споживчої кооперації Поділля. 1861-1914 рр.")

Нещодавно вийшла друком праця члена Національної Спілки Краєзнавців України Кузіні Б. С. „Історія споживчої кооперації Поділля. 1861-1914 рр.", У роботі достатньо переконливо доведено, що актуальність дослідження визначається, по-перше, відсутністю в історичній літературі подібних системних і узагальнюючих праць про розвиток такого оригінального і своєрідного явища, яким була споживча кооперація Подільської губернії досліджуваного періоду. По-друге, необхідністю завершити наукову реабілітацію цілої когорти визначних учених і діячів української та російської історичної школи, а також істориків діаспори, висвітлення підсумків їх багатогранного трудового і дослідницького життя та великої творчої спадщини; по-третє, потребою об'єктивного узагальнення і впровадження у нинішню теорію і практику історичного досвіду зародження, становлення і утвердження української національної системи споживчої кооперації доби другої половини XIX – початку XX ст.

З огляду на це тема книги Б. С. Кузіни „Історія споживчої кооперації Поділля. 1861-1914 рр." набуває певного науково-теоретичного та практичного значення і актуальності.

Цілком правомірним є обґрунтування автором необхідності об'єктивного вивчення процесів розвитку кооперативного руху на Поділлі в кінці XIX – на почтку XX ст. зв'язку із необхідністю усунути у сформований в роки радянської влади негативний образ споживчої кооперації, як суто торгівельної інституції, осмислити та всебічно розкрити її творчу гуманістичну спрямованість і глибоко національну сутність.

В роботі чітко визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження. Виправданими також є його хронологічні рамки і територіальні межі, оскільки вони окреслюють період від зародження перших кооперативних формувань на Поділлі у 60-х рр. XIX ст. і до початку Першої світової війни.

Обумовлено і наукову новизну дослідження, тема якого у сформульованій постановці та структурі викладу комплексно не досліджувалась і недостатньо висвітлювалась в українській історичній літературі. У дослідженні використано велику кількість архівних документів і матеріалів, маловідомої рукописної спадщини, мемуарів й напрацювань дореволюційних, радянських та сучасних українських вчених, інших дослідників, що забезпечило її наукову достовірність і розкриття багатьох раніше невідомих фактів проходження процесу кооперативізації на подільських землях. Головне, на нашу думку, зроблено вдалу спробу створити об версію про хід цього процесу.

Слід відзначити, що робота органічно пов'язана з концепцією державної комплексної наукової програми „Українська діаспора на період до 2000 р. і на перспективу", затвердженою Кабінетом Міністрів України в січні 1996 року і співпадає з науково-дослідною темою „Актуальні питання історії, історіографії та культури України XVII-XX ст." (реєстраційний номер 0199U001874) Інституту історії України НАН України.

Цілком аргументованим є і практичне значення отриманих результатів, які, з одного боку, роблять можливим більш повне переосмислення теоретичної спадщини багатьох дослідників історії кооперації України і, зокрема, Поділля, а з другого – доповнюють фактичним матеріалом і теоретичними висновками відсутність комплексного дослідження даної теми.

Найважливіші результати і висновки даної роботи апробовані в доповідях і виступах автора на одинадцяти наукових форумах і реалізовані у 17 публікаціях та виступах на науково-теоретичних конференціях, у тому числі 5 – у фахових наукових виданнях, які входять до переліку видань інституту історії України Національної Академії наук України.

Зміст представленої роботи свідчить про те, що дослідження проведене на досить великій джерельній базі, основу якої складають неопубліковані документи і матеріали.

Книга структурована й складається з вступу, чотирьох розділів, кожний із яких поділяється на кілька параграфів, висновків додатків і списків використаних джерел та літератури.

У першому розділі зроблено науковий аналіз стану, розвитку та загальних тенденцій історичних досліджень до жовтневої революції (1917), у радянські часи і в умовах незалежної України, зарубіжної історіографії щодо вивчення зазначеної вище теми у західній діаспорі, виокремлено чотири основні періоди російської і української історіографії, зумовлені суспільно-політичною атмосферою, в якій доводилося працювати історикам, розкрито внесок багатьох авторів у вивчення проблеми та обґрунтовано висновок про те, що вона дотепер залишилася малодослідженою в українській історіографії. Тут також міститься переконлива характеристика використаних опублікованих документальних і архівних матеріалів, які склали джерельну базу дисертації, а також методологічних підходів до аналізу порушених у роботі проблем.

Передусім, для дослідження історіографічного вивчення і популяризації історичної спадщини розвитку споживчої кооперації на подільських землях багато зробили П. Чубинський, М. Драгоманов, І. Озеров, М. Зібер, М. Баллін, М. Каблуков, О. Фіортунатов, М. Туган-Барановський, О. Чаянов, В. Приходько та інші.

Для цілковитого утвердження реального образу споживчої кооперації 1861-1914 рр. розширення кола дослідників і оформлення наукової школи історії кооперації України і, в тому числі Поділля, у 20-х рр. XX ст. чимало зробили, на думку автора, українські історики: С. Бородаєвський, Б. Яблоновський, П. Мохор, А. Гречко, П. Боканча, Б. Стопневич, Н. Кондратьєв, В. Доманицький, А. Жук, а також дослідники львівської та чернівецької наукових шкіл: С. Смаль-Стоцький, Л. Когут, М. Кордуба, М. Литвинович, І. Витанович, А. Качор.

Подальший період вивчення історії споживчої кооперації драматичних 30-х – 40-х рр. XX ст. вітчизняних істориків і вчених діаспори відзначено роботами : С. Макаренка, М. Мондруса, Р. Гафановича. Л. Омельченка, А. Марченка, Є. Дешко, М. Попова. Автор зазначив що особливістю цього періоду були видання директивних доповідей партійних та радянських керівників, а також звітів про хід виконання поставлених завдань, в основному статистичних добірок про виконання планів зазначених істориків. При цьому історичний досвід кооперації 1861-1914 рр. майже повністю ігнорувався. Окрему групу історичних досліджень складали наукові розвідки С. Бородаєвського, Б. Мартоса, П. Височанського, П. Пожарського, І. Витановича, у яких реально відтворювався досвіду кооператорів доби зародження і організації кооперації.

У 50-х - 80-х рр. XX ст. в кооперативній історіографії відмічено продовження попередньої тенденції відображення історії споживчих кооперативів України і в тому числі Поділля по заведеній схемі : директивні вказівки партійного керівництва – статистичні звіти про виконання планів. Крім того виходили окремі видання таких авторів як Л. Морозова, К. Вахітова, у яких відображалась боротьба у теорії кооперації. Напрацювання

М. Туган-Барановського, Б. Матроса, О. Чаянова, Б. Бруцкуса оголошувались шкідливими для кооперативного будівництва.

У 90-х рр. ХХ ст. намічаються нові тенденції і підходи до вивчення проблеми. У цей час з'вляються дослідження С. Злупка, Л. Олесневича. Ф. Колесника, С. Сіденко, А. Матковського, М. Алімана, С. Бабенка, С. Гелея, Я. Гончарука, Є. Лихолата, Р. Пастушенко, І. Янчина, Л. Горкіної, у яких, на відміну від попередніх наукових розвідок вперше відзначено роль і місце істориків минулого та їх праці. Значний внесок у цю справу внесли також місцеві краєзнавці : С. Глущак, А. Іващенко, М. Васильчук, а також історики : Л. Баженов, Ю. Демідас, В. Колесник, Рекрут, В. Подолян, Б. Кузіни.

Аналізуючи джерела, автор виокремив блоки архівних документів і матеріалів; опубліковані документи; мемуари, спогади; матеріали періодики а також наголосив на їх інформаційному значенні для розкриття проблеми і підкреслив специфіку опрацювання архівних документів і матеріалів, що полягала в їх розпорошені та зберіганні у різних місцях, в державних архівах, відділах рукописів *бібліотек, музеях міст Києва, Кам'янця-Подільського, Хмельницького, Вінниці, Луцька і Львова.* Важливою рисою дослідження здобутків та історіографічного осмислення праць попередніх учених стало в роботі вивчення їх науково-теоретичної і методичної спадщини, та її бібліографічне уточнення.

У другому розділі показано процес появи та поширення кооперативної ідеї, її різноманітних практичних форм в країнах Європи. У кінці 60-х рр. XIX ст. ця ідея потрапила в Україну, а згодом на Поділля. Досліджено форми і методи розповсюдження цієї ідеї на Подільських землях. Аграрна реформа 60-х рр. Х1Х ст. була важливою передумовою її поширення і утворення споживчих кооперативів. Зростання темпів викупу землі у 1862-1864 рр., збільшення розміру наділів, полегшення умов розкріпачення були сприйняті кооператорами як ознаки лібералізації. З цим пов'язувалась поява у кінці 60-х рр. XIX ст. створення споживчих кооперативів (Балта–1869р., Бар-1886 р.).

У третьому розділі "Становлення і розвиток споживчої кооперації краю у 90-і рр. XIX ст. – поч. XX ст." досліджено процес зародження та становлення, подальшого розвитку перших зародків подільських споживчих кооперативів. Доведено, що в Подільській губернії в 1893-1897 рр. були вперше організовані значні групи сільських громадських крамниць. Вони стали попередниками масової споживчої кооперації, заснованої на демократичних принципах. Незважаючи на свій некооперативний характер, сільські громадські крамниці об'єктивно допомагали поширювати кооперативні ідеї в край, налагоджували торгівлю, сприяли розвитку товарно-грошових стосунків на селі. Більшу участь в кооперативному русі почали брати представники інтелектуальної еліти, які утворили подільське товариств сільського господарства, провели його з'їзди, а також започаткували прогресивні видання.

У 1905-1907 рр. відмічено загальне пожвавлення кооперативного руху.

З приходом в кооперативний рух ентузіастів кооперативної справи і серед них В. Доманицького, Р. Реннінга, Й. Волошиновського, М. Трублаєвича, І. Дамберга, О. Маричева, М. Ковальчука розпочався новий етап поширення кооперації в краї. Активізували розповсюдження інформації про споживчі кооперативи земські органи самоуправління. Велику роль у всіх цих процесах відіграла перша газета для селян українською мовою "Світова Зірниця". Ці заходи сприяли підвищенню зацікавлення споживчими кооперативами населення і зокрема селян, які тепер почали їх утворювати самостійно.

У розділі "Розбудова масової споживчої кооперації краю у 1908-1914 рр." відображено, як примноження позитивних здобутків попередніх років спричинило значне зростанні числа кооперативів протягом 1908-1914 рр. У цей час відбувається перехід кількісних показників кооперативної роботи в якісні. Подільським споживчим кооперативам тісно у рамках старих форм. Під впливом прикладу колег з сусідньої Київської губернії організатори-подоляни започаткувати перші союзні об'єднання. Але недосвідченість, відсутність коштів, недоліки в організаційній роботі, адміністративні перешкоди призвели до того, що у 1909 р. перші дрібнорайонні об'єднання у селах Пеньківці, Вороновиці, Яланці майже одразу після утворення змушені були ліквідуватися. Проте ідея районних союзів не була забута. Організатори кооперативного руху мали на увазі запровадження її у практику в наступні роки.

Б.С. Кузіна перший серед науковців України відмітив у своїй роботі, що з ініціативи кооперативних активістів в кінці XIX та на початку XX ст. у містах Проскурів, Вінниця (на Поділлі), в Києві організуються з'їзди землевласників, кооперативні з'їзди та наради представників споживчих товариств, проводяться соціологічні дослідження стану кооперативів, започатковується інструктування активістів на місцях, друкуються прогресивні часописи. На численних курсах здійснюється фахова підготовка спеціалістів-кооператорів. Значну користь принесли поїздки за кордон і ознайомлення із досвідом колег Англії, Бельгії, Данії, Голландії, Німеччини.

Вся ця діяльність, застосування багатьох нових форм, прийомів роботи допомогла подолати перешкоди. Засновані у 1911-1912 рр. Мурованo-Куриловецький, Проскурівський, а згодом Вінницький районні союзи споживчих товариств, відкриті під назвою "товариства гуртових закупівель", досягли високих результатів у забезпеченні споживачів якісними товарами за справедливими цінами. Велику роль в удосконаленні роботи споживчих кооперативів краю відіграло поширення кращого досвіду діяльності районних союзів. В 1914 р., з утворенням Бершадського союзу в Ольгопільському повіті, Подільська губернія перетворилась в цілісну кооперативну систему, в якій всі райони: Північний (Кам'янецький), Центральний (Вінницький), Південний (Балтський) мали районні союзи, тобто набули європейських форм організації.

Наступний розділ “Маловідомі діячі подільської споживчої кооперації” присвячений дослідженню сторінок життя і діяльності плеяди відомих подвижників, піонерів подільського кооперативного руху. Чільне місце серед них займала постать одного із визначних організаторів кооперації Й. Волошиновського. Народився він у 1870 р. у с. Серби (сьогодні с. Гонтівка) Могилівського повіту, в сім’ї польського дворянина, що походив із збіднілого українського роду Михна. Початок його діяльності співпав із часом, коли після голоду 1891 р., передова громадськість краю була пройнята думкою, що у справі порятунку селянства одним із найважливіших економічних способів господарювання може бути споживча кооперація.

У заключній частині підведено підсумки, узагальнено теоретичні положення та практичні висновки, що випливають з історичного досвіду заснування, організації та розвитку споживчої кооперації кінця XIX – почтку XX ст.

Важливим аспектом, на наш погляд, крім суто історичної цінності опублікованої роботи є її адаптованість для вивчення даної важливої проблеми молоддю, особливо студентською молоддю Подільського краю. Зокрема студентів Вінницького, Тернопільського, Хмельницького кооперативних інститутів і коледжів – іконних областей географічного розташування стародавнього Поділля.

Разом із тим, відзначаючи загалом високий науковий і теоретичний рівень виконаної праці, зауважуємо, що в ній дещо недостатня увага приділена особливостям і труднощам формування кооперативної свідомості подолян, перепонам соціального, національного та інших особливостей. Варто було б ширше і глибше висвітлити спільну діяльність споживчих кооперативів Поділля та російських споживчих спілок та союзів. Автору слід звернути увагу і на те, що в роботі мають місце деякі орфографічні помилки. Варто відзначити, що вказану недоліки загалом не знижують позитивного враження від змісту цього історико-наукового видання.

У даному відгуку немає змоги перелічити всі (понад 100) наукових статей, монографій та розвідок Кузіни Б. С. Тільки в переліку публікацій до теми “Історія споживчої кооперації Поділля”, їх 17.

У підсумку констатуємо - Кузіна Борис Станіславович переконливо виклав оригінальну, нетрадиційну новаторську версію про історичний розвиток споживчої кооперації краю, виконав цілісне, самостійне дослідження, що повністю відповідає вимогам історичної науки.

Література:

1. Кузіна Б. С. Й. А. Волошиновський – визначний подвижник Подільської кооперації XX століття / Кузіна Б. С. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. ст. – К., Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 434-441. 2. Кузіна Б. С. Подвижники подільської споживчої кооперації початку XX ст. / Кузіна Б. С. // Питання історії України. Зб. наук. ст. Чернів. нац. ун-ту ім. Юр. Федьковича. – Чернівці, 2007. – Т. 10. – С. 55–59. 3. Кузіна Б. С. Плюси та мінуси одного

історичного джерела і проблема періодизації історії споживчої кооперації Поділля / Кузіна Б. С. // Наук. записки Він. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. "Історія". – Вінниця, 2007. – Вип. XII. – С. 345-349. 4. Кузіна Б. С. Маловідомі подвижники подільської споживчої кооперації / Кузіна Б. С. // Освіта, наука, культура на Поділлі. Зб. наук. пр., матеріали шостого круглого столу: "Культура, освіта, і просвітницький рух на Поділлі", (Кам'янець-Подільський 29 листоп. 2007 р.). – Кам'янець-Подільський , 2007. – С. 33-40. 5. Кузіна Б. С. Становлення споживчої кооперації на Поділлі (60-ті рр. XIX – поч. XX ст.). Історіографічний аспект./ Кузіна Б. С. // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. Вип. 378-379. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Зб. наук. пр. – Чернівці: Рута, 2008. - С. 145-149. 6. Кузіна Б. С. Земельна реформа 1861 р. – передумова кооперативного руху на Поділлі / Кузіна Б. С. // Підприємництво: проблеми становлення та функціонування: матеріали міжнар. наук.– практ. конф., (Житомир, 15-16 верес. 1998 р.). - Житомир, 1998. - С. 26-31. 7. Кузіна Б. С. Трансформація позичково – ощадних кас в кооперовані споживчі товариства на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. / Кузіна Б. С. // Матеріали X Поділ. іст.-краєзнав. конф., (Кам'янець-Подільський, 25-26 жовт. 2000 р.). - Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 305-307. 8. Кузіна Б. С. Кооперативний рух на Поділлі в періодичних виданнях другої половини XIX – поч. XX ст. / Кузіна Б. С. // Українська історіографія на рубежі століть. Наук. пр. Кам'янець – Поділ. держ. пед. ун-ту. Сер. "Історичні науки". – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 7. (9). – С. 310-318. 9. Кузіна Б. С. Подільський кооперативний рух на сторінках друкованих видань / Кузіна Б. С. // Шляхи активізації вітчизняного виробництва : матер. всеукр. наук.-практ. конф., (Хмельницький, 25-26 травн. 2001 р.). - Хмельницький, 2001. - С. 46-52. 10. Кузіна Б. С. Діяльність подільських кооперативів наприкінці XIX – на початку XX ст. / Кузіна Б. С. // Питання історії України : зб. наук. ст. Чернів. нац. ун-ту – Чернівці, 2002. – Т. 5. - С. 49-51. 11. Кузіна Б. С. Перші подільські позичково-ощадні каси, товариства, кредитні кооперативи, як фактор розвитку масового кооперативного руху в кінці XIX - поч. XX ст. / Кузіна Б. С. // Розвиток ринкової економіки на Поділлі: здобутки, проблеми перспективи: матер. всеукр. наук.-практ. конф., (Хмельницький, 23 жовт. 2003 р.). – Хмельницький, 2003. - С. 260-276. 12. Кузіна Б. С. Роль релігійних громад у розвитку подільської кооперації в XIX – XX ст. / Кузіна Б. С. // Державно – церковні відносини в Україні: регіональні аспекти : зб. пр. Міжнар. наук. конф., (Хмельницький, 14–15 берез. 2003 р.). /за ред. В. М. Олуйка, А. М. Колодного/. – Хмельницький, 2003. - С. 53-56. 13. Баженов Л. В. Кам'янець-Подільське товариство споживачів. До історії кооперативного руху на початку XX ст. / Л. В. Баженов, Б. С. Кузіна // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність : зб. наук. пр. за підсумками Міжнар. наук.-практ. конф., (Кам'янець-Подільський, 16-17 травн. 2003 р.). – Кам'янець-Подільський, 2004. - С. 85-89. 14. Кузіна Б. С. У великій мірі батько Подільської кооперації: до 135 річчя від дня народження Й. А. Волошиновського / Кузіна Б. С. – Хмельницький : Вид-во. : ХІЕП, 2004. – 27 с. 15. Баженов Л. В. Розвиток Подільської кооперації у 90-х рр. XIX - на поч. XX ст. (історіографічний аспект) / Л. В. Баженов, Б. С. Кузіна // Матеріали XI Поділ. іст.-краєзнав. конф., (Кам'янець-Подільський, 25–26 листоп. 2004 р.). - Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 228-235.

Л. М. Гундерук
кандидат психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін
Хмельницького інституту МАУП

ПСИХОЛОГІЧНЕ ВІДЛУННЯ ГОЛОДОМОРУ В СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

Глибокий слід, залишений Голодомором 1932–1933 років в історії України, накладається на інші трагедії, що випали на долю українського народу в ХХ столітті. Громадянська війна і голод 1921–1923 років, репресії 1937–1938 років, війна 1941–1945 років, німецька окупація і Голокост, голод 1946–1947 років. Однак, якщо потрібно і взагалі можливо зважити наслідки багаторазових потрясінь, гуманітарні наслідки Голодомору не зрівняються ні з чим. За своєю масштабністю голод 1932–1933 років виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, яку використовував тоталітарний режим.

Голодомор – це глобальна соціо-гуманітарна катастрофа в історії всього людства, не лише українства. Пам'ять минулого є одним з найважливіших показників історичного часу, в якому живе нація. Геноцид українців шляхом рукотворного голодомору 1932–1933 років є злочином, який немає терміну давності та забуття, позаяк голодомор – це мільйони невинно убієнних селян, фізично знекровлена та соціально вихолощена нація, яка й досі переживає його руйнівні морально-психологічні та демографічні наслідки. Ми не маємо права забути людей, яких було вбито лише за те, що вони вміли працювати, лише за те, що вони годували країну, лише за те, що вони вірили в Бога, лише за те, що вони були українцями.

Ми ж досі перебуваємо в полі дії пострадянських психопатологій. І це є явище, якому, на жаль, не надається особливої ваги, – хоч воно величезною мірою визначає сьогодні стан суспільства та його моральний регенераційний потенціал. Пострадянське суспільство вивчається в політичних, економічних, соціальних, демографічних, медичних та будь-яких інших аспектах. Однак не в аспектах психологічних, а саме ці аспекти є чи не найпроблематичнішою частиною радянського спадку.

Голодомор – це був крайній ступінь насилля над людиною, в якої було відібрано одну з її основних життєвих потреб. Після їжі залишалося відібрати лише повітря: і стався Чорнобиль. Тому забути Голодомор, не примусити російську владу просити прощення в нашої країни означало – і означає – запрошення до нового насилля і до нового приниження.

У роки радянської влади про голод не згадували, померлих не поминали, пам'ятних знаків, хрестів не встановлювали. Їх і досі немає у більшості сіл України, хоч у 90-х роках ХХ ст. в окремих селах були встановлені символічні хрести чи пам'ятники. Але хіба ми маємо право забути про такий страшний, свідомо спланований злочин проти українських

селян? Про це повинен знати весь світ, помолитися за ті мільйони невинно убієнних душ.

Документи і свідчення усної історії тільки можуть підтвердити сплановане масове вбивство більшовицькою владою Росії українських селян через засоби блокади, насилля, штучного голоду. Але розум відмовляється розуміти таку нечувану жорстокість. Відбувалася фізична, психологічна, морально-етична руйнація українського етносу. Щоб людство ніколи більше не могло зустрітися з подібним фактом страдницького вмирання людей необхідно, щоб люди знали про це в усіх країнах світу.

Під час голодомору-геноциду були порушені всі традиційні обряди, що стосувалися поховання і поминання померлих. Вмирали цілі села й родини, і не було кому пом'янути, помолитися за невинні душі, замучені голодом. Спільні ями на сільських цвинтарях, в садках, городах і біля хат, в ярах, лісах стали останнім пристанищем для мільйонів селян.

Радянське суспільство формувалося методом насилля і терору. Відтак постало суспільство, засноване на підозріливості й страхові. А це є атавістичні почуття або ж, якщо вже зовсім відверто, печерні інстинкти: виживання індивіда було прив'язане до смерті інших індивідів. У моральному сенсі комунізм, по суті, відкинув людину на тисячоліття назад, вивільнив у ній найгіршу її частину – фізичний інстинкт виживання, відчужений від культурно-релігійних етносів тих народів, які поглинула тоталітарна система. Радянський режим занурив цілі народи у моральне небуття, знищуючи і чи маргіналізуючи тих, хто опирався цьому насильницькому сценарію. Ось тому інерційна дифузія корупції, брехливості, компромісності, беззаконня, які запанували в пострадянський період, попри початкові ілюзії й надії, що постали на руїнах Берлінського Муру, – це не що інше, як хворий спадок тоталітаризму, його тяжка і зловісна помста за свій безславний фінал.

Рано чи пізно, але обов'язково кожна людина і весь народ хочуть осмислити своє минуле, знайти відповіді на питання: що з ними стало? Чому стало? Як стало? Минуле не належить нікому зокрема. Воно – надбання нинішнього і прийдешніх поколінь. На десятиліття можна засекретити архіви, можна прикопати в глибинах сховищ викривальні документи, можна замести сліди злочинів, можна просто переписати історію на догоду диктаторам.

Але історія має здатність: рано чи пізно таємне стає явним. Зараз саме такий час, коли зникають білі плями історії. Одна з таких плям – голодомор 1932–1933 рр. в Україні. І коли зараз дехто з обуренням подумає: "Навіщо згадувати той голод? Загиблих уже не повернеш…". Таким скажемо, що забути це – великий гріх. Простити – теж. Усе має бути назване своїм іменем: брехня-брехнею, злочин-злочином. Бо без цього не повернеться до нас ні віра, ні святе почуття справедливості. Прах 7,5 млн. замучених в Україні від голоду (інші дані свідчать, що 11 млн.) стукає в наші серця. Таке зло ніколи

не повинно повторитись.

Понад півстоліття трагедія 1933 року перебувала поза увагою істориків. Настав час звернутися до цієї раніше забороненої теми. Правда про голод, якою б вона не була страхітливою, потрібна не лише тим, хто пережив його, а й молодому поколінню людей.

Про голод 1933 року у світі знали давно. Література на цю тему налічує сотні назв. Переконливої відповіді на питання про першопричини голоду не дається. Перелічуються різні фактори: дезорганізація виробництва, непосильні для селян хлібозаготівлі, надмірний хлібний експорт, небажання колгоспників працювати в громадському господарстві, конфіскація властями продовольчих запасів у відповідь на цей саботаж. Проте неясно, якою мірою кожний з них вплинув на економічну катастрофу, яка сталася 1932 року і викликала голод з мільйонними жертвами. Власне кажучи, голод навіть не розглядається, як результат економічних прорахунків. Організований голод-геноцид, спрямований своїм вістрям проти українського народу як етносу. І ще одне зауваження: аби зрозуміти, що трагедія голоду була результатом тодішнього політичного курсу, наслідком підміни ленінізму сталінізмом у перетвореннях у сільському господарстві, треба відкинути стереотипні уявлення про економічну політику і проаналізувати її, починаючи з перших років Радянської влади.

Багато десятиліть правда про Голодомор знаходилась під найсуворішою забороною. Лише в роки так званої перебудови історики отримали змогу розпочати дослідження цієї проблеми. Офіційний дозвіл публікувати результати досліджень з цього питання радянські вчені одержали лише в 1988 році. Завдяки політиці гласності у науковців з'явилась можливість дослідити секретні архівні документи. Вже в 1990 році почали публікувати документи ЦК КП(б)У, органів НКВС, матеріали переписів населення, що стосувалися періоду Голодомору та мали гриф "Цілком таємно". Розсекречення та публікація документів про Голодомор продовжується і до сьогодення.

Термін голодомор означає масову смертність від голоду, але ніхто не наважився назвати критерії масовості: десять осіб протягом дня в одному селі чи сто тисяч в Україні на місяць. Смерть близької людини – трагедія, а мільйонів – статистика. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики радянської держави, їх підступно і цинічно закатували голодом у рідних домівках, селах, перетворених на колгоспні резервації.

Мало знайдеться не тільки в історії України, а й світу, таких жахливих трагедій, як голодомор 1932–1933 років. Пекло, створене в Україні на початку 30-х років XX століття, не можна ні з чим порівняти як у вітчизняній, так і світовій історії.

На багато поколінь голодомор паралізував національну свідомість українців, що дуже відчувається і сьогодні, в часи розбудови незалежної

української держави. Громадянський обов'язок кожного нині сущого – продовжувати розпочату справу, берегти пам'ять про безвинно убієнних рукотворним голодомором наших земляків – українських хліборобів. Робити це маємо не лише заради об'єктивного відтворення історичної пам'яті, а передусім для загального прозріння, зцілення свідомості співвітчизників від страшного шоку, заподіяного масовими репресіями, осмислення свого минулого.

Література:

1. Голодомор. Геноцид українського народу 1932–1933 років /Автори брошури В. Верстюк, В. Тиліщак, І. Юхновський. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 25 с. 2. Биков Л. Є. Страшний 33-й: Прогрес. – 1992. – С. 54–55. 3. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1990. – 605 с. 4. Григорець П. В., Лірун Г. М. Таємниці ХХ століття. – Москва : Мир книги. – 2001. – С. 78–79. 5. Остролуцька Л. Жива історія – міст між минулим і майбутнім // Урядовий кур'єр – 2000 – № 22. – 5 лютого. – С. 3. 6. Миронов Г. П., Станов А. Ю. Геноцид і Україна. – Кам'янець-Подільський. – 1999. – С. 9–13. 7. Мейс Д. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 150–154. 8. Не погасне біль голодомору: 1932–1933. Авт.-упоряд. М. Лазарович, М. Николин. – Тернопіль : Вид-во "Новий колір", 2007. – 224 с.

І. Б. Вашеняк
кандидат історичних наук., доцент,
завідувач кафедри загальнонаукових та загальноосвітніх дисциплін
Хмельницького інституту МАУП
Л. Г. Дубина
кандидат педагогічних наук., доцент,
доцент кафедри психології та соціально-гуманітарних дисциплін
Хмельницького інституту МАУП

БІОСОЦІУМ УКРАЇНИ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ФАКТОРИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ

Українці становлять автохтонний етнос, що тисячоліттями проживав на своїй землі. На роду написано їм жити у великій державі з багатьма іншими національностями, що є зовсім звичним явищем для нашого глобалізованого суспільства. Але нечасто історія України була сприятлива для своєї титульної нації. Однією з найбільш трагічних сторінок стали події 30-х років ХХ століття, особливо Голодомор 1932–1933 років. Україна зазнала значних людських втрат, разом з якими пішли у небуття цілі пласти національної культури і духовності. Аналіз причин та наслідків, відтворення реального перебігу подій того періоду були неможливі на території колишнього СРСР. У радянській науці загалом і в Радянській Україні зокрема ці питання знаходилися під офіційною і дуже суворою забороною. Лише за їх межами науковці мали змогу публікувати результати своїх досліджень.

Багато уваги науковій розробці даної проблематики приділили науковці української діаспори: М. Вербицький, Г. Герасимович, В. Голубничий, В. Гришко, Т. Гукало, П. Ілушаниця, М. Лаврінко, Р. Млиновецький тощо [3; с. 4]. Виділяється своєю ґрунтовністю праця відомого західного дослідника радянської історії Р. Конквеста [5]. Безумовно, враховуючи політичну ситуацію в світі на той час, варто дещо критично ставитися до всіх матеріалів тогочасного періоду, що вийшли в друк за межами СРСР. Поштовхом для всебічного наукового дослідження стали оголошені у 1989 р. висновки Міжнародної комісії з розслідування голоду 1932–1933 рр. Провідні правознавці світу визнали, що в Україні упродовж 1932–1933 рр. вчинено акт геноциду. У вітчизняній історичній науці першим неупереджено та різносторонньо Голодомор 1932–1933 рр. став досліджувати С. Кульчицький [6]. Важливе місце серед тих, хто розпочинав вивчати голод 1932–1933 рр., посідають імена В. Ботушаського, П. Брицького, С. Діброві, Л. Коваленка, В. Маняка, В. Марочка, В. Пирога, Ю. Шаповала, О. Шевчука, Є. Юрійчука, М. Якименка, Є. Яценка та інших [3; с. 4]. На даний час висвітлено історичні аспекти трагедії голодомору в усіх регіонах України.

Одним із перших зробив спробу оцінити втрати населення під час Голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі І. Шульга. Повний аналіз передумов, перебігу та наслідків Голодомору 1932–1933 рр. на Поділлі зроблено у монографії С. Маркової „Голодомор 1932–1933 рр. на Поділлі". Окремі аспекти цієї проблеми досліджували В. Мацько, В. Васильєв, Л. Віола, О. Воронцов, С. Гальчак, В. Жезицький, О. Завальнюк, В. Малий, Л. Місінкевич, П. Слободянюк, А. Філінюк, П. Ящук.

За останні роки кількість праць із зазначеної проблематики неухильно зростає. У своїх наукових дослідженнях українські та зарубіжні вчені торкаються різних аспектів проблеми: з'ясовують причини, виявляють винуватців та дають оцінку жахливому явищу в історії українського народу, намагаються відтворити детальний перебіг подій та створити якнайповніший мартиролог. Більшість вчених та політиків намагаються виміряти, оцінити трагедію українського народу, заподіяну сталінізмом у роки колективізації та підрахувати кількість життів, відібрану Голодомором в Україні протягом 1932–1933 рр. За оцінкою різних авторів вона коливається від 3,5 до 9 млн. осіб, що свідчить про складність досліджуваної проблеми. Значні розбіжності у кількості жертв головним чином пояснюються багатьма причинами: майже не збереглися записи про смертність у 1932–1933 рр. в сільрадах та в РАГСах, офіційні документи фальсифікували, нищили. Архівні документи дають лише розрізнені дані, а конкретних статистичних матеріалів, що служили б базою для обґрунтованих обчислень, не існує. Кількість померлих – це розрахункова величина, що обчислюється методами демографічної екстраполяції. Вона визначається як перевищення над нормальною смертністю населення в місцевості, охопленій голодом.

Одна з перших оцінок кількості жертв належить московському

кореспонденту газет „Manchester Guardian” та „Christian science Monitor” Вільяму Чемберліну. Йому у складі групи іноземних журналістів вдалося відвідати Україну та Північний Кавказ. Результатом поїздки стало видання у Бостоні книги, в якій повідомлялось, що голод охопив територію, де проживало 60 млн. осіб, а число жертв може бути не менше 3–4 млн. осіб [6].

Англійський журналіст У. Дюранті, кореспондент американської газети „New York Times”, у бесіді з керівниками посольства Великобританії заявив, що населення Північного Кавказу та Нижньої Волги зменшилося в результаті голоду на 3 млн., населення України – на 4–5 млн. За його оцінкою загальна кількість померлих сягає близько 10 млн. осіб. Ця інформація на початку жовтня 1933 р. була передана посольством англійському урядові [15].

А. Тавдул, американець російського походження, після поїздки Україною опублікував у газеті „New York American” статтю, де зокрема відзначив, що за повідомленням голови ДПУ УРСР В.Балицького у 1933 р. у країні загинуло від голоду 8–9 млн., і цю цифру доповіли Сталіну [3].

У книзі, виданій у Нью-Йорку 1948 р. американською журналісткою Л. Ленг, стверджувалось, що за заявою одного з „високих українських чинів” від голоду в Україні померло 6 млн. осіб [3].

Американський демограф С. Максудов, проаналізувавши розрізнені дані про народонаселення між переписами 1926 і 1939 рр., дійшов висновку, що викликаний голодом і репресіями демографічний дефіцит в Україні становив 4,5 млн., а в межах СРСР – близько 9 млн. чоловік (у тому числі 5,4 млн. дорослих і 3,6 млн. дітей). Однак дослідник не був переконаний у вірності висновків через низьку якість використаного вихідного матеріалу [8].

У комюніке, підготовленому Т. Гукалом і проголошеному в ефірі радіостанцією „Радіо-Квебек” 16 квітня 1983 р. ці події названо „голокостом” і вказано 10 мільйонів жертв. Можливо, ця цифра є завищеною, але причина такого завищення – намагання пробити стіну мовчання та привернути увагу світової спільноти до трагедії українського народу 1932–1933 років.

За розрахунками С.Кульчицького, зробленими ще у 60-х роках, виходило, що в 1933–1938 рр. мав відбутися приріст населення на 2840 тис., а насправді сталося зменшення на 116 тис. осіб. Отже, втрати становили близько 3 млн. осіб. У його ж дослідженнях останніх років ці цифри деталізуються: якщо йдеться про загибель людей від голоду в Україні у 1933 р., слід називати цифру 3238 тис. осіб. Якщо зважати на неточність статистики, то кількість загиблих коливатиметься від 3 до 3,5 млн. осіб [7].

Аналіз наукових джерел показав, що і вітчизняні, і зарубіжні дослідники сьогодні одностайні в оцінці кількості жертв голодомору: мільйони. Метою нашої публікації є здійснення аналізу якісних змін у генофонді української нації, причиною яких стали події 20–30-х років XX століття.

Генофонд – це поняття популяційної генетики, що описує сукупність всіх генних варіацій (алелей) певної популяції. У науковий обіг цей термін запровадив відомий генетик О. Серебровський. Багатство генофонду безпосередньо залежить від різноманітності його алелей, а також від різноманітності комбінацій цих алелей. Дослідження в галузі генетики популяцій розпочав російський вчений С. Четвериков ще в 20-х рр. XX століття. В Україні подібні дослідження проводила група вчених під керівництвом С. Гершензона [1; с. 11].

Людина, як біологічна істота, що стоїть на найвищій сходинці еволюції (Homo Sapiens), живе за біологічними законами, і закони генетики популяцій стосуються її також. Популяція (сукупність особин одного виду, які мешкають на одній території, але так чи інакше ізольовані від інших сукупностей особин того самого виду) має важливе значення для розвитку еволюційної теорії. Відповідно до її положень, популяція є не лише одиницею виду, а й еволюції, оскільки в ній відбуваються всі еволюційні процеси. У людини, окрім територіальної ізоляції, досить ізольовані популяції можуть виникати на основі соціальних, етнічних та релігійних бар'єрів. І якщо така популяція характеризується великою чисельністю, відсутністю мутацій, відсутністю міграції з інших популяцій та відсутністю добору за певними ознаками, то таку популяцію можна вважати ідеальною. Серед генетичних параметрів популяції виділяють такі: частота генів, генотипів і фенотипів (вони являють собою сукупність ознак і властивостей організму). Українців, що проживають на території України, можна вважати однією великою популяцією. Генофонд української нації, як і будь-якої іншої, складається з усіх наявних у популяції станів усіх генів. Кожна з ознак особини (людини) зустрічається як мінімум у двох станах (алелях), які можуть бути альтернативними. Позначимо їх А і а. Частоту цих алелей в популяції позначимо відповідно *p* і *q*. Тоді $p + q = 1$ **(1)**

Згідно з законами генетики (закону Харді–Вайнберга для ідеальної популяції), в умовах вільно схрещуваної популяції (АА, Аа, аа) сума всіх відносних частот комбінантних генотипів буде завжди залишатися рівною одиниці: $(p+q)^2 = p^2 + 2pq + q^2 = 1$ **(2)**

При цьому частоти генотипів залишаються незмінними з покоління в покоління. Цей закон пояснює причини стійкості популяцій у різних умовах життя [1; с. 11].

Але існує ряд причин, які можуть змінити сталі співвідношення генів і генотипів у популяції. Тоді популяція втрачає рівновагу і переходить у інший стан. Причини порушення рівноваги:

- поява нових мутацій, що мають певну адаптаційну значущість;
- зміна умов існування, за яких ознака втрачає своє пристосувальне значення. Тоді особини з такою ознакою, втративши переваги,

елімінуватимуться добором, а ген, який визначає цю ознаку, буде скорочуватися у своїй чисельності. Через кілька поколінь установиться нове співвідношення генів, що відповідає пристосувальній значущості їх у нових умовах;

- міграційні процеси, в результаті яких з популяції вибуває певна кількість алелей або додаються нові, як наслідок, – співвідношення (**1**) змінюється;
- штучний добір, коли з популяції свідомо вилучаються або додаються до неї особини з певними алелями (ознаками);
- асортативність (вибірковість) шлюбів. Але вона впливає лише на співвідношення (**2**). Співвідношення (**1**) при цьому не змінюється [1; с. 11].

Як можна оцінити стан популяції українців в Україні у період 30-х років XX століття? У цей період найхарактернішими були три процеси, які безумовно, вплинули на генетичну рівновагу та стійкість популяції українців.

Перший процес – зміна умов існування (голод, відсутність їжі). Умови життя були розраховані на повне фізичне знищення саме українського селянства. В окремих регіонах в українських селах вимирало від 25% до 70% усього населення. Відомо, що більшовицьке керівництво завжди пов'язувало національне питання з селянським. Так, Й. Сталін у своїй промові 30 березня 1925 р. наголошував, що селянство становить основну армію національного руху [13]. Без селянської армії не буває і не може бути сильного національного руху. Саме це і мають на увазі, коли говорять, що національне питання – це питання селянське. Загострювало цю проблему, висувало її на порядок денний те, що селянство становило переважну більшість населення України. З такої постановки питання природно випливає взаємопов'язаність організованого більшовиками геноциду з українським національним питанням. До того ж, оскільки селянство, що мало найширший ареал, майже ототожнювалось на теренах України з корінною, титульною нацією, то воно попадало під основний удар голоду. І результатом цього удару стає або смерть або значні фізіологічні та анатомічні зміни у голодуючих. Ці зміни торкаються у першу чергу центральної нервової системи, сіра речовина якої може втрачати під впливом тривалого голодування до 30% своєї маси. Дуже часто цей процес стає незворотнім, оскільки швидкість поділу клітин нервової системи є дуже невелика. Це означає, що під впливом тривалого голодування мозок просто руйнується.

Другий процес – штучний добір, тобто свідоме вилучення з популяції тих її представників, які вважалися, на думку більшовицьких„селекціонерів", „несвідомими українцями", „куркулями та підкуркульниками", „ворогами революції та Радянської влади", „петлюрівцями" тощо. В результаті такого процесу фактично було здійснено „ліквідацію куркульства як класу". Тих, хто чинив найзапекліший опір, розстрілювали або масово вивозили в табори примусової праці на Північ чи до Сибіру [14]. Під пильне око більшовицьких

„селекціонерів" потрапляли також кращі представники української керівної еліти, справжні патріоти, яких було названо „буржуазно-націоналістичними елементами. З метою збереження специфіки ідеологічних суджень більшовиків, наводимо цитату на мові оригіналу: „Ввиду того, что в ряде сельпарторганизаций, особенно в период хлебозаготовок, вскрылось смыкание целых групп коммунистов и отдельных руководителей партячеек с кулачеством, петлюровщиной и т. п., что на деле превращает такого рода коммунистов и парторганизации в агентуру классового врага и является наглядным доказательством полного отрыва этих ячеек и коммунистов от бедняцко-середняцких колхозных масс, ЦК и ЦКК КП(б)У постановляет немедленно произвести чистку ряда сельских парторганизаций (читай, *штучний добір*), явно саботирующих выполнение плана хлебозаготовок и подрывающих доверие партии в рядах трудящихся" [13]. Процеси „добору" тривали ще досить довго, оскільки у 1932–1933 роках ще не вся українська інтелігенція повмирала з голоду, Й. Сталін у 1934 р. виголосив формулу: „Українська інтелігенція не заслуговує на довіру". Це був смертний вирок. Почалися масові репресії: до початку Другої світової війни імперська людожерська машина репресувала близько 500 тис. осіб [14]. Репресували не лише вчених, а й просто активних, національно свідомих, відважних і рішучих людей. До масового знищення українців прислужилася і Друга світова війна, якою Москва скористалася повною мірою.

На генетичну рівновагу вплинули також міграційні процеси, які здійснювалися у двох напрямах. Перший напрям – з України виселялись „куркулі та підкуркульники", „петлюрівці", „шкідливі елементи". Найпоширенішою формою стала депортація. Сотні тисяч селян виганяли разом із сім'ями з домівок, садили у товарні потяги і вивозили за тисячі кілометрів від України, де їх покидали серед степу, пустелі, нерідко без їжі та притулку. Близько 850 тис. осіб було депортовано на Північ, де багато з них, особливо дітей, загинуло. Нерідко між депортацією та фізичним знищенням не можна було знайти межу [14].

Другий напрям міграційних процесів – в'їзд в Україну. Для проведення політики колективізації уряд направив тисячі міських робітників, російських та єврейських комуністів та комсомольців. Так, восени 1929 р. в українські села було направлено 15 тис. робітників, у січні 1930 р. – близько 47 тис. Також для проведення компанії розкуркулення та керівництва щойно утвореними колгоспами в Україну прибули так звані 25-тисячники (більшість з яких – російські робітники). Окрім політично активних мігрантів, Україна наводнилась також простими селянами та робітниками, особливо її південні та східні степові райони, які найсильніше постраждали під час Голодомору 1932–1933 років. Як свідчать живі спогади та архівні джерела, на місце вимерлих від голоду українських сіл переселяли жителів Івановської, Горьківської, Центральних чорноземних областей Росії, Білорусії та інших регіонів СРСР. Звільнений від українців життєвий простір заповнили

росіянами, і ця „міна уповільненої дії” дає знати про себе в нашій державі ще до сьогодні. Про кількість іммігрантів можна судити з термінового секретного „Повідомлення Всесоюзного переселенського комітету при Раднаркомі СРСР про переселення на Україну колгоспників з інших територій країни” від 29 грудня 1933 р., адресованого начальнику ГУЛАГу Берману: „...ВПК при СНК СССР сообщает, что преподанный план переселения выполнен на 104,76 %. Всего переселено 21856 колхозных хозяйств, 117149 человек, 14879 лошадей, 21898 коров, 38705 голов разного скота (в число последних входят телки, свиньи и овцы)”. Але це лише дані за 1933р., а переселення на південь України тривало до останнього дня існування радянської імперії – СРСР [12].

Саме за таких несприятливих обставин розвивався біосоціум української нації у період 20–30-х років ХХ століття в Україні. Так, згідно з першим п’ятирічним планом „Україна...мала служити колосальною лабораторією випробування нових форм соціально-економічної та виробничо-технічної перебудови сільської економіки всього Радянського Союзу” [13]. Вона стала також великою селекційною лабораторією, а період 20–30-х років ХХ століття можна вважати одним із селекційних періодів української нації. М. Вавилов писав: „Селекція по суті є втручанням людини у формоутворення тварин і рослин; іншими словами, селекція являє собою еволюцію, що спрямовується волею людини”. На жаль, метою більшовицьких „селекціонерів” було аж ніяк не поліпшення генофонду українців… Їх мета подібна до мети нацистських „селекціонерів”. Якщо в гітлерівській Німеччині соціально-біологічна селекція населення здійснювалася за расовою ознакою, то в сталінському СРСР – за ідейно-класовою ознакою, а пізніше, упродовж 30-х років, „селекціонери” винайшли нову категорію винних – „ворог народу”. Більшовики говорили прямим текстом, що їхня мета – формування нового типу людини. Вони не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний „совєтський народ” (зросійщений етнічний сурогат). У КПРС здійснювалася партійно-елітарна селекція на „нестійких” і „істинних” комуністів. Саме останні і мали представляти правлячу комуністичну еліту, для яких потрібен був благодатний життєвий простір. Українське населення через його велику чисельність неможливо було переселити в інші малозаселені регіони СРСР (а такий задум, як відомо, у Сталіна був). Тому найпростішим для влади було їх умертвіння (винищення) з допомогою голоду. Голодомор став зручним засобом реалізації політичних амбіцій, а для населення України – страшною межею між життям і смертю.

Результатом роботи більшовицьких „селекціонерів” в Україні за період 20–30-х років ХХ століття можна вважати невідтворні зміни її біосоціуму. У першу чергу, максимально було винищено найкваліфікованіший прошарок сільськогосподарських виробників: фактично було здійснено „ліквідацію куркульства як класу”. Куркулями на той час вважалися найзаможніші

господарі в селі, навіть якщо вони не використовували найманої праці. Куркуля кінця 20-х років з повною впевненістю можна вважати продуктом нової економічної політики. Вона створила умови для того, щоб найпрацьовитіші середняки стали заможними господарями [10]. Саме така політика відповідала споконвічному прагненню українського селянина – бути господарем на своїй землі. У реальному житті куркуль був серед найощадливіших і найпрогресивніших селян на селі, серед тих, хто працював найважче... Політика розкуркулення, яка передувала голодомору та супроводжувала його, знищила кращі, найпрацьовитіші та найкваліфікованіші прошарки селянства. Ліквідацією справжнього господаря землі, який від своїх древніх слов'янських предків знав усі хліборобські премудрості, зберігав, примножував і передавав глибинні знання унікальної етнічної, хліборобської, селянської культури, був нанесений невиправний збиток українській нації. Після такого апокаліпсису вона ще довго не зможе відновити свій етнокультурний генофонд, свою автохтонність, піднятись із духовної, а після Другої світової війни, – і з фізичної руїни.

Наступним об'єктом більшовицьких „селекціонерів" була українська національна інтелігенція, яка відігравала провідну роль у творенні національних форм державного життя, розвитку національної духовної культури, була провідником і реалізатором політики українізації, важливим її чинником і каталізатором. Найвідчутніше потерпала від голоду освітянська інтелігенція як наймасовіша, що формувала і виховувала майбутнє української нації – підростаюче покоління. Із знищенням української інтелігенції на селі було внесено деструктивні зміни в духовну культуру, викорінено давні традиції селянства – взаємоповагу і взаємодопомогу. „Селянство могло бути національною силою лише в тісному зв'язку з національною інтелігенцією, – зазначають В. Даниленко і П. Бондарчук, – а отже, чинити сильний національний опір. Тому удар по селянству повинен був відбутися одночасно з ударом по інтелігенції, із згортанням політики українізації" [12].

Аналіз політичних заходів більшовиків дозволяє зробити висновок, що селянство та інтелігенція – найрепродуктивніші, націовідтворюючі соціальні групи українського народу – стали об'єктом спланованого виморювання голодом, що загрожувало появою якісних змін біосоціуму України.

Традиційними рисами українського ідеалу людини були працелюбність, лагідна вдача, щирість, гостинність, духовний аристократизм (не визнавання над собою жодного володаря, окрім Господа Бога), віра в Бога та Боже Провидіння, пошана до старших, гуманне ставлення навіть до ворогів, перевага духовного над фізіологічним у родинному житті, любов до своєї батьківщини й народу. Німецький філософ Й. Ґердер, російський письменник М. Лєсков, російський антрополог Д. Анучин звертали увагу на такі особливі риси характеру українців: інтелектуальність, брак раціоналізму *і* непрактичність, індивідуалізм, нерішучість в ситуаціях, які потребують

вибору одного з кількох варіантів, але одночасно твердість у досягненні мети. Українську ментальність характеризують емоційність, романтичність, цнотливість стосунків між чоловіком і жінкою та інші.

Голодомор позбавляв людські душі таких чеснот (риси, ознаки) як постійна природна схильність людини робити добро, милосердя щодо тіла ближніх, яке навчає: голодного нагодувати.

Організатори голодомору намагалися прищепити українцям інші риси – вірність радянській владі, ненависть до її ворогів. Культивувалися, жорстоко насаджувалися, утверджувалися, заохочувалися політична одноманітність та покірність, соціальна апатія та байдужість, зрадництво, лицемірність, жорстокість, відступництво, які повною мірою проявилися в 1937 році. У психіці людей утвердилась рабська ментальність із нехристиянськими моральними нормами: „Кради, але не попадайся", „Бреши, але знай міру", „Хочеш жити – умій крутитись" [9].

Голодомор 1932-1933 рр. відзначався також окремими надзвичайними проявами тваринно-хижацької природи людини – людоїдством і трупоїдством. А канібалізм, підвищений стан агресивності взагалі, викликані голодом, створювали небезпечний прецедент руйнування людської популяції, зокрема українців [12]. Генетики пояснюють, що „агресивний тип" знищував інші типи і давав більшу кількість нащадків.

Окремі науковці намагаються заперечити деструктивну роль подій того періоду на генофонд української нації. Їх аргументи заключаються в тому, що в людині психічні та соціальні аспекти домінують над біологічними, тобто вплив середовища (соціально-економічного, культурного, політичного тощо) відіграє домінуючу роль і визначає людські риси характеру, поведінку, ментальність. Ми не заперечуємо важливу роль соціального середовища у формуванні особистісних якостей та властивостей, але поряд з цим підкреслюємо, що базовою детермінантою людського розвитку є генотип. Шлях від гена до будь-якої соматичної чи психофізіологічної ознаки лежить через морфофункціональний рівень, а значить носієм соціального та психічного в людині завжди буде біологічний субстрат.

Аналіз політичних заходів 20-30-х років XX століття в Україні дозволяє припустити, що розкуркулення, голодомор, репресії мали на меті не лише фізичне та психологічне знищення окремих представників української нації. Головна мета була значно глибшою – викликати якісні зміни у генофонді популяції українців шляхом вилучення з неї особин, які були носіями ознак, що не вписувалися в усереднений образ „українця радянського".

Закономірно постає питання: чому саме Україна стала ареною цих „селекційних процесів"?

Тому, що за кількістю населення вона була найбільшою з усіх неросійських республік СРСР, мала великий досвід національно-визвольних

змагань, а значить, становила внутрішню загрозу цілісності багатонаціонального СРСР. Для України уроки Центральної Ради, Гетьманщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. була створена та існувала розвинена державна організація, хоч і у рамках істотних обмежень, набула значного розвитку національна культура, сфера вживання української мови поширилася на пролетаріат та органи державного управління. Щоб перетворити СРСР у монолітну сталінську імперію, потрібно було зупинити процеси, пов'язані з національною ідентифікацією України. Це і здійснювалось шляхом організації в ній „селекційного процесу". У результаті цього було внесено якісні зміни біосоціум України. Наступні покоління вже суттєво відрізнялись від попередніх, і наслідки цих змін Україна відчуває до сьогодні.

Література:

1. Александров А. А. Психогенетика: Учебное пособие. – СПб. : Питер, 2006. – 192 с: ил. 2. Балановская Е. В., Балановский О. П. Русский генофонд на Русской равнине. – М. : Луч, 2007. –329 с. 3. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. – К. : Нью-Йорк, 2000. 4. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 608 с. 5. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993. 6. Кульчицкий С. В. 1933 – Трагедія голоду. – К., 1989. – 98 с. 7. Кульчицький С. В. Сталінський терор голодом і його демографічні наслідки // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. всеукр. наук. конф. – К. : МАУП, 2003. – С. 19–31. 8. Максудов С. Демографічні втрати населення України в 1927–1938 роках // Сучасність (Мюнхен). – 1983. – № 10. – С. 32–42. 9. Огірко О. В. Духовно-моральні наслідки голодомору в Україні // Персонал. – 2002. – № 11. – С. 25–27. 10. Олійник М. П. Політика „Ліквідації куркульства як класу": мета, реалізація, наслідки // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу: Матер. всеукр. наук. конф. – К. : МАУП, 2004. – С. 60–62. 11. Равич-Щербо И. В. и др. Психогенетика: Учебник / И. В. Равич-Щербо, Т. М. Марютина, Е. Л. Григоренко; Под ред. И. В. Равич-Щербо. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 448 с. 12. Соболь П. І. Голодомор 1932–1933 років: Особливості соціальних патологій // Персонал. – 2002. – № 11. – С. 11–14. 13. Сталин И. В. Сочинения. – М., 1946. 14. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І.Шевчука; Вст. сл. С. В. Кульчицького. – 3-тє вид., перероб і доп. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с. 15. The Foreign office and the famine Kingston. – N.Y., 1988. – 320 P.

В. О. Юшкевич
старший викладач Хмельницького інституту МАУП

СВІДОМІСТЬ ГЕНОЦИДУ ЯК ТЕСТ НА МОРАЛЬНУ ПРИСУТНІСТЬ НАЦІЇ В СВІТІ

Багато десятиліть правда про Голодомор знаходилась під найсуворішою забороною. Лише в роки так званої перебудови історики отримали змогу розпочати дослідження цієї проблеми. Офіційний дозвіл

публікувати результати досліджень з цього питання радянські вчені одержали лише в 1988 році. Завдяки політиці гласності у науковців з'явилась можливість дослідити секретні архівні документи. Вже в 1990 році почали публікувати документи ЦК КП(б)У, органів НКВС, матеріали переписів населення, що стосувалися періоду Голодомору та мали гриф "Цілком таємно". Розсекречення та публікація документів про Голодомор продовжується і до сьогодення.

Термін "голодомор" означає масову смертність від голоду, але ніхто не наважився назвати критерії масовості: десять осіб протягом дня в одному селі чи сто тисяч в Україні на місяць. Мільйони померлих від голоду українських селян – не статистика, а наслідок злочинної політики радянської держави.

Мало знайдеться не тільки в історії України, а й світу, таких жахливих трагедій, як голодомор 1932–1933 років. Пекло, створене в Україні на початку 30-х років XX століття, не можна ні з чим порівняти ні у вітчизняній, ні у світовій історії.

Саме голодомор 1932–1933 років став найбільшою трагедією українського народу за всю її багатотисячну історію, трагедією, яка не має аналогів у світі. Здійснений більшовицькою владою проти непокірного свободолюбивого українського народу, даний голодомор – це особлива форма геноциду – етноцид, вбивство народу за етнічною ознакою.

На Поділлі від голодомору загинуло від 781 тис. 574 чоловіки до 1 млн. 127 тис. 761 чоловік. Архівні джерела містять суперечливу інформацію. Населення Поділля становило на той час 4 млн. 726 тис. 97 чоловік. Майже така ж кількість населення Поділля (до Голодомору) дається у довіднику з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області, який був виданий на початку 1933 року – 4 млн. 726 тис. 400 чоловік.

Вістря цього жахливого нелюдського апокаліпсису було спрямоване в першу чергу проти українського селянства. Не змігши ні економічними, ні політичними важелями (серед них і розкуркулення: виселення та розстріли сотень тисяч українських хліборобів, так званих "куркулів") примусити селянство змінити свій світогляд, який формувався протягом сотень років, а також методи господарювання, яке вони вели з діда-прадіда, сталінський тоталітарний режим таким дикунським методом перетворив волелюбних, економічно незалежних селян – землевласників (тих, хто вижив) на покірливих наймитів в одержавлених колгоспах.

Наслідки голодомору жахливі. Крім очевидних людських втрат та величезного морального удару, голод позначився на українській ментальності (соціально-психологічний та духовний світогляд людини, здатність відчувати та сприймати світ). З'явились почуття страху, байдужості, недовіри, пасивності. Відірваність від землі окреслила духовну підкореність і рабську направленість.

Американський політолог, професор Гарвардського університету Р.

Шпорлюк ще задовго до визнання факту голодомору українськими вченими зазначав: “Демографічна катастрофа 1932–1933 років буде з українським народом, може, навіть століття. Знищено біологічний потенціал народу”. Терором було розмито український етнос, знищено культурний генофонд української нації, що полегшило справу закабалення України. Проблема соціально-психологічних наслідків Голодомору має кілька аспектів. Один із них – особистісний. Якщо йдеться про об’єктивну реєстрацію того горя, то найперше ми повинні говорити про демографічну ситуацію. Необхідно пам’ятати, що немає не лише тих, хто помер від голодомору, але й тих, хто не народився і хто вже ніколи не народиться. Все це – демографічні втрати українського народу. Це на тлі того, що ті втрати були не першими і, на жаль, не останніми в нашій історії. Їх соціально-психологічні наслідки є дуже суттєвими.

Що хотів зробити в Російській імперії такий її відомий діяч, як Петро Столипін? Він хотів зробити нещасного, замордованого, лінивого російського селянина, який жив “в міру” і не мав жодної соціальної особистої ініціативи, таким, якими були українські селяни. Бо, маючи маєток в Україні, Столипін добре знав, як живе українське селянство. Що потім зробив Сталін? Він зробив усе навпаки. Заможного, самостійного, самодостатнього, чесного, працьовитого українського селянина він перетворив на такого самого люмпена, яким була переважна більшість російських селян. Українському селянинові найперше було – що про нього скажуть люди. Після того як людина або мусила вмерти, або з’їсти дитину, а випадки людожерства були, або йти красти, мораль упала. Це була та непоправна шкода українському селянству, а відтак, і всьому українському народові, до якої спричинився голодомор разом із колективізацією.

Результати усього цього є суттєвою складовою нашого теперішнього менталітету. Того менталітету, який є головною перешкодою до дійсно незалежної та дійсно успішної держави.

Другим наслідком голодомору, як зазначає д.ф.н. Є. Головаха, можна вважати знищення волі до опору режимові. Не вперше в історії найжорстокішими репресіями домагалися саме такого результату. Більшість сьогоднішнього українського населення генетично – вихідці з селян (у першому або другому поколінні), оскільки міська інтелігенція була практично докорінно знищена в Україні. Вони і є основою нашого безвільного суспільства. Це безвілля виявляється в тому, що, приміром, за даними наших соцдосліджень, за майже десять років, коли вже немає тоталітарної ідеології, кількісь тих, хто висловлює бажання і здатність чинити опір зневаженню своїх законних прав та інтересів, перебуває на рівні 5–7% щодо центральної влади і 8% – щодо місцевої влади. Цей соціально-психологічний феномен у соціології визначається як “вивчена безпорадність”. Вивчена – бо її виробило найжорстокіше переслідування за висловлення будь-якої форми протесту. Безпорадність – бо превентивно

людина готова скласти руки у будь-якому випадку порушення її прав. Через це ми страждаємо як суспільство загалом.

Є й ще важливий соціально-психологічний наслідок голодомору. У народі про тих, хто збагачується, говорять : „Не може наїстися". Це в деякій мірі так і є, тому що голод сидить у підсвідомості нашого народу, і коли є можливість здобути все більше і більше для свого блага, людини зупинитися не може. До цього можна ставитися іронічно, але це глобальніше продовження феномена, коли люди, які пережили голод, часто вмирали від переїдання. Вони не могли зупинитися, і якщо була можливість щось їсти необмежено, просто вмирали від переїдання.

Радянське суспільство формувалося методом насилля і терору. Відтак постало суспільство, засноване на підозріливості й страхові. А це є атавістичні почуття або ж, якщо вже зовсім відверто, печерні інстинкти: виживання індивіда було прив'язане до смерті інших індивідів. В моральному сенсі комунізм, по суті, відкинув людину на тисячоліття назад, вивільнив у ній найгіршу її частину – фізичний інстинкт виживання, відчужений від культурно-релігійних етосів тих народів, які поглинула тоталітарна Система. Радянський режим занурив цілі народи у моральне небуття, знищуючи і чи маргіналізуючи тих, хто опирався цьому насильницькому сценарію. Ось тому інерційна дифузія корупції, брехливості, компромісності, беззаконня, які запанували в пострадянський період, попри початкові ілюзії й надії, що постали на руїнах Берлінського Муру, – це не що інше, як хворий спадок тоталітаризму, його тяжка і зловісна помста за свій безславний фінал. Пострадянське суспільство вивчається в політичних, економічних, соціальних, демографічних, медичних та будь-яких інших аспектах. Однак не в аспектах психологічних, а саме ці аспекти є чи не найпроблематичнішою частиною радянського спадку.

Голодомор – це був крайній ступінь насилля над людиною, в якої було відібрано одну з її основних життєвих потреб. Після їжі залишалося відібрати лише повітря: і стався Чорнобиль. Тому забути Голодомор, не примусити російську владу просити прощення в нашої країни означало – і означає – запрошення до нового насилля і до нового приниження.

У роки радянської влади про голод не згадували, померлих не поминали, пам'ятних знаків, хрестів не встановлювали. Їх і досі немає у більшості сіл України, хоч у 90-х роках XX століття в окремих селах були встановлені символічні хрести чи пам'ятники. Але хіба ми маємо право забути про такий страшний, свідомо спланований злочин проти українських селян? Про це повинен знати весь світ, помолитися за ті мільйони невинно убієнних душ. Документи і свідчення усної історії тільки можуть підтвердити сплановане масове вбивство більшовицькою владою Росії українських селян через засоби блокади, насилля, штучного голоду. Але розум відмовляється розуміти таку нечувану жорстокість. Відбувалася фізична, психологічна, морально-етична руйнація українського етносу. Щоб людство ніколи більше

не могло зустрітися з подібним фактом страдницького вмирання людей необхідно, щоб люди знали про це в усіх країнах світу.

Під час голодомору-геноциду були порушені всі традиційні обряди, що стосувалися поховання і поминання померлих. Вмирали цілі села й родини, і не було кому пом'янути, помолитися за невинні душі, замучені голодом. Спільні ями на сільських цвинтарях, в садках, городах і біля хат, в ярах, лісах стали останнім пристанищем для мільйонів селян.

Щодо наслідків, то використання голоду допомогло подолати "опір селян", гарантувало перемогу диктатора, навколо якого почав формуватися культ, заснований на страхові, відчинило двері терору 1937–1938 років, дозволило через упокорення найважливішої республіки перетворити радянську федерацію на деспотичну імперію. Аграрний експеримент, що супроводжувався голодомором, був водночас зухвалим наступом на основи самого буття українського етносу, спричинивши глибокі етнодемографічні, соціальні та національні зміни в структурі українського суспільства. Історики і демографи ще й досі сперечаються навколо кількості жертв голодомору, виголошуючи різні дані – від 3 до 10 мільйонів. Найбільш досконала статистика не спроможна передати глибини та масштабності соціально-економічних, політичних та морально-психологічних наслідків голодомору, жахливого свавілля владних структур і масових випадків ганебного для людини явища – канібалізму. Голодне лихоліття, яке охопило адміністративні райони з населенням понад 40 млн. осіб і тривало майже два роки, явище не стихійне, а цілком рукотворне.

За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування, голод 1932–1933 років виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався тоталітарний режим в Україні. Навіть найдосконаліша статистика не здатна передати глибину і масштабність соціально-економічних, політичних і морально-психологічних наслідків Голодомору, вражаючої жорстокості і свавілля влади.

Відходять у небуття очевидці голоду, а відтак може згаснути і народна пам'ять про жахливий злочин. Тому сьогодні про минуле треба говорити задля майбутнього, бо безпам'ятство породжує бездуховність, яка, як злоякісна пухлина, роз'їдає тіло і душу суспільства – перекреслює історію, паплюжить традиції, руйнує соціокультурну самобутність народу.

Свідомість геноциду повинна стати тестом на моральну присутність нації в світі.

Література:

1. Барва смерті – 33-й: статті, спогади, фольклор про голодомор /Авт. і упоряд. Л. Сердунич. – Хмельницький, 2004. 2. Биков Л. Є. Страшний 33-й. К. : Прогрес, 1992. – С. 54–55. 3. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К. : Вид-во Політ. літ-ри України, 1990. – 605 с. 4. Григорець П. В., Лірун Г. М. Таємниці XX століття. – Москва : Мир книги. – 2001. – С. 78–79. 5. Остролуцька Л. Жива історія – міст між минулим і майбутнім // Урядовий кур'єр. – 2000 – № 22. – 5

лютого – С. 3. 6. Міщенко О. Безкровна війна. – К., 1993. 7. Миронов Г. П., Станов А. Ю. Геноцид і Україна. – Кам'янець-Подільський. – 1999. – С. 9–13. 8. Мейс Д. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. – 1993. – № 4. – С. 150–154.

В. В. Поліщук
учитель історії Хмельницького навчально-виховного комплексу № 4

ОПЕРАЦІЯ "ВІСЛА": ПАМ'ЯТАТИ, ЩОБ НЕ ПОВТОРИТИ ПОМИЛОК

Україна і Польща … Складність та багатогранність стосунків між нашими країнами з особливою увагою намагаються дослідити вчені саме сьогодні. На жаль, українсько-польські відносини не завжди були такими як би хотілось. Вони мали як світлі, так і темні смуги.

Історія українського народу нараховує велику кількість білих плям, особливо в період XX століття – період голодоморів, геноцидів, переселення та світових воєн.

Серед суперечливих проблем українсько-польського минулого однією з найбільш складних і болісних залишається проблема депортації українського населення з території Польщі під назвою операція „Вісла".

Актуальність цієї проблеми визначається такими факторами:

1. У взаємовідносинах між українським і польським народами, що впродовж століть проживали в добросусідстві та злагоді, були й тривалі періоди протистояння, серед головних причин яких етнополітичний чинник відігравав особливу роль. Аналіз етнополітичних процесів досліджуваного періоду як в обох суспільствах, так і на міждержавному рівні сприятиме пошуку шляхів уникнення загострень на міжетнічному ґрунті в сучасних умовах становлення добросусідських, партнерських відносин між двома країнами і народами.

2. У контексті перспектив євроатлантичного курсу України нагальним є врахування Українською державою досвіду Республіки Польща щодо відновлення прав громадян, репресованих та депортованих за національною ознакою.

3. Незважаючи на радикальне "вирішення" національного питання комуністичними урядами СРСР та Польщі шляхом проведення евакуаційних, репатріаційних та депортаційних акцій, кульмінацією яких стала операція "Вісла", українці залишаються впливовою національною меншиною в Республіці Польща, а поляки – в Україні. Усе це вимагає ґрунтовного знання історичного минулого обох меншин для розуміння їх сучасних потреб, створення належних умов для задоволення прав та культурно-освітніх запитів.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі джерельних матеріалів розкрити сутність і характер етнополітичних процесів на українсько-польському пограниччі, з'ясувати причини протистояння, яке на завершальному етапі Другої світової війни вилилося в збройний конфлікт, а також висвітлити депортаційну політику комуністичних урядів СРСР та Польщі, спрямовану на радикальне "розв'язання" національного питання шляхом примусового "обміну" населенням.

Досягнення цієї мети здійснювалося в процесі вирішення таких дослідницьких *завдань*:

з'ясувати причини, мотиви, масштаби та наслідки українсько-польського конфлікту під час Другої світової війни з урахуванням його внутрішніх та зовнішніх етнополітичних чинників;

висвітлити політику комуністичних урядів СРСР та Польщі щодо українського й польського населення, силових механізмів вирішення міжетнічного протистояння;

дослідити згубність парадигми мононаціональної польської держави та її вплив на долю української національної меншини в Польщі, а також радянської політики денаціоналізації щодо польської меншини;

Незаангажоване дослідження повоєнної репресивної політики радянської влади в УРСР почалося вже після проголошення незалежності України. На початку 1990-х рр. з'явилися перші роботи, автори яких намагалися об'єктивно і неупереджено розкрити складні сторінки вітчизняної історії періоду сталінізму. У дослідженнях науковців вже констатувався факт наявності масштабної репресивної політики радянського керівництва на території України у повоєнний період.

Науковці (Бондаренко С. – Операція "Вісла", Ліпкан А. Г. – Операція "Вісла": переселення чи депортація?, Кіцак В. М. – "Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація" та ін.) прагнули проаналізувати феномен сталінського тоталітарного режиму, пояснюючи природу його репресивно-каральної політики, зневажливого ставлення влади до пересічних людей.

І. Білас в праці "Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953" у розділі Репресивно-каральна система та масові депортації народів (1945–1947 рр.) проаналізував процес депортації українського населення з Закерзоння та загострення стосунків між українцями та поляками. Автор характеризував боротьбу з національним підпіллям на Західній Україні, визначив ідейне підґрунтя руху ОУН-УПА, наголошуючи, що цей був масовий рух, який користувався підтримкою значної частини населення Західної України.

Диктатори люблять грати не тільки долями людей, а й долею земель. Після закінчення Другої світової війни "великий вождь усіх народів" Йосип Сталін вирішив віддати комуністичній Польщі Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя, на яких здавна жили предки нинішніх українців. Український Перемишль став Пшемислем, водночас на польські змінили

назви сотні населених пунктів. Польська комуністична влада хотіла бачити майбутню "народну Польщу" мононаціональною державою. Це розглядалося як метод розв'язання "українського питання", яке стало особливо актуальним у роки війни. У негативному ставленні до українців поляки були єдиними, незважаючи на політичні погляди [1].

Практика депортацій неодноразово використовувалась в СРСР як дієвий метод вирішення національних проблем чи спосіб "покарання" волелюбних народів. Такої долі зазнали кубанські українці, турки-месхетинці, німці південної України, Криму і Поволжя, кримські татари, греки, болгари і вірмени Криму, чеченці, інгуші, карачаївці, балкарці Північного Кавказу. Перші депортації українців і поляків здійснювались у 30-х та на початку 40-х років XX ст. [5].

Ця нова злочинна депортація українців мала на меті не лише ліквідацію українського визвольного руху. Як і попередні масові депортації, вона мала на меті покінчити з існуванням суцільного українського масиву на сході Польщі, що призвело б до національної однорідності Польської держави. З цієї точки зору правлячий в Польщі сталінізм брав приклад з шовіністичної ідеології довоєнної буржуазної партії Народної демократії, яка цілком відповідала його власній тоталітарній природі [6].

Після закінчення Другої світової війни кордон між Радянським Союзом і Польщею, згідно з договором між ними, пройшов в основному по так званій "лінії Керзона". На польській території виявилися великі поселення українців, які жили там споконвічно Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя, на яких залишилось понад 700000 українців [7].

Водночас частина польського населення опинилася на радянській території. За домовленістю між Польщею і СРСР передбачався обмін населенням на добровільних засадах. Проте насправді з самого початку він супроводжувався насильством і численними жертвами.

Задумана сталінською тоталітарною системою та польським "народно-демократичним" режимом акція геноциду мала на меті ряд цілей. Припинялося функціонування небажаного тоталітарному режиму вогнища українського національного руху, що його репрезентувало населення "східних кресів" колишньої Польської держави. Прокомуністичні керівники тодішньої Польщі демонстрували Сталіну покірність і свою згоду обрати соціалістичний шлях розвитку. Вони також загравали з шовіністично спрямованими елементами у своїй країні, які хотіли бачити повоєнну Польщу без будь-яких національних меншин, в тому числі понад мільйонної української [7].

З іншої сторони, Сталіну було вигідним таке розв'язання через те, що з допомогою польських українців і частково білорусів і литовців можна було "законно" оформити депортацію поляків зі східних земель II Речі Посполитої як обмін населенням – трансфер. Трансфери були в той час надзвичайно модною системою вирішення міжнаціональних конфліктів. Найчастіше

застосовувалися вони у Східній Європі – між Болгарією і Румунією, між Угорщиною і Словаччиною, між Грецією і Туреччиною та ін. Найбільший трансфер у світі провели в 1948 р. Індія і Пакистан, переселивши загальною кількістю 17 млн. осіб [3].

Московське керівництво не особливо цікавилось, наскільки історичними чи автентичними є для українців землі на захід від Бугу – це була лише вузька смуга вздовж кордону, виселення якої дозволило б депортувати поляків з п'ятьох (тоді шістьох) областей УРСР під мовчазне спостереження США і Англії. Більше того, коли лондонські поляки починали жалітися на українську проблему в Польщі, Сталін їх обривав словами "це ж ваші українці", натякаючи роздратовано, що "його" українці або ж ходять до колгоспу, або гниють на Соловках.

У серпні 1945 р. Москва підписала й опублікувала офіційно договір з Польщею про визнання лінії Керзона українсько-польським кордоном і про "добровільне" виселення приблизно мільйона українців з Закерзоння. Цей договір був укладений на основі рішень Тегеранської (1943 р.) і Ялтинської (1945 р.) конференцій, учасники якої, керівники СРСР, Англії і США, і не думали питати згоди України на відривання від її земель Підляшшя, Холмщини, Любачівщини, Надсяння, частини Бойківщини та Лемківщини. Для членів антигітлерівської коаліції це питання було несуттєвим, а от для українців, які опинилися на Закерзонні – трагедією. Наймасовіші нищення українців, які активно почалися з червня 1945 р. тривали аж до травня 1947 р. [7].

Отже, практично всі сторони, які мали відношення до депортації, були однозначно зацікавлені у її проведені. Єдиним винятком було лише населення, яке підлягало вивезенню. Як вважають історики, "головним критерієм під час розв'язання територіальних питань була аж ніяк не турбота про долю того чи іншого народу або його частини, а імперські чи геополітичні інтереси учасників переговорів". Депортації населення були лише неминучим побічним ефектом складної геополітичної гри найбільших світових держав [7].

Офіційним приводом до початку операції було вбивство під час організованої УПА засідки, навесні 1947 р. на Лемківщині заступника міністра оборони Польщі генерала Кароля Свєрчєвського. Польське керівництво скористалося цим вбивством для проведення запланованої раніше акції "Вісла" – примусового переселення українців [8].

Ця операція стала кульмінаційним моментом польсько-українського конфлікту і була скерована проти українців Закерзоння і відділів УПА, які обороняли українське населення від насильницького виселення з автохтонних прадідівських земель.

Як зазначалося на розширеному засіданні Української Всесвітньої Координаційної Ради в Києві 22 серпня 1996 р., до вересня 1946 року з території Польщі виселено в Україну 488662 особи. Залишилося на своїх

землях ще близько 200000 осіб, на яких, власне, і чекала кривава акція "Вісла" [7].

У 1947 р. виселення українців з південно-східної Польщі вступило в завершальну стадію. На цьому етапі воно було особливо жорстоким. Польські власті за погодженням з радянським керівництвом провели великомасштабну воєнно-репресивну депортаційну операцію "Вісла". Її метою було переселення залишків українського населення Посяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя на захід і північ Польщі, на так звані "повернуті землі".

28 квітня 1947 року оперативна група Вісла розпочала виселення українців. В акції "Вісла" брало участь 120000 чол. польського війська і різноманітних збройних формувань. Більшовики кинули на проведення цієї акції танкову дивізію та спеціальні протипартизанські загони і заблокували українсько-польський кордон, чехи вислали одну гірську бригаду, декілька піхотних дивізій і старшинську школу з Праги. І все це проти 2,5–3 тисяч вояків УПА [7].

На фоні безперервних боїв з УПА йде масове насильницьке виселення українців, яке проходило із великою брутальністю, супроводжувалося вбивствами. Виселених скеровували на захід і північ, прагнучи розірвати сусідські та, навіть, родинні зв'язки [2].

Акція, що означала заперечення будь-якого права людини, намір знищити духовні корені українського народу шляхом його тотального виселення, охопила територію 19500 кв. кілометрів – Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя… Тут від доби Київської Русі постійно проживали єдиною спільнотою українці. Того дня шість дивізій Війська Польського оточили українські села, а відділи НКВС і Чехословацької прикордонної сторожі заблокували кордони на сході і півночі. О 4-й годині ранку операційна група "Вісла" під командуванням генерала С. Моссора приступила до вивезення українців до воєводств північної і західної Польщі [1].

Це була помста тоталітарної влади українцям, які підтримували формування ОУН–УПА, що діяли тут з часів війни. Операцію "Вісла" спланували спецслужби Польщі у взаємодії з радянськими консультантами. Під загрозою розстрілу у стислі строки було переселено з насиджених місць 140 тис. українського і змішаного українсько-польського населення.

Реалізація військової акції "Вісла" набрала рис депортації. Українське село оточував польський підрозділ, на збори селянам часто давалося 20 хвилин. Більшість запасів харчів, худоби, речей реквізовувалися. Спалення українських сіл, вбивства українців, що опирались виселенню, ув'язнення 4000 українських жінок, дітей та людей похилого віку в концентраційному таборі в Явожні – основні риси депортації українців. У результаті за польськими частинами залишалася випалена земля. У поодинокі села, що залишилися, переселяли польських селян із центральних областей країни.

При найменшій спробі спротиву польські солдати відкривали вогонь на ураження. Депортованих найчастіше пішки відправляли до найближчої залізничної станції, де вантажили у вагони для худоби. Декілька діб їх везли до нового місця проживання, часто не давали їсти і пити – в дорозі загинуло чимало дітей та старих. На західних землях українців, як і передбачалося планом, розпорошили окремими родинами по безлічі сіл у зруйнованих будинках, без запасів харчів, у ворожому середовищі. Не дивно, що зимою 1947–48 рр. багато переселенців померли від холоду і голоду [1].

Говорячи про події операції "Вісла", не можна не згадати про концтабір в Явожно у Польщі. Явожно… Для українців Польщі ця назва є синонімом слів "Освенцім", "Дахау" та "ГУЛАГ". Концентраційний табір під цією назвою для українців у Пришвінському воєводстві нічим не відрізнявся від нацистських чи сталінських концтаборів. Не було тільки крематорію. Сюди відправляли тих, кого підозрювали у зв'язках із УПА, родини упівців, а також українців, які чинили опір переселенню. Табір мав 12 кулеметних веж, три ряди огорожі з колючого дроту, а від дороги – стіну з бетону висотою 5 м. Серед в'язнів були жінки і навіть діти. Особливо тут переслідували священиків та інтелігенцію. За 20 місяців у таборі ув'язнили близько 4 тис. Багато в'язнів померло, не витримавши нелюдських умов. Вони тяжко працювали по 12 годин у дві зміни без вихідних і свят за півлітра єрзац-кави із жолудів та невеликий шматок чорного хліба на день. Спали люди на дерев'яних похилих нарах без матраців, за невиконання норми в'язнів жорстоко карали побиттям, примушували годинами стояти навколішки, замикали в карцер і мучили допитами. Були випадки самогубства на огорожі, по якій проходив електричний струм.

Окремо у Сяноці "працював" Військовий суд оперативної групи "Вісла". Протягом трьох місяців він засудив 173 українців до смертної кари, 58 на довічне ув'язнення і 79 чол. – до 15 років ув'язнення [1].

На 31 липня 1947 року, за польськими даними, було переселено 140575 осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3800 чоловік, убито 655 чоловік, заарештовано 1466 членів українського руху Опору.

Унаслідок депортаційних акцій населені українцями землі на території Польщі були полонізовані. Одночасно з території України переселяли поляків (близько 1 млн. чол.) і також властивими радянській владі насильницькими методами.

Півмільйона осіб, які колись мешкали у 22 повітах Польщі, було розселено по 17 областях УРСР. Головною метою ставилося швидке впровадження переселенців у колгоспну систему, а також безпроблемний процес їхньої радянізації. Це в теорії. На практиці й самі польські українці, й ті, хто мав би займатися їхньою адаптацією, цьому не сприяли. Чимало з них приїхали з цілком сформованими політичними поглядами, спогадами, наприклад, про збір продуктів і грошей для голодуючих у 1932–1933 роках, а тому до організаторів голоду ставлення було однозначно ворожим. Так само

пам'ятали переселенці, що на виборах таки обирають, бо є з чого обирати. Якщо в перший рік вони приходили на вибори у національних костюмах , як на свято, то пізніше визнавали, що тільки тут "втратили свої руські імена і людськість". Їхні розповіді про підтримку національних звичаїв і традицій на теренах Польщі місцеві, особливо влада, сприймали як вияв націоналістичного кітчу.

У ситуації повоєнної бідності на прибульців дивилися лише як на спосіб збагачення місцевих колгоспів, а де колгоспів не було, взагалі не зустрічали з потягів. У Коломиї переселенців після двох тижнів чекання на станції порозбирали їхні ж співвітчизники по й так переповнених хатах. У Високопіллі на Херсонщині трапився випадок, коли товариш Зіркач, голова одного з колгоспів, поїхав зі станції без переселенців, виявивши, що прибула сама голота: "Безлошадные переселенцы в колхоз мне не нужны". На Волині до прибульців з-за Бугу кричали: "Якого чорта ви приїхали на нашу землю, ми за неї кров пролляли!" На Галичині переселенцям дорікали їхньою бідністю, підвішеним статусом приймаків: "Лемків нам не треба. Чого ті зайди приїхали сюди?" Оцінюючи ставлення галичан до переселенців (у найкращому разі байдуже, зазвичай хтось насторожено, хтось неприязно, а дехто ще гірше), уродженець Надсяння В. Гудь пише: "Я не дорікаю, не осуджую їх. Можливо, така наша ментальність? Ми багато чого на неї списуємо, ніби не самі є творцями і носіями цієї ментальності" [3].

На середину 1947 року депортація, в основному, була закінчена [7].

До падіння комуністичної влади у Польщі про акцію "Вісла" було заборонено навіть згадувати. Українці вважалися громадянами "другого сорту", тож вони змушені були реєструватися як поляки і швидко асимілювалися. Лише у 1990 р. сейм Польщі засудив цю акцію. Але ні вибачень, ні компенсацій нащадки депортованих так і не отримали. Про злочини минулого та їх жертв зараз нагадують лише поодинокі пам'ятники загиблим, відкриті на кошти української громади, та щорічна хода пам'яті [1].

21 травня 1997 р. була підписана Спільна заява Президента України і Президента Республіки Польща "До порозуміння і єднання". Таким чином був юридично закріплений реальний стан справ у взаєминах двох сусідніх народів. Чи не вперше в історії українсько-польських стосунків Спільна заява не фіксувала перемогу чи поразку однієї сторін, а відображала ідею єднання. Тільки взаємоповага, взаєморозуміння і взаємна толерантність дадуть двом народам змогу вийти на шлях рівноправного співробітництва. Тому наукове розв'язання всіх наболілих проблем є ключем до подальших дружніх зносин наших народів [5].

Українці – це нація сильних духом і водночас скривджених самою долею людей. На плечах нашого народу лежало не одне ярмо іноземного поневолення чи "зухвалої" територіальної експансії. Але, незважаючи на все це, ми не втратили власної української самобутності, а й навіть величезними

зусиллями змогли виплекати національну ідею і врешті-решт створити свою незалежну державу – Україну!

Література:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953. – К. : Либідь, 1994. – 688 с. 2. Бондаренко С. Операція "Вісла" // Панорама. – 2011. – 12 серп. 3. Гаврилюк Юрій Акція "Вісла" – останній акт українсько-польської трагедії // Історична правда. – 2011. – 19 лютого. 4. Кабачій Роман. Родом із Закерзоння // Український тиждень. – 2009 – № 20 (81) – 22 трав. 5. Кабачій Роман. Хрущов і Закерзоння // Наше слово – 2004. – № 45. – 7 лист. – С. 8. 6. Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація. – 2003. 7. Ковалевський Збігнев. Погляд на УПА свідомого поляка // Українська газета. – 2008 – № 45(185). – 18–31 грудня. 8. Ліпкан А. Г. Операція "Вісла": переселення чи депортація? // Воєнна історія. – 2003. – № 1. 9. Субтельний Орест. Україна: Історія. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.

О. Л. Жовтан
старший викладач Хмельницького інституту МАУП

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ – ЦЕ ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ

Духовність людини – поняття, яке виникло з давніх часів і немає чітко окресленого значення. Духовність людини по-різному трактується в світській (науковій) та християнський традиціях. У першій – вона зводиться до душевності, моральності, інтелектуальності, доброчинності, "ідеалу, до якого прагнула людина у власному розвитку, орієнтації на вищі, абсолютні цінності"[13]. У другій – це поняття виводиться за рамки буття душі (психіки). Духовні люди за апостолом Павлом, – "які виводяться Святим Духом". В обох випадках мова йдеться про найвищі цінності природи людини, яка розуміється по-різному і не співпадає в цих двох світоглядних системах – релігійній та антропологічній.

Осмислення витоків та причин кризи західної цивілізації, в тому числі кризи пізнання людини, призводить до необхідності перегляду поняття духовності тими, хто займається цими питаннями. У світлі вивчення питання духовності спробуємо ознайомитися з поглядами авторитетних науковців, тих кому були і є небайдужі внутрішнє наповнення та розвиток людської особистості у найближчому до нас історичному просторі й в сьогоденні, та розібратись чи вважається духовність цінністю як такою та потрібною сучасній людині.

"Щоб створити бажане емоційне життя та здорову психосферу, – пише всесвітньовідомий лауреат нобелівської премії Е. Тоффлер, – …ми повинні визнати три основних вимоги будь-якої особистості: потреба у спільності, структурі та сенсі" [8, с. 581]. У будь-яких умовах, а тим більше в умовах тотальної кризи – економічної, політичної, інтелектуальної, культурної, т. д.,

– про яку все частіше говорять у сьогоденні, віднайти сенс чи залишитися частиною структури, яка враховуватиме тебе як єдине ціле, завдання не з легких. Релігія, як особлива форма пізнання світу, завжди намагалася представити людині свій сенс існування, своє бачення моральних принципів та поняття цінностей, які складають для неї безперечну важливість. Християнський погляд на людину дає в своїх працях російський релігійний філософ М. О. Бердяєв [2, с. 24]. Він пише, що проблема людини може бути цілісно поставлена та вирішена лише в світлі ідеї боголюдства. Суттєвим для особистості є те, що вона припускає існування надособистого, того, що перевищує її і до чого вона прагне. Суспільство – це тільки частина особистості, лише її соціальна сторона. Особистість, стверджує філософ, не є також частиною світу, космосу, навпаки, космос – частина особистості. Особистість є божа ідея, завдання. Людина, що складається з душі та тіла є істота природна. Але дух не є природа.

Існує думка, що духовність людини трансформується в духовність суспільства. З погляду релігійних представників, епоха Відродження призвела до прогресуючих утрат духовності в усіх сферах та на всіх рівнях суспільного та особистого життя, в мистецтві, науці, де духовність вийшла за рамки проблематики соціальних та гуманітарних сфер знання. Виникла нова ментальність та новий соціальний тип людини, з іншою нехристиянською системою цінностей. Навіть приурочуються до цієї думки описи такого феномена філософами та психологами минулого століття, які трактуються як вирок чи навіть діагноз: бездуховність чи помилкова духовність. Е. Фромм писав про переважаючий у західному суспільстві соціальний тип, особливий “анальний” характер – скупий, пунктуальний, впертий, спрямований на корисливість, але що заощаджує на почуттях, якості якого були прирівняні до норми моральної поведінки та розглядалися як висловлення людської природи. “Це немає стержня, у ньому порушено почуття ідентичності, відсутні духовні інтереси. Головний метод успіху – гарна упаковка, вміння підносити себе як товар” [11, с. 4].

Відчужений від себе та інших людей нагадує шизоїдний характер. Е. Фромм робить висновки про невротичний розвиток особистості у хворому буржуазному суспільстві, в якому переважає анальний тип. У статті “Ринковий характер та кібернетична релігія” він пише про сучасний соціальний характер, який прийшов на зміну, тому, що розвивався з XVI століття, з часів індустріальної революції, про накопичувальний тип – авторитарний, одержимий, підприємливий.

Головну роль у структурі ринкового характеру відіграє інтелект, позбавлений розуму (так як є розрив між розумом та серцем). Його емоції спрощені, він не відчуває глибокої прив’язаності ні до себе, ні до інших. Головні цінності – престиж, комфорт, ціль – повна адаптація до ринку праці.

20–30-ті роки XX століття, як вважає К. Хорні, висувають на авансцену нового героя – “невротичну особистість нашого часу”, неспокійну,

ворожу, не здатну любити, не прагнучу до кохання, яка субстантивує об'єкт прихильності, проектує на інших свою агресивність, чи прагне до влади, престижу, домінування, володіння [12, с. 131].

У 30–40 рр. XX століття М. О. Бердяєв описує свого сучасника як нарцисовану людину – трансцендентну духовну особу. Він у дрібницях зупиняється на вічній буржуазності, яка приймає різні обличчя та направляє свою волю до матеріальних благ [2, с. 245], де вони мають спільне з Е. Фроммом, означене альтернативою існування – "бути чи мати".

Р. Мей у середині XX століття головною проблемою називає апатію людини та суспільства, пустоту, внутрішній вакуум, що призводять до відчаю [6]. У 70-ті роки він ставить діагноз світові: шизоїдний розкол як захист особистості від надмірного стимулювання навколишнім світом. Особливості цього захисту – апатія, безглуздість життя, несвобода, байдужість до оточуючих, утікання від реальності, відчай страх, тривога, агресія, позбавлення від яких уявляється в сексуальних та матеріальних об'єктах.

У кожного часу свої неврози і кожному часу потрібна своя психотерапія – заявляє В. Франкл [10, с. 165]. У 70-ті роки XX століття він говорить про духовне пересичення сучасної людини, про втрату нею сенсу існування, про екзистенціальний вакуум, що призводить до ноогенних неврозів, до почуття втрати сенсу, що поширюються все більше та призводять до розповсюдження наркоманії та частим суїцидам, особливо серед молоді. Ноогенний невроз – це не тільки нудьга та апатія – це відсутність духовного сенсу, цілі життя, це хвороба совісті, адже у пошуках сенсу людину направляє його совість. Совість – це орган смислу [10, с. 38].

І. П. Смірнов здійснив міждисциплінарне дослідження на стику психоаналізу та історії літератури – від романтизму до постмодернізму [7, с. 58]. У кожному з цих направлень він описує головний психотип, фіксований на одній із стадій психічного дозрівання дитини. З 60-х рр. XX століття, на його думку, у постмодерністській новітній культурі затверджується домінування симбіотичного характеру, який обирає між нарцисизмом та шизоїдністю, в результаті виходить шизонарцисизм.

Мовою християнської психології різноманітні виявлення бездуховності, чи неправдивої духовності, – це варіанти відхилення людини від праведного шляху, на якому людина тільки й може виконати своє призначення – відновити образ Божий, уподібнитися Богові, стати особистістю.

У XVII столітті відомий англійський просвітитель Д. Локк у своїй книзі "Об управлении разумом" писав: "Велике правило нашого спасителя, що "ми повинні любити ближнього, як самого себе", є такою ж базовою істиною для управління життям людського суспільства, отже, на мою думку, вона єдина могла б без будь-яких труднощів розв'язати всі випадки та сумніви в сфері суспільної моралі" [3, с. 126].

Проблема пошуку духовності в бездуховному світі дає широкий діапазон питань без відповідей та рішень без виконання. К. Юнг говорив, що серед його пацієнтів, які вступили у другу половину життя, не було жодного, чия проблема, в кінцевому випадку, не зводилася би до пошуку релігійного погляду на життя. Р. Мей, який його цитує, додає від себе: "Це в рівному ступені відноситься до тих, хто ще знаходиться у першій половині життя, перед ними постає завдання пошуку сенсу свого життя, а через нього – розуміння кінцевого сенсу існування взагалі" [5, с. 126].

Найбільш чуттєві голови передчували загострення кризи бездуховності, яка стає головною проблемою сучасності, та передбачили повернення людини у швидкому майбутньому до релігійних цінностей.

У сучасності феномен релігійності стає актуальним ще тому, що людина, яка вимушена в умовах швидко змінюваного навколишнього середовища, технічного прогресу, природних та економічних катаклізм, в умовах шоку від того, що чекає на неї попереду, шоку майбутнього, який за Е. Тоффлером, "є продуктом сильно прискорюваного темпу змін у суспільстві" [9, с. 23], "чіплятися" та "триматися" за "стовпи" найбільш їй зрозумілі, підтвердженні історичним буттям та міцністю традицій і національних поглядів на світ. У своїй книзі "Шок майбутнього", яка побачила світ у 1970 р., Е.Тоффлер написав про те, "що людство захоплює невідомий раніше психологічний стан, який за своїм впливом може бути прирівняний до захворювання. Є в цього захворювання назва – "футурошок" – шок майбутнього. Людство може згинути не від того, що будуть вичерпані кладові землі, вийде з-під контролю атомна енергія чи загине знівечена природа. Люди вимруть через те, що не витримають психологічних навантажень" [9, с. 5]. Хіба такі причини не можуть бути підґрунтям для того, що ми називаємо бездуховністю?

Якщо звернутися до центральної антропологічної науки – психології – то в різних її школах та направленнях на Заході можна побачити відродження зацікавленості до проблеми духовності. "З початку 90-х рр. навіть серед традиційних шкіл росте усвідомлення того, що духовний вимір людського досвіду є повноправною сферою дослідження та вивчення в рамках психологічної науки" [10, с. 71]. Однак, якщо розглядати духовність як релігійний феномен, як на цьому наполягають здебільшого представники релігійних конфесій, то можливості психології та інших соціальних наук здаються багатьом християнським та нехристиянським філософам і психологам вкрай обмеженими. Наприклад, М. О. Бердяєв пише: "Науки про дух тим і відрізняються за своїм характером від наук про природу, що в них потрібні спорідненість та близькість того, хто пізнає, зі своїм предметом… Однак психологія як наука раціональна не знає духовної реальності та займається лише реальністю душевною" [2, с. 47].

Якщо розглядати приклад власної країни, то бачимо, що в Україні повернення до духовних цінностей спостерігається в рамках повернення до

Православ'я, відображається в інтересах до християнської психології, психотерапії, психіатрії. Християнська психологія з'являється тут як така, що зустрічає людину на півдорозі від світу до храму. Її основний метод – бесіда, діалог, направлений на свідомість та підкріплення у свідомості співрозмовника знань та цінностей Великої Книги. Таким чином, християнська психологія стає консультуванням та психотерапією тим, хто так потребує цього, перебуваючи в стані розгубленості, безпричальності та шокованості реальністю.

Надання переваги християнським цінностям у ситуаціях морального вибору, та й у будь-яких життєвих ситуаціях, виявилося позитивно пов'язаним з такими емоційними характеристиками, як менший рівень фрустрації, напруженості банальних потреб, тривожності. Тобто цілком може пояснюватися як захист людини від суворої реальності сьогодення, потрібна певному відсотку населення християнська цінність.

Ті, хто до цього не приходять у силу будь-яких причин, можливо не потребуючи одного, напевне обирають шлях "екзистенціального егоїзму", про який пише О. Зінов'єв [4, с. 109], характеристики якого можна було спостерігати у вищезгаданих нами авторів. "Людина прагне не діяти на шкоду собі, перешкоджати діям інших, що шкодять їй, уникати погіршення умов свого існування, віддавати перевагу найкращим умовам існування". Тоді, звичайно мова не йде про совість, голос розуму, і духовність стає поняттям другорядним і не важливим, яке не береться взагалі як категорія до розгляду. "Людина, що зробила принципи моралі основою своєї поведінки та невід'ємним елементом своєї натури, – пише О. Зінов'єв, – тут приречена до душевних страждань та на конфлікти з середовищем. Якщо людина хоче досягти успіху, перше, що вона повинна зробити, це повністю очиститися від внутрішньої моральності та розвинути моральну мімікрію, тобто здатність використовувати зовнішні форми моральної поведінки як засіб приховування своєї неморальної сутності та як засіб у поведінці із законами комунальності. Мистецтво лицемірства тут стає настільки звичайною справою, що одним із правил поведінки стає заборона на викривання лицемірства" [4, с. 111–112].

Таким чином, результати спроб зробити дослідження на основі опрацювання друкованого матеріалу в сфері духовності на наявність чи відсутність людських цінностей призвели до викриття строкатої та неоднорідної картини, пов'язаної з особливостями поглядів, часу та людської особистості. Науковці у своїх дослідженнях світу демонструють як різнополярні, так і східні точки зору в розгляді суті категорії духовності. В середовищі людини, як об'єкту, який вони досліджують, виявлені різні тенденції – прагматичні, маніпулятивні, що прагнуть до матеріальних цінностей чи притримуються канонів релігії. У наявності феномен совісті, що відкидається, знеособлюється, знецінюється часом. Присутня також орієнтація на цінності релігійні, в нашому прикладі православні. Отже, духовність або заміщається екзистенціальною манерою поведінки

виживання, або зводиться ближче до релігійної моралі. Людина намагається зробити спробу вибору між тим чи іншим в умовах суспільства та часу, в яких вона живе.

Література:

1. Бадхен А., Каган В. Новая психология и духовное измерение // Спб., 1993. 2. Бердяев Н.А. О человеке, его свободе и духовности / Избранные труды. – М., 1999. 3. Величие здравого смысла: Человек эпохи Просвещения: Кн. для учителя / Сост. С. Я. Карп. – М. : Просвещение, 1992. – 287 с. : ил. (Философы и педагоги о личности и воспитании). 4. Зиновьев, А. А. На пути к сверхобществу / Александр Александрович Зиновьев. – М. : Астрель, 2008. – 576 с. 5. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. – М., 1994. 6. Мэй Р. Любовь и воля. – Изд-во "Рефл.-бук. Ваклер", 1997. 7. Смирнов И. П. Психоистория современной литературы. – М., 1994. 8. Тоффлер Э. Третья волна: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2004. – 781, [2] с. – (Philisophy). 9. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : ООО "Издательство АСТ", 2004. – 557, [3] с. – (Philisophy). 10. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1996. 11. Фромм Э. Иметь или быть. – М., 1990. 12. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. – М., 1995. 13. http://uk.wikipedia.org/wiki/

О. О. Баваровська
заступник директора з внутрішньобібліотечної роботи
Хмельницької обласної універсальної
наукової бібліотеки імені Миколи Островського
В. О. Мельник
головний бібліограф відділу краєзнавства
Хмельницької обласної універсальної
наукової бібліотеки імені Миколи Островського

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ БІБЛІОТЕЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОУНБ ІМ. М. ОСТРОВСЬКОГО

Пекельні цифри та слова у серці
Б'ють, неначе молот.
Немов прокляття, ожива
Рік тридцять третій…
Голод…Голод…
В. Крищенко

З відродженням української державності намітилася стійка тенденція до зростання інтересу до історичного минулого українського народу, особливо до найбільшої національної трагедії – голодомору 1932–1933 років.

Але мало дослідити, зібрати, видати матеріали про цей період. Інформація так і залишиться мертвою, якщо не пройде крізь душу нащадків.

Бібліотека, як найбільш доступний інформаційний, соціокультурний центр, покликана через властиву їй діяльність – бібліотечно-бібліографічне обслуговування – відновити історичну правду, пробудити суспільну думку та вшанувати пам'ять безвинних жертв.

Спеціалістами бібліотеки проведена значна дослідницька робота, яка дала змогу підготувати і видати до 75-х роковин голодомору в Україні довідково-бібліографічне видання "Минувшини чорні рядки і пам'яті світла скорбота" та бібліографічний покажчик "Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині».

До 80-річчя голодомору готуємо друге видання покажчика, який включатиме дослідження за останні п'ять років.

Працівниками відділу краєзнавства підготовлено бібліографічний список літератури "Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині", який увійшов до "Національної книги пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Хмельницька область" та до бібліографічного покажчика "Голодомор в Україні 1932–1933 рр." підготовленого Інститутом історії України НАН України та Одеською державною науковою бібліотекою ім. М. Горького.

Бібліотека приймала активну участь у IX Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: передумови, перебіг, наслідки (регіональний аспект)".

У своїй соціокультурній діяльності бібліотека активно співпрацює з освітянськими закладами міста, зокрема з Хмельницьким інститутом Міжрегіональної академії управління персоналом, гуманітарно-педагогічною академією, з державними установами та закладами культури.

Спільно з обласним державним архівом та обласним краєзнавчим музеєм презентували документально-книжкову виставку "Скорботна пам'ять 33-го… в обласній телерадіокомпанії "Поділля-Центр". Учні і студенти постійні учасники наших заходів.

У бібліотеці були оформлені постійно діючі книжково-документальні виставки: "Плаче свіча, стікає по серцю", "Рік тридцять третій. Голод…Голод…Голод", "Голодомор: чорна сповідь моєї Вітчизни і її затамований біль". На виставках були представлені дослідження науковців, істориків, матеріали наукових конференцій, свідчення очевидців голодомору, художні твори про голодомор подільських письменників.

Про те, що виставки не залишили байдужими присутніх свідчать відгуки наших читачів. Ось декілька з них: "*Вражений експонатами виставки, які містять унікальні видання та рідкісні екземпляри літератури про страшну трагедію нашого народу. Нехай Бог благословить колектив обласної універсальної бібліотеки!"*

Олександр Дацюк.

"Виставка про голодомор потрібна обов'язково аби молодь змогла бачити, що робили певні особи колишнього СРСР з народами, як і на чому

будувати фальшиву державу. Щира подяка за те, що несете людям правду про голодомор в Україні".

Михайло Ільницький

Трагічні події 30-х років стали предметом обговорення на наукових круглих столах "Покличемо пам'ять у свідки", "Збудуймо пам'яті незгасний вогонь", в яких взяли участь наукові працівники, історики, краєзнавці, письменники – автори книги про голодомор на Хмельниччині.

Патріотизмом і трагічністю була пронизана читацька конференція "І нам довіку у серцях носити землі своєї ревний біль і жаль" за участю свідка трагедії, автора книг "Душа болить", "Людська доля", "Пам'ятаймо про них" Олександра Греха.

Незабутнє враження у освітян міста залишила година-реквієм "Невиплакані сльози України", в ході якої відбулася презентація історико-документального видання "Розгул диявола триває" подільського письменника і журналіста Петра Маліша. На основі розсекречених документів автор змальовує страшну картину репресій на Поділлі. За висловом однієї читачки "Таку книжку треба читати стоячи на колінах".

Всі ці заходи в певній мірі сприяють росту патріотичної свідомості шкільної і студентської молоді. Про це свідчить той факт, що ними було опитано сотні свідків голодомору. Ці свідчення увійшли до матеріалів наукових конференцій, історико-документальних та художньо-документальних видань. Збільшується кількість наукових робіт юних пошуківців, присвячених темам голоду і репресій, про що свідчать тематичні запити наших користувачів.

Кров мільйонів закатованих і ненароджених українців стукає в наші серця. І наш святий обов'язок – вивчати, тверезо оцінювати, берегти і пам'ятати, що голодомор в Україні 1932–1933 років – справжній геноцид українського народу, спланований і реалізований сталінським режимом.

Саме від нас працівників культури, освіти у великій мірі залежить збереження цієї пам'яті наступними поколіннями.

Н. В. Бабій
викладач Хмельницького інституту МАУП

ЛЕСЬ КУРБАС – ОДИН ІЗ НАЙЯСКРАВІШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ "РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ"

Лесь Ку́рбас (Олександр-Зенон Степанович Курбас) – український режисер, актор, теоретик театру, драматург, публіцист, перекладач. Народний артист УРСР (1925). Народився 25 лютого 1887 року в місті Самбір (тепер Львівської області) у родині акторів галицького театру Степана та Ванди Курбасів (за сценою Яновичі). Дід Леся – Пилип Іванович – був священиком, спочатку – парохом у селі Куропатники поблизу Бережан,

а після цього – понад сорок років прожив і служив Богові у Старому Скалаті (нині – Підволочиський район Тернопільської області). Мав чотири сини, щоправда, один з них помер у дитячому віці. Інших два обрали професії, які батькові сподобалися. Середній же Степан пішов наперекір татові – вирішив бути актором. І хоч накликав на себе гнів батька, бо не до честі поповичу бути "бродячим комедіантом", однак не зрадив свого покликання. Грав у театрі львівського товариства "Руська бесіда", прибравши собі сценічний псевдонім Янович. Тут і покохав актрису Ванду Гейхман. Більше того, одружився з нею, не попросивши батьківського благословення. За такі непослухи Пилип Курбас, по суті, зрікся власного сина [2].

Від першого дня народження Лесь Курбас мандрував з театром батьків. Уперше з дідусем Пилипом, зі Старим Скалатом познайомився аж у семирічному віці. В цьому селі він сукупно проживе сімнадцять років. За цей час тут поховає двох молодших братів, батька, дідуся й бабусю, а в сусідньому місті Скалат – сестричку. Але тут дядько Роман, який навчався у Львівському університеті, допомагатиме малому Лесеві з наукою, готуватиме до вступу до Тернопільської української гімназії. І хлопець покаже перші вагомі успіхи – екстерном складе екзамени за другий клас і поріг цього навчального закладу переступить уже третьокласником. Безперечно, любов до театру полум'яніла в хлопчачій душі. Він одразу ж у гімназії записався до аматорського гуртка.

Після закінчення гімназії, рідні радять обрати йому фах педагога чи сан священика. Він же таємно від них пише лист до управи "Руської бесіди", щоб йому як синові актора виділили стипендію для навчання в драматичній школі. Та театр коштів не мав і відмовив майбутньому славетному режисерові. Тоді Лесь стає студентом філософського факультету Віденського університету, вивчає слов'яністику та германістику. Через рік смерть батька змушує його перевестися до Львівського університету – поближче до матері, рідні, щоб якось їм допомагати. Тут юнаки та дівчата створюють студентський драмтеатр, і Лесь Курбас шліфує свій акторський та режисерський талант. Проте недовго. За участь у молодіжній демонстрації серед 49 відрахованих з Львівського університету значилося також його прізвище. Юнак усе-таки не пориває навчання. Знову їде до столиці тодішньої Австро-Угорської імперії – Відня і закінчує там же університет, а водночас - драматичну школу вільного слухача при Віденській консерваторії [3, с. 21– 89].

У своїх двадцять п'ять років він вступає до Гуцульського театру Гната Хоткевича. Але вже через півроку його зарахували до трупи "Руської бесіди", в складі якої свого часу виступали Лесеві батьки. Цікаво, що дебют молодого актора на сцені цього театру відбувся саме в Самборі, у місті, де розпочав власний земний шлях. Його партнеркою була зірка тодішньої галицької сцени Катерина Рубчакова. Вони грали коханців: він Михайла, вона Анну в "Украденому щасті", він Астрова, вона Олену в "Дяді Вані".Вже тоді Курбас

мріяв працювати на Надніпрянській Україні, де існував сильний демократичний театр Садовського (Київ) і де поруч була висока театральна культура. 1916 року його мрія здійснилась, він вступає до цього театру. Акторська творчість Курбаса в театрі Миколи Садовського обіцяла розвинутися, але сталося так, що він приніс свій акторський талант у жертву режисерському. Головна увага й енергія молодого митця були скеровані на організацію студії молодих акторів, з якої виріс згодом Молодий театр. Назва "Молодий театр" з'явилася вже влітку 1917 року. Молодий театр – це театр пошуків нових форм втілення сучасної та класичної драматургії. З цього театру взяли початок кілька українських театрів [8, с. 22].

Влітку 1920-го Лесь Курбас зібрав своїх кращих акторів, хто добровільно приєднався з Київського театру ім Шевченка, і під назвою "Кийдрамте" (Київський драматичний театр) трупа почала своє турне по містах Київщини. Спочатку осіли у Білій Церкві, потім в Умані [7, с. 270].

Лесь Курбас був засновником спочатку політичного (1922–1926), а потім і філософського (1926–1933) театру в Україні. У виставах свого філософського театру "Березіль" (Харків) Курбас малює всесвіт, де головним стає особлива довіра до життя людини у всіх його суперечностях [7, с. 135].

Лесь Курбас і "березільці" знайшли свого драматурга, п'єси якого були співзвучні їхнім естетичним засадам. Таким драматургом став Микола Куліш. Першою його п'єсою, що побачила світло рампи на сцені театру "Березіль", стала "Комуна у степах" (Київ). Творча співпраця тривала і в Харкові.

Кульмінація здобутків Курбаса пов'язана з драматургом Миколою Кулішем (1892–1937) і художником Вадимом Меллером (1884–1962).

У Києві "Березіль" мав під своїм крилом майстерні, плинні півавтономні одиниці. У Харкові все було під одним дахом і під одним проводом – Курбасовим. У театрі діяв мюзик-хол (спектаклі "Шпана", "Алло на хвилі", "Чотири Чемберлени"), агітпроп. Було підготовлено серію "Костюмовані історії" (спектаклі "Жакерія", "Сава Чалий", "Король бавиться", "Змова Фієско") [5, с. 443].

Створити неіснуючий світ, змусити глядачів повірити у нього, жити ним, перетворити власну фантазію в химерну захоплюючу реальність. Такими, на думку Леся Курбаса, були завдання режисера. Віддавши все своє життя театрові, пройшовши шлях від маловідомого актора до знаменитого режисера, він не очікував, що стане жертвою постановки іншого "геніального режиссера" – Йосифа Сталіна.

Вождь народів теж любив творити вигаданий світ з безмежно страхітливою фантазією, жертвами якої стали мільйони, змушені повірити або загинути. А часто і повірити, і загинути. В сталінському театрі абсурду нещасні актори блискуче грали свої ролі шпигунів, шкідників, диверсантів, терористів. Адже це була водночас і прем'єра, і лебедина пісня кожного – після падіння завіси очікувала смерть.

Один із найбільших сталінських спектаклів в Україні проходив з 9 березня до 19 квітня 1930 року в Харківському оперному театрі. Сорок п'ять представників української науки та культури (серед них двоє академіків та п'ятнадцять професорів університетів) постали членами підпільної диверсійної Спілки визволення України, що готувала повалення радянської влади. Успіх вистави спонукав до праці над новими не менш творчими постановками. Однією із них стала справа "Української військової організації". Цього разу чекісти взяли за основу сюжету реально існуючу на Західній Україні організацію, тож їм залишилося лише "викрити" ланки в УРСР [9, с. 67].

Лесь Курбас жив і працював у той час в Харкові, тож не міг не чути про гучні процеси. Можливо, разом з іншими дивувався, як колишні професори, науковці, письменники визнавали себе шпигунами та диверсантами. Можливо, талант режисера дозволив йому побачити фальш у їхніх "зізнаннях". Проте талант не допоміг уникнути подібної долі, більш того, можливо саме через цей талант Курбас став мішенню.

Митці, академіки, поети не випадково опинялися на лаві підсудних – радянська влада згортала "українізацію". Змушений "українізовуватися" задля утримання в Україні влади, Кремль після придушення антирадянських повстань на початку 1920-х років тепер вбачав в ній неабияку загрозу.

"Українізація" спричинила небачене піднесення нашої культури: літератури, театру, кіно, малярства. Культурний спалах 1920-х став своєрідним реваншем українського національного руху, який, зазнавши поразки в політичній та військовій площині, почав активно перемагати режим у культурній. При цьому погляди окремих діячів набували й політичних рис. Одним із ключових гасел в тодішньому українському культурному дискурсі стало сформульоване українським письменником Миколою Хвильовим "Геть від Москви!" [6, с. 189].

Лесь Курбас, безперечно, був однією з зірок українського відродження, тож не міг не привернути увагу чекістів. Почалося все з жорстокої критики його творчості як невідповідної стандартам "пролетарського" мистецтва.

Звинувачений у схильності до українського націоналізму, Курбас наприкінці 1933 року залишив свій театр у Харкові та переїхав до Москви. Тут працював в державному єврейському театрі, що, між іншим, мало б продемонструвати безпідставність підозр. Проте цей крок не врятував режисера – 26 грудня 1933 року чекісти заарештували Курбаса у Москві. Висунуті звинувачення не мали нічого спільного з творчими "огріхами": "Курбас Олександр Степанович, – читаємо в постанові про арешт, – викривається в тому, що був членом контрреволюційної Української військової організації" [3, с. 401].

Допити почалися лише через три тижні, тож Курбас міг лише здогадуватися про причини затримання. Перший же протокол від 17 січня

1934 року містить детальну біографічну інформацію і категоричну заяву: “Винним себе не визнаю” [3, с. 403].

Для доведення провини не проводилося жодних слідчих дій, ані обшуків, ані допитів рідних, зокрема так ніколи й не допитано дружину. Адже чекісти вже мали необхідні їм зізнання людей, які працювали з Курбасом. Із їх свідчень випливало, що театр “Березіль” був одним із пунктів підпільної УВО, сам Курбас входив до складу терористичної ланки, яка готувала замахи на радянських державних діячів, і під час однієї з прем’єр в театрі (найкраще підходило відкриття сезону) мали бути вбитими Балицький, Постишев та Косіор. Виглядає, що чи не справа Курбаса надихнула Квентіна Тарантіно на сценарій “Безславних виродків” [5, с. 398].

Попри те, що Курбас був шокований оформленими як викривальні свідчення нісенітницями, режисер стояв на своєму і не визнавав звинувачень. Отож, Колегія ОГПУ (Объединённое государственное политическое управление – тодішня назва органів безпеки СРСР) 26 лютого 1934 року постановила: “Справу разом з особою звинувачуваного [саме так – справа понад усе, а людина лише тимчасовий додаток до неї] скерувати в ГПУ УРСР”.

Курбас повернувся в Харків – місто своєї слави. Цього разу його чекали не овації, а допити. Через два тижні “роботи” чекісти отримали потрібний результат – написану тремтячою рукою режисера заяву.

“Цим заявляю, – писав Лесь Курбас, – про своє цілковите і остаточне роззброєння у відношенні до Радянської влади, і признаюся в тому, що належав до контрреволюційної організації УВО”. Завданням режисера, згідно заяви, було “на театральному фронті спрямовувати хід культурно-творчого процесу в Україні на буржуазно-націоналістичні рейки” [6, с. 276].

Неповних дві сторінки тексту – надто мало для викриття, і допити тривали. 17 березня режисер детально розповідає про три лінії своєї роботи – “репертуарну, художньо-формальну, та виховання кадрів в націоналістичному дусі”. Можливо, ретельно вигадуючи факти антирадянської роботи в ідеологічній сфері, Курбас намагався відійти від раніше сформульованих звинувачень в тероризмі і полегшити свою долю.

Чекістам не досить було зламати людину, вони прагнули знищити її морально і фізично, змусити заперечити все, що було суттю життя.

3 квітня 1934 року ув’язненого режисера відвідав заступник прокурора з метою перевірити, чи не було порушень у слідстві. Архівна справа зберегла протокол цих відвідин, чудовий зразок владного блюзнірства [13, с. 44–52].

“Питання: Чи є у Вас якісь скарги на дії ГПУ? Можливо, до Вас тут погано ставилися, змушували зізнаватися.

Відповідь: Абсолютно ніяких. Ставлення до мене у всіх випадках було наскрізь коректним і виключно ввічливим”.

В подальшій розмові прокурор, схоже, очікував від підсудного захоплення його долею і справедливістю радянської влади:

“Питання: Як Ви розцінюєте Ваш арешт, і які він, по вашому, мав наслідки?

Відповідь: Мій арешт особиста катастрофа, і для мене суспільна. Я визнаю, що тепер в суспільному сенсі щонайменше інвалід. Але як політичний і творчий суб’єкт почуваю себе поздоровілим, при чому спосіб лікування підказує мені порівняння: почуваю себе як істерик після дуже вдалого лікування доктора Фройда”.

Безглузді, зазомбовані відповіді швидше наштовхують на порівняння з пацієнтами іншого доктора – Павлова [13, с. 44–52]. 9 квітня 1934 року судова трійка колегії ГПУ засудила зламаного фізично і психічно режисера до 5 років таборів – досить м’який як на ті часи вирок. Тож Лесь Курбас мав шанси ще вийти на волю і повернутися до життя.

Та великий акторський талант не допоміг йому переконати чекістів у своїй щирості. На волю режисер ніколи не вийшов – таборове поневіряння закінчилися в страшний для української культури день 3 листопада 1937 року. Тоді до двадцятої річниці Жовтневої революції у Соловецькому таборі особливого призначення за вироками позасудових органів розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Валер’ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер’ян Поліщук, Григорій Епік, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Яловий [12].

В один день було страчено понад 100 представників української інтелігенції: відродження 1920-х стало “Розстріляним відродженням”. 21 грудня 1991 року Кабінет Міністрів України видав постанову про скасування постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 17 грудня 1933 р. “Про позбавлення Л. Курбаса звання народного артиста УСРР” у зв’язку з реабілітацією О. С. Курбаса та клопотанням театральної громадськості України [1].

Література:

1. Кабінет Міністрів України; Постанова від 21.12.1991 № 367. 2. Корнієнко Неллі. Лесь Курбас і духовні засади українського авангарду // Дзеркало тижня. – 2007. – № 5. – 10–16 лют. 3. Курбас Лесь: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие / Сост.: М. Г. Лабинский, Л. С. Танюк. – М. : Искусство, 1987. – 463 с. 4. Курбас Лесь. Філософія театру / Упоряд. М.Лабінський. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 917 с. 5. Курбас Л. Березіль: Із творчої спадщини. – К. : Дніпро, 1988. – 518 с. 6. Лабінський М. Г. “Лесь Курбас. Спогади сучасників” – К., 1969. – 359 с. 7. Макарик Ірина. Перетворення Шекспіра. Лесь Курбас, український модернізм і радянська культурна політика 1920-х років / Пер. з англ. М. Климчука. – К. : Ніка-Центр, 2010. – 348 с. 8. Молодий театр: Генеза. Завдання. Шляхи / Під ред. Ю. П. Косенко; Упоряд. М. Г. Лабінський. – К. : Мистецтво, 1991. – 320 с. 9. Сторінки історії України XX століття: Посібник для вчителя / За ред. С. В. Кульницького. – К. : Освіта, 1992. 10. Субтельний О. Історія України. – К., 1996. 11. Українська і світова культура. Історія і сучасність. Київ – 1995. 12. Шевчук В. П. Історія української державності. Курс лекцій. – К. : Либідь, 1999. 13. Шерях Ю. Лесь Курбас: Харків / Ю.Шерях // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 44–52.

О. М. Широка
учитель історії та правознавства
спеціалізованої загальноосвітньої
школи І-ІІІ ступенів № 27м. Хмельницького

РЕПРЕСІЇ СЕРЕД СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 1944–1953 РОКАХ

Кожний науковець, який присвятив свій час вивченню періоду репресій, погодиться з моїм твердженням, що ця тема і досі залишається актуальною. Тим більше, репресії серед священнослужителів у післявоєнний період. Священики – люди особливі, з притаманною лише служителям Богу складом душі. Основною їх зброєю є лише хрест і Слово Боже. Цим вони заслужили особливу повагу і шану в людей на всіх етапах історії, завжди були беззбройними перед войовничим атеїзмом держави та її репресивною машиною. Священнослужителі та православна церква формували духовність нації протягом всієї багатостраждальної історії українського народу.

Зважаючи на роль церкви і священиків та їх вплив на формування духовності на різних етапах історії дана тема потребує дослідження, так як деякі її елементи розпорошені по різних джерелах і вимагають систематизації, а питання про репресії священнослужителів у післявоєнний період – детального вивчення та аналізу.

Мною опрацьована певна кількість кримінальних справ репресованих священиків, що знаходяться у припиненому фонді № 6 архіву Управління СБУ в Хмельницькій області. Починаючи з 2009 року Службою Безпеки України створюється архівно-пошуковий проект "Український мартиролог ХХ століття", де відображені імена громадян, репресованих позасудовими каральними органами: "Трійками УНКВС", "Особливою нарадою" при Народному Комісарі Внутрішніх Справ СРСР, "Постановами НКВС СРСР і Прокуратури СРСР", Колегії ОДПУ й ін.

У фонді знаходяться сотні сфабрикованих кримінальних справ стосовно служителів релігійних культів та їх активістів, віруючих різних релігійних конфесій. Вони звинувачувалися у контрреволюційній, антирадянській, терористичній, шпигунській діяльності, участі в надуманих сталінськими катами організаціях. У виступі наводжу приклади деяких справ.

Гуменюк Мирон Васильович, 1888 року народження, родом із с. Грибово Лановецького району Тернопільської області, з сім'ї селян-бідняків. Освіта середня духовна. В роки окупації проживав у Ізяславському та Теофіпольському районах. Служив священиком у селі Троянівка Теофіпольського району Кам'янець-Подільської області [2, арк. 6]. За матеріалами справи обвинувачувався у тому, що будучи священиком автокефальної орієнтації, після окупації німцями Кам'янець-Подільської області, за завданням активного українського націоналіста, глави автокефальної церкви в Україні, митрополита Полікарпа Сікорського,

організовував автокефальні церкви. За активність був призначений благочинним Теофіпольського району [2, арк. 55]. Являючись членом ОУН, приймав активну участь в з'їзді священиків Ізяславського округу в 1942 році, на якому підписав декларацію антирадянського націоналістичного змісту. Був вороже налаштований проти радянської влади. До дня арешту виступав перед віруючими з антирадянськими націоналістичними проповідями, закликав їх боротися за створення самостійної України [2, арк. 55]. При цьому восхваляв німців як визволителів українського народу від іга більшовиків, закликав надавати німцям допомогу в боротьбі з радянською владою. Гуменюк М. В. заарештований 3 лютого 1945 року [2, арк. 5]. Засуджений до 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з обмеженням у правах на 5 років та з конфіскацією майна [2, арк. 324]. Відбував покарання в Пісчаному виправно-трудовому таборі [2, арк. 359]. За матеріалами справи встановити подальшу долю неможливо [2, арк. 482].

За матеріалами цієї ж справи звинувачуються також ще четверо священнослужителів: Сойко Ігор Павлович, 1915 року народження, уродженець села Садки Дідирського району Тернопільської області, освіта вища духовна, закінчив теологічний факультет при Варшавському університеті, благочинний автокефальних церков і настоятель церкви в м. Ляхівці Кам'янець-Подільської області. Священик автокефальної орієнтації. Заарештований 3.02.1945 р. [2, арк. 58]. У справі зазначено, що після окупації німцями території області, по завданню глави автокефальної церкви митрополита П. Сікорського прибув у Ляховецький район для організації автокефальних церков [2, арк. 56]. У 1942 році разом з благочинним Семеном Гаюком скликав з'їзд священиків, де підписав декларацію про приєднання до автокефальної церкви та закликав вести боротьбу за створення самостійної України [2, арк. 55]. В жовтні 1992 року звертався з проханням вислати довідку про реабілітацію [2, арк. 489]. Лист написаний з Калузької області РФ. Реабілітований 23.09.1991 р. на основі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16.01.1989 року [2, арк. 491]. За матеріалами справи встановити подальшу долю неможливо [2, арк. 481].

Добротвор Юхим Хомич, 1903 року народження, уродженець села Бахманово Шумського району Тернопільської області, освіта середня духовна, священик церкви с. Залужне Плужненського району Кам'янець-Подільської області [2, арк. 163]. Приймав участь в роботі з'їзду духовенства в м. Ізяславі та нараді священиків автокефальної церкви, яку проводив український націоналіст Платон. На цих зібраннях присутнім священикам давалися антирадянські націоналістичні установки. Арештований 16.04.1945 р. [2, арк. 165]. За довідкою від 23.03.2005 р. МВС Республіки Татарстан засуджений 23.05.1945 р. Військовим трибуналом військ НКВС Кам'янець-Подільської області по ст. 54–1а КК УРСР до 10 років позбавлення волі [2, арк. 493]. Помер 22 червня 1949 року в санітарній частині Казанського табірного відділення № 1 від туберкульозу легень та кишечника.

Реабілітований посмертно 23.09.1991року [2, арк. 494].

Дубицький Зосим Пилипович, 1915 року народження, народився в селі Комарівка Почаївського району Тернопільської області в сім'ї священика, освіта вища духовна, закінчив богословський факультет Варшавського університету. Священик с. Клембівка Ізяславського району Кам'янець-Подільської області, підозрювався у скоєнні злочину, передбаченого ст. 54–1а, 54–10, ч. 2 та 54–11 КК УРСР. За звинуваченням у 1942 році вступив у ОУН [2, арк. 195–217]. Засуджений до 10 років позбавлення волі. Покарання відбував у Печорських виправно-трудових таборах м. Інта, де після дострокового звільнення 25.08.1954 року залишився на поселенні без права виїзду і з 20.03.1956 р. проживав у м. Інта-5 Комі АРСР, вул. Нова, буд. 12, кв. 13. Весь термін відбування покарання працював на кубатурно-земляних та підземних роботах [2, арк. 366–367]. Був прохідником шахти № 12, одержав травми, став інвалідом з повною втратою професійної придатності. Працював охоронцем технічного складу шахти. Хворів сухим плевритом. Після погіршення здоров'я звернувся зі скаргою про перегляд матеріалів справи [2, арк. 367].

Гук Іліон Омелянович, 1890 року народження, з села Устичек Почаївського району Тернопільської області, освіта середня, проживав у м. Дубно, служитель релігійного культу при Дубнівському монастирі [2, арк. 233]. По всіх священиках, що проходять за матеріалами цієї справи, 12.05.1945 року прийнято звинувачувальний висновок [2, арк. 291–299].

Гук І. О. 23.05.1945 року засуджений Військовим Трибуналом Кам'янець-Подільської області до 10 років позбавлення волі. Відбував покарання в Джезказганському виправно-трудовому таборі "Степовий" відділення Карлагу [2, арк. 301]. Встановити подальшу долю неможливо [2, арк. 483].

Всі вони звинувачувалися в тому, що у 1942 році виступали з націоналістичними проповідями з метою викликати у віруючих почуття ненависті до радянської влади, служили молебні за Гітлера, називали його "освободителем" України, закликали населення до виїзду в Німеччину для надання допомоги німецьким окупантам. Пропагували гарне життя в Німеччині [2, арк. 356–359].

26 лютого 1946 року прийнято постанову про початок розгляду справи щодо злочинної діяльності служителів релігійного культу Галети Федора Васильовича та Якимишина Петра Назаровича. В документі зазначалося, що Галета Ф. В. спільно з Якимишиним П. Н. та іншими служителями релігійного культу займалися антирадянською націоналістичною діяльністю [3, арк. 45].

Галета Федір Васильович – 1921 року народження, уродженець села Верищаки Новосельського району Тернопільської області, середня освіта, з сім'ї священика. У 1946 році служив священиком у с. Волиця-Дубиська Красилівського району Кам'янець-Подільської області, там же і проживав.

Звинувачувався у тому, що будучи секретарем районної оунівської організації, приймав активну участь у діяльності бандерівців. За вказівкою організації ОУН неодноразово виступав перед віруючими з націоналістичними антирадянськими проповідями. Приймав участь в роботі з'їздів ОУН, що проводилися під керівництвом відомих українських націоналістів Сергія Кострицького та Тимофія Чорного [3, арк. 45]. На цих з'їздах обговорювалися питання про проведення антирадянської націоналістичної пропаганди та про збір коштів для УПА. Звинувачувальний висновок по відношенню до Галети Ф. В. і братів Юркевичів від 24.04.1946 р. свідчить про те, що в період окупації вони здійснювали антирадянську агітацію, за своїми переконаннями пішли на службу до автокефальної церкви, закликали до від'єднання України від СРСР [3, арк. 240]. Галета Ф. В. помер 22.12.1947 року [3, арк. 309].

Якимишин Петро Назарович (справа № П-16078), 1916 року народження, родом із с. Преображенка Оріхівського району Запорізької області. З 1918 року по 1942 рік проживав у Дубинському районі Рівненської області, а з 1932 року – у с. Кульчини Красилівського району Кам'янець-Подільської області. З сім'ї селян та ремісників, служив священиком у с. Кульчини. Заарештований 26.02.1946 року зі звинуваченням у причетності до організації українських націоналістів а також до організації на окупованих німцями територіях антирадянської агітації [3, арк. 100]. А ще у тому, що виступав перед віруючими з проповідями, в яких закликав боротися за незалежну Україну, одночасно восхваляючи Гітлера та фашистську армію, збирав продовольство для української повстанської армії [3, арк. 104]. Відбував покарання у Мордовській АРСР, Зубово-Полянський район, селище Явас [3, арк. 386–390].

10.02.1956 року звільнений з-під варти і вибув на проживання у Дубнівський район Рівненської області [3, арк. 459].

Юркевич Олексій Іванович, 1906 року народження, народився в селі Олейники Базалійського району Кам'янець-Подільської області. З сім'ї священика, освіта середня духовна. До 1944 року проживав у Західній Україні в місті Бєлєв. На час арешту (постанова на арешт від 9.03.1946 р.) служив священиком в селі Мончинці Красилівського району Кам'янець-Подільської області, там же і проживав. Звинувачувався у тому, що мав антирадянські настрої та вступив в ОУН. Знаходячись на службі в Белєвському монастирі, за завданням ОУН проводив серед віруючих антирадянську націоналістичну агітацію, виховував їх в дусі відданості ідеям українських націоналістів, мав зв'язки з УПА, постачав їм продукти харчування [3, арк. 46].

Згідно довідки-характеристики № 10 від 2.07.1954 р. з Річного табору Табірного відділу працював на шахті 2Д комбінату "Воркутавугілля" інструментальником. По роботі характеризувався позитивно [3, арк. 313]. Після 8 років відбування покарання направив прохання про перегляд справи

[3, арк. 314]. В перегляді справи відмовлено.

Юркевич Сергій Іванович – священик села Пилипи Красилівського району Кам'янець-Подільської області. За звинуваченням належав до антирадянської української націоналістичної організації, що ставила за мету насильницьке від'єднання України від СРСР. Народився в селі Терешки Антонінського району Кам'янець-Подільської області в 1911 р. Батьки переїхали в Польщу, де почав ходити в школу одразу в другий клас. Провчився два місяці, перевели в третій клас. Після четвертого класу переїхав з батьками в с. Мосурівці Збаражського району Тернопільської області, де батько служив псаломщиком. Після закінчення школи працював у господарстві батька. У 1939 році одружився. У 1940 році вступив до колгоспу, де працював до приходу німців. Згодом з колгоспу вийшов і вів одноосібне господарство. Щоб уникнути вивезення на примусові роботи в Німеччину, попросив благочинного Сергія Кострицького, який був настоятелем місцевої церкви, рукоположення його. Просьбу задовольнили і він міг проживати по документу вдома, хоч приходу не мав. Через хворобу батька просив перевести його в Кам'янець-Подільську область. У Проскурові єпископ Максим здійснив рукоположення в священики. Так Юркевич С. І. одержав приход у селі Пилипи.

Згідно постанови про арешт від 9.03.1946 року Юркевич С. І. звинувачувався в приналежності до антирадянської української націоналістичної організації, що ставила за мету насильницьке від'єднання України від СРСР. Систематично проводив антирадянську агітацію, виховував молодь в націоналістичному дусі, розповсюджував літературу, брошури та листівки націоналістичного характеру. Проводив роботу по підготовці кадрів з числа молоді для УПА, надавав їм матеріальну допомогу.

За вироком Військового Трибуналу військ МВС Українського округу засуджений до позбавлення волі терміном на 10 років з відбуванням у виправно-трудових таборах без конфіскації майна через відсутність такого [3, арк. 272]. Покарання відбував у сьомому табірному відділенні Дубравлагу МВС СРСР (селище Явас Мордовської АРСР) [3, арк. 285–286]. 23.02.1956 року звільнений з-під варти і повернувся у село Мосурівці на Тернопільщині [3, арк. 457].

Юркевич О. І., Галета Ф. В. та Якимишин П. Н. засуджені до 10 років позбавлення волі, кожний з відбуванням покарання у виправно-трудових таборах та конфіскацією майна [3, арк. 272].

Скрипник Микола Іванович – священик села Окнино Велико-Дадарнальського району Тернопільської області, з сім'ї псаломщика. В 1913 році поступив у Кременецьке духовне училище, яке успішно закінчив у 1918 році. Після смерті батька став псаломщиком в с. Борщівка Лановецького району. У 1929 році рукоположений на священика. Архієпископ Гродненський Алексій покровительствував йому і допоміг перевестися у Проскурів. В жовтні 1941 року призначений благочинним та настоятелем

церкви на місцевому цвинтарі зі званням протоієрея. Під час окупації був благочинним міста Проскурова. З матеріалів допиту, який вів начальник 4-го відділу УМДБ в Кам'янець-Подільській області підполковник Климовський, відомо, що Скрипнику М. І. інкримінувалась участь у діяльності ОУН в Проскурові під час окупації, проведення серед населення антирадянської агітації а також друкування в місцевій газеті націоналістичних статей. Згідно із звинуваченням членом ОУН став у 1942 році, завербований бургомістром м. Проскурова Мирославом Ліщинським [1]. На допиті Скрипник М. І. зізнався, що був завербований також і німецькою контррозвідкою. За вироком 18.09.1947 року – 10 років позбавлення волі, а потім 4.11.1947 – 25 років позбавлення волі. Перша скарга на звинувачення – 5.11.1947 року. Друга вже з лікарні 18.04.1954р. У скарзі зазначено, що ні слідство, ні суд не пред'явили ніяких звинувачень, а повторний суд без розгляду справи лише зачитав вже готовий довжелезний вирок на 25 років позбавлення волі. Скрипник М. І. повідомляє також, що всі підписи на протоколах давав у напівсвідомому стані, після жорстоких допитів. Розповідає про своє походження з сім'ї бідняка, про те, що бідність переслідувала його все життя, навіть не було що конфіскувати під час арешту. Заперечує причетність до ОУН [1].

Справу П25518 по звинуваченню Жильчука Івана Федоровича, розпочато 21 вересня 1944 року, закінчено 10 листопада 1944 року. Дата арешту: 18.09.1944 р. Стаття 54–10 ч.2 КК УРСР. Під слідством у КПЗ м. Проскурова [1, арк. 3]. На день арешту в отця Івана була старенька мати (72 роки), дружина і дочки 8-ми та 5-ти річного віку, а найменшій ще не було й року [1, арк. 7–8].

Жильчук Іван Федорович народився у 1904 році в селі Невіркіно Межиріцького району Рівненської області у сім'ї селянина-бідняка. Батько помер у 1918 році. З 1911 по 1915 рік вчився у сільській школі а згодом переїхав у містечко Межиріч для подальшого навчання у вищо-початковій школі. Згодом, з 1920 по 1922 роки закінчив 6 класів реальної школи. Наступні 5 років проживав у рідному селі, де працював у власному господарстві. В 1927 році виїхав до Франції, у місто Париж на заробітки. Вісім місяців працював у поміщика, потім ще чотири місяці був вантажником на залізничній станції. Одночасно вчився у школі шоферів і з 1928 року працював шофером у власника. Не покидаючи роботу, вчився у політехнічному інституті. В 1921 році виїхав у село Невіркіно. 10 років пропрацював шляховим техніком, а тоді перейшов на роботу в школу, учителем початкових класів у с. Мала Совпа Межиріцького району [1, арк. 16]. В справі зберігається матрикул №86 студента-заочника шкільного відділу педагогічної школи міста Острог. У характеристиці арештованого [1, арк. 7–8] є дані про одержання освіти у духовній семінарії. На початку 1942 року рукоположений митрополитом Олексієм і направлений в с. Велика Медведівка Шепетівського району священиком. У лютому 1944 року

переїхав у м. Шепетівка, де був священиком до дня арешту [1, арк. 16].

Слідством звинувачений у тому що, проживаючи на тимчасово окупованій території, мав зв'язок з німецькими каральними органами, видав їм жителя села Велика Медведівка Панчука Кіндрата, який згодом був розстріляний[1, арк. 19]. Крім того йому інкримінували проведення під час богослужінь антирадянської агітації, "зведення наклепу на Радянську владу, Червону Армію", заклики до населення допомагати німцям боротись з радянською владою, виявляти і передавати німецьким каральним органам радянський партійний актив. Священику висунули також звинувачення в тому, що він під час богослужіння бив віруючих, виганяв їх з церкви [1, арк. 19]. Дані звинувачення не підтверджені документально, є лише відповідь Жильчука слідчому про те, що він у ввічливій формі просив вийти з церкви жителя села Олійника Макара, який під час богослужіння знаходився в шапці, сміявся і свистів а також робив зауваження жінці, яка розмовляла, сміялась та лузала насіння соняшника [1, арк. 21]. На запитання слідчого, чи можуть віруючі свідчити неправду на свого священика, він відповів, що завжди вчив: ніхто, а в тому числі і я, як священик, не повинні порушувати 10 заповідей і свідчити неправду [1, арк. 25–26]. На наступному допиті Жильчук був звинувачений у тому, що веде себе з викликом перед слідчим, не співпрацює з ним, говорить неправду. У протоколі допиту зафіксована відповідь священика: "Я не упорствую и не намерен. И если меня свидетели оклеветали, то это значит, что мне суждено тяжкую кару за мою безвинность. Пусть я понесу тяжкую кару, но я всё-же убеждён буду, что перед Богом я не грешен, а грешны те, кто оклеветал меня" [1, арк. 27]. Вирок: позбавлення волі на 10 років з відбуванням покарання у виправно-трудових таборах та конфіскацією майна [1, арк. 67].

Постановою президії Хмельницького обласного суду вирок відмінено і справу припинено за відсутністю складу злочину [1, арк. 85]. Відомостей про місце відбування покарання та про подальшу долю Жильчука І. Ф. у справі немає.

Спільним у всіх справах було те, що висувались однакові звинувачення: проведення проповідей з антирадянським змістом та про вихід України зі складу СРСР, створення незалежної Української держави та співпраця з окупаційними властями. Заарештовані спочатку винними себе не визнавали, але після довготривалих допитів давали свідчення.

Тільки через багато років за відсутністю складу злочину органами Прокуратури Хмельницької області незаконно засуджених реабілітовано на підставі статті 1 Закону УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні".

Масове насильство, переслідування, зневага до людської особистості, її прав та свобод, знищення – це ставлення держави до церкви в період сталінських репресій, що призвело до незворотних духовних утрат не лише на Хмельниччині, а й у країні в цілому.

Література:

1. Архівні матеріали припиненого фонду № 6 кримінальних справ радянського періоду архіву Управління СБУ в Хмельницькій області. Справа № П–29548. 2. Там само. Справа № П– 26982 в 2-х томах. 3. Там само. Справа № П–16078. 4. Там само. Справа № П–25518. 5. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000. 6. Шкаровский М. В. Крест и свастика. Нацистская Германия и православная церковь. – Москва, 2007. 7. Архівно-пошуковий проект "Український мартиролог XX століття". Електронна база Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області.

О. П. Жалюк
м. Вінниця

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В УТВЕРДЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАРОДУ

Процеси українського державотворення вимагають цілеспрямованої державної політики формування національної свідомості та самосвідомості народу, відновлення його історичної пам'яті на основі встановлення історичної правди про доленосні суспільно-політичні події і явища, діяльності видатних борців за волю і незалежність України. Важливим напрямком сучасного загальнонаціонального руху є розкриття і засудження явищ геноциду проти українського народу, українофобства в різні історичні періоди.

Важкою була підневільна доля українців під час іноетнічної колоніальної підвладності Польщі, Росії, Австро-Угорщини з їхнім політичним, економічним, соціальним визиском, духовно-релігійним гнобленням, величезною безправністю народу в XVII-XIX століттях.

Але найбільші трагедії винищення українського народу, подавлення його свободолюбивого духу відбувалися у зловісному XX столітті: дві світові і громадянська війни, голодомори 1921-1922, 1932-1933, 1947 років, масові політичні репресії 1920-1950-х років, винищення селянства під час суцільної колективізації в 1920-х – на початку 1930-х років, масовий військово-політичний терор в період національно-визвольної боротьби під проводом ОУН-УПА та інші. Вказана політика підпадає під поняття геноциду – винищення народу за політичними, релігійними, етнічними, расовими та іншими мотивами.

Усі ці антиукраїнські явища і події радянською владою замовчувалися, піддавалися фальсифікації, а їхнє правдиве тлумачення жорстоко переслідувалося.

Лише в умовах державної незалежності почала відновлюватися правда трагічних сторінок національної історії.

Важливе місце в системі відновлення історичної пам'яті народу займає

культурно-освітня робота на Поділлі з її колективними, масовими, індивідуальними формами, різноманітними методами і засобами інформаційно-виховного впливу.

Аналіз основних досліджень з теми. Особливо широко розгорнулась робота культурно-виховних інституцій, державних і громадських організацій по вивченню і висвітленню причин, перебігу подій і наслідків Голодомору 1932-1933 років. Працівники культури, освіти, науки, журналісти, митці Хмельниччини і Вінниччини з перших років державної незалежності України включилися до об'єктивного вивчення і висвітлення історичного минулого краю.

Так, наприклад, з ініціативи Хмельницького облуправління культури, товариства "Просвіта" і Державного архіву області 1993 р. у м. Хмельницькому була проведена одна з перших науково-практичних конференцій про Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині, в якій взяли участь понад 30 науковців, дослідників, діячів освіти, культури [1].

Проводилися краєзнавчі конференції "Україна пам'ятає. Світ визнає", історичні години "Голодомор вустами очевидців", засідання за круглим столом "Голод 1932-1933 років – ненаситні жорна смертні", години історичної пам'яті "Стежками приниження, поневірянь, переслідувань", цикли уроків історичної правди "Очима болю, вустами гніву", огляди книг "Пам'ять скривдженого дитинства", газетних матеріалів "Той голодний 33-й".

За роки незалежності України про Голодомор на Поділлі було видано понад 25 загальних праць, проведено більше десятка наукових конференцій, вийшло сотні публікацій в пресі, появилося ряд художніх творів на цю тему [2]. У Хмельницькій (2 томи) [3], Вінницькій [4] та у всіх інших областях вийшли "Книги Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні", в яких на широкому історико-документальному матеріалі, спогадах очевидців, на підставі списків померлих від голоду висвітлюється трагедія штучно організованого на Поділлі і в Україні Голодомору у 1932-1933 роках. У фундаментальному збірнику документів і матеріалів "Розіп'яте Голодомором Поділля" висвітлюються політичні мотиви, причини, перебіг і наслідки Голодомору 1932-1933 років на Хмельниччині, а також у кандидатській дисертації С. В. Маркової [5].

В обласних, районних і міських часописах публікуються відомості, списки репресованих, опубліковано декілька книг про репресії на Поділлі. Зокрема, архівні документи, спогади очевидців, розповіді письменників відкривають маловідомі сторінки трагічної історії Поділля в період сталінського терору (1933-1953 рр.) розкриваються в історично-краєзнавчому збірнику "Великий терор на Хмельниччині" [6]. В історично-кримінальному нарисі А. Т. Давидюка "Жертви червоного терору" висвітлені події, трагічні долі людей на Поділлі у надзвичайно важкий період становлення радянського суспільства з 1918 по червень 1941 років, коли розкручувався маховик

великого терору в Україні [7].

Редакційно-видавничими агентствами, що діють на Вінниччині і Хмельниччині, видано списки жертв репресій у серії “Реабілітовані історією” [8].

Дані проблеми піднімаються в працях П. Слободянюка, С. Маркової, П. Брицького, В. Васильєва, С. Гальчака, В. Петренка, О. Григоренка, О. Завальнюка, К. Завальнюка, Т. Стецюка, І. Шульги, Р. Подкура, В. Горбатюка, В. Прокопчука, П. Маліша, В. Мацька, С. Ковальчука та багатьох інших. Але єдиного скоординованого науково-дослідницького руху явищ геноциду, українофобства на Поділлі поки що немає. Покладається надія на те, що таку координацію досліджень будуть здійснювати місцеві організації новоутвореної Національної Спілки краєзнавців України.

В смт. Деражні 1996 р. був насипаний і освячений курган з пам’ятними знаками від усіх міст і районів Хмельниччини жертвам Голодомору. У траурних заходах брали участь жителі міст і районів, представники влади, духовенство, митці, інтелігенція, молодь, діти. Ці заходи дали поштовх для масового встановлення подій і виявлення жертв Голодомору, вшанування пам’яті загиблих голодною смертю. Адже Голодомор поставив питання саме існування української нації. Україна втратила чверть свого населення. Щохвилини вмирало 17 людей, щогодини – 1000, майже 25 тисяч – щодня. 11 тисяч сіл опустіли. На Хмельниччині від голодомору постраждало 835 населених пунктів, за далеко неповними даними загинуло понад 40 осіб [3, т.1, с.5]. Це була справжня війна, ретельно спланований національний, етнокультурний геноцид проти українського народу.

Справжність цих трагічних подій замовчувалась, перекручувалась. Офіційною причиною голодомору влада називала неврожай, засуху. І лише зі здобуттям незалежності України відкрилась правда, поширилися факти, документи, свідчення про свідоме знищення народу.

Особливо активізувалася ця робота культурно-освітніх закладів в зв’язку з Указами Президента України 2007 р. про вшанування пам’яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні [9].

Протягом 2007-2008 років було створено необхідну нормативну базу для забезпечення реалізації на Поділлі комплексу культурологічних, культурно-масових завдань визначених у нормативно-правових актах Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства культури і туризму України щодо заходів у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні. Зокрема, управлінням культури, туризму і курортів Хмельницької облдержадміністрації вироблені накази, інструктивно-методичні листи, сценарії культурно-масових, художньо-мистецьких заходів на виконання розпоряджень голови облдержадміністрації від 25.04. 2007 року “Про обласні заходи у зв’язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні”, від 15 лютого 2008 року № 106/2008-р “Про Книгу пам’яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні:

Хмельницька область", від 29 лютого 2008 року № 97/2008-р "Про організацію виготовлення першого тому "Книга пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька області", від 5 березня 2008 року № 106/2008-р "Про забезпечення сприяння у діяльності Хмельницькому обласному добровільному, культурно-просвітницькому, правозахисному, благодійному осередку українського товариства "Меморіал" ім. Василя Стуса", від 2 квітня 2008 року № 183/2008-р "Про проведення в області виставки "Ми звинувачуємо! Голодомор 1932-1933 років – геноцид Українського народу", від 24.07. 2008 року № 390/2008-р "Про створення музейної експозиції на вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років", а також від 7 листопада 2008 року № 556/2008-р "Про обласні заходи у зв'язку з Днем пам'яті жертв голодоморів", на виконання якого визначені траурні заходи установ на 22 листопада 2008 року: вечори-спогади та вечори-реквієми "|Минувшини чорні рядки та пам'яті світла скорбота", зустрічі з очевидцями трагедії та інші просвітницькі заходи.

У клубних установах працівниками культури Хмельницької області організовано проведення вечорів-свідчень "Чорна рілля 33-го", годин скорботи "Прости нас. Пам'яте, прости", вечорів-реквіємів "Минувшини чорні рядки та пам'яті світла скорбота", вечорів смутку "Жнива скорботи", ряду інших поминальних та траурних заходів, пов'язаних з вшануванням пам'яті жертв трагедії, які супроводжувались демонстрацією документальних та художніх стрічок про Голод 1932-1933 років [10, с. 39-40].

У Вінницькій і Хмельницькій областях було забезпечено активну участь установ культури і мистецтва у проведенні акцій "33 хвилини", "Незгасима свічка", які покликані відновити історичну правду, пробудити суспільну думку та вшанувати пам'ять безвинних жертв.

У селах і містах клубні, бібліотечні, музейні працівники разом з сільськими активістами, школярами, студентами займалися пошуковою роботою, складали списки жертв Голодомору, влаштовували книжково-документальні і фотовиставки, проводили вечори і уроки пам'яті, організовували панахиди біля нововстановлених пам'ятних знаків і хрестів загиблим голодною смертю [10]. В результаті вийшли друком Книги пам'яті жертв Голодомору1932-1933 рр. у Хмельницькій і Вінницькій областях, ряд наукових монографій, збірників документів, матеріалів конференцій [3, 4, 5]. Встановлена приблизна кількість жертв Голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі – понад 1 млн. чол. [4, с. 58].

А в древньому Меджибізькому замку створено музей Голодомору 1932-1933 рр., відкриття якого відбулося в травні 2009 р. за участю найвищого керівництва держави.

В усіх населених пунктах краю в травні 2009 р. пройшли мітинги-реквієми до 75-річчя Голодомору 1932-1933 рр. за участю широкої громадськості, представників влади, професійних і самодіяльних митців, духовенства, дітей і молоді [10].

Під час Всеукраїнської акції-ходи “Негасима свіча” в Хмельницькій обласній філармонії, наприклад, відбувся театралізований мітинг-реквієм за участю симфонічного оркестру, муніципального хору, читців, солістів.

Нині ця робота не припиняється, а, навпаки, наповнюється новим змістом, переконливими фактами здійснення геноциду українців.

Не менш жахливими були на Поділлі сталінські політичні репресії 1920-1950 рр., про які розповідають книжкові виставки, музейні експозиції, наприклад, в культосвітніх закладах м. Вінниці, Могилів-Подільського, Барського, Жмеринського, Хмільницького, Немирівського, Тульчинського та інших районів Вінницької області, Дунаєвецького, Волочиського, Кам’янець-Подільського, Шепетівського, Славутського районів Хмельницької області. В центрі міста Хмельницького встановлено пам’ятник жертвам політичних репресій. У с. Гуків Чемеровецького району встановлено пам’ятний Хрест на ймовірній могилі командира ОУН-УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича. Тут щорічно проводяться патріотичні маніфестації, молодіжні акції, конкурс бардівської пісні ім. Р. Шухевича [11, 12].

І які б там політичні пристрасті навколо оцінок національно-визвольної боротьби та її очільників в Україні під проводом ОУН-УПА не розгорялися – треба визнати: по-перше, що в рядах борців за незалежність України в 1930-1950-х роках брали участь від 200 до 400 тисяч повстанців; і по-друге, з України сталінським режимом за підтримку “бандерівщини” було вислано 35 тисяч українських сімей [13, с. 54]. Тому применшувати, девальвувати значення цієї жорстокої національно-визвольної боротьби не маємо права. Адже це наша національна героїчна історія, яка недругам України не до вподоби. Проте, питання цієї боротьби ще недостатньо використовуються в клубній роботі.

Державні архіви, краєзнавчі музеї Вінницької і Хмельницької областей організовують стаціонарні і пересувні документальні виставки, спільно зі Службою безпеки використовують розсекречені документи для правдивого висвітлення репресивної політики сталінського режиму. У містах Вінниці і Хмельницькому, Кам’янці-Подільському на місцях масових поховань жертв репресій встановлені пам’ятні знаки, у відповіді дати проводяться траурні маніфестації, мітинги, інші масові заходи.

У краї проводяться різноманітні культурно-масові заходи козацького спрямування – свята, вечори, театралізовані вистави і змагання, конкурси, створюються виставки, зали, кімнати, музеї козацької слави, діють громадські осередки і організації українського козацтва. Їх мета – відродити замулені високопатріотичні українські духовно-культурні витоки, козацькі традиції, звичаї, морально-етичні погляди та ідеали, і на цій основі відновлювати історичну пам’ять народу, встановити справедливу оцінку величних національних героїв і доленосних для України подій. На берегах р. Іква поблизу с. Пилява у вересні 1648 року славетний гетьман України Богдан Хмельницький з козацько-селянським військом здобув блискучу

перемогу над 100-тисячною польською армією, відкривши шлях до визволення українського народу від польсько-католицького поневолення. Цією перемогою були створені об'єктивні передумови переростання козацько-селянського повстання у всенародну визвольну війну, у відродження української держави XVII – XVIII століть. Тут нетлінною славою вкрили себе козацькі ватажки Максим Кривоніс, Іван Богун, Северин Наливайко, Євстафій Гоголь та багато інших героїчних козацьких постатей. Тому, зважаючи на історичне минуле краю і видатні заслуги гетьмана України Богдана Хмельницького у 1954 році місто Проскурів перейменовано на Хмельницький, а Кам'янець-Подільська область – на Хмельницьку. На місці битви під Пилявцями щороку проводяться велелюдні масові свята, конкурси, виставки, козацькі змагання.

З метою відродження історичної пам'яті народу і козацьких традицій та національно-патріотичного виховання молодого покоління, утвердження незалежності України клубні працівники координують свою роботу зі школами, іншими навчальними закладами, бібліотеками, музеями, козацькими осередками, громадсько-політичними організаціями. Ця культурологічна діяльність сприяє відродженню історичної пам'яті, формуванню національної свідомості і самосвідомості народу.

Конституція України гарантує кожному свободу совісті, віросповідання. Не вдаючись до аналізу негативних процесів у сучасних релігійних конфесіях, вважаємо вкрай недостатніми дослідженнями духовно-культурного етноциду в умовах тоталітарної руйнації релігійної свідомості, так званого, "наукового атеїзму". Повсемісне знищення релігійних храмів, репресій духовенства, священнослужителів, віруючих, заборона національних традицій, свят і обрядів нанесли непоправиму шкоду українській національній ментальності, духовності. Їх відродження – важливе духовно-культурне державотворче завдання, насамперед, в культурно-освітній роботі, її координації з церковними заходами відродження української духовності.

І взагалі, критичного наукового аналізу вимагають цілий ряд політичних, соціально-економічних, духовно-культурних процесів, які негативно впливають на свідомість, життєдіяльність людей в новітній історії України.

На нашу думку, координація діяльності органів і установ культури Поділля в дослідженні явищ геноциду, українофобства в Україні проводиться недостатньо. Насамперед, це пов'язано з тим, що геноцидом в Україні офіційно визнано на міжнародному і внутрідержавному рівнях лише Голодомор 1932-1933 рр., хоча не менш страхітливими і масовими людиновбивчими були сталінські політичні репресії 1920-1950-х рр., штучний голодомор 1921-1922, 1947 рр., Голокост українських євреїв в роки Другої світової війни, трагічна доля призовників до Червоної армії з визволених в 1944 р. від гітлерівців українських територій. Ці події ще не

знайшли комплексного наукового дослідження, недостатньо використовуються в культурно-освітній роботі, особливо з молоддю.

Не менш важливою проблемою вважається активізація публіцистичної діяльності ЗМІ як про результати наукових і краєзнавчих досліджень, так і висвітлення культосвітньої роботи в цьому напрямку.

Для підвищення ролі культосвітньої роботи в системі національно-культурного відродження народу, підвищення його компетенції в історичних процесах необхідно, на нашу думку, зміцнювати державні соціальні позиції закладів культури, насамперед, шляхом належного високопрофесійного кадрового забезпечення, збереження мережі та зміцнення матеріально-технічної бази, організації ефективного організаційно-методичного керівництва ними.

Отже, культурно-освітня робота є важливою ланкою у відродженні історичної пам'яті народу, аналізі явищ, подій, організаторів геноциду в Україні, формуванні національної свідомості і самосвідомості. Наукові дослідження сприятимуть підвищенню ефективності культосвітньої роботи у формуванні національної свідомості і самосвідомості людей і, тим самим, – успішній реалізації державотворчих процесів в нашій державі.

Література:

1. Голодомор 1932-1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки (Матер. респ. наук.-практ. конф. 20 жовт. 1993). – Хмельницький, 1993. – 112 с. 2. Мельник В. О., Борейко В. М. Бібліографічний список літератури „Голодомор 1932-1933 років на Хмельниччині" // Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 1. / Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слолодянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відпов. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – С. 48-56. 3. Національна Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 1. / Редкол.: Гавчук І. К. (співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відпов. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – 752 с.; Національна Книга Пам'яті про жертви Голодомору 1932-1933 років в Україні: Хмельницька область. Ч. 2. – 1176 с. (Мартиролог). Аналогічна Книга Пам'яті жертв Голодомору вийшла на Вінниччині. 4. Національна Книга Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні: Вінницька область. – Вінниця : ДП "ДФК" – 2008. – 1360 с.: карта, фото. 5. Розіп'яте Голодомором Поділля: Зб. докум. і матер. про Голодомор 1932-1933 роках на Хмельниччинні /Упоряд. Вавринчук М. П., Осадча Г. Г., Слободянюк П. Я. – Хмельницький, 2008. – 717 с.; Маркова С. В.Голодомор 1932-1933років на Поділлі: Автореф. … канд. іст. наук. – Чернівці, 2002. – 20 с. 9. Про відзначення у 2007 році Дня пам'яті жертв голодоморів: Указ Президента України № 1056/2007 від 2 листопада 2007 р. // Уряд. кур'єр. – 2007. – 6 листоп.; Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору: Указ Президента України № 1144/2007 від 24 листоп. // Уряд. кур'єр. – 2007. – 28 листоп. 6. Великий терор на Хмельниччині. – Хмельницький: Літературна спілка "Поділля". - 1997. – 272 с. 7.Давидюк А. Т. Жертви червоного терору. – Вінниця :Континент-ПРИМ. - 2001. – 274 с., іл. Ростенко Б. Знову Гуків скликав патріотів // Подільські вісті. – 2009. – № 87. - 3 липня. 8. Реабілітовані історією: У двадцяти семи

томах. Хмельницька область / Редакція тому: М. П. Вавринчук (гол.), В. С. Грищук та ін.; Упоряд.: В. Ю. Васильєв, Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Хмельницький, 2008. - Кн. 1.– 934 с.; Великий терор на Хмельниччині. – Хмельницький : Поділля, 1997.; Політичні репресії на Поділлі (20-30-ті рр. ХХ ст.). – Вінниця, 1999.; Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Вінниця, 2002; Павлович П. Ще про злочин у Вінниці / Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення, матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937-1938 рр.). – К., 1994. 9. Про відзначення у 2007 році Дня пам'яті жертв голодоморів: Указ Президента України № 1056/2007 від 2 листопада 2007 р. // Уряд. кур'єр. – 2007. – 6 листоп.; Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору: Указ Президента України № 1144/2007 від 24 листоп. // Уряд. кур'єр. – 2007. – 28 листоп. 10. Пивоварова Є., Чабан К. Діяльність установ культури і мистецтва області з відзначення 75-х роковин та вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні // Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, соціально-психологічні та демографічні наслідки, правова оцінка. Зб. наук. пр. – Хмельницький, ХІ МАУП, 2009. – Вип. 3. - С. 39. 11. Ростенко Б. Знову Гуків скликав патріотів // Подільські вісті. – 2009. – № 87. – 3 лип. 12. Слободянюк П. Я. Нескорені. – Тернопіль : Збруч, 2007. – 88 с. 13. Слободянюк П. Я. Нескорені. – Тернопіль : Збруч, 2007. – 88 с.

С. О. Криворучко
студент магістратури
Інституту історії, етнології і права
Вінницького державного педагогічного університету
імені М. Коцюбинського

УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В УСРР У 1920-х рр.

Важливою складовою нової національної політики радянської влади в УСРР в 1920-х роках стала українізація освітніх закладів, в першу чергу, міських. Як констатував М. Скрипник у своїй доповіді на ІІІ з'їзді КПЗУ, міграції сільських жителів до міст викликали "стихійний процес природної українізації" міського населення, що спричинило необхідність внесення корективів у справу будівництва національної школи в Україні. Одним із проявів нового підходу до ведення освітньої роботи стала організація освітніх закладів у містах "не за ознакою мови, а за ознакою відсотка людності" [1, с. 127]. Окрім того, діяв так званий перспективний підхід до організації українських шкіл – кількість учнівських місць у них перевищувала відсоток школярів української національності.

Цю позицію тогочасного українського керівництва відображено в Декреті ВЦВК і РНК "Про заходи щодо забезпечення рівності мов і сприяння розвитку української мови" від 1 серпня 1923 року. В ньому, зокрема, вказувалося: "Внаслідок відносно слабкого розвитку української школи та української культури, внаслідок відсутності необхідних підручників. Відсутності достатньо підготовленого персоналу – життя, як підтверджує

досвід, призводить до фактичної переваги російської мови. Для ліквідації цієї нерівності Робітничо-селянський уряд здійснює ряд практичних заходів, які, притримуючись рівності мов всіх проживаючих на території України національностей, повинні забезпечити українській мові місце, яке відповідає чисельності і удільній вазі українського народу на території УСРР" [2, арк. 16].

Внаслідок здійснення такої політики на кінець 1920-х рр. початкову школу в містах УСРР на 100% було українізовано.

Помітних успіхів було досягнуто і в справі українізації середніх та вищих навчальних закладів. Однією із характерних ознак цих позитивних змін було збільшення серед учнівської та студентської маси представників корінної національності. Якщо у 1924 році українців серед тих , хто навчався у робфаках, становили 45,3% , серед студентів технікумів – 56,9%, інститутів – 30,5%, то у 1927 році ці показники становили відповідно: 58%, 58,7% та 50,9%[3, арк. 12-13].

Цей процес мав свої особливості. Як зазначалося у матеріалах Комісії з українізації "напротивагу індустріально-технічним і соціально-економічним вузам, що в основному комплектувалися за рахунок міста і промислових районів, найбільш українізовані сільськогосподарські, педагогічні та почасти мистецькі заклади, що значною мірою спричинилося збільшенням % поповнення студентської маси вихідцями з сільської місцевості" [3, арк. 20].

Зміни джерел формування національної інтелігенції, викликані їх "пролетаризацією" - комплектування студентства переважно робітниками і селянами - посилювали її соціально-генетичний зв'язок із народними масами, що у кінцевому варіанті позитивно впливало на формування у молодої української інтелігенції національної свідомості. Механізм цього процесу відомий сучасний український історик Г. В. Касьянов розкрив у своїй монографії "Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть. Соціально-політичний портрет" [4, с. 24–25].

Іншою, не менш важливою ознакою українізації освітніх закладів, був перехід значної їх кількості на викладання навчальних дисциплін українською мовою [5, арк. 196].

Динаміка українізації освітніх закладів в УСРР за мовною ознакою (у %)

Навчальний заклад	1923–1924 н. р.	1925–1926 н. р.
трудшколи	66,0	79,1
профшколи	1,9	51,8
технікуми	16,3	45,7
інститути	19,5	28,5

Ці досягнення в справі проведення українізації не містили дискримінаційних дій проти представників національних меншин в Україні.

Політика "українізації" була складовою широкомасштабної політики "коренізації", яка проводилася в республіці. В ході останньої впродовж 1920-х років в УСРР було відкрито близько 2 тис. національних шкіл, що забезпечило значній частині представників некорінної національності здобути освіту рідною мовою. Діяло багато національних бібліотек, клубів, хат-читалень. Існували національні вузи. В республіці видавалося до 500 газет і журналів мовами національних меншин [6, с. 62].

Навпаки, попри суттєві зрушення у справі українізації освіти українці по ряду показників значно поступалися представникам національних меншин, зокрема, росіянам і євреям. Так, хоча відсоток українців серед студентів перевищував 50%, та якщо проаналізувати скільки студентів-українців у порівнянні з студентами-росіянами і євреями припадало на 10 тис. населення, оцінка українізації ВНЗ потребуватиме суттєвого корегування [7, с. 80].

Ступінь охоплення ВНЗ громадян України різних національностей (у розрахунку на 10 тис. населення)

ВНЗ	українці	росіяни	євреї
технікуми	7,6%	13,4%	24,3%
інститути	9,9%	24%	60,5%

Не вдаючись до детального аналізу можна зробити висновок про те, що українці значно поступалися росіянам і особливо євреям щодо навчання у ВНЗ України. Суть радянської українізації як форми коренізації влади полягала передусім у проблемі освоєння та поширення на державному рівні національної мови. Однак політика "українізації" не могла не сприяти подоланню русифікації України, зростанню національної самосвідомості народних мас, нарешті – державницьким устремлінням народу [8, с. 103].

Підсумовуючи вищезгадане слід відзначити, що впродовж 1920-х років в освітній системі України відбулися значні позитивні зрушення: поряд з розширенням мережі навчальних закладів, покращенням їх фінансування, відбувається їх українізація, а отже більшість населення УСРР отримало більші можливості отримати повноцінну освіту, розвинути особисті здібності.

Література:

1. Скрипник М.О. Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Україні: Доповідь на III з'їзді КПЗУ // Скрипник М. О. Статті і промови : В 2-х томах. – Харків, 1931. – Т. 2. – С. 104–128. 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1976. 3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2251. 4. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 172 с. 5. ЦДАГО України - Ф. 1.- Оп. 20.- Спр. 2455; 6. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. сталінізм і українська інтелігенція. – К.,1991. – 96 с. 7. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 72–92. 8. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999. – 336 с.

В. В. Олійник
кандидат педагогічних наук,
старший викладач Хмельницького інституту МАУП

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР 1932–1933 років ЯК ФЕНОМЕН СВІТОВОГО МАСШТАБУ

Уже кілька років поспіль українці в Україні та за її межами вшановують пам'ять жертв голодомору 1932–1933 років – найтяжчого злочину проти людства, спланованого і реалізованого керівництвом колишнього Радянського Союзу проти українських селян, проти України. Напевно, багато людей сподіваються, що приурочені до цієї дати заходи матимуть не лише офіційний статус, а здобудуть широкий суспільний і міжнародний відголос, що, врешті-решт, спричиниться до відновлення історичної та національної справедливості стовно України як жертви тоталітарного радянського режиму.

Голодомор 1932–1933 рр. – одна з найтрагічніших сторінок нашої історії, про яку десятиліттями замовчували. Голодні роки були в історії мабуть кожного народу, однак голод, який охопив значну частину хліборобської України, був не випадковим явищем природного чи соціального походження, а наслідком цілеспрямовано застосованого тоталітарною владою терору голодом, тобто геноцидом. Значущими свідченнями цього нечуваного злочину є спогади очевидців тих страшних років. Це голоси народного страждання. У них – біль і невимовна туга за померлими. Як зазначають учені та свідки Голодомору, які особисто пережили в радянському українському селі 1933 рік, найстрашніша смерть – це смерть від голоду.

Яким чином було створено голод в Україні у 1933 році? Як могло вмерти з голоду населення такої родючої землі? Кому це було потрібно й навіщо? Хто наказав вивезти з країни увесь хліб для "потреб революції"? Сучасні українські вчені, науковці, зокрема політологи, історики, культурологи, письменники та ін., у своїх дослідженнях на основі фактів (враховуючи суспільно-політичні, соціально-економічні, культурологічні чинники, які впливали на хід подій) дають відповіді на ці питання і вважають, що українське населення просто таким чином було поставлене на коліна, а точніше, покладене на цвинтар, позбавлене голосу й волі. Помирали з голоду люди, цілими селами лежали по своїх хатах, разом зі своїми дітьми, своєю надією, поки панували скрізь "лихі люди", позбавлені совісті й людських почуттів.

Про ці тяжкі роки повідав український письменник-емігрант Улас Самчук у романі-хроніці "Марія" (1933). Роман став найпершим правдивим твором про штучний голод небаченого розмаху [3]. У творі розкрито тему колективізації та голодомору. Слід підкреслити, що це могутній твір про *голодомор* в *Україні*, про жорстоку правду страшенного часу. Автор зумів

торкнутися в романі таких важливих питань, як проблеми батьків і дітей, любові і сімейного щастя, моралі і достатку, духовності та національної свідомості, сенсу життя, гріха та неминучості покарання за нього. Саме цей твір дає змогу подивитися на історичну добу очима сучасників, він, можна сказати, є першим пам'ятником жертвам голодомору.

Американський історик, політолог Джеймс Мейс, автор багатьох наукових праць і один із перших дослідників теми Голодомору 1933 року багато уваги приділив вивченню цієї проблеми. На одній із міжнародних конференцій (1982 р.) він у своїй доповіді висвітлив причини штучно створеного голодомору тоталітарним режимом: "Щоб централізувати повну владу в руках Сталіна, потрібно було вигубити українське селянство, українську інтелігенцію, українську мову, українську історію у розумінні народу, знищити Україну як таку. Нема народу, отже нема окремої країни, а в результаті – нема проблем" [1, с. 2]. Саме завдяки його дослідженням світ дізнався про Голодомор в Україні. Слід зазначити, що в 1986 р. завдяки зусиллям української діаспори комісія Конгресу США на чолі з Дж. Мейсом назвала Голодомор 1932–1933 рр. в Україні геноцидом. Це визначення базувалося переважно не на документах, а на суб'єктивних судженнях свідків Голодомору.

Один із провідних в Україні знавців цієї проблематики, доктор історичних наук, професор Станіслав Кульчицький у статті "Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі" порушує питання кількості жертв голоду 1932–1933 рр. Історик зазначає, що визначити орієнтовну кількість знищених голодом 1932–1933 років можливо, тому що Всесоюзні переписи населення 1926, 1937 та 1939 рр. створюють надійний фундамент для обрахунку. Знаючи щорічні дані про природний і механічний рух населення, досить просто підрахувати ненормальну смертність, яка була результатом голоду і викликаних ним епідемічних хвороб. Ті, хто керував проведенням перепису 1937 року, були репресовані, тому що не змогли пояснити жахливого недобору населення. Перепис провели повторно у 1939 році, але його результати, крім підсумкових цифр, не публікувалися. Вся демографічна статистика була закрита ще з початку 30-х рр. і не відкривалася для дослідників до останніх місяців 1989 року. За цих умов стали можливими лише експертні оцінки, які могли бути зовсім різними. В цій же публікації автор підкреслює, що сам Голодомор не може розглядатися ізольовано від репресій проти української інтелігенції і Компартії України [2, с. 1–2].

Кількість жертв Голодомору точно встановити на сьогодні досить важко. Між істориками тривають дискусії, скільки саме людей загинуло: 5, 7, 9 чи 10 мільйонів? Але так чи інакше йдеться про мільйони безвинних жертв, майже половину серед яких становлять діти.

Нині є очевидним, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був результатом спланованих системних заходів. Це підкріплюється фактами, що представлені в архівних документах, і розповідями свідків про жахливі 32–33

рр. ХХ століття. Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом сталінської політичної системи проти мирних людей, проти українців як нації і, зокрема, проти селян як класу.

Слід зазначити, що 28 листопада 2006 року Верховна Рада України ухвалила Закон "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні", згідно з яким Голодомор визнано геноцидом українського народу. Відповідно до Указу Президента України В. Ющенка в Україні запроваджено щорічне відзначення Дня пам'яті жертв голодоморів і політичних репресій.

Щороку в багатьох країнах світу (Австралії, Австрії, Аргентині, Бельгії, Естонії, Казахстані, Канаді, Росії, США, Угорщині та ін.) зусиллями дипломатичних установ України за кордоном проводяться багато заходів на вшанування пам'яті тих, хто загинув у цей трагічний період історії. Тематичні збори, виставки, лекції, церковні панахиди, траурні мітинги тощо значною мірою сприяють підвищенню рівня обізнаності світової громадськості про трагедію українського народу.

Отже, кожен з нас, прочитавши і перегорнувши чимало джерел про ті трагічні події, мусить задуматись про минуле і сьогодення. Це справді страшно: ніколи не народяться онуки і правнуки тих, чиє життя скінчилося на початку 30-х рр. ХХ століття. Тому ми, як дорослі, так і підростаюче покоління, повинні знати ту жахливу правду й вшановувати пам'ять померлих і страчених українців у 1932–1933 роки, долучаючись до щорічної загальноукраїнської акції "Засвіти свічку!". Свічку скорботи, пам'яті, віри й надії. Словом і молитвою об'єднаймося за Україну.

Література:

1. Джеймс Мейс. Ваші мертві вибрали мене... // День. – 2003. – № 26. – 12 лют. – С. 2. 2. Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: прогалини у доказовій базі // День. – 2007. – № 35. – 27 лют. – С. 1–2. 3. Самчук У. Марія. Повість одного життя. – 3-тє вид. – Буенос-Айрес : вид-во М. Денисюка, 1952. – 279 с.

О. П. Барабаш-Тимофієва,
старший викладач Хмельницького інституту МАУП

МИКОЛА РУДЕНКО: ДО ХРЕСТА І З ХРЕСТОМ

У квітні 1977 року Українська інформаційна служба "Смолоскип" одержала з України поему "Хрест", автором якої є відомий сьогодні в цілому світі український поет Микола Руденко, голова Київської української громадської групи сприяння виконання Гельсінських угод, який 5 лютого 1977 року був заарештований та якого "совєтський суд беззаконня" засудив кінцем червня 1977 р. в місцевості Дружківка біля Донецька на сім років ув'язнення та п'ять років заслання. Судили за "антисовєтську пропаганду і агітацію". Суд і засуд Руденка викликали найширший відгомін у цілому

світі [5].

Сімдесяті роки – період інтенсивного переосмислення Миколою Руденком свого життя й історії українського народу після 1917 року. Одним із підсумків цього переосмислення стала поема “Хрест”, в якій у вступі він напише:

“Не шкодую, ні, що був марксистом, –
Я в житті шукав нової віри.
А без віри хто ж ми?..
Тільки звірі
З мозком нерозвиненим, драглистим.

Шлях того, хто взяв на свої плечі хрест покути і ніс його в ім’я порятунку народу, звісно, ніколи не встеляли троянди. А в тодішній радянській дійсності і поготів. Партія, яка проголосила себе “розумом, честю і совістю епохи”, за допомогою своїх кривавих підручних з КДБ розробила чимало варіантів знищення інакомислячих. Це могла бути “дорожна пригода”, “вбивство з метою пограбування”, “самогубство”, але найпоширенішим було ув’язнення в психіатричній лікарні. Тут людина зникала безслідно і нібито на законних підставах – діагноз лікарів. Ось і Микола Руденко, на думку можновладців, якраз дозрів до цього. Адже, крім того, що він розвінчував вчення Маркса, писав листи в партійні інстанції про необхідність його перегляду, ще й підтримував тісні зв’язки з відомим московським правозахисником Андрієм Сахаровим, опальним генералом Григоренком та іншими дисидентами [2].

Поголос про те, що в Миколи Руденка “не всі вдома”, був пущений уже давно, і щоб його “організаційно оформити”, бракувало дрібниці – відповідного висновку експертів-психіатрів.

1976 року Руденка під приводом необхідності чергового медичного огляду нібито для підтвердження здобутої на фронті інвалідності, власті підступно заманюють у психоневрологічний шпиталь для інвалідів війни у Пущі-Водиці, в мальовничому дачному селищі поблизу Києва й ізолюють там з метою переконати громадськість, що він не сповна розуму. Та навіть у психушці письменник не випустив із рук перо. У вільні від псевдоекспертиз і псевдоконсиліумів години він за короткий час (29.01.1976 р. – 10.02.1976 р.) створив моторошну за змістом художньо-поліфонічну поему “Хрест”, в якій серцем осягнув історію рідного народу після жовтня 1917-го. Але центральне місце відведено в ній голокосту тридцять третього...

Написання поеми “Хрест” у такій ситуації і в той час, коли про сталінський голодомор 1932-1933 рр. в Україні не дозволялося й заїкатися, було виявом не тільки психічного здоров’я поета, а й неабиякої особистої мужності.

Впродовж кількох десятиліть фіскальні історики УРСР доводили світові, що ніякого голоду на Україні не було і не могло бути; були тільки “деякі проблеми хлібозаготівель у 1932-1933 роках”. На противагу лукавому

хору платних фальсифікаторів Руденко, як самовидець пекельного голодомору, зобразив у своїй поемі тотальну погубу українства, запрограмовану в "сонцесяйному" вченні Маркса і здійснювану кремлівськими злочинцями в ім'я побудови комуністичного суспільства. Коли "Хрест" прослизнув із-за ґрат на волю і в рукописних копіях став поширюватися на Україні, він, ясна річ, негайно потрапив до рук агентів КДБ, а звідти – на стіл "товарища" Маланчука [3].

"Хрест" удостоївся честі бути явленим перед ясні очі не обтяжених читанням художньої літератури членам Політбюро ЦК КПУ. Вердикт партчиновних статистів "товарища" Щербицького був таким оригінальним, як виляск канчука: "Ага, значить, не роззброївся, продовжує отруювати людям мізки? Значить, йому замало однієї психушки? Що ж, тоді відміряти на всю катушку!" [3].

Аби найболючіше дошкулити Руденкові, його "справі" вирішено було надати всесоюзного звучання і значення. З цією метою, в Кремль, переправили його чимале досьє, в якому були ретельно зафіксовані всі життєві негативи письменника. Особливий наголос київські "товариші" зробили на тому, що, крім писанини, яка дискредитує вчення класиків марксизму-ленінізму, Руденко активно займається антирадянською діяльністю. Будучи членом асоціації Міжнародна амністія, він разом з іншими дисидентами створив і очолив Українську Гельсінкську групу правозахисників. Словом, це – соціально-шкідливий і небажаний на Україні елемент.

Ідеологи звинуватили М. Руденка, як він сам згадує, в метафізичності світогляду й "грубих помилках у поетичній творчості". Той політичний діагноз і став початком його страдницької дороги в неволю й крізь неволю.

Останнє слово на суді 1 липня 1977 року Микола Руденко розпочне так: "Сьогодні перед судом стоїть Слово". Судили письменника і громадського діяча за Слово написане, за Слово мовлене, за протест проти обмеження права Слова. "Воно повинно вільно йти через кордони сердець, душ, держав – інакше воно перестане бути Словом" [1].

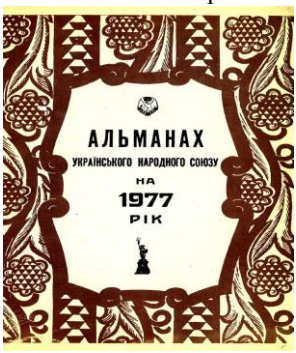

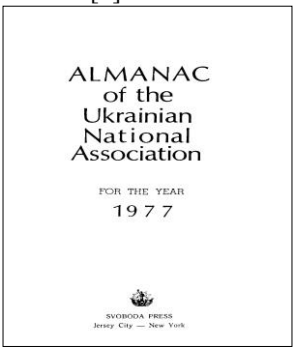

“Хрест“ – твір, який увібрав у себе страшну фантасмагорію тодішньої дійсності і водночас піднісся до символічного звучання завдяки філософському осмисленню трагедії часу, трагедії народу і врешті-решт трагедії самого автора.

Вперше уривки з поеми були надруковані за сприянням Української інформаційної служби “Смолоскип” в 1977 році в Джерзі ситі – Ню Йорк: “Альманах українського народного союзу” [5].

У “Хресті” в голодне й уже напівмертве українське село тридцять третього року приїхав комісар – “залізний більшовик” Мирон. Він стає самовидцем страшної картини, в якій переплелися й агонія людей, і канібалізм, і волання голодних дітей, і фарисейство властей (голова колгоспу, наприклад, патетично виголошує:

“Йдемо звитяжно, переможно –
Немов гроза ідем!
Як перевиховать не можна –
У землю покладем.
І нам від того, скажем прямо,
За вухом не свербить.
Усіх хохлів до ‘дної ями –
Будем, будем бить!..”).

“Залізний більшовик” раптом стає свідком яскравої містерії, що являється перед його зором як несподівані галюцинації: дівка з пирогами, стіл, що аж угинається від страв, усміхнені люди, нескінченним потоком, як з фонтана, тече горілка…

Ні, виявляється, це не мара. Це все справді відбувається перед Мироновими очима в українському селі. І вся та картина має глибоке ідеологічне навантаження. Капіталістичний Захід, бачте, шаленіє: “Україна конає з голоду!” А тут у відповідь на такі політичні диверсії готується відповідь: ні, Україна живе й процвітає в щасті й достатку. З Курщини навезено людей та продуктів, і в українському селі знімається кінофільм на задану тему, щоб показати панам імперіалістам, які на власні очі побачать: усі розмови про голод – неправда. І переконаються в тому, наскільки брехлива їхня пропаганда, яка зводить такі злісні наклепи на Країну Рад. Ще понад п’ять з половиною десятиліть після того небувалого в історії українського народу голоду радянські історіографи з непідробним обуренням доводили всьому світу: ніякого голоду в зазначений період у республіці не було. А тут його реальність намагається ствердити Микола Руденко. І – коли, де? Перебуваючи в психоневрологічному відділенні. Так, поет мав усі шанси підтвердити припущення, що в нього не все гаразд із психікою і накликати собі діагноз, який ставлять людям, що потрапили в страшний полон маніакальних ідей [6].

А тут ще в епоху панування атеїстичного мракобісся в поемі з’являється Христос! І говорить “залізному більшовикові”:

Невже ти не помітив,
Що тільки Бог –
Це справжній комуніст?..
А люди – діти,
Нерозумні діти,
Які шанують слово не за зміст,
А за його звучання ефемерне.
Це слово мертве спритний Сатана
В народу викраде і так поверне,
Що в ньому істини ніхто не взна…
Христос закликає Мирона нести важкий хрест долі через Україну:
Візьми свій хрест. На ньому Я розп'ятий –
Твого народу славне майбуття.
А той, хто зрікся нас, – навік проклятий,
Порине в морок, в хаос, в небуття.
Візьми свій хрест. Нехай ляга на плечі
Важким ярмом, а ти його неси.
У ньому зойк голодної малечі,
Жіночі передсмертні голоси.
У ньому – віра, віщий поклик Слова.
Твоя корогва. Боже знамено.
У ньому щира українська мова,
Де кожна кома – то святе зерно.

Ці величні, духовно мобілізуючі слова звернені до непохитного більшовика Мирона ("Я ж комуніст…"), який зриває зі своїх очей ідеологічну полуду лише після того, як побачив, що у його рідному селі "на сто дворів – один живий…". Безжальна коса голодомору 1933-го із життям мільйонів українців підтяла і його віру в історичну правоту ідеї комунізму, виборюваної насильством, кров'ю, братовбивством [1].

Символічний хрест покути за гріхи бере на себе комуніст Мирон у ті жахливі часи української долі. Бере, щоб пронести по всій предківській землі не лише всенародну скорботу, яку символізує хрест, але й віру у воскресіння свого народу, у відродження України.

А з високих державних трибун лунають добре поставлені голоси ситих людей, які намагаються переконати світ у тому, що діаграма благополуччя радянського народу росте все вгору та вгору, що нам не треба ніякої допомоги ні від кого. І вона таки справді нізвідки ні від кого не прийде, пристрасно наголошує поет, – заокеанське зерно не врятує нас, бо наша "земля вмира" (і тут виразно вчувається голос автора "Економічних монологів", який виклав усе те в стрункіх наукових формулах), Руденко звертається до всіх нас [6]:

Думайте!..
Вам пора.

Чи ж варто казати, що й сьогодні, через півтора десятиліття після написання поеми, вона анітрохи не втратила в актуальності того імперативу.

В епічно розлогому руслі поеми вмістилися різні часи, хоч головний подієвий і кульмінаційний момент її чітко задокументовано 33-м роком, умістився широкий історичний простір, окинутий духовним поглядом поета, і безліч конкретних доль, з яких складається багатостраждальна доля всього народу. У силовому полі твору – драма ідей, тотальна погуба, запрограмована в практичній реалізації "найпередовішого і єдино правильного вчення", в ім'я торжества якого винищувався народ, і от важлива переоцінка цінностей, що її переживає на очах читача "залізний більшовик", комісар Мирон, який їхав на село виривати куркульський осот, "Щоб сонце сталінське наш край Осяяло з висот.."

Крапкою після болісного прозріння Мирона і його хресного ходу по голодній вкраїнській землі стала куля, випущена "біблійним Звіром" з тої районної установи, яка виловлює всіх, хто їй чомусь не подобається, і нищить їх, недонищених у громадянській війні, недобитих голодом. Отакі сторінки нашої історії XX століття, репресованої слідом за репресованими в той час людьми.

Пройшли роки і в своїх книзі "Найбільше диво – життя. Спогади" Микола Данилович напише: "Я ніколи не думав, що доживу до часів, коли про голод 32-33 років почнуть писати правдиво в радянській пресі. Мусило пройти 55 років! Ціле людське життя. А ще недавно саму згадку про ці нечувані страхіття влада розцінювала як антирадянську агітацію – людину за це на багато років кидали за колючий дріт. У моєму судовому вироку 1977 року помітне місце посідала поема "Хрест", яку я написав на цю тему за два роки до того. Навіть у 1982 році, перед моїм виходом на заслання, начальник режиму уральського "табору смерті" підполковник Фьодоров розпочав слідство проти мене за розповідь зекам про цей зумисне влаштований владою голодомор. Безперервні протести на Заході з приводу мого арешту убезпечили мене від нової розправи" [4].

Поема "Хрест" Миколи Руденка стоїть в почесному ряду тих нечисленних творів, які всупереч загальному самообману, сліпоті, страхові й покорі, що панували в радянській Україні, пробивали барикади фальші на шляху до правди, відкривали страшну й трагічну сторінку в історії українського народу.

Література:

1. Руденко М. Д. Ковчег Всесвіту: футоролог. роман / М. Д. Руденко; ред.: Л. Гуцало [та ін.] – К.: Веселка, 1995. – 206 с. – (Пригоди. Фантастика). 2. Руденко М. Д. Хрест: Поема. Передм. І. Власенка. Пер. на англ. Р. Татчина; Передм. до пер. на англ. Л. Рудницько. – К.: Смолоскип, 1996. – 60 с.: порт. – Укр. і анг. 3. Руденко М. Д. Енергія прогресу: Нариси з фізичної економії / М. Руденко. – К.: Молодь,1998. – 528 с. 4. Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади. – Київ-Едмонтон-Торонто: Таксон, 1998. – 559 с. 5. Руденко М. Д. Хрест: Поема / М. Руденко // Альманах

українського народного союзу. – Джерзі ситі – Ню Йорк: “Свобода”. – 1977. – Випуск 67. – С. 10-16. 6. Слабошпицький М. Микола Руденко знаний і незнаний // [Електронний ресурс]. – Режим доступу http://www.poetryclub.com.ua/metrs.php?id=148&type=critiques

В.О. Парандій
старший викладач Хмельницького інституту МАУП

ДІЯЛЬНННІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ СПЕЦСЛУЖБИ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ (1926–1936 рр.) В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Багато в історії нашої держави малодосліджених сторінок, одна з них викликає особливе зацікавлення. Йдеться про Державний Центр Української Народної Республіки, що діяв із еміграції, – політичну установу, уряд, що став одним із спадкоємців і наступників українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Оминаючи суперечки щодо легітимності чи нелегітимності ДЦ УНР в екзилі, зауважимо, що серед інших емігрантських угруповань у міжвоєнний період він справді мав найбільші шанси стати провідною політичною силою української еміграції завдяки авторитетові організатора збройної боротьби за українську державність і носія традицій найтривалішого її існування в добу національно-визвольних змагань.

Опинившись за межами України внаслідок поразки у визвольних змаганнях, представники уенерівської еміграції, принаймні її лідери, добре усвідомлювали тогочасні реалії та вкрай несприятливу для продовження боротьби обстановку. Проте вони не облишили намірів повернутися на рідну землю для відновлення незалежної держави і після загибелі у 1926 р. свого лідера Головного Отамана С. Петлюри та організації Генштабу Військового міністерства екзильного уряду активізували свою діяльність.

У декларації екзильного уряду з нагоди десятиріччя Центральної Ради (1927 р.), окрім іншого, наголошувалося: «Звіт з своєї діяльності уряд УНР дасть на українській землі. Туди поверне він із тим прапором, що з ним ми вийшли, скріпивши ідею нашої державності ширшим досвідом і чином... Доки наступить сповідна година, маємо робити все для її здійснення там, на рідній землі, де фактично має вирішитися наша національно-державна справа, і тут, за кордоном, де справедливе її вирішення а інтересах українського народу має знайти певне визнання та допомогу. Тому стежимо за настроями і потребами, що повстають на рідній землі, і готуємо способи їх задоволення...». [1]

Здійснення цих намірів вимагало таємної політичної боротьби. Необхідно було проводити відповідну організаційну роботу, готувати грунт

для майбутніх дій, підтримувати зв'язок з Україною, інформуючи там своїх симпатиків та однодумців про існування ДЦ УНР в екзилі та його діяльність, а також отримувати об'єктивні відомості про політичну і економічну обстановку в УСРР з метою орієнтування, вироблення адекватної тактики боротьби тощо. Ця праця могла здійснюватися лише за умов діяльності спеціальних служб або ж органів, їм подібних. І тому наприкінці 1926 р. у Генеральному штабі реорганізованого Військового міністерства екзильного уряду УНР виник структурний підрозділ (друга секція) для виконання завдань воєнно-розвідувального характеру та підтримання безпосередніх зв'язків з Україною.

Таким чином, військова спецслужба ДЦ УНР в екзилі була покликана до життя самим перебігом подій, проблемами, що виникли у той час, і була такою, якою могла бути у тих неординарних умовах.

В еміграції розвідці і контррозвідці Державного Центру доводилося напрацьовувати в ряді аспектів свої, суто специфічні форми та методи діяльності, продиктовані умовами буття, оточення, існуючої протидії й пристосовані до них, їхня робота обтяжувалася багатьма об'єктивними та суб'єктивними реаліями життя поза межами Батьківщини. Використовували вони і досвід, напрацьований своїми попередниками – спецслужбами доби визвольних змагань 1917-1921 рр.

До питання про діяльність відповідних утаємничених інституцій окремих політичних угруповань української еміграції вже звертались деякі дослідники в діаспорі та Україні.

Об'єктом висвітлення у їхніх працях ставали спецслужби УВО, ОУН. Водночас робота аналогічного уенерівського органу через ряд причин (відсутність доступних архівних джерел, досліджень, спогадів) до останнього часу була для дослідників невідомою.

Вивчення цієї сторінки історії варто розглядати не лише з позиції певного внеску у заповнення існуючої прогалини, але й з точки зору необхідності створення цілісної концепції бачення та дослідження історичного шляху розвитку національних спецслужб України в усі періоди їх існування.

Екзильний період діяльності військової спецслужби (1926–1936 рр.) порівняно з попереднім періодом (1917–1921 рр.), досить скромний за своїми здобутками, що цілком зрозуміло, враховуючи умови, в яких вона відбувалася. Проте неможливо встановити повну картину розвитку і діяльності спецслужби, якщо піти шляхом вивчення та висвітлення лише окремих етапів її функціонування, ігноруючи або обходячи мовчанкою інші.

Важливість та актуальність дослідження цієї теми полягає в тому, що як позитивний, так і негативний досвід роботи національних спецслужб, аналіз їх діяльності на різних історичних етапах можуть стати в пригоді й сьогодні – у нових умовах існування незалежної держави.

Саме в період з 1926 р. по 1936 р. було відновлено роботу розвідки і

контррозвідки ДЦ УНР в екзилі, а також в цей період активізувалася діяльність радянських спецелужб проти «петлюрівського підпілля» на території УСРР. Саме тоді була проведена низка спеціальних операцій, об'єктом яких стала уенерівська еміграція.

Брак досліджень, пов'язаних з національно-визвольним рухом в Україні 1917–1921 рр., останнім часом змінився великою увагою істориків до цього періоду. Те саме можна сказати і стосовно вивчення різноманітних сторін історії української еміграції, зокрема міжвоєнної, а серед неї – уенерівської. Проте ще й досі залишається одна малодосліджена сфера, а саме – діяльність національних спецслужб. Тому аналіз історіографії досліджуваного питання є невеликим за обсягом, хоча перераховує практично всю літературу, в якій хоча б побіжно згадується діяльність спецслужб Державного Центру УНР в екзилі у 20–30-ті роки XX ст. Проте історіографічні вади частково компенсуються детальним аналізом всього масиву джерел, що торкаються української політичної еміграції у визначених хронологічних межах.

Найбільш наближені до досліджуваної проблеми хронологічно й певною мірою тематично декілька праць: ґрунтовна монографія вітчизняного дослідника доктора історичних наук В. Трощинського, роботи А. Кентія, І. Срібняка [2], наукові та мемуарні доробки сучасників тієї доби, їхніх нащадків та інших представників української діаспори [3]. У декількох із згаданих праць лише дуже дотично проходить військова спецслужба Державного Центру УНР в екзилі. Практично у всіх випадках – одне чи два речення констатуючого характеру, в інших – лише натяки на її діяльність. Перші кроки щодо всебічного висвітлення діяльності спецслужб ДЦ УНР в екзилі на початку його діяльності (у 1920–1921 рр.) були зроблені доктором історичних наук В. Сідаком [4].

Окремо варто згадати науковий доробок польських вчених-істориків З. Карпуся, В. Резмера, Я. Бруського, О. Вішки та інших, котрі досліджують діяльність уенерівської еміграції на теренах Польщі під час перебування в таборах інтернованих та у міжвоєнний період. Так, зокрема, у праці Я. Бруського, присвяченій «петлюрівцям» [5], в відомості щодо причетності окремих з них до розвідки та контррозвідки екзильного уряду. Монографія польського дослідника А. Пеплонського про діяльність спецслужб Польщі у міжвоєнний період подає окремі дані, котрі вказують на співпрацю польських та уенерівських розвідників [6].

1993 р. з'явилось видання «Державний Центр УНР», що містить виступи та наукові статті вчених української діаспори та вітчизняних дослідників щодо діяльності екзильного уряду у часи його існування [7]. Втім, воно далеко не вичерпне, і лише уривками опосередковано вказує на факти існування розвідки й контррозвідки, не розкриваючи конкретики їхньої роботи. Певні згадки щодо діяльності окремих персоналій в уенерівській спецслужбі містяться у різноманітних науково-довідкових виданнях [8] та

працях українських вчених С. Білоконя і Р. Коваля [9]. Дуже побіжно торкаються теми діяльності ОДПУ–НКВС проти уенерівської еміграції колишні чекісти в своїх мемуарах [10].

На сторінках різноманітних збірників та часописів, зокрема таких, як «За державність», «Гуртуймося», «Табор», «Тризуб», «Вісті комбатанта» та ін., українські емігранти згадують свою культурно-просвітницьку діяльність, життя в умовах еміграції, однак, коли справа торкається роботи у Військовому міністерстві ДЦ УНР, і тим більше його спецслужби, то їхні спогади стають дуже стриманими та обережними і ми стикаємося з повного відсутністю будь-якої інформації. Це пояснюється передусім тим, що робота цього підрозділу велась конспіративно, приховувати її доводилося і від влади країн перебування, і від агентів ОДПУ, і від самих емігрантів. Провідні діячі Державного Центру, торкаючись цієї утаємниченої сфери, одностайно підкреслювали, що ще зарано відкрито про це говорити, не настав час для цього. У своїй промові на першій сесії ради УНР (1948 р.) тодішній її президент А. Лівицький, характеризуючи досліджуваний час, наголошував: «Ті інтимні конспіративні зносини, яким наш Уряд надавав особливого значення, давали нам багатий матеріал про настрої українських народніх мас, про боротьбу активну чи пасивний опір проти московських насильників. Ще не настав час викладати подробиці про ті інтимні відомості, які приходили з нашого Сходу...» [11]. Так вважав і міністр закордонних справ О. Шульгін, й інші провідники ДЦ.

Аналізуючи стан розробки проблеми діяльності екзильного уряду, зокрема роботи його спецслужби, В. Трощинський писав: «Наявна дослідницька література, присвячена діяльності екзильного уряду УНР, фактично не проливає світла на його зв'язки з Україною. Мало що можна почерпнути у цьому плані й в доступних архівних фондах» [12]. Останні слова досить об'єктивно оцінюють стан вітчизняної джерельної бази, щодо даної проблеми.

Науковці що, вивчають діяльність військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі у 1926–1936 рр., опинились у складному становищі через відсутність праць з цього питання та гострий брак архівних джерел.

В жодному з державних та відомчих архівів України не віднайдено серйозних узагальнюючих документів (накази, звіти, довідки, протоколи, штатні розклади, обґрунтування до них тощо), які б проливали світло на діяльність розвідки та контррозвідки екзильного уряду, і це цілком зрозуміло. Адже, як слушно зауважував вітчизняний дослідник Г. Стрєльський у післямові до перевиданої у 1998 р. книжки О. Шульгіна «Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині»: «Більшість документів Державного Центру УНР в екзилі через часті переїзди й перипетії другої світової війни було втрачено, а ті, що збереглися, знаходяться переважно в закордонних архівосховищах, а тому малодоступні для вітчизняних істориків» [13]. На цьому наголошували й учасники тих подій, до того ж підкреслюючи, що у

справах такого делікатного характеру, як розвідка, писані документи не практикувалися. Хоча, вірогідно, окремі документи щодо діяльності екзильної спецслужби можуть знаходитись й дотепер в Архіві ДЦ УНР у вітчизняних або закордонних архівосховищах. Сподіваємося, що в майбутньому й вони стануть доступними для вчених.

Однією із найважливіших складових джерельної бази з вивчення даної теми стало листування державних та військових діячів у досліджуваний період, яке зберігається у так званому «Празькому українському архіві», вивезеному НКВС СРСР після Другої світової війни з Чехословаччини. Більшу частину цих безцінних реліквій було віднайдено у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). З них вдалося дістати дані та свідчення про функціонування розвідки й контррозвідки Державного Центру і зміст їхньої діяльності, а також відомості про людей, котрі цю роботу проводили.

Окремі документи, які опосередковано вказують на існування розвідки і контррозвідки екзильного уряду та їх діяльність, були виявлені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Там же віднайдено і частину матеріалів щодо життя та діяльності провідних діячів спецслужби ДЦ, колишніх військовиків Армії УНР. Уривки зі звітів, довідок про стан боротьби радянських органів державної безпеки з «українською контрреволюцією» стали суттєвішим допоміжним матеріалом, який дозволив із достатньою мірою достовірності (внаслідок зіставлення документів двох супротивних сторін) робити висновки щодо ефективності діяльності як радянських, так і екзильної спецслужби. Останнє дуже важливо для встановлення об'єктивної картини, особливо у галузі діяльності спецслужб. Адже, як правило, вивчаючи проблеми, пов'язані з історією розвідки та контррозвідки, дослідники спираються на доступні їм джерела з вітчизняних архівів. Лише інколи випадає нагода скористатися матеріалами закордонних архівосховищ. І перші, і другі можуть подати матеріал різної ваги і значущості. Користуючись свідченнями лише однієї сторони, дослідники інколи йдуть хибним шляхом і отримують недостатньо повну чи навіть викривлену картину і не мають можливості зробити об'єктивні висновки щодо ефективності чи неефективності певних розробок і операцій спецслужб. Цілком очевидно, що для об'єктивності бажано (в ідеалі) мати обопільний матеріал. Навряд чи хто-небудь зможе заперечити, що лише такі документи здатні відтворити найбільш повну картину дії, протидії, і нарешті, ефективності роботи обох сторін, які вступають у двобій на таємному «фронті». Коли пошук документальних джерел був практично завершений довелося констатувати їх дефіцит.

Сьогодні ми намагаємося відновити в історичній пам'яті події тих далеких років, відновити постаті людей, чия доля тісно сплелася з нашою історією. Багато років ми або не знали про них, або ж робили вигляд, що їх не

було. Та, зрештою, життя все розставить на свої місця і коли-небудь ми зможемо чесно і відверто глянути на всі сторінки нашого минулого. Багато свідчень та документів знищено і втрачено, однак і сьогодні в архівах України, Чехії, Польщі, Австрії інших країн зберігається безліч матеріалів – опрацьованих і не опрацьованих, вже відкритих і поки що закритих для дослідників – які рано чи пізно дадуть нам відповідь на всі запитання та позбавлять нашу непросту історію темних і білих плям.

Мовою документів та свідчень безпосередніх учасників подій було зроблено спробу відтворити атмосферу складної міжвоєнної доби, підняти завісу над багатьма раніше невідомими фактами та подіями. Специфіка теми зумовила необхідність опрацювання великого масиву архівних матеріалів, коли доводилося віднаходити інформацію серед багатьох джерел, аналізувати розрізнені факти та складати з них цілісну картину.

Військова спецслужба ДЦ УНР в екзилі була створена ще в 1921 році. Після п'ятирічної перерви, обумовленої об'єктивним реаліями, вона відновила свою діяльність у 1926 році в складі ІІ секції Генштабу Військового міністерства екзильного уряду і функціонувала до початку 1936 року.

Діяльність уенерівської розвідки та контррозвідки підпорядковувалась головній меті – забезпеченню ефективного функціонування екзильного уряду й зумовлювалась низкою обставин перебування в еміграції на території кількох іноземних держав.

Екзильна військова спецслужба взаємодіяла зі спецслужбами Польщі, Румунії, Франції, Японії тощо. Рівень цього партнерства залежав від збігу інтересів до здобуття певної інформації щодо СРСР і, не в останню чергу, від розмірів матеріальної підтримки. В цьому контексті польська спецслужба посідала чільне місце. Хоча в досліджуваний період залежність спецслужби уряду УНР від польських колег була більшою, ніж у 1921 р., варто підкреслити, що за будь-яких обставин пріоритетними для неї все ж залишалися завдання, продиктовані власною метою та потребами.

Повсякденна робота військової спецслужби уряду УНР в екзилі та її взаємодія з розвідками інших країн були предметом пильної уваги радянських органів держбезпеки, які розробляли цільові спецоперації проти неї, насаджували свою агентуру у всіх українських еміграційних осередках, намагалися використати їх як своєрідний плацдарм для проникнення до спецслужб інших держав.

Проаналізований матеріал дозволяє дійти висновку, що двобій між добре налагодженими й фінансованими органами ДПУ-ОДПУ-НКВС та розвідкою і контррозвідкою ДЦ УНР був нерівним і немає підстав перебільшувати ефективність останніх. Проте задля об'єктивності варто зазначити, що в багатьох випадках радянським спецслужбам все ж довелося зіткнутися з професійно грамотною роботою уенерівських «колег».

Люди, які працювали в міжвоєнний періоду спецслужбі екзильного

уряду, пройшли непростий життєвий шлях – Перша світова війна, визвольні змагання, еміграція, де вони намагалися розпочати новий етап у боротьбі за волю України. Як важко не складалася б доля кожного з них, всі вони завжди були патріотами, віддали Батьківщині свої сили, таланти, зрештою, своє життя. Кожен з них – непересічна постать, варта не лише нашого захоплення, але й розуміння та співчуття, їх не можна судити з висоти нашого часу. Ми повинні вдячно схилити перед ними голови за їхню мужність і твердість.

Незважаючи на поразку у визвольних змаганнях, добровільні вигнанці з рідної землі – українські емігранти – не втратили сподівань здобути державність України. Вони продовжували плекати мрію побачити свою Батьківщину вільною. Справді пророчим стало висловлювання, наведене в одному з аналітичних документів уенерівської еміграції за 1933 р.: «...Голод і вимирання української людності фізично нас непокоїть. Але з цього непокою зростає не розпач, а надія, що в свій час духовність українського народу збільшить і ту фізичну відпорність та міць його настільки, щоб вибороти і закріпити свою власну державність і назавжди звільнити своє майбутнє від винищуючих систем і задумів чужинецької державності» [14].

Праця української еміграції, а серед неї й уенерівської, не була марною, її активні діячі чесно і наполегливо боролись за незалежну Україну. Проте на тому історичному етапі перемогти не змогли. Але вони наблизили цю перемогу. В 1991 р. Україна стала незалежною державою. У цьому заслуга не тільки сучасного покоління патріотів, а й їх попередників, які крізь довгі роки пронесли віру у світле майбуття своєї Батьківщини.

Майже тринадцять років відділяють нас від того дня, коли 24 серпня 1992 р. у Києві останній Президент ДЦ УНР в екзилі М. Плав'юк, відповідно до рішення надзвичайної сесії УНРади (14-15 березня 1992 року), передав Президенту України Л. Кравчуку прапор Державного Центру УНР та державну печатку. Тодішній Голова Верховної Ради України І. Плющ прийняв символ державної влади – цінні клейноди доби гетьмана І. Мазепи.

Після цього остаточно припинив свою діяльність ДЦ УНР в екзилі, що функціонував згідно з постановами Трудового конгресу України. Військова спецслужба, котра була об'єктом уваги у цьому дослідженні, на певному відтинку часу існування ДЦ УНР відіграла відведену їй роль, в міру своєї компетенції та можливостей сприяла продуктивній праці уенерівської еміграції.

У статті лише частково розкрито проблеми функціонування військової спецслужби ДЦ УНР в екзилі. Ті справді трагічні події, що розгорталися на теренах країн осідку еміграції, варті подальшого, більш глибокого і всебічного дослідження та висвітлення.

Література:

1. Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – С.122. 2. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – 260 с.; Кентій А. Українська Військова

Організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998. – 81 с.; Його ж. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К., 1998. – 200 с.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1923 рр.). – Київ-Філядельфія, 1997. – 188 с. 3. Шульгін О. Названа праця. – 342 с.; Лівицький М. ДЦ УНР в екзині між 1920 і 1940 роками. – Мюнхен-Філядельфія, 1984. – 71 с.; Маркусь В. Екзильний уряд Української Народньої Республіки в міжвоєнний період (1921 – 1939). Міжнародно-правна та порівняльна аналіза //Сучасність. – 1986. – Ч. 12. – С. 70-84; Роєнко В. Україна або смерть! – К., 1997. – 239 с; Бульба-Боровець Т. Армія без держави (Спогади). – Львів, 1993. – 166 с; Небелюк М. Під чужими прапорами. – Париж-Ліон, 1951. – 207 с.; Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. – Оттава, 1995. – 96 с.; Наріжний С. Українська еміграція 1919 – 1939. – М, 1999. – Ч. 2. – 271 с. та ін. 4. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – 319 с. 5. Jan Jacek Bruski. Petlurowcy Centrum Panstwowe Ukrainskiej Respubliki Ludowej na wychodzstwie. – Krakow, 2000. – 600 с. 6. Andzey Peplonski. Wywiad polski na ZSRR. 1921 – 1939. – Warszawa, 1996. – 393 с. 7. Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. Статті і матеріали. – Філядельфія-Київ-Вашінгтон, 1993. – 494 с. 8. Литвин М., Науменко К., Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 275 с.; Тинченко Я. Ю. Українське офіцерство: Шляхи скорботи та забуття. – К., 1995. – Ч. 1, біографічно-довідкова. – 258 с; Енциклопедія українознавства – Словникова частина: У 10 т. – Т. 11. Додатковий. – Париж-Нью-Йорк, 1995 р. 9. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с; Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – 615 с. 10. Агабеков Г. Секретный террор. – М., 1996. – 447 с.; Беседовський Г. На путях к термидору. – М., 1997. – 461 с.; Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль. 1930 – 1950 годы. – М., 1997. – 688 с.; Орлов В. Двойной агент. – М., 1998. – 349 с. та ін. 11. Промова Президента Української Народньої Республіки достойного Андрія Левицького // Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі. – С. 140. 12. Трощинський В. Названа праця. – С. 84-85. 13. Стрельський В. Слово про О.Я. Шульгіна. // Шульгін Олександр. Названа праця. – С. 271. 14. Сідак В., Вронська Т. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. – К., 2003. – С. 171.

ЗМІСТ

+АНТОНІЙ, МИТРОПОЛИТ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКИЙ
ПРИВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ КОНФЕРЕНЦІЇ 3

Білий Л.Г.
ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 РР. МОВОЮ ОЧЕВИДЦІВ 4

К. В. Завальнюк
МАЛОЛІТНІЙ БУНТАР З ВЕЛИКОЇ БУШИНКИ ІВАН ЦВЕНЬ 6

В. Г. Берковський
ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. НА СЛАВУТЧИНІ: ПЕРЕДУМОВИ ТА ПЕРЕБІГ ПОДІЙ 14

Л. Г. Рева
ГОЛОДОМОР У ДОКУМЕНТАЛЬНИХ І БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ 25

Л. М. Данилюк
ВОЛОДИМИР МАНЯК – АВТОР ПЕРШОЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ КНИГИ ПРО ГОЛОД 1932–33 РОКІВ 29

П. П. Брицький
МЕДЖИБІЖЧИНА В ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ 35

О. П. Григоренко
СІМЕЙНО-ТРУДОВІ СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О. В. ЧАЯНОВА 40

Н. А. Кузьміна
З ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ КНИГИ ПАМ'ЯТІ ПРО ЖЕРТВИ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 років В УКРАЇНІ: ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ 49

Ю. В. Олійник
МАТЕРІАЛЬНА ТА ФІНАНСОВА ДОПОМОГА НАСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ПОВІТУ ГОЛОДУЮЧИМ У 1921–1923 РОКАХ 51

В. І. Горбатюк
ПРИБУЖЖЯ В ЛАБЕТАХ ГОЛОДОМОРУ 54

В.П. Рекрут
КОМУ ГОЛОД, А КОМУ ГРОШІ: ІЗ ХРОНІКИ ЗЛОВЖИВАНЬ У СИСТЕМІ ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ 63

В. Д. Коцюк
ПОЧАТОК ГОЛОДУ НА ПОДІЛЛІ 73

А. М. Трембіцький
ДОКУМЕНТИ ПРО ГОЛОД 1946-1947 РОКІВ 82

О. О. Гончар
АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ ПРО РЕПРЕСИВНУ КАМПАНІЮ 1931-1933 рр. У СЕЛАХ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ 90

Г. К. Медведчук
СВІТОБАЧЕННЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 років ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КНИГИ ВІДГУКІВ МУЗЕЮ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 років НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ 95

Т. В. Вихованець
ГОЛОДОМОР НА СЛАВУТЧИНІ МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ 101

І. М. Романюк, Я. В. Міщук
"ТОРГЗИНИ": ЗОЛОТА ЦІНА ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА ВІННИЧЧИНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр 112

В. С. Мороз
РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЄВРЕЙСЬКОГО ЕЛЕМЕНТА В РАДЯНСЬКІЙ РЕПРЕСИВНІЙ СИСТЕМІ 116

С. В. Михайлова, Д. В. Костенко
ВСТАНОВЛЕННЯ КОНТРОЛЮ КП(б)У НАД ДЕРЖАВНИМИ І ГРОМАДСЬКИМИ ІНСТИТУТАМИ 125

О. В. Духневич
ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ: ШРАМ НА ТІЛІ НАЦІЇ 130

Д. В. Костенко
АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ПОЧАТКУ 20-х років ХХ ст. В УКРАЇНІ 135

Н. М. Осадчук
ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ 139

І. С. Кушко
ГОЛОДОМОР 32-33 рр. ЗА СВІДЧЕННЯМИ ЖИТЕЛІВ С. РАЙГОРОДА НЕМИРІВСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ 147

В.В. Галатир
ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У С. ЧАБАНІВЦІ НА КАМ'ЯНЕЧЧИНІ: ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ 151

С. В. Михайлова
ДІЯЛЬНІСТЬ КП(б)У НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ 156

С.В. Білошицький
БОРОТЬБА РКП(Б) - КП(Б)У З ОПОЗИЦІЙНОЮ ПРЕСОЮ ЯК ЗАСІБ МОНОПОЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ (1917 – СЕРЕДИНА 20-Х РР.) 162

М.П. Олійник
ІНСТИТУТ ВІДПОВІДАЛЬНИХ ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ НЕПу 172

В. В. Поліш
ПОГРЕБИЩЕНСЬКИЙ РАЙОН ПІДЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-33 РОКІВ 176

Н. М. Марущак
ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ: ОЧИМА СПОСТЕРІГАЧІВ І ДИПЛОМАТІВ ЗАХОДУ 180

О. Головко
ГОЛОДОМОР 1932-33 РР. У СЕЛІ ДЖУЛИНКА БЕРШАДСЬКОГО РАЙОНУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ) 184

В. В. Гусєва
ЗАТАВРОВАНІ ЗНАКОМ "OST" (НА МАТЕРІАЛАХ ПОДІЛЛЯ) 189

О. В. Хропун
ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ У СПОГАДАХ МЕШКАНЦІВ ЛЕТИЧІВЩИНИ 194

Д. В. Павлюк
ХАРАКТЕРИСТИКА НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ТЕМУ "ГОЛОДОМОР НА ПОДІЛЛІ 1932–1933 рр." 198

Г. В. Лісовик
ГОЛОД 1946–1947 рр. НА ВІННИЧЧИНІ 201

О. М. Кравчук
ПРИРЕЧЕНИЙ НА ЗАГИБЕЛЬ: ГЕТЬМАНСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ СТАРОСТА С. КИСЕЛЬОВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 206

О. В. Гордійчук
ГОЛОД 1946–1947 рр.: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ 215

А. С. Поліщук
ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 227

Л. А. Сердунич
НАРОДНА ПРАВДА – КОЛЮЧА (УКРАЇНСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР ПЕРІОДУ ГОЛОДОМОРІВ) 232

Л. А. Сердунич
ПОЕЗІЇ ПРО ГОЛОДОМОР: МОНОЛОГ ІЗ 33-го, ХТО ВІДПОВІСТЬ?, ХАЙ ВІДПОВІСТЬ МЕНІ МОСКВА!!! 241

О.А. Дацюк
ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В 1970-1980-ті роки: ВІД ДИКТАТУ ДО ВІДРОДЖЕННЯ 244

В. Г. Байдич
РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ДОБУ ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ" 248

О. П. Григоренко
ДІЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ (КРАЙОВОЇ) ОРГАНІЗАЦІЇ НРУ В БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ТА УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 252

С. В. Маркова
ЖІНОЧА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ: КОНСТРУЮВАННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИМ РЕЖИМОМ НОВОГО ОБРАЗУ СЕЛЯНКИ-КОЛГОСПНИЦІ 264

Л. А. Снігур
ТЕМА ГОЛОДОМОРУ У ВИДАННЯХ НАУКОВО-ДОВІДКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ДЕРЖАРХІВУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ 273

Т. П. Міцінська
“І ГІРКОТНІ ПОМИНАЛЬНІ ЧАШІ ЦВІТОМ ЗНОВ ОБСИПАЛА ВЕСНА…” (І. Іов) 275

О. А. Ткачук
ІЗИДОРА КОСАЧ – ПРИКЛАД СТОЇЦИЗМУ І НЕЗЛАМНОСТІ ДУХУ В ЧАСИ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 281

Б. Кузіна
ІНТЕРВ’Ю ПІД ПЕКУЧИМ СОНЦЕМ ПАМ’ЯТІ АКАДЕМІКА ВИНОКУРА ІОНИ ІЗРАЇЛЕВЧА 286

Ю. І. Блажевич
ВАЖЛИВЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ І СЬОГОДЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ (науково-історичне видання Кузіни Б. С. “Історія споживчої кооперації Поділля. 1861-1914 рр.”) 293

Л. М. Гундерук
ПСИХОЛОГІЧНЕ ВІДЛУННЯ ГОЛОДОМОРУ В СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ 300

І. Б. Вашеняк, Л. Г. Дубина
БІОСОЦІУМ УКРАЇНИ 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ФАКТОРИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ 303

В. О. Юшкевич
СВІДОМІСТЬ ГЕНОЦИДУ ЯК ТЕСТ НА МОРАЛЬНУ ПРИСУТНІСТЬ НАЦІЇ В СВІТІ 312

В. В. Поліщук
ОПЕРАЦІЯ “ВІСЛА”: ПАМ’ЯТАТИ, ЩОБ НЕ ПОВТОРИТИ ПОМИЛОК 317

О. Л. Жовтан
ДУХОВНІ ЦІННОСТІ – ЦЕ ПРОБЛЕМА МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ 324

О. О. Баваровська, В. О. Мельник
ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ БІБЛІОТЕЧНО-БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОУНБ ІМ. М. ОСТРОВСЬКОГО 329

Н. В. Бабій
ЛЕСЬ КУРБАС – ОДИН ІЗ НАЙЯСКРАВІШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ "РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ" 331

О. М. Широка
РЕПРЕСІЇ СЕРЕД СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛІВ НА ХМЕЛЬНИЧЧИНІ В 1944–1953 роках 337

О. П. Жалюк
КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В УТВЕРДЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ НАРОДУ 344

С. О. Криворучко
УКРАЇНІЗАЦІЯ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ В УСРР У 1920-х рр. 351

В. В. Олійник
УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЯК ФЕНОМЕН СВІТОВОГО МАСШТАБУ 354

О. П. Барабаш-Тимофієва
МИКОЛА РУДЕНКО: ДО ХРЕСТА І З ХРЕСТОМ 356

В.О. Парандій
ДІЯЛЬНННІСТЬ ВІЙСЬКОВОЇ СПЕЦСЛУЖБИ ДЦ УНР В ЕКЗИЛІ (1926–1936 рр.) В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ 362

Наукове видання

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій XX століття

Випуск V

Здано в набір 4 травня 2012 р. Підписано до друку 24 квітня 2012 р.
Формат 60х84 1/16. Гарн. Times New Roman. Ум. друк. арк. 2,4.
Друк офсетний. Папір офсетний. Тираж 300 прим.

376